

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Patentálisok és autonómok

M L
SZATMÁRI JUDIT

1860 – Választás és ünneplés
a református egyházban

KERTÉSZ BOTOND

A magyarországi evangélikusok nyelve
a 19. század közepén

DEMMEI JÓZSEF

Egy pátenzpárti lelkész viszontagságai
Zólyom vármegyében

MATUS LÁSZLÓ

Szlovák pátenzmozgalom Pest-Budán

MIRIAM VIRŠINSKÁ

A Protestáns Pátens és annak fogadtatása
a szlovák evangélikusok körében

39. évf. BÁRÁNY ZSÓFIA

2024

2. szám Pátens

A katolikus nyilvánosság és a Protestáns

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 2500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja

ELTE BTK Könyvtár

Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirt Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

39. évfolyam

2024. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Kultúráért Alapítvány

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER

GALAMB GYÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

SZATMÁRI JUDIT	
1860 – választás és ünneplés a református egyházban	5
DEÁK ÁGNES	
Útkeresés az evangélikus egyházi és világi elit körében 1859 őszén	19
KERTÉSZ BOTOND	
A magyarországi evangélikusok nyelve a 19. század közepén	34
DEMMEI JÓZSEF	
„...a fortyogó pokolban fekvő micsinyei egyházat a pátens mellett tartani”. Egy pátenspárti lelkész viszontagságai Zólyom vármegyében	45
MATUS LÁSZLÓ	
„A lélek ugyan kész, de a test erőtlén”. Szlovák pátensmozgalom Pest-Budán, avagy hogyan lett az igazságszerető szíjgyártó a nemzet tanítója	72
MIRIAM VIRŠINSKÁ	
A Protestáns Pátens és annak fogadtatása a szlovák evangélikusok körében (Fordította: <i>Tóth István</i>)	86
BÁRÁNY ZSÓFIA	
„...a katolikusok érdekeire is befolyást gyakorolhat”. A katolikus nyilvánosság és a Protestáns Pátens (1859–1864)	101
TAMÁS ÁGNES	
Képzőművészet a politikai véleményformálás szolgálatában?	114
CSÍKI TAMÁS	
Kultusz és emlékezet. A Petőfi-centenárium (1923)	136
BORÓVI DÁNIEL	
Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása I. Senyei Károly Erzsébet-szobra a budai királyi palota Habsburg-termében	162

Műhely

CERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER	
„A Balkán a Rennwegnél kezdődik”. A legújabb német történezműviták a Kelet- és Közép-Európa fogalom létjogosultságáról	186

Figyelő

PETERECZ ZOLTÁN	
A legismertebb hidegháborús gondolkodó forró érzelmei és rideg előítéletei (<i>Frank Costigliola: Kennan: A Life between Worlds. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2023.</i>)	198

LÉVAI CSABA	
Válság, konszolidáció és egy külföldi diplomata benyomásai	202
<i>(Peterecz Zoltán: Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei. Pénzügyi, gazdasági, politikai és diplomáciai kérdések egy amerikai szemén keresztül. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022.)</i>	
BALOG IVÁN	
A múlt plurális	207
<i>(K. Horváth Zsolt: Mérei Ferenc. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945. II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986. KORALL, Budapest, 2021.)</i>	
IGNÁCZ ÁGOSTON	
Fókuszban a hatalomgyakorlás formái	213
<i>(Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Ritual and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland. Edited by Grischa Vercamer and Dušan Zupka. Leiden-Boston: Brill, 2021.)</i>	

SZATMÁRI JUDIT
Ráday Levéltár, levéltáros

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 5–18.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.5-18
www.aetas.hu

1860 – választás és ünneplés a református egyházban

ABSTRACT. *1860 – Election and Celebration in the Reformed Church.* The Protestant Patent published on September 1, 1859 served as a catalyst in the Hungarian Reformed Church. After the defeat of the revolution Haynau's decree stripped the church of significant aspects of its autonomy, and in the first half of the decade it was forced to adapt to the situation. After rejecting the Entwurf, the draft of the new church constitution published by the imperial government in 1856, the Reformed Church returned to its old practices step by step. At the time of the publication of the Protestant Patent, religious and political discontent intertwined, and became a symbiotic movement. The Reformed Church was on the side of the Autonomists, those opposing the Patent, while its supporters, the Patentists came from the Lutheran Church. The suspension of the Protestant Patent on May 15, 1860 didn't have a significant impact on the elections of the Superintendents and Lay Presidents in the Reformed Church; the church districts returned to their practices from before 1848 without government authorization.

Keywords: *Protestant Patent, Haynau's decree, new church constitution, Entwurf, Patentists-Autonomists*

1860. május 15-én Ferenc József felfüggesztette a Protestáns Pátenszt – azaz „protestáns alattvalói alaptalan aggodalmait” tekintve megengedte a pátens szerinti átszervezést/átalakulást –, a koordinációt még meg nem valósító egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűlést, választhatnak szuperintendenst, főgondnokot, egyúttal amnesztiát hirdetett a korábban büntetésben részesülteknek, és megszüntette a folyamatban lévő eljárásokat.¹ A rendelet tekintettel volt arra, hogy az evangélikus egyházban már volt koordinált egyházkerület, megye és község.² Nem mellesleg a március 31-i átszervezési határidő régen lejárt már, és eredménytelensége nyilvánvaló volt.³

---

¹ A pátens visszavonása megjelent: Protestáns Egyház és Iskolai Lap (a továbbiakban: PEIL), 3. évf. (1860) 20. sz. május 18. 617–620.

² A magyarországi református egyházban elenyésző volt azoknak az egyházközségeknek a száma, ahol felolvasták a pátenszt, vagy hozzákezdtek annak életbe léptetéséhez. Ezzel szemben az evangélikus egyházban a nemzetiségi törésvonalakat is megmutatva számos egyházközség elfogadta a pátenszt, új (ahogy nevezték, koordinált) egyházmegyék, egyházkerületek keletkeztek. Erről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 112–121., 155–161.; Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 264.

³ Mivel az 1859. szeptember 1-jei Protestáns Pátens és a szeptember 2-i miniszteri utasítás elfogadását az egyházkerületek megtagadták, 1860. január 10-én a minisztérium elrendelte, hogy egyház-

A református egyházban történetekre az uralkodó rendelete mindössze utólagos szépségtapaszul szolgált – hiszen ekkorra a református egyházkerületek, mit sem törődve a Protestáns Pátens előírásaival és a későbbi minisztériumi rendeletekkel, nyíltan visszatértek az 1848 előtti egyházi gyakorlathoz a gyűléstartások, egyházi tisztségviselő választások terén. Az egyházi gyűlések megtartásának módja és a választások mikéntje döntő fontosságú volt az egész protestáns ügyben, ezért vázlatosan tekintsük át az 1848-ig érvényes egyházszervezetet, melyet alapjaiban változtatott volna meg a bevezetendő, új szabályozás.

Mindkét protestáns egyházra (református–evangélikus) egyaránt érvényes volt a zsinat–presbiteri rendszer szerint felépülő egyházszervezet és a paritás elve. Az alulról felépülő szervezetben lelkészek és világi tisztségviselők mindenütt egyenlő számban ültek az egyházmegegyék, egyházkerületek vezető testületeiben – akiket a helyi gyülekezetek presbitériumai szavaztak meg. Vagyis egy egyszerű egyháztag szavazata révén, hogy kit szavazott meg presbiternek, majd ez a presbitérium kit szavazott meg esperesnek, püspöknek, gondnoknak, közvetlenül beleszólhatott egyháza vezetésébe. Az uralkodó az 1791:26. törvényben főfelügyeleti jogként megőrizte a zsinat összehívásának s az ott alkotott egyházi törvények, a kánonok majdani szentesítésének jogát, de egyébként csak jóváhagyta a megválasztott szuperintendenseket (a korszakban a püspököket szuperintendensnek nevezték). 1860-ig egyszer került sor a zsinat mint egyházi törvényalkotó szerv összehívására: 1791-ben Budán református, Pesten evangélikus zsinatot tartottak a protestánsok. Jóllehet az itt meghozott kánonok szentesítése elmaradt, a következő évtizedekre zsinórmértékül szolgáltak.⁴ A református egyház soha nem mondott le a reformáció korától gyakorolt törvényalkotási jogáról. 1848-ban az újonnan felállított vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól a részben már túlhaladottá vált budai kánonok szentesítése helyett a reformátusok azt kérték, hogy az uralkodó hívja össze a zsinatot, és majd megalkotják maguknak a megfelelő egyházi alkotmányt.⁵ Ehelyett felülről kaptak új egyházalkotmányt – 1856-ban még törvénytervezetként az *Entwurf*ot véleményezésre, majd már törvény formájában 1859-ben a Protestáns Pátent. Azzal nem számolt a regnáló hatalom, hogy tíz év nem volt elegendő az egyházi autonómia megtörésére, eltörlésére, olyan ellenállás bontakozott ki a felülről jövő átalakítás ellen, mintha az elmúlt évszázadok legvadabb vallásüldözése ismétlődött volna meg.

Az 1849–1859 közötti évtized protestáns egyházakat érintő rendelkezései

Az önkényuralom évtizedében a protestáns egyházakat megszorító rendelkezések első nagy mérföldköve az 1850. február 10-i Haynau–féle rendelet volt.⁶ Ez felfüggesztette a világi tisztségviselők (főgondnok, felügyelő) működését az egyházban, szuperintendenseket mentett fel, s adminisztrátorokat nevezett ki helyükre, betiltotta a választásokat és az egyházi gyűlések addigi formáját – ezután gyűlést csak előzetes engedély alapján, kinevezett császári biztos jelenlétében lehetett tartani stb. Bauhofer György budai evangélikus lelkész naplójában részletesen beszámolt az evangélikus egyházban bekövetkezett változásokról, az adminisztrátorok kinevezéséről stb.⁷ Az evangélikus egyházat erősebben sújtotta a rendelkezés, szuperintendenseiket leváltották – úgy tűnik, a német és szlovák származású főpapoknak

---

községi szintről indulva kell az új szervezetet életbe léptetni, az egyházközségek szervezésének határideje volt március 31.

⁴ Varga: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*, i. m.

⁵ Kósa: *A református egyház 1848-ban*, i. m.

⁶ Haynau rendelete több helyen olvasható. Lásd például: Balogh–Gergely (szerk.): *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, I. 188–190.

⁷ Bauhofer György kéziratosa egyháztörténete 1849–1859, 7–8.

nem bocsátották meg a magyar szabadságharc melletti kiállásukat, míg a magyar nemzeti-ségű reformátusoktól eleve nem számítottak másra.⁸

1854-ben az ostromállapot feloldása nem hozott könnyebbséget a protestánsok számára, a Haynau-féle rendelet korlátozásai továbbra is érvényben maradtak. Mindeközben lázas munka folyt a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, készült az új egyházalkotmány.⁹ Erről 1855-ben értesültek a protestáns egyházak, amikor kiválasztott képviselőiket, ún. bizalmi férfiakat (evangélikus és református lelkészeket) tanácskozássra hívtak Bécsbe, hogy véleményezzék a tervezetet.¹⁰ A következő évben, 1856-ban *Entwurf* néven jelent meg a törvénytervezet a magyarországi protestáns egyházak szervezetéről – és országos elutasítást kapott mind a négy evangélikus, mind a négy református egyházkerület részéről. Ezután sorra készültek a felségfolyamodványok, küldöttségek járultak az uralkodóhoz – és kérték a protestáns egyházak régi jogaikba való visszahelyezését. 1857-ben Ferenc József magyarországi látogatásán is biztató szavak hangzottak el: „...a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodásának tárgyai.”¹¹ Ezek után – a protestánsok számára váratlan fordulatként – jelent meg 1859. szeptember 1-jén a Protestáns Pátens, szeptember 2-án a hozzá tartozó miniszteri rendelet. Amit nem fogadtak el a protestánsok tervezetként, most megkapták törvényként. (Az 1856-os *Entwurf* és az 1859-es Protestáns Pátens között jelentős különbség nem volt, a legnagyobb változtatás 1859-ben az, hogy kihagyták az *Oberkirchenrat*, a legfelsőbb egyháztanács Bécsbe tervezett szervét.)

Kényszerű korlátok közötti egyházi működés

Az önkényuralom évtizede a hagyományos, évszázados gyakorlat alatt kialakult egyházi vezetést kényszerű alkalmazkodásra készítette. Az egyházkerületek keresték, hogyan, miként tudnának a megváltozott helyzetben mégis valamennyire „törvényesen” vagyis egyházi kánonjaiknak megfelelően működni. Mivel a korábbi testületi vezetés – aminek formája az évenkénti közgyűlés – most korlátozva volt, a szuperintendensekre olyan felelősség hárult, amire korábban nem volt példa. Ennek a felelősségnek a négy református szuperintendens próbált habitusa, egyházkormányzati tapasztalata alapján megfelelni. A szuperintendensek közötti élénk levelezés alapján rekonstruálható, hogy az évtized folyamán mikor, hogyan reagáltak az egyházat érintő rendelkezésekre, miként próbálták kollégájuk tanácsát kikérni, egyeztetni a követendő eljárásban, a közös fellépésben stb.¹²

Mi kényszerítette legerőteljesebben a református egyházat, hogy cselekedjen, és nem hagyta, hogy „passzív rezisztenciába” vonuljon? Ne feledkezzünk meg arról, hogy a korszakban az iskoláztatás az egyházak kezében volt – jóformán teljes egészében, az elemi iskoláktól

⁸ Bauhofer György kéziratos egyháztörténete 1849–1859, 9–10. Bauhofer elbeszélése szerint, amikor Haynau a pozsonyi várbörtönben a foglyokat váratlanul meglátogatta, azt kérdezte a szlovák nemzetiségű Szeberényi János bányakerületi evangélikus szuperintendenstől: „*Aber um Gottes willen, wie haben Sie sich so vergessen können, dasz Sie mit den Magyaren gehalten haben?*” (Az Istenért, hogyan feledkezhetett meg úgy magáról, hogy a magyarokkal tartott?)

⁹ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 39–50.; Csohány: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányzatok tükrében*, 44–71.

¹⁰ A bécsi tanácskozásról beszámol Szoboszlai Pap István tiszántúli református szuperintendens naplójában, melyet kiadott Tóth Sámuel. Tóth: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében*, i. m.

¹¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 173.; Bauhofer György kéziratos egyháztörténete 1849–1859, i. m.

¹² DRE RL A/1.b 1850-1859 E I., E II., E III. szuperintendensek levelei

a felsőfokú képzésig. A református egyház a helyi elemi iskolák mellett gimnáziumokat és három ősi kollégiumot tartott fenn. Korábban az egyházi autonómia szerves része volt az iskolafenntartási jog, melynek alapján saját tanrendjük szerint, saját könyvvizsgálóik által jóváhagyott tankönyvekből oktathattak a saját maguk által fenntartott iskoláikban. Ennek a gyakorlatnak vetett véget a gróf Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével fémjelzett *Organisationsentwurf*, melyet Magyarországra már közvetlenül a szabadságharc leverése után kiterjesztettek, de átmeneti időt hagytak rá, hogy az 1852. szeptemberben kezdődő új tanévben már csak a rendeletnek megfelelő iskolák adhassanak ki államilag érvényes bizonyítványt, a többi „magánintézetként” működhessen tovább.¹³ Iskoláik nyilvánossági jogának megszerzéséért a négy szuperintendens igyekezett mindent megtenni, ám az évtized első felében részben a törvényes közgyűlések hiányában (a világi tisztségviselők kényszerűen: börtön, internálás esetén vagy szándékosan, mivel meghívott „bizalmi férfiként” nem voltak hajlandók részt venni, távol maradtak a gyűlésekről),¹⁴ részben a hiányzó anyagi feltételek miatt sok nehézséggel néztek szembe. 1848-ban a négy egyházkerület vezetése még hiánytalan volt: Dunántúlon Nagy Mihály (1788–1878) volt a szuperintendens¹⁵ és mellette Pázmándy Dénes (1781–1854) a főgondnok.¹⁶ A Dunamelléken Polgár Mihály (1782–1854) szuperintendens¹⁷ és gróf Teleki Sámuel (1792–1857) főgondnok.¹⁸ A tiszáninneri egyházkerületben 1848-ban választották szuperintendenssé Apostol Pált (1787–1860)¹⁹ – főgondnok gróf Teleki József (1790–1855).²⁰ A Tiszántúlon Szoboszlai Pap István (1786–1855)²¹ állt

¹³ Zibolen: *Nevelésügyünk az önkényuralom korában*, 6–69.

¹⁴ A korábbi világi tisztségviselők hozzáállása a gyűléseken való megjelenéshez a legkülönbébben mutatkozott meg. Például a tiszáninneri egyházkerületben Lónyay Gábor egyházmegyei gondnok a fennálló hatalommal való együttműködésnek semmilyen formáját nem tartotta maga részéről elfogadhatónak, nem jelent meg a kormánybiztos által felügyelt gyűlésen. Ugyanott Vay Ábrahám álláspontja ezzel ellenkező volt, szerinte éppen ilyen helyzetben nem szabad a papokat magukra hagyni, és elment a gyűlésre. Úgy tűnik, a kivételes állapot időszakában a világiak politikai meggyőződése nagyban befolyásolta egyházi szerepvállalásukat is. Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 382.

¹⁵ Nagy Mihály 1845–1871 között állt a dunántúli református egyházkerület élén. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Nagy_Mih%C3%A1ly_\(1788%E2%80%931878\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Nagy_Mih%C3%A1ly_(1788%E2%80%931878)) (Letöltés: 2023. december 15.)

¹⁶ Pázmándy Dénes, idősebb, 1837–1854 között volt a dunántúli református egyházkerület főgondnoka, 1828-ban Fejér megye alispánja, 1848-ban főispánja. Debrecenbe nem követte az országgyűlést, visszavonult birtokaira.

¹⁷ Polgár Mihályt 1846-ban választották meg a dunamelléki református egyházkerület szuperintendensének három évig húzódó, többszörös voksolás után; 1854-ig töltötte be tisztségét. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Polg%C3%A1r_Mih%C3%A1ly_\(1782%E2%80%931854\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Polg%C3%A1r_Mih%C3%A1ly_(1782%E2%80%931854)) (Letöltés: 2023. december 15.)

¹⁸ Teleki Sámuel 1835–1857 között volt főgondnok, Teleki József tiszáninneri főgondnok és Teleki László testvére.

¹⁹ Apostol Pált elődje, Szathmári Paks József 1848. januári halála után választották meg és iktatták hivatalába ez év szeptemberében. Jóllehet később a forradalom idejére esett választásokat érvénytelennek tekintette a világi hatóság, Apostol Pál zavartalanul maradhatott tisztségében. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Apostol_P%C3%A1l_\(1787%E2%80%931860\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Apostol_P%C3%A1l_(1787%E2%80%931860)) (Letöltés: 2023. december 15.)

²⁰ Teleki József 1824–1855 között volt a tiszáninneri egyházkerület és a sárospataki főiskola főgondnoka, előtte 1818-tól a pesti egyházmegye gondnoka. A Magyar Tudományos Akadémia első elnöke 1830-tól, 1842–1848 között Erdély kormányzója.

²¹ Szoboszlai Pap István 1841–1855 között volt a tiszántúli egyházkerület szuperintendense. Hosszú utat járt be a Függetlenségi Nyilatkozat üdvözlésétől a Vaskoronarendig. Legérdekesebb jellemzése

az egyházkerület élén és mellette báró Vay Miklós (1802–1894).²² Bár 1850 után a főgondnokok korábbi tisztségüket nem tölthették be, támogatásukról biztosították a szuperintendenseket.²³

Az évtized közepe után megváltozott az egyházkerületek vezetése – a hivatalától megfosztott, ám a háttérből továbbra is a szuperintendensek mellett álló három főgondnok kiesett a sorból, először Pázmándy Dénes, majd Teleki József és az *Entwurf* kiadását még megérő Teleki Sámuel is. Egyedül Vay Miklós, a lemondott tiszántúli főgondnok maradt, a nagy túlélő, aki éppen ebben az időszakban vált ismét meghatározóvá a református egyházban, de már nem a Tiszántúlon – ott az ifjú Tisza Kálmán és a Lónyayak kerültek előtérbe. 1855 és főleg 1856 után azt figyelhetjük meg, hogy az addig kényszerűen vagy szándékosan távolmaradó világiak²⁴ sorra megjelentek nyilvánosan az egyházi közéletben. 1856-ban az *Entwurf* kiadásakor épp a kormány tette lehetővé ezt, amikor engedélyezte annak szabad megvitatását az egyházkerületi gyűlésekben. Ezekben a gyűlésekben, melyeken szép számmal vettek részt a világiak, születtek meg a felülről történő rendezést elutasító és zsinatot kérő folyamodványok. A dunamellékiek 1856. október 27–29-i pesti gyűlésén (1853 óta most tartottak először újabb közgyűlést) még részt vett Teleki Sámuel főgondnok, aki jegyzőkönyvbe vétette nyilatkozatát, miszerint a körülmények kényszerítették arra, hogy főgondnokként, ebben a tisztségben jelenleg az egész országban utolsóként, nem tette az elmúlt években, mit feladata lett volna. Nem az akarat hiányzott nála, hanem lehetetlen volt főgondnokként működni.²⁵

---

debreceni paptársa, a börtönt megjáró Könyves Tóth Mihály visszaemlékezésében olvasható: „Rendkívül erős tehetsége volt Szoboszlainak arra, hogy az embereket megnyerje. Korántsem erkölcsi megnyerést értünk. Ő ezen nagy világban egy élő lényt sem talált, kinek tartózkodás nélküli bizalmas barátságot ajándékozott volna; s viszont egy élő lény sem volt, ki neki igazi barátja nem lett volna. Így állott ellenségek irányában is. Ő senkit sem gyűlölt teljes szívből, s viszont őtet sem gyűlölte senki teljes szívből. Az emberek megnyerésén ő társadalmi értelemben s érdekekben dolgozott, s dolgozott szemes figyelemmel, ernyedetlen kitartással mindenütt, a legalsóbb osztályoktól kezdve, fel a legmagasabbakig.” Könyves Tóth: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből*, 354–355. Vö. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 74–79.

²² Vay Miklós 1841–1849 között volt a tiszántúli főgondnok. 1849. június 26-án Debrecenben Szoboszlai Pap István szuperintendenssel való nézeteltérése miatt lemondott a főgondnokságról. „Megtárgadta az egyházkerület nevében leendő aláírását a Kossuthhoz intézett azon hódoló feliratnak, melyet Szoboszlai Papp István akkori szuperintendens és debreczeni lelkes fogalmazott.” *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*, 32.; Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 76.–77. Ifjabb Révész Imre Vay Miklósról és általában a pátensharcban irányító szerepet vállaló világiakról igen negatív képet festett. Révész: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, 171. sköv.

²³ Ezt a főgondnokok és szuperintendensek közötti levelezés bizonyítja. Pázmándy Dénes magán az egyházkerületi gyűlésen is megjelent 1850. május 27-én Pápán – mivel főgondnokként ezt nem tehetette, megválasztották iskolai felügyelőnek. A gyűlés után Nagy Mihály szuperintendens szigorú megrovásban részesült, és a választások tilalmára hivatkozva Pázmándy megválasztását törölték. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 37. sköv. A szuperintendensi-főgondnoki kettős elnökséget semmilyen formában nem engedték meg: A tiszáninneni egyházkerület 1850. június 20-i miskolci gyűlésén például a távollévő Teleki József helyett világi elnöknek Pálóczi Horváth Simon legidősebb egyházmegyei gondnokot kérték fel – a gyűlés után a helytartósághoz benyújtott jegyzőkönyvben megsemmisítették a világi elnöki címet. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 43.

²⁴ Kényszerű távolmaradásra példa Lónyay Menyhért is, aki 1854-ig birtokaira internálva nem vehetett részt sem az egyházi, sem egyéb közéleti tevékenységben. Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 383.

²⁵ DRE RL A/1.a Közgyűlési jegyzőkönyvek 1856. október 27–29. Pest; A/1.b 1850-1859 U 22 Teleki Sámuel levele, dátum nélkül

Most a törvényes gyűlés feltételeként (hogy meglegyen a kettős, lelkeszi és világi elnökség) Telekit a gyűlés idejére világi elnöknek választották – a kirendelt kormánybiztos tiltakozását azzal utasítva vissza, hogy ezzel nem a főkuratori hivatalt állították vissza. Érdekesség, hogy erről a gyűlésről a *Pesti Napló* is beszámolt két egymást követő cikkében – I. J. szignóval (Irinyi József).²⁶ A közgyűlési jegyzőkönyv, a sajtóban megjelent híradás mellett fennmaradt Török Pál pesti lelkész, pesti esperesnek sajátkezű feljegyzése a gyűlésről.²⁷ Mindezek alapján rekonstruálható, hogy igen erőteljes volt az *Entwurf*ot ellenző hangulat. Ráday Gedeonnak, a pesti egyházmegye (betiltott) gondnokának szavai szerint „holmi Entwurfok útján” ne tárgyaljon a kormány.²⁸ 1857-ben a református egyház képviselői – az *Entwurf* egységes elutasításából is erőt merítve, az egyre aktívabbá váló világiak támogatásával – két ízben jelentek meg uralkodó előtt: 1857. áprilisban Bécsben nyújtottak be folyamodványt, majd májusban Ferenc József magyarországi útja alkalmával Budán járultak elé.²⁹

De nem csupán az uralkodó kedvező döntésére vártak a következő években, hanem „tettleg” kezdtek visszatérni a korábbi egyházi gyakorlathoz, kettős elnökséggel tartották meg a gyűléseket, amelyek jegyzőkönyveit újból kinyomtatták, sőt az egyházmegyékben segédgondnok³⁰ választásra is sor került.³¹ Az egyházi nézetek, a követendő eljárás országosan egységessé válását – nem csak iskolaügyben – elősegítette az úgynevezett „egyetemes tanügyi bizottmány”. 1857-ben még a három református egyházkerület külön-külön alkotott ilyen bizottmányt a népiskolák ügyének intézésére (tiszáninneni, tiszántúli, dunamelléki), 1858 májusában azonban már mind a négy egyházkerületi bizottmány együtt ülésezett Pesten, szeptemberben pedig Debrecenben.³² A bizottságban, mely például népiskolai tankönyvek írására hirdetett pályázatot, a lelkeszek mellett ott találjuk többek között Tisza Kálmánt, ifjabb Vay Miklóst, Lónyay Menyhértet.³³ A következő évben a Protestáns Pátens elleni összefogás megvalósításában hihetetlen előnyt jelentett, hogy az az évi ülés időpontját és helyét – 1859. október 30. – november 1. Sárospatak – már korábban kijelölték, és a négy kerület iskolaügyben összegyűlt küldöttei természetesen a pátens elleni tiltakozást is napirendre vetették. A rendszeressé vált iskolai értekezletek mellett az ismét meginduló egyházi sajtó adott teret a vélemények nyilvánossá tételére – 1858-ban engedélyezték az 1848 decembere óta szünetelő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* újraindítását Ballagi Mór szerkesztésében. Ez a megélnkült egyházi közélet tette lehetővé, hogy a protestánsok számára váratlanul, meglepetésszerűen kiadott Protestáns Pátens³⁴ elleni tiltakozás oly hamar szervezetté, országos

²⁶ Levelezések. Pest oct. 27. (Eredeti levél) és Pest oct. 28. (Ered. lev.) Pesti Napló, 1856. október 29-i és 30-i 2026. és sz. I. J. szignóval

²⁷ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf

²⁸ Uo.

²⁹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 164. sköv.

³⁰ Az egyházmegyei gondnokokat sokáig segédgondnoknak nevezték, megkülönböztetésül az egyházkerületi főgondnoktól.

³¹ Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve, Pest, 1857. augusztus 31-szeptember 1–5. 36. pont solti egyházmegye segédgondnokot választott

³² A népiskolai bizottmány addigi működéséről Török Pál számolt be 1863-ban: *A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány eddigi működésének vázlatja*, i. m.

³³ Lónyay Menyhért 1858-ban kérte fel a dunamelléki református egyházkerület, hogy vegyen részt a bizottmány munkájában, melyre válaszul azt írta, hogy „legszentebb kötelességemnek esmerem egyházi és iskolai ügyünket, mindenütt, hol arra alkalom adatik, szolgálni”. Idézi Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 383.

³⁴ Az 58 paragrafusból álló pátens szövege olvasható: Balogh–Gergely (szerk.): *az Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, I. 215–230. A hozzá tartozó, részletes rendelkezéseket tartalmazó

méretűvé válhatott. Jóllehet mind a négy református egyházkerület főgondnok nélkül állt, a szuperintendensek közül pedig kettő időközben elhunyt (Szoboszlai Pap István, Polgár Mihály), a hivatalban legidősebb esperes helyettes szuperintendensként állt helyükbe (Balogh Péter³⁵ és ifjabb Báthori Gábor³⁶), az esperesi kar és az egyházmegyék segédgondnokai megállták a helyüket.

A Protestáns Pátens ellen

A pátensharc nyitányának hagyományosan a tiszai evangélikus egyházkerület 1859. szeptember végi (27–29.) késmárki gyűlését és Zsedényi Ede ott elhangzott beszédét tekintjük.³⁷ Jóllehet a református egyházkerületi gyűlésekre majd októbertől került sor, Révész Imre *Magánészrevételek* című összefoglalója³⁸ már előtte ismertté vált. Itt fontos hangsúlyozni, hogy a fiatal, tettere kész világiak, mint Tisza Kálmán vagy Lónyay Menyhért az első pillanattól aktivizálták magukat³⁹ – bár azt korántsem mondhatjuk, hogy a világi elemnek köszönhető az ellenállás. Református lelkészek a protestáns pátens megjelenése után már első leveleikben ellene foglaltak állást, csak az elutasítás módját nem látták egyelőre.⁴⁰

A *Tiszántúlon* Balogh Péter október 8-ra Debrecenbe hívta össze az egyházkerületet, és a nagyvárad helytartósági osztály felszólítására, hogy szervezze meg a pátens által előírt debreceni szuperintendenciát, azt válaszolta, hogy őt a tizenhárom tiszántúli egyházmegye bízta meg Szoboszlai halála után a kerület vezetésével, ő csak azt hívhatja össze. A pátens bevezetése az eredeti elképzelés szerint felülről lefelé történt volna, az addigi négy egyházkerület helyett hat egyházkerületet kellett volna szervezni, hogy a világi közigazgatási beosztáshoz jobban igazodjanak: a pátens példányait az új egyházkerületek vezetőinek küldték ki szétesztásra a helytartósági osztályok. (Azaz az eddigi négy szuperintendens, illetve helyettes szuperintendens mellett Széki Béla pápai lelkész, egyházkerületi főjegyző is megkapta a pátens példányait azzal a felszólítással, hogy szervezze meg a pápai egyházkerületet, és Rácz Péter alsóbaranyai esperes is, hogy ő az újszivaci egyházkerületet hozza létre.) Ebből időnként óriási kavarodás keletkezett, amint azt a *dunántúli* egyházkerület gyűlése mutatta. Itt még a nyári gyűlésben kijelölték az október 17-i pápai gyűlésnapot, amire Nagy Mihály szuperintendens meg is kapta az engedélyt a soproni helytartósági osztálytól. Közben észbe kapott a helytartósági osztály, hogy ilyen engedélyt nem lehet kiadni, hiszen egy október 8-i miniszteri rendelet szerint megszűntek a régi egyházkerületek, és betiltotta a gyűlést – ám az erről szóló határozatot nem Nagy Mihálynak küldték meg, aki komáromi lelkészként a pozsonyi helytartósági osztály alá tartozott, hanem Széki Béla egyházkerületi főjegyzőnek Pápára. A tiltó rendelet az ide-oda küldözgetés miatt csak a gyűlés első napján érkezett meg, de a résztvevők mit sem törődve vele tovább folytatták a gyűlést, melyet a harmadik napon

---

hosszabb miniszteri rendelet, mely szeptember 2-án jelent meg, a PEIL 1859. 38–39–40–41. számában található.

³⁵ Balogh Péter (1792–1870) nagyszalontai lelkész, a nagyszalontai egyházmegye esperese

³⁶ Báthori Gábor (1798–1872) nagykőrösi lelkész, a kecskeméti egyházmegye esperese, egyházkerületi főjegyző

³⁷ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 698.

³⁸ Révész Imre *munkái a pátens korából*, 21–55.

³⁹ Lónyay Menyhért naplójában jegyezte fel, hogy 1859 szeptemberében Tuzséron tartózkodva olvasta az újságban a Protestáns Pátens, s rögtön írt Balogh Péternek és Tisza Kálmánnak, „s akkor előre megmondám, mi lesz a vége. Tudtam, hogy ha egységes és állhatatos az akaratunk, minden vallásbeli jogaink visszaszerezzük.” *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*, 96.

⁴⁰ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 205.

tiltott be a szolgabíró, amikor már kész volt a felségfolyamodvány, és a Bécsbe induló delegáció tagjait is kijelölték.⁴¹

Tiszáninnen sem maradt le a sorból, november 15-én Miskolcon az avasi templomban gyűlt össze mintegy száz egyházmegyei küldött, ezenkívül „roppant számú sokaság”, és tartottak négy órás gyűlést. Apostol Pál szuperintendens immár a hetvenharmadik évében járva, 1859 tavaszán már a lemondást fontolgatta, de nem engedték, mivel nem választhattak volna újat helyébe. Most a pátensharcban szállóigeként hangzott el ajkáról: „...ha eddig Apostol Pál valék, igyekszem, hogy Pál Apostol legyek.”⁴²

1859 végére már feltűnő volt, hogy a *dunamelléki* egyházkerület még nem tartott gyűlést. Báthori Gábor helyettes szuperintendens – saját visszaemlékezése szerint már az ősz elején készült gyűlést összehívni, de akkor főleg a világi elem nem találta tanácsosnak ezt Pesten megtartani – csak december elejére döntött az összehívás mellett. Ekkorra már megszületett az országos egyeztetés a követendő eljárásról az október 30. – november 1. között Sárospatakon tartott egyetemes tanügyi bizottmányi ülés alkalmával. A Révész Imre megfogalmazásában létrejött „Utasítás” ezt foglalta össze hat pontban: 1. az egyházkerületi gyűléseket régi formájukban kell megtartani, csak fegyveres erőszaknak engedve oszolhatnak fel; 2. ha a szuperintendens vonakodik a törvényes gyűlést megtartani, akkor a kánonok értelmében az esperes-gondnoki kar hivataláról leteszi, és a hivatalban legidősebb esperes veszi át a helyét; 3. ha a kormány megbízásából hív valaki össze gyűlést, azon csak tiltakozásukat kifejezni jelennek meg; 4. aki a pátens elfogadásának elősegítésére a kormánytól megbízást fogad el, hivatalát veszti; 5. a gyülekezeteket fel kell hívni, hogy csak törvényes megválasztott előljáróiktól fogadjanak el utasítást; 6. az egyházi hivatalnokok az erőszaknak sem engedve, hivatalukról ne mondjanak le.⁴³ Novemberben újabb országos tanácskozásra adott alkalmat a Tihanyi-requiem november 16-án Pesten: az evangélikus egyházban jelentős szerepet betöltő Tihanyi Ferencnek szeptemberi halálát követő pesti megemlékezésre az evangélikus és református lelkészek, világi vezetők egyaránt összegyűltek.⁴⁴ Ekkor született döntés a közös bécsi delegációról, és nagy valószínűséggel ide datálható az a tizenöt pontból álló tájékoztatás, mely a sárospataki *Utasítások* hat pontját kibővítette.⁴⁵ Ennek érdekessége, hogy megjelent benne a pátens elutasítása miatt akár egzisztenciális veszélybe kerülő lelkészek támogatása: „Az összes hitfelekezet vállalja magára a szellemi és anyagi solidaritást, mindazok irányában, kik ezen ügyekbeni hűségükért, akár személyükben, akár vagyonukban rövidséget szenvednek; ha csakugyan bekövetkeznék az idő, hogy egyes lelkészek executioval fenye-

---

⁴¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 210–211.

⁴² Valószínűleg hasonló formában valóban elhangozhatott a mondat, mivel egy hónap múlva Terhes Sámuel rimaszombati lelkész, gömöri esperes Apostol Pálhoz írott levelében sajnálkozva írta, hogy betegsége miatt nem lehetett ott Miskolcon, és nem hallhatta ezt a „fenséges mondatot”. TIREL 1. C/LXXXI. 39.633/660. Terhes Sámuel levele Apostol Pálhoz, Rimaszombat, 1859. december 22.

⁴³ *Révész Imre munkái a pátens korából*, 137–139.

⁴⁴ Tihanyi Ferenc (1790–1859) az utolsó temesi gróf, Mikszáth Kálmán által megrajzolt legendás alak, felesége református Rhédey lány volt. A pesti evangélikus templomban tartott megemlékezésen evangélikus részről Székács József, református részről Révész Imre volt a szónok. Az emlékbeszédet a család kinyomtatta, de a rendőrség lefoglalta. *Révész Imre élete*, 80–81.

⁴⁵ Ennek a tizenöt pontból álló tájékoztatásnak a szövege megjelent a Sárospataki Lapokban (1893. augusztus 14. 33. szám 725–726.), és a szerkesztők a Tihanyi-emlékünnephez kötik keletkezését. Annyi bizonyos, hogy még „Bécsbe menendő küldöttség”-ről szól, vagyis 1860. január előtt keletkezett. A tizenöt pont szövege megtalálható DRE RL A/1.b 1850–1859 Z 219 szám alatt is közelebbi meghatározás nélkül.

gettetnének, történjék a körülményekhez képest intézkedés, hogy ennek súlya által el ne nyomattassanak.”⁴⁶

Ezeknek az ismertetett határozatoknak a gyakorlati megvalósulását Báthori Gábor helyettes szuperintendens esetében láthatjuk. Báthori ugyan december 12-ére összehívta Pestre a dunamelléki egyházkerület gyűlését, de a budai helytartósági osztály tiltására, mely személyesen őt tette felelőssé, ha az mégis összeül, és katonai beavatkozást helyezett kilátásba, inkább az utolsó percben lemondta a gyűlést, és lemondott a helyettes szuperintendensségről.⁴⁷

Az 1859. évi őszi gyűlések és más tanácskozások meghatározták a pátensharc irányát s egyúttal az 1860-ban történő választások eredményét is: aki itt „jó lapra tett”, a következő évben „elnyerte jutalmát”. Az 1860-as év első nagy eseménye a debreceni kistemplom gyűlés volt január 11-én,⁴⁸ majd a tiltakozás a báró Vay Miklós vezette közös protestáns bécsi küldöttséggel folytatódott.⁴⁹ (A négy református egyházkerülethez a bányai evangélikus csatlakozott. Az evangélikus egyházban ekkor már javában folyt az autonomisták és patentálisok küzdelme, a pátens elvetők és az azt elfogadók közötti harc.)⁵⁰

Időközben a minisztérium is változtatott taktikáján, mivel látta, hogy az egyházkerületekkel nem boldogulhat, ezért alulról, az egyházközségek felől rendelte el az átszervezést, arra számítva, hogy a lelkészek egyedül kevésbé képesek ellenállni, mint egy egész testület.⁵¹ S mivel nem bízott abban, hogy a január 10-én kiadott miniszteri rendelet, mely március 31-i határidőt jelölt ki a koordinációra, egyházi úton eljut az egyházközségekbe, szolgabírók által küldette ki.⁵² Ezzel azonban már elkészt, legalábbis a református egyházban, ahol több információs irat terjedt, mely tudósított a protestáns ügy aktuális helyzetéről és további kitaratásra ösztönzött. Ilyen volt a még Bécsben, Lónyay Menyhért javaslatára Révész Imre által készített, a küldöttségről beszámoló *Tájékoztató*⁵³ vagy a Pesten Filó Lajos által írt *Irányadó*, mely Vay Miklós februári minisztériumi tárgyalásairól szólt.⁵⁴ Az egyetemes tanügyi

⁴⁶ Uo. Arról nincs tudomásunk, hogy valóban sor került volna a bírósági eljárás alá került lelkészek kártalanítására, a Protestáns Pátens 1860. május 15-i felfüggesztése ezeket a folyamatban lévő eljárásokat megszüntette.

⁴⁷ A pesti gyűlésről és Báthori Gábor lemondatásáról lásd: Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 216–223. A visszaemlékezések szerint különösen Ráday Gedeon és Tisza Kálmán kardoskodott lemondása/lemondatása mellett. Báthorira nézve szomorú következményekkel járt ez a megingás – lemondott esperesi hivataláról is, de a nagykőrösi lelkészséget sem tarthatta meg. Végül elfogadta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi tanácsosságot, és onnét vonult nyugdíjba 1861-ben.

⁴⁸ A debreceni kistemplomi gyűléssel szemben kockázatos lett volna karhatalommal fellépni, itt csak felszólítás történt a feloszlásra, amiből újabb szállóige keletkezett. A kormánybiztos tiltására: „A császár nevében megtiltom” – Balogh Péter így válaszolt: „Én meg az Isten nevében megtartom.” Lehet, hogy szó szerint nem ez hangzott el, ám Balogh Péter néhány héttel később maga írta levelében Török Pálnak: „Debrecen ingadozatlanul áll, mint a Sion hegye.” DRE RL C/93 Török Pál iratai, Levelezés Balogh Péter levele Török Pálnak, 1860. február 8. A nevezetes kistemplomi gyűlésről a korábbi irodalmat is összefoglaló konferenciakötet: *A protestáns pátens és kora*, i. m.

⁴⁹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 228. sköv.; a bécsi küldöttség naplója több helyen is megjelent, lásd például: *Emléklapok báró Vay Miklós életéből*, 453–465.

⁵⁰ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 155–161.

⁵¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 235. sköv.

⁵² DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens – Török Pál a pesti esperesként kapott rendeletsomagot borítékostul megőrizte, nem osztotta ki az egyházközségeknek.

⁵³ *Révész munkái a pátens korából*, 168–174.

⁵⁴ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens – *Irányadó* 1860. február 11.

bizottmány következő ülésén, 1860. április 13-án Pápán – az őszi sárospatakihoz hasonlóan – újabb állásfoglalás született: Tisza Kálmán indítványaként a *Tájékoztató pontok* már az 1848 előtti törvényes állapotba való visszatérést hirdette meg, azaz hogy választással be kell tölteni az üresedésben lévő főgondnoki és szuperintendensi tisztségeket.⁵⁵ Az egyházmegyei és egyházkerületi gyűlések megtartásáról is rendelkeztek: azokat a kitűzött időben okvetlenül meg kell tartani, csak a fegyveres erő gátolhatja ezt meg, akkor pedig más helyen kell folytatni, mígnem sikerül megtartani. Fontos, hogy a lelkészeket érhető retorziókra gondolva ismét kimondták, hogy az egyházközségek továbbra is az üldözött lelkészek számára folyósítsák a fizetést – „sem ő maga, sem családja a nyomor karjai közé ne taszítottassék” –, s ne az esetleg politikai úton helyébe állítottak.⁵⁶ A kézről-kézre terjedő, egyik egyházközségtől a másikba küldönc útján eljuttatott *Cirkularok*⁵⁷ nem maradtak hatástalanok: egyes, szétszórt eseteken kívül a református egyházban nem nyert elfogadást a Protestáns Pátens. A dunamelléki református egyházkerületben Török Pál esperes feljegyezte, hogy a saját pesti egyházmegyéjén kívül (ahol a 25 anyaegyházból egy sem) hány helyen olvasták fel a január 10-i miniszeri rendeletet. Eszerint a többi hét egyházmegye 218 anyaegyházából 48 helyen olvasták fel azt az istentiszteleten, 7 helyen pedig hozzákezdtek a szervezéshez a közigazgatási hatóság pártfogásával vagy kényszerítésével.⁵⁸ Az alsóbaranyai egyházmegyében – ahol a hetvenkilenc esztendőes Rácz Péter esperest vénségére azzal zaklatta Temesvárról a helytartóság, hogy szervezze meg az újszivaci szuperintendenciát⁵⁹ – akadt több egyházközség, jó részt német lakosságú, mely hajlott a pátens elfogadására. Piros, Újvidék, Verbász, Újsóvé „a Lutheránusok fészkehez közel lakván”⁶⁰ magukat megszervezték – részben maguktól elhatározva, részben aktív szolgabírói segédlettel.⁶¹ Érdekes, hogy ezzel szemben a tolnai egyházmegyében a magyar ajkú egyházközségekkel körülvetett német ajkú eklézsiák nem fogadták el a pátent. A dunántúli egyházkerületben történt még „nagyobb számban” koordináció (az egyházkerület 279 eklézsiájához viszonyítva azonban elenyésző): az őrségi egyházmegye 12 anyaegyházából Felsőőr kivételével⁶² 11 a pátens szerint szerveződött márciusban, de a májusi közgyűlésre már visszakoztak.⁶³

1860 – az ünneplés és választások éve volt a református egyházban

Bár még javában tartott a pátenshare, az ünneplés mint a tiltakozás egyik formája már az év elején elkezdődött. A januári bécsi küldöttség résztvevőit odahaza ünneplő sokaság várta. A Bécsből február 4-én hazaérkező Balogh Péter helyettes szuperintendenst Debrecenben

⁵⁵ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 636–637.

⁵⁶ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 636–637.

⁵⁷ A központi kormányzóság ezeket „Circular”-nak nevezte utasításában, melyben felszólította Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgatót, hogy szerezzen be egy példányt a körözüvényből. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 235.

⁵⁸ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens. Az összesen 243 egyházközségből ez elenyésző szám.

⁵⁹ A temesvári helytartósági osztály a pátens megjelenése óta folyamatosan bombázta rendeleteivel az idős esperest, nem fogadva el sem a korára, sem a német nyelvben való járatlanságára történő hivatkozást. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 224–225.

⁶⁰ Utalás a pátens szerint megalakuló újverbászi evangélikus szuperintendenciára.

⁶¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 241.

⁶² Gyenge: *A kálvinizmus Burgenlandban*, 64.

⁶³ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 633–635.

kétezernél többen fogadták, tiszteletére vacsorát, ahogy írták, „magyaros lakomát” adtak.⁶⁴ Március 9-én báró Vay Miklóst érkezett Debrecenbe, őt fátylós menet köszöntötte. A nevezetes január 11-i gyűlés megtartása miatt a nagyváradi helytartósági osztály által megidézett Balogh Pétert április 16-án Nagyváradon nemzeti gyászruhás fiatalok Rákóczi indulóval kísérték a törvényszék elé,⁶⁵ s Balogh Pétert sem akadályozta a bírósági eljárás, hogy április 20-án megtartsa az újabb kistemplomi gyűlést. Az áprilisban és május elején megtartott egyházkerületi gyűlések – még a protestáns pátens felfüggesztése előtt – elrendelték a megüresedett szuperintendensi és főgondnoki tisztségekre a választást. A tiszáninneri egyházkerületben a márciusi gyűlés ideje alatt hunyt el Apostol Pál,⁶⁶ már akkor kiírták a szavazást, és a május 1–3. között Miskolcon tartott gyűlésre már beérkeztek a szavazatok.⁶⁷ Szuperintendensnek Zsarnay Lajos egyházkerületi főjegyzőt, sárospataki igazgató-tanárt választották,⁶⁸ aki a szuperintendens jobb keze volt a megelőző években. A főgondnokságot az a báró Vay Miklós nyerte el, aki a pátensharc alatt a bécsi tárgyalásokat vezette. A dunamelléki szuperintendencia május 7-én rendelte el a szavazást, hogy a július 2-i gyűlésben már eredményt hirdethessenek. A dunántúli egyházkerület, melynek egyedülként még 1848 előtről volt szuperintendense Nagy Mihály személyében, a május 10–12-i gyűlésben a főgondnokra történő szavazást rendelte el. A gyűlések dátumaiból láthatjuk, hogy ezekre mind május 15-e előtt került sor.

A választások eredményhirdetését követték az ünnepélyes felszentelések/beiktatások. Az egyházkerületi jegyzőkönyvek rögzítették a választások menetét, a szavatok megszámlálását, az eredményt, majd a beiktatást, ám az ünnepi hangulatot sokkal jobban megragadhatjuk a sajtó korabeli beszámolóiból – a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* és a *Vasárnapi Újság* Politikai Ujdonságok mellékletéből. Ezek az ünnepi alkalmak felértek egy 1848 előtti világi választással, akár egy főispáni beiktatással.⁶⁹ Török Pál szuperintendens és gróf Ráday Geleon ünnepélyes felszentelése/beiktatása 1860. július 4-én a pesti református templomban a következő formában zajlott le a sajtó tudósítása szerint: 10 órakor harangzúgás mellett Nagy Mihály dunántúli szuperintendens vezetésével bevonultak az egyházmegyék egyházi és

⁶⁴ *Debrecenből sok érdekes dologról értesítik a „Vasárnapi Újságot”*. PEIL 1860. február 24. 8. szám. 245. Az egyházi eseményeket a PEIL hasábjain követhetjük nyomon. Míg az 1860. évi első számot Lónyay Menyhért cikke miatt betiltották (Takács: *Forrásokban rejtelkedő /Potrévázlat Lónyay Menyhértről*, 177.), ahogy haladunk előre az évben, egyre nyíltabban megjelenhetett a Protestáns Pátens elleni tiltakozó hang.

⁶⁵ *A „Pester Lloydnak” írják 16-dikáról Nagyváradról*. PEIL 3. évf. (1860) 17. szám 548.

⁶⁶ Apostol Pál nevéhez illő apostoli állhatatossággal a gyűlés napján hunyt el: „Különös, Apostol Pál szuperintendens úr éppen azon a reggelen hunyta halál álmára szeméit, amidőn a tanácskozmányt meg kell vala tartania. Befelegt a helytartóságnak Kassára és ezen levelét még maga expediálta, felelt a magas minisztériumnak is, de ezt csak elkészítette, megcímezte, lepecsételte, de már el nem küldheté, két óra múlva ezen munka bevégzése után éppen ebédnél fejszélütést kapott. A levelet már mi indítottuk útra. Amint a fragmentum mutatja, határozott, bátor felelet volt s méltó egy hív főpásztoroz” – írta Hegedűs László sárospataki lelkész, alsözempléni esperes Török Pálnak. DRE RL C/93 Török Pál iratai, Levelezés 1871. szám, Hegedűs László levele, Sárospatak, 1860. március 18.

⁶⁷ Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 259.

⁶⁸ Zsarnay Lajos (1802–1866) 1831–1861 között sárospataki tanár, 1849-től a tiszáninneri egyházkerület főjegyzője [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Zsarnay_Lajos_\(1802%E2%80%931866\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Zsarnay_Lajos_(1802%E2%80%931866)) (Letöltés: 2023. december 15.)

⁶⁹ A legnagyobbas ünnepségek közé tartozott Haubner Máté dunántúli evangélikus szuperintendens – akit Haynau letett tisztéből, és börtönt is szenvedett – győri-soproni fogadtatása 1860. augusztus 21-én. Győrött augusztus 21- és 22-ike. (Győri közlöny) Beöthy Károly. PEIL 3. évf. (1860) 35. szám szeptember 3. 1131. sköv.

jöllehet maga a Protestáns Pátens az 1867-es kiegyezéssel veszítette el végleg érvényét. Az 1868: 58. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról – az 1848. évi 20. törvényt alapul véve – pedig új fejezetet nyitott az állam és a protestáns egyházak kapcsolatában.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtára, Bauhofer György kéziratok egyháztörténete 1849–1859. Az eredeti másolatát Karner Károly készítette 1929-ben. 139 lap. (A3043)
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)
Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (TIREL)

Nyomtatott források

Balogh Margit – Gergely Jenő (szerk.): *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005.* (Dokumentumok) 1. kötet 1790–1944. Budapest: História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2005.

Deák Ágnes (szerk.): *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861.* Utószó Cieger András. Budapest: Századvég, 2004.

Emléklapok br. Vay Miklós életéből. Lévy József bevezetésével. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Könyves Tóth Mihály: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből (1855).* Editiones Archivii Reformatorum Transtibiscani. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1996.

Révész Kálmán (szerk.): *Révész Imre munkái a pátens korából 1859–1860.* Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1900.

Tóth Sámuel: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. máj. 17. – jún. 19.* (Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel) Debrecen: Városi Nyomda, 1891. Különlenyomat a Debreceni Protestáns Lap 1886. évfolyamából.

Az egyetemes tanügyi bizottmány 1863. évi november 25-dikén Rév-Komáromban kezdte meg üléseit egyházi részről főtiszteletű Török Pál, világi részről mgos Tisza Kálmán urak elnöklete alatt. Sárospatak: Forster R. a ref. főiskola betűivel, 1863. (Ebből egy rész külön nyomtatványként: A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány eddigi működésének vázlatja, mely az 1863. évi november 25. 26. és 27. napjain Rév-Komáromban tartott bizottmányi értekezleten előadott az elnökség részéről Török Pál superintendens által)

Protestáns Egyház és Iskolai Lap 1859–1860. (PEIL)

Szakirodalom

Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából.* Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítván Kuratóriuma, 2010.

Benda Kálmán – Soós István: *A Teleki család és Teleki László.* In: Praznovszky Mihály – Rozsnyói Ágnes (szerk.): *Teleki és kora.* Szirák, 1985. november 12–13. *Discussiones Neogradienses* 3. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 7–13.

Csohány János: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében.* Doktori értekezés. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1979.

írt Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus, 132–142., 155–161.*

- Farkas Katalin: *Teleki László két ismeretlen levele 1861-ből*. Aetas, 27. évf. (2012) 2. sz. 101–117.
- Fürj Zoltán: *Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban*. In: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítván Kuratóriuma, 2010. 97–128.
- Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenfrage vom 1. September 1859*. München: R. Oldenbourg, 1965.
- Gyenge Imre: *A kálvinizmus Burgenlandban*. A Debreceni Református Egyház Debreceni Teológiai Akadémiája Tanári Karához a teológia doktori fokozat elnyerése céljából benyújtotta Gyenge Imre, az Ausztriai Református Egyház püspöke. Debrecen: Debreceni Református Kollégium Sokszorosító Iroda, 1975.
- Horánszky Nándor: *150 éves az Organisationsentwurf*. Új Pedagógiai Szemle, 49. évf. (1999) 9. sz. 61–72.
- Kósa László: *A református egyház 1848-ban*. Protestáns Szemle, 7. új évf. (1998) 2. sz. 89–99.
- Lukács Olga: *Az 1849-es oktatási „Entwurf” és az erdélyi református egyház*. In: Takács Péter (szerk.): *Történeti Tanulmányok XII. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2004. 87–100.
- Révész Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826–1882*. Születésének századi évfordulóján egyedül Isten dicsőségére közrebocsátja a Debreceni Református Egyház presbitériuma. Debrecen: Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1926.
- Révész Imre, ifj.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1957.
- Szatmári Judit: *A politikai élet színtere? Avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 53–70.
- Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1850–1860*. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 2015.
- Szatmári Judit: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*. In: Cieger András – Klicsu Ferenc: *A Lónyayak eltűnt és újra felfedezett világa*. Tuzsér: Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023. 376–389.
- Takács Péter: *Forrásokban rejtelkedő (Potrévázlat Lónyay Menyhértről)*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 35. évf. (2000) 2. sz. 170–177.
- Tóth Endre: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*. Teológiai Szemle, 16. évf. (1940) 2. sz. 547–564., 3. sz. 579–600., 4. sz. 609–649.
- Varga Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. In: Péter Zoltán (szerk.): *Értekezések 1940. évről*. Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen: Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, 1940. 106–141.
- Zibolen Endre: *Nevelésügyünk az önkényuralom korában*. In: Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története*. 2. kötet. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1993. 6–69.
- Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT., 1907.

DEÁK ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 19–33.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.19-33

www.aetas.hu

Útkeresés az evangélikus egyházi és világi elit körében 1859 őszén*

ABSTRACT. *Reflection Among Lutheran Church and Secular Elites in Autumn 1859.* The Patent published by the emperor on the 1st of September caught the Lutheran Church unprepared. The government in Vienna aimed to prohibit any form of public protest. At the end of November a search was conducted at the home of Baron Antal Radvánszky, one of the most vocal opponents of the Patent, who was the Lord Lieutenant of Zólyom County in 1848. His private letters seized by the police reveal various potential courses of action: beginning to reorganize the church district according to the Patent while protesting; starting the reorganization, but only partially abiding by the Patent; having the secular elite be removed from the church organization, and begin passive resistance; or the parishes demanding the suspension of the Patent, going against the prohibitions, openly confronting the government. The common strategy was forming slowly.

Keywords: *Protestant Patent, Lutheran Church, protest, Antal Radvánszky, Lajos Geduly*

1859. szeptember 1-jén I. Ferenc József osztrák császár ellátta kézjegyével a Leo Thun von Hohenstein gróf vallás- és oktatásügyi miniszter által a magyarországi protestáns egyházak szervezetére kidolgozott rendezési tervet, azaz a Protestáns Pátent. Szeptember 2-án Thun aláírásával megszületett a pátens végrehajtási utasítása is. Az uralkodói rendeletet a hivatalos lap, a *Budapesti Hírlap* szeptember 11-én, a miniszteri utasítást pedig szeptember 15-én közölte. Thun láthatólag egyáltalán nem számított nehézségekre, szeptember 5-étől megkezdte három-négyhetes szabadságát, s az ügyeket helyettese, Joseph Alexander von Helfert báró államtitkár vitte.¹

A magyarországi protestáns hívek és vezetőik már évek óta várták az egyházak jogainak helyreállítását, a még Julius Jacob von Haynau báró tábornagy magyarországi főhadparancsnok által 1850-ben felfüggesztett autonómiájuk visszaállítását. Az évtized közepén vitára bocsátott szervezési tervet (*Entwurf*) azonban mind a református, mind az evangélikus egyházkerületek visszautasították.

Öröm, kétségek, zavar és tanácstalanság

1859 szeptemberében a pátens kiadása az egyházakat váratlanul érte, az annak megjelenését követő heteket mindenekelőtt a tanácstalanság jellemezte. Geduly Lajos pozsonyi evangélikus lelkész, már a miniszteri végrehajtási utasítás ismeretében, a következőképp írt erről

*A tanulmány az NKFIH 137960 számú, „Autonómisták és patentálisok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867” című pályázat keretében készült.

¹ Aktafeljegyzés, 1859. szeptember 6. ÖStA HHStA, Kabinetsarchiv, Reichsrat, Präsidial 292/1859.

szeptember 16-án Radvánszky Antal báró, Zólyom megyei esperesi felügyelőnek: „Az új választótvény megjelent. Épp eléggé sajnálatos – arról, ami a fő dolog lett volna, és különösen amit külföldön türelmetlenül vártak, azaz állampolgári jogaink szélesítéséről, a katolikus egyházzal való egyenjogúságról szó sem esik abban. De – ez törvény! Ez most súlyosabbá teszi a dolgot.” Mint Geduly kifejtette, a törvény valójában lényegtelen változtatásokkal az elutasított *Entwurf* „hű másolata”. „Itt az emberek még kevéssé orientálódtak. A tömegnél az első benyomás örömteli volt, mert a dolgot abból a nézőpontból fogták fel, hogy visszakaptuk jogainkat. Néhányuknál a kijózanodás már érződik. Ma egyházközségünk egyik legelőkelőbb tagja azt mondta nekem, hogy a világi urak, nevezetesen a hangadók, valószínűleg kivonulnak a színről. Az azonban nagy kérdés, hogy használnak-e azzal az egyházzal, s talán nem épp azt viszik véghez, amit bizonyos helyen célul tűztek ki. Mindenesetre nagyon szeretném tudni Méltóságod becses véleményét a törvényről, már csak azért is, hogy azok, akik a jó ügyet szolgálni akarják, egyetértésben és harmonikusan tudjanak működni és a többiekre hatást gyakorolni.”²

Nem ismerjük Radvánszky választát, de önéletrajzi feljegyzésében említ egy „röpirat”-ot, ami ugyan nem jelent meg, de bizalmasabb barátaival több példányban megosztotta. Többek között elküldte Zsedényi Edének is, akinek majd a pátens elleni küzdelemben kitüntetett szerep jutott. Eszerint „passiv állás” mellett foglalt állást: Nem szabad a pátens elfogadni, a kerületi adminisztrátorokat csakis kormányhivatalnokokként, de nem superintendensekként szabad elismerni. Ugyanakkor ez az irat nem irányzott elő aktív ellenállást. Nem teljesen világos, hogy mikor született ez a program, mivel Radvánszky egyrészt az 1859. november 10-i zólyomi egyházmegyei gyűléshez köti, másrészt viszont mintha a késmárki egyházkerületi konvent (szeptember 27.) előttré datálná. A program elmosódott jellege mindenestre inkább szeptemberi állapotokra vall, lehetett akár válasz is Geduly kérdésére, bár az nincs kifejtve a visszaemlékezésben, hogy a „passiv állás” alatt mit is kell pontosan érteni.³

Székács József Pest városi evangélikus lelkész visszaemlékezéseiben őszintén szól arról, hogy eleinte kedvező véleménye a pátensről hogyan változott meg az 1859. szeptemberi bécsi útja során. A pozitív fogadtatás mellett az szóló véleménye szerint, hogy a német országokbeli hitsorsosok szimpátiáját kockázatosnak tartotta határozott elutasítással megrendíteni, másrészt a neoabszolutizmus kormányzata az 1859. nyári háborús vereség nyomán nyilvánvalóvá vált megrendülés mellett is szilárdnak tűnt, ezért ajánlatosnak látszott a pátens nyújtotta előnyök megragadása. Továbbá azt remélte, hogy a pátens rendelkezéseinek a kilátásba helyezett zsinatok még változtathatnak. Mivel azonban Bécsben világossá vált számára: a bécsi kormány lényeges elemeit tekintve változtathatatlan törvényként tekint a pátens rendelkezéseire, a kilátásba helyezett zsinatok csak korlátozott felhatalmazással rendelkezhetnek, alapvetően megváltozott a véleménye: „Már ekkor el volt határozva lelkemben, hogy a pátens ellen az egyháznak tiltakoznia kell, csak még az idő és módra nézve nem voltam tisztában magammal.”⁴

A hezitálással Székács egyáltalán nem volt egyedül, de akadt, aki azután Székácssal ellentétes következtetésre jutott. Georg Bauhofer budai evangélikus lelkész például egy a

² Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. szeptember 16. (német). MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. A levél feltételezhetően német nyelvű volt, legalábbis másolata nem „fordítás” megjelöléssel maradt fenn a magyarországi fő kormányzóság iratanyagában. A német nyelvű levéltári forrásokat saját fordításomban közlöm.

³ Radvánszky feljegyzését közli: Haan: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései*, 174–178.

⁴ Székács József püspök visszaemlékezései, 184., idézet 188.

pátenszt védelmező, 1860. február 12-i keltezéssel ellátott röplapban azt állította, már 1859. szeptember végén figyelmeztetni akart az egyházon belüli szakadás veszélyeire s érvelni a pátens elfogadásának szükségessége mellett, de akkor erről az egyház egységének megóvása érdekében letett.⁵

A később határozott és egyértelmű elutasító álláspontra helyezkedett református egyházban is hasonló volt a helyzet az első hetekben. „A debreceni papok és világiak mind, az egy Révész Imrét kivéve, ki azonban csak passiv couragét fejtett ki eleinte, mind meg voltak ijedve. Végünk van, mondák és írák nekem, itt senki sem tudja, mit csináljon, oly nagy a confusio” – jegyzi fel naplójában a későbbi miniszter, Lónyay Menyhért.⁶ A kormányzati iratokban is fel-feltűnt hasonló kijelentés. Török Pálról, Pest városi református lelkészről például, aki később szintén a pátens elleni küzdelem első vonalában harcolt, Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgató 1860 nyarán azt jelentette, hogy bár Török a nyílt agitáció kezdete óta annak egyik ismert alakja, kezdetben bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy egyetért a pátenssel.⁷ Ugyanakkor a lelkészek levelezése azt mutatja, hogy a pátens megjelenése utáni első levelekben is állást foglaltak az ellen, csak az elutasítás módját nem látták egyelőre, s tudjuk, szeptember közepén Debrecenben végül a világiak, köztük Lónyay részvételével tartott értekezlet Révész Imrét bízta meg egy összefoglaló irat elkészítésével, amely majd a tiszántúli egyházkerület 1859. október 8-i debreceni gyűlésén elfogadott tiltakozó memorandum alapja lett.⁸

Természetesen nem csak a lelkészek körében uralkodott zavar. Székács például feljegyezte, hogy bécsi útja előtt nála járt a pest-budai egyházmegyei felügyelő, Prónay Gábor báró és Podmaniczky Lajos báró, aki a Pest megyei esperességben töltötte be ugyanezt a tisztelet. Ők ugyan kijelentették, hogy a pátenszt nem fogadhatják el, de Székács akkor még ennek ellenkezőjét jelentette ki: „Nagy meglepetésemre azonban a két báró éppen nem ostromolták állításaimat, hanem alig palástolhatták örömüket, hogy bennem a patens barátját fedezték fel.”⁹ Haan Lajos békéscsabai evangélikus lelkész naplója is megerősíti ezt: „Nekem alkalam volt Pesten a’ Septemberi napokban öszvejönöm Székácsal és báró Prónay Gáborral. Mondhatom, egyik sem volt valami nagy ellenzője a’ patensnek [!] s ugy látszott hajlandók azt elfogadni némi módosításokkal.”¹⁰ Idézhetünk példát a református egyházból is. Báthory Gábor dunamelléki helyettes szuperintendens magánleveleinek tanúbizonysága szerint ő már szeptemberben felvetette, hogy egyházkerületi gyűlést kellene összehívni, de kerületének hangadóí, „uraink”, azaz az egyházkerület világi tekintélyei ezt elvetették, részben azzal érvelve, hogy a pátensről véleményt alkotni csak zsinat lehet hivatott, részben pedig azzal,

⁵ Bauhofer: *Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen*, i. m. ÖStA HHStA MÄ, IB BM 1/1860. Melléklet. Vö. Bauhofer: *Nyílt levél a magyarhoni két hitvallásu evangyéliumi egyházhoz*, i. m.

⁶ *Lónyay Menyhért naplója*, 95. Lónyay még 1859. október elején is így jellemzi a helyzetet: „...a papok mind kivétel nélkül féltek, kivált eleinte. Balog P[éter] ugyan még legvitézebb volt, de Török, Székács, sőt az öreg Nagy Mihály is csak unszolás és erőltetésre álltak meg helyyük.” Uo. 97.

⁷ Protmann jelentése a magyarországi helytartóság elnökségéhez, Pest, 1860. augusztus 9. MNL OL D 161 1690.VII.A.1860. Törököt már 1855–1856-ban is hasonló vádak érték. Lásd például: Révész: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, 97., 100–101.; Szatmári: *Török Pál útja a püspökséghez*, 117.

⁸ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 700.; Révész: *Révész Imre élete*, 72–75.

⁹ *Székács József püspök visszaemlékezései*, 185.

¹⁰ *Haan Lajos békéscsabai evang. lelkész naplója*. In: „aki tót pap létére is magyar író”, 106.

hogy uralkodói pátens nem lehet vitatás tárgya. Majd csak novemberben, a többi egyházkerületi példát látva jött meg a bátorságuk.¹¹

A világi kortársak a lelkészi visszaemlékezésekkel szemben inkább úgy szerették látni, hogy ők kezdtől a határozott ellenállást támogatták, így tett például a már említett Lónyay Menyhért. Podmaniczky Frigyes báró, akinek az evangélikus világi értelmiség sorában lényeges szerep jutott a pátens elleni küzdelemben, visszaemlékezésében nem elsősorban a világi és lelkészi véleményeket állította szembe, hanem nemzedéki különbséget látott az eltérő vélemények és magatartásformák mögött. Az 1859. november 15-i buda-pesti evangélikus egyházmegyei gyűlés kapcsán például így: „...már akadtak nagynevű férfiak, a kiknek bátorsága kissé a csizmaszárunkba szállt, de mi fiatalabb s bátrabb elem nem engedtünk, s keresztül vittük a jegyzőkönyv változatlan hitelesítését s egyszersmind elköveltünk mindent arra nézve, hogy az öreg Esztergályiban ébren tartsuk a kötelességérzetet, hiuságot s bátorságot.”¹²

Minden bizonnyal mind a világiak, mind a lelkészek körében sokszínű volt a kép, és csak idővel körvonalazódtak a lehetséges viszonyulási minták.

A tiltakozások sorát a tiszai evangélikus egyházkerület konventje nyitotta meg szeptember 27-én Késmárkon. Zsedényi Ede udvari tanácsos, a magyar konzervatív csoport ismert alakja, 1848 előtt a magyar kancellária hivatalnoka, kerületi felügyelő javaslatát az I. Ferenc József császárhoz intézendő feliratról egyhangúlag elfogadta a gyűlés.¹³ A lojális tartalmú és szövegezésű felirat felsorolta a sérelmezett pontokat, majd a zsinati határozatig kérte az 1848. márciusi állapotba való visszahelyezést s a pátens és a miniszteri utasítás felfüggesztését. Határoztak továbbá arról, hogy a felirat szövegét a másik hét protestáns egyházkerület tudomására hozzák, s ha azok is csatlakoznak, egy közös küldöttséget küldenek Ferenc Józsefhez.¹⁴ A dunántúli evangélikus egyházkerület 1859. október 5–6-án Sopronban tartott gyűlése ugyancsak a pátens végrehajtásának felfüggesztését, zsinat összehívását kérő iratot

¹¹ Szatmári: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*, 40–41.

¹² Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 81. Esztergály Mihály Pest megyei esperes, amikor Komáromy József kerületi adminisztrátor eljárásának igazolására szólította fel, önérzetes nyilatkozatot tett, s közvetve Komáromy az egyház iránti kötelezettségére figyelmeztette: „Eszterint én egy oly tettnek követésére, mely vallásnak szent és pacificatiók s országos törvények által megerősített Canonainkkal ellenkezik, és különösen eskümmek megszegését és így az egyház átkát maga után vonná, személyemet ki nem tehetem: ne méltóztassék tehát Főtisztelendőséged ebbeli nyilatkozatomat dacnak vagy ellenzéki viselkedésnek tekinteni, sőt inkább bátorítsa azon ötven évi papi működésem által, melynek közepette az egyházi ügyek kezelésében fejem megöszült, azon bizodalmas és őszinte figyelmeztetéssel járulok Főtisztelendőségedhez, méltóztassék állásánál fogva a magas kormányt felvilágosítani, hogy intézkedéseink nem akaratosság vagy önkény szüleménye, de törvényeink és Canonaink kifolyása. Azert [!] is Főtisztelendőségednek inkább főpásztori gondja legyen a veszedelmet mind az egyháztól, mind a hívektől szilárd evangéliumi szellemből eredt fellépése által elhárítani, mintsem azt nevelni, mivel csak az részesülhet egyetemes Egyházunk áldásában, ki Egyház sarkalatos törvényeit megtartva, Egyházzal jár.” Esztergály irata Komáromyhoz, Csomád, 1859. december 13. MNL OL D 118 128.III.1860. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

¹³ Zsedényi életrajzát lásd: Klestinszky: *Zsedényi Ede*, i. m.

¹⁴ A késmárki konvent felirata I. Ferenc Józsefhez, Késmárk, 1859. szeptember 27. ÖStA AVA Unterrichts- und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten 1345/1859.; vö. Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 85–87.

fogadott el.¹⁵ 1859. október 8-án pedig a tiszántúli református egyházkerületi konvent intézett tiltakozó memorandumot az uralkodóhoz.¹⁶

Székács visszaemlékezése szerint szeptemberben maga is a kerületi gyűlésekben látta a lehetséges ellenállás legfontosabb láncszemeit: össze kell hívni a bányakerületi közgyűlést, s ott kell tiltakozni. Ám a minisztérium bizalmas közvetítője, az evangélikus Fabiny Teofil, a pesti országos törvényszék egyik alelnöke felkereste őt, s közölte, Székács iratát a pátensről, amit Bécsből haza érkezte után elküldött Josef Zimmermann miniszteri tanácsosnak, aki protestáns ügyekben Thun legfontosabb beosztottja és bizalmasa volt, Thun eljuttatta Ferenc Józsefhez, s azt az uralkodó tanácsadó testülete, a birodalmi tanács (*Reichsrat*) is megtárgyalja. Arra kérte, hogy a tiltakozás szervezésével várják be annak döntését. Székács, bár mint írta, illúziói nem voltak, elfogadta ezt. Azután Fabiny „lehangoltan” újra jelentkezett azzal, hogy a birodalmi tanács elutasította Székács javaslatait, egyúttal igyekezett Székácsot lebeszélni a további tiltakozásról.¹⁷ S mivel időközben megjelent a régi egyházkerületek gyűléseit tiltó miniszteri rendelet, Székács egyelőre kivárt.

Az első három nyilvános fellépés kijelölte a pátenssel szembeeszegezhető tartalmi és formai kifogásokat. Azt gondolhatnánk, hogy október elejére immáron egyértelművé vált a tenivaló, de korántsem ez volt a helyzet. Még ha az ellent kell állni felismerés meg is született, nyitott kérdés maradt: hogyan küzdjenek, mi legyen a stratégia?

Kormányzati reakciók

A kormányzat, az időközben a szabadságról visszatért Thun vezetésével mindenestre levonta a közvetlen tanulságot: 1859. október 8-án felszólította az öt közigazgatási kerületi helytartósági osztályt és a temesvári helytartóságot (a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság vezető szervét), hogy lépjenek fel minden a pátens rendelkezéseivel szembeni nyilvános akció ellen: tilos a korábbi kerületi keretben konventeket tartani, a konventeken csak a pátens szerint arra jogosítottak vehetnek részt. Minden más testület határozata érvénytelen. Illegális cselekedet az ilyen konventek összehívása és az azokon való részvétel is. Ha mégis törvénytelen gyűlésekre kerülne sor, szólítsák fel azokat feloszlásra, ellenszegülés esetén pedig rendőri eszközökkel oszlassák fel azokat. Azt követően törvényszéki eljárást kell indítani a résztvevők és a szervezők ellen. Ilyen értelmű utasítást küldött Thun az egyházkerületi szuperintendenseknek, illetve adminisztrátoroknak is.¹⁸

Miután kiderült, hogy nem Zsedényi elszigetelhető egyedi fellépéséről van szó, a kormányzat hivatalnokai előre kitervelt, összehangolt akciót sejtettek a történetek mögött. A nagyváradi kerületi helytartósági osztályról olyan jelentés érkezett, hogy augusztus végén

---

¹⁵ Helfert leirata a magyarországi helytartósághoz, Bécs, 1860. október 23. Melléklet: Leopold Wohl-muth dunántúli egyházkerületi adminisztrátor irata Thunhoz, Rohonc, 1859. október 30. MNL OL D 163 152.XI.A.1860.; vö. „*Soprony, oct. 6.*” Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 2. évf. (1859. október 11.) 41. sz. 1091.

¹⁶ Nyomatott magyar nyelvű memorandum az uralkodóhoz, Debrecen, 1859. október 8. MNL OL D 46 7214.XI.B.1859.; a feliratot közli: Baráth-Fürj (szerk.): *A protestáns pátens és kora*, 151–160.; az irat előmunkálatát lásd: Révész Imre munkái a pátens korából, 21–55. Vö. Révész: *Révész Imre élete*, 72–75.; a miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1859. október 31. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates*, IV/1. 207.

¹⁷ Székács József püspök visszaemlékezései, 188–189.

¹⁸ Thun leirata a magyarországi főkormányzósághoz, Bécs, 1859. október 8. Melléklet: Thun utasítása a helytartósági osztályokhoz és a temesvári helytartósághoz, Bécs, 1859. október 8. MNL OL D 46 7095.XI.B.1859.

Zsedényi találkozott Tisza Kálmánnal, a nagyszalontai segédgondnokkal, s az október eleji gyűlés előtt is nagy volt a készülődés. A jelentés Zsedényit az „ókonzervatív párt” eszközeként festette le. Azt követően, hogy Ferenc József 1857. késő tavaszi magyarországi útja alkalmával a neoabszolutizmus kormányzatának magyarországi politikáját élesen bíráló memorandumot kíséreltek meg átadni az uralkodónak, a bécsi kormányzat a magyar konzervatív csoportot a legveszélyesebb magyarországi ellenfeleként tartotta számon, tagjait feltűnésmentes rendőri megfigyelés alá vették. 1859 őszén azután újra a bécsi politikai elit figyelmének középpontjába kerültek, mivel augusztusban Dessewffy Emil gróf memorandumban foglalta össze javaslatait a kormányzati rendszer átalakítására, s Bécsben tárgyalásokat folytatott az új miniszterelnökkel, Johann Bernhard von Rechberg und Rothenlöwen gróffal is, ám eredménytelenül.¹⁹ Valójában azonban igen nehéz lett volna egyetlen politikai csoportosulást keresni a kibontakozó pátenzellenes mozgalom mögött, hiszen a konzervatív és liberális tábor vezető személyiségei egyaránt megtalálhatók a vezéregyéniségek között.²⁰

De ennél direktebb úton is kereste az „összeesküvés” szálait a kormányzat. Házkutatást tartottak Zsedényi szállásán, ami ellen – az őt ezekben a hetekben rendszeresen felkereső magyar konzervatívoknak köszönhetően igen jól értesült Széchenyi István gróf szerint – Zsedényi tiltakozott Adolph Thierry báró rendőrminiszternél, sőt Ferenc József előtt is.²¹ Házkutatást tartott továbbá a besztercebányai állami főügyészség a már említett Radvánszky Antal bárónál, a pátens elszánt ellenfelénél, minden jel szerint azért, mert találtak tőle Zsedényihez intézett leveleket Zsedényi iratai között. Radvánszky a Zólyom megyei magyar érzelmű politikai elit meghatározó személyisége volt 1840-től kezdve, alispánként, 1848–1849-ben pedig főispánként. Nem mellesleg 1842-ben zólyomi esperességi felügyelőnek választották, 1859-ben is ő töltötte be ezt a tisztséget.²²

Radvánszky iratai között néhány más levél társaságában találtak két neki szóló levelet Geduly Lajostól (ezek egyikét már említettük), amelyek a rendőrigazgató értékelése szerint „államrendőrségi szempontból nagyon fontosak”, mivel „szabályos haditervet” tartalmaznak a kormánnyal szembeni fellépésre. Lefoglaltak továbbá egy fogalmazványt Radvánszky tollából, amely a lehetséges fellépés tennivalóit mérlegelte. Nem találtak viszont, pedig erre különösen figyeltek, levelet Zsedényitől. Radvánszky maga úgy nyilatkozott, hogy a pátens kibocsátása óta mindössze két levelet váltott vele. Wilhelm Marx kassai rendőrigazgatónak (Zsedényi iratainak átvizsgálása alapján) azonban volt információja arról, hogy közvetlenül a pátens megjelenése után Radvánszky Zsedényihez írt levélben felvetette: mivel a pátens egyáltalán nem veszi figyelembe a megelőző három évben több alkalommal kifejtett protestáns álláspontot, szükség lenne egy Pesten rendezett magántanácskozásra arról, hogy mit kellene „a magas kormány elé terjeszteni”. Zsedényi azonban azt válaszolta, hogy egy ilyen magántanácskozás gyanúsítgatásokra adna okot, inkább a kerületi konventeket kell kihasználni – amit azután, láttuk, maga is tett. Marx szerint Radvánszky sokak előtt felolvasta Zsedényi levelét, majd megsemmisítette. A késmárki konvent után Zsedényi elküldte a

¹⁹ Andreánszky Sándor, a nagyvárad kerületi helytartósági osztály alelnökének jelentése a főkormányzósághoz, Nagyvárad, 1859. október 31. MNL OL D 46 7585.XI.B.1859.; a konzervatívok és a kormányzat viszonyára lásd: Deák: *Vonzások és taszítások*, i. m.

²⁰ Kertész: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*, 80.

²¹ „Zsedényi dühös – – – elment Thierry bácsihoz. – Ez: «Nem tudok semmit» [...] mint mondják, elment – a legfelsőbbhez. – «Nagyon sajnálom!».” Széchenyi levele Hollán Ernőhöz, 1859. december 2. Közli: *„Diszharmonia és vakság”*, 166. Maga Zsedényi is meglátogatta Széchenyit december közepén. Uo. 173.

²² Radvánszkyról lásd: Demmel: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon?* 24–29., 49–50.

határozat szövegét Radvánszkyknak, aki levélben biztosította, hogy egyetért azzal. December elején a rendőri hatóságok azt a lehetőséget is mérlegelték, hogy Gedulynál házkutatást tartanak, de ejtették, mert ha voltak is kompromittáló iratok nála, azokat már minden bizonynyal megsemmisítette.²³

Zsedényi tehát elvetette, hogy szervezett egyeztetés induljon már szeptemberben az evangélikus egyházkerületek között – ami a református egyházhoz képest kétségkívül lépéshátrányba hozta őket. A református egyházkerületeknek ugyanis 1858 óta létezett egy közös intézménye, az egyetemes tanügyi bizottmány a népiskolák ügyeinek intézésére, s ez megkönnyítette a koordinációt a pátens elleni küzdelemben is. 1859. október 30. – november 1. között a bizottmány Sárospatakon tartott már előre meghirdetett gyűlést. Ott elfogadták az „Utastás” című dokumentumot, ami az ellenállás módját illetően pontos előírásokat tartalmazott. 1859. november 16-án Pesten pedig sor került evangélikus és református lelkészek és világi vezetők találkozájára is az evangélikus egyházban jelentős szerepet betöltő Tihanyi Ferenc emlékének szentelt Tihanyi-rekviem alkalmával.²⁴

Ez utóbbi ünnepség alkalmat adott az evangélikus egyházi elit számára is az egymással és református társaikkal való konzultációra, de ez nyilvánvalóan nem pótolhatta egy saját koordinatív testület hiányát. A szerveződést az is nehezítette, hogy a reformátusokkal szemben az evangélikus egyházkerületek élén 1850 óta nem törvényesen megválasztott szuperintendensek, hanem kinevezett adminisztrátorok álltak. Rendőrségi jelentések érkeztek ugyan már november, december elején arról, hogy Prónay Gábor báró pesti lakásán illegális evangélikus központi bizottmány működik, amely az ország különböző pontjaira küld ki megbízottakat (a jelentés Ivánka Imrét, Podmaniczky Frigvest, Ivánka Zsigmondot és Zsembery Imrét említette), hogy agitáljanak a lelkészek körében,²⁵ távolról sem beszélhetünk arról, hogy egységes központból irányított ellenállás bontakozhatott volna ki. (Az ún. „Középponti bizottmány” felállítására valóban Prónay lakásán, de csak 1860. április 17–18-án került sor.) A rendszeres és szervezett konzultációs fórumok hiányában a társasági összejövetelek és mindenekelőtt az egyházi közeletben mindig is kulcsfontosságú magánlevelezések jelentősége felmérhetetlen volt abban, hogy az evangélikus egyházi és világi vezetők kicserélhessék nézeteiket és javasolataikat.

A fent említett lefoglalt dokumentumok betekintést engednek az evangélikus egyházon belüli háttérszervezkedésbe, ha szálait nem is tudjuk pontosan felgöngyöltetni, illetve felvilantják, milyen lehetséges utakat láttak maguk előtt az evangélikus egyházi vezetők 1859 késő őszén.

Alattvalói engedelmesség és/vagy ellenállás?

Láttuk Geduly szeptemberi leveléből, hogy a kezdeti öröm elpárolgása után az első reakciók a passzív rezisztencia lehetséges programjáról szóltak: a világiak az egyházi vezető testüle-

²³ Marx jelentése a fő kormányzóság elnökségéhez, Kassa, 1859. december 12. Melléklet: Geduly levelei Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. szeptember 16., október 19., Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül, Kubinyi Mihály levele Radvánszkyhoz, Kubin, 1859. október 23., Daniel Tharszky levele Radvánszkyhoz, Osztróluha, 1859. november 5., C. Aug. Raabe levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 25. (német nyelvű másolatok, feltehetőleg az eredeti levelek is német nyelvűek). MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

²⁴ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 702.; Révész: *Révész Imre élete*, 79., 81.

²⁵ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 42.; Heinrich Attems gróf, a pozsonyi helytartósági osztály alelnökének jelentése a fő kormányzósághoz, Pozsony, 1859. december 11. MNL OL D 46 8535.XI.B.1859.

tekből való teljes kivonulást fontolgatták, s Radvánszky is passzív ellenállásról beszélt, ha nem is tudjuk pontosan, mit is értett ez alatt.

Geduly második, 1859. október 19-i levelét Radvánszkyhoz az ihlette, hogy Ján Chalupka, a dunáninnyi evangélikus kerület adminisztrátora felszólította Stromszky Sámuel egykori szuperintendenst, Pozsony városi egyházmegyei esperest, hogy a pátens által Chalupka joghatóságába újonnan utalt egyházmegyék egyikének vezetőjeként kezdje meg az egyházközségek és az egyházmegye pátensnek megfelelő szervezését, illetve működjön közre a kerületi felügyelő megválasztásának előkészítésében. Geduly levelének tanúbizonysága szerint, mivel a *Pesti Napló* közölte mind a késmárki, mind pedig a debreceni határozatot,²⁶ sőt mindkettő eljutott hozzá különnyomatban (!), illetve másolatban is, ekkor már ismerte őket. A debreceni határozat, tette hozzá, még erősebb, mint a késmárki, ha „talán túlságosan kálvinista” is. Geduly beszámolt arról is, hogy Zsedényi levelet intézett Geduly egyházközségének egyik tagjához (Geduly nem nevezi meg), amiben Zsedényi tudósított a régi keretekben való egyházkerületi konventek tilalmáról, s azt figyelembe véve az ellenállás lehetséges forogatókönyveként a következőt javasolta: Minél előbb össze kell hívni a pátens előírásainak megfelelő új kerületi közgyűléseket, de ott továbbra is a pátens módosítását kell kérni. Véleményét, ahogy Geduly ironikusan fogalmazott, „lovagiasan” egyszerűen „Utasítás” (*Instruktion*) címmel látta el, s közölte azt Geduly és egyházközségének tagján kívül nyilvánvalóan másokkal is.²⁷

Geduly azonban nem tartotta célszerűnek a Zsedényi által javasolt utat, mivel szerinte nem ígért sikert. Mint írta, inkább foggal-körömmel kell védeniük állásaikat, az öngazgatási jog (*a non de nobis sine nobis*, azaz a *semmit rólunk nélkülünk* elv) védelme jegyében. Ha lehet, írta Radvánszkyknak, érvényesíteni kell az öngazgatási jogot, ha pedig az nem bizonyul lehetségesnek, legalább fenntartani magát az elvi igényt. A pátens elleni harc legtöbb résztvevőjével együtt ő is úgy vélte, hogy elsősorban nem a pátens tartalmi előírásai a lényegesek, hanem maga az oktroj elleni harc. Szerinte nem szabad a küzdelmet kizárólag a pátens szerinti szervezés kereteibe zárni – azaz csak az új rendszerű kerületi gyűlésekre koncentrálni. Három lehetséges védvonalról írt: az első védvonalat jelentette a késmárki, soproni és debreceni határozat; a másodikat alkothatják az új egyházkerületek mielőbb összehívandó konventjei, ahol a szuperintendens és kerületi felügyelőválasztás helyett folytatni kell a küzdelmet. Ám szerinte nem a '48 előtti állapot visszaállítását kell kérni, mert arra nincs kilátás, hanem a zsinat mielőbbi összehívását s a zsinatig a pátens végrehajtásának felfüggesztését, azaz az 1859. szeptember 1-je előtti állapot ideiglenes visszaállítását. Vegyék tudomásul a pátens által a zsinat létszámára meghatározott 48 főt, de a régi négy kerület választana 12-12 főt, fele részben lelkészeket, illetve világiakat, mégpedig úgy, hogy minden kerületi egyházközség javasolna 12 főt, az összes jelöltre szavazna valamennyi egyházközség, s a legtöbb szavazatot kapott 12 fő lenne a zsinati küldött – azaz a zsinati küldöttek megválasztásának módjára nézve már nem a pátens előírásai szerint járnának el. A zsinat által javasolt módosítások Ferenc József elé kerülnének, s az ő jóváhagyása után lépnének érvénybe. Geduly azonban feltette azt a kérdést is, hogy mi a teendő, ha ezt az utat is elutasítja a kormány. Egyes vélemények szerint, fejtegette, passzív ellenállást kell hirdetni: nem látogatni az esperesi és a kerületi gyűléseket, a választásokban nem venni részt. Ezt azonban Geduly, ahogy egy hónappal korábban is, az egyház és a hívők érdekeivel ellenkezőnek minősítette. Hiszen

²⁶ „Kézmárk, sept. 28”. *Pesti Napló*, 10. évf. 225–2892. sz. 1859. október 4.; „A h. b. tiszantuli [!] egyházkerület gyűlése”. Uo. 232–2899. sz. 1859. október 12.; „A h. h. tiszantuli egyházkerület gyűlése” a sept. 1-én kelt cs. nyiltparancsra határozott felirata”. Uo. 233–2900. sz. 1859. október 13.

²⁷ Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 19. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

a pátens egyik fő célja éppen az, hogy az egyházak vezetéséből kiszorítsa a kormányzat számára nem kívánatos világi személyeket, amit a passzív rezisztencia megkönnyítene. Nagyon megfontolandó tehát, hogy nem kell-e még a küzdelem legkedvezőtlenebb kimenetele esetén is a pozíciókat védeni, az önkormányzati jog elvi védelmét képviselve. Azaz, ha minden kötél szakad, s a kormányzat politikai túlereje maga alá gyűri az egyházak tiltakozását, akkor el kell fogadniuk a pátens szabta kereteket, annak előnyeit kihasználva. Ha tartósan fennmarad ez a kormányzati rendszer, megnyugvással töltheti el az egyház híveit, hogy a „kényszerzubonyban is a drága egyház érdekeit szolgálták”, ha pedig megbukik a kormányzat, azzal bukni fog az új egyházszervezet is. Geduly kérte Radvánszky véleményét, sőt akár ellenérveit is.²⁸

Nem Geduly volt azonban az egyedüli a felső-magyarországi evangélikus világi és egyházi elit sorából, aki októberben Radvánszky véleményét, sőt útmutatását várta. Pozsony másik evangélikus lelkésze, C. August Raabe szintén Radvánszkyhoz fordult október végén. Kétségekkel teli, igen csak pesszimista hangvétellű levelében az egyházon belüli széthúzás átkos örökségét hibáztatta: „A széthúzás szerencsétlen öröksége ismét új erőre kap, és ordító oroszánként jár-kel.” Radvánszkyt mint az ez ellen első sorban küzdők egyikét méltatta.²⁹ Szintén október végén érkezett Radvánszkyhoz Kubinyi Mihály levele Kubinból, aki Árva egyházmegyei felügyelőként saját és társai nevében kért tanácsot, mit is tegyenek, ha a „klérus” végre akarja hajtani a pátens rendelkezéseit. Mint írta, a világi értelmiség tanácstalan, visszavonulni készül, valamennyi felügyelő lemond hivataláról. Mielőtt azonban még gyűlést tartanak, tudni szeretnék Radvánszky véleményét.³⁰ Az ügyészség lefoglalt továbbá egy levelet Daniel Tharszkytól is Osztrólukából (Zólyom megye), aki november elején már megköszönte Radvánszky véleményét, biztosítva őt arról, hogy teljesen egyetért azzal, hogy törvényes jogokat, illetve egy pátentst vagy egy provizóriumot nem lehet egymással összemérni, s az arisztokrácia az egyházon belül maradandó történeti értékkel bír, amit pátensek vagy provizóriumok nem semmisíthetnek meg.³¹

A Radvánszky tollából lefoglalt kézirat született épp Geduly fent említett felszólítására is. Abban Radvánszky a korábban említett „röpirat”-nál jóval határozottabb elveket szögezett le: A pátens és a miniszteri rendelet a magyarországi evangélikus egyház alapelveivel ellenkezik. Azok egyházszakadást (*schisma*) idéztek elő a lelkészek, legalábbis a lelkészek nagyobb része, illetve a világiak, legalábbis azok intelligensebb része között. Úgy látta, a lelkészek is tisztában vannak az alapelvekkel való ütközéssel, mégis elfogadják a pátentst a rendezetlen viszonyok lezárásaként, ami érthető, hiszen azok őket sújtották leginkább, s bíznak abban, hogy a pátensben foglaltaknak megfelelően a mostani szabályozás átmeneti, a zsinat majd segít a hiányokon. Ezzel szemben Radvánszky kijelentette, a pátens erővel való átvitele a korábnál is abnormálisabb viszonyokat eredményezne, s abban is csalatkoznak majd, hogy mindazt, ami a pátensben „nem protestáns”, a zsinat majd „protestánssá” teheti, hiszen három éve már kinyilvánították az egyház álláspontját, amit a pátens egyáltalán nem vett figyelembe. Nehezen lenne igazolható tehát, hogy egy időleges provizóriumért cserébe feladjuk az egyház biztosított jogait. Ebben a pillanatban az egyház egységére lenne szükség, érvelt, a meghasonlást pedig, ami az egyháznak egészen biztosan nincs hasznára, lelkészek

²⁸ Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 19. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. Az érv, hogy ha a neoabszolút kormányzati rendszer összeomlik, automatikusan vele bukik majd a pátens által megszabott egyházszervezet is, szerepelt a pátens elfogadását propagálók érvkészletében is.

²⁹ Raabe levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 25. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³⁰ Kubinyi levele Radvánszkyhoz, Kubin, 1859. október 23. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³¹ Tharszky levele Radvánszkyhoz, Osztróluka, 1859. november 5. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

idézték elő. Ők kisebbséget alkotnak a világiakhoz képest, nekik kell a különállást feladni – már csak azért is, mert a világiak álláspontja az egyház alapjogain nyugszik. Ha valamennyi magyarországi protestáns egységesen lépne fel, a kormány kevésbé gondolhatja a pátens erőszakkal történő végrehajtására.³²

Miután a kormányzat tilosnak minősítette a régi rendszerű kerületi gyűléseket, fejtegette tovább Radvánszky, nincs más út, mint hogy az egyházmegyei gyűlések nyilatkozzanak hasonló szellemben. Ennek a kezdeményezésnek azonban az egyházközségekből kell kiindulni. Az egyházközségek tehát hozzanak határozatot a következő szöveggel: „Eltelkintve attól, hogy nem megengedett magasabb parancsokkal szemben ellenállást kifejteni, az ellenállás gyanúját annál kevésbé akarjuk magunkra venni, mivel az előttünk levő császári pátens bizonyítja, hogy Őfelsége kormányzervei sorában egyházunk jólétét is szíven viseli, amiért köszönetet mondani kötelesek vagyunk. Miután azonban ez a pátens nincs összhangban sem azokkal a törvényekkel, melyek védelme alatt egyházunk fennáll, sem a hazai protestáns egyház szellemével, valamint saját vallásos meggyőződésünkkel sem, kérjük a tisztelt nagyra becsült eszerességet, hogy megfelelő úton járjon közbe, hogy Őfelsége legkegyelmesebben rendelje el a pátens végrehajtásának felfüggesztését, s hogy a pátent az eddigi szokás szerint egybehívandó zsinat, ahova ez a tárgy a 26. törvénycikk szellemében tartozik, megtárgyalja annak érdekében, hogy mi, akik számára egyfelől nem megengedett a felsőbb parancsokkal szembeni ellenállás, s nem is szándékunk ellenállni, másrészt nem tudjuk lelkiismeretünket és vallási meggyőződésünket elárulni, ne kerüljünk abba a kínos helyzetbe, hogy a felsőbb parancsokkal szembeni kötelezettségek és saját meggyőződésünk konfliktusában – például a pátens által számunkra biztosított jogokkal való nem élés formájában – a lelkiismeret erejét kelljen előnyben részesítenünk.”³³ Radvánszky tehát azt javasolta, vegyék tudomásul az egyházkerületi gyűlések tilalmát, a tiltakozás súlypontját helyezték át az egyházközségekre, majd az egyházmegyei gyűlésekre. Az általa javasolt felírás szövege nem tartalmazta azt a kérést, hogy Ferenc József a pátens felfüggesztésével helyezze vissza az egyházakat az 1848. március előtti jogállapotba, ami – Geduly álláspontjához hasonlóan – mérsékeltebb pozíciót jelzett a késmárki vagy a debreceni határozatokhoz képest. A Radvánszky által javasolt út kerülte volna a nyílt engedetlenséget, miközben elszántan tovább folytatta volna a tiltakozások sorát. Végső esetben pedig továbbra is a passzív rezisztenciát helyezte kilátásba.

A később az ellene megindított bírósági tárgyalás, majd börtönbüntetésre történt elítélése nyomán a pátens elleni harc mártírjává tett Zsedényi képviselte tehát a legmérsékeltebb álláspontot: Kezdjék meg a szervezést a pátens által előírt keretekben: a pátens által elrendelt új egyházkerületek gyűléseinek tartásával – de ott tiltakozó memorandumot fogadjanak el, és kérjék a pátens módosítását. Mindeközben igyekezett közvetíteni a kormányzat felé. Levélben vázolta Nádasdy Ferenc gróf igazságügyminiszternek, a bécsi kormány egyetlen magyar tagjának a pátens lehetséges következményeit. Leveléből kiderül, hogy a kerületi tiltakozást mivel vélte összekötni: Az evangélikus egyházi méltóságok leköszönnek, a kormány által kinevezett tisztviselőket, illetve lelkészeket a gyülekezetek nem fogják elfogadni.³⁴ Azaz ő is egyfajta passzív ellenállásban kereste a hatékony ellenállás lehetőségét. Láthatólag magabiztosan úgy vélte, álláspontját érvényesíteni tudja majd, s véleménye megszabhatja a négy evangélikus egyházkerületi vezetés és a hívek magatartását.

³² Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³³ Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. Az 1790:26. törvénycikk rendelkezett a protestáns felekezetek jogállásáról.

³⁴ A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1859. október 6. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates IV/1. 136-137.*

Geduly álláspontja határozottabb volt, hangsúlyozta az elvi jogvédelem elengedhetetlen voltát, s bár Zsedényi tervét az első lépésekre, az új kerületek konventjeinek összehívására vonatkozóan is elfogadta, ott már a pátens felfüggesztését kívánta követelni a zsinat összehívásával párhuzamosan, s a zsinatra vonatkozólag is csak részben elfogadni a pátens szabta kereteket. Sikertelenség esetére pedig a térszerzés és pozícióörzés stratégiáját vélte hasznosnak, nem átengedni az egyházigazgatás vezetését a kormányzat politikai szövetségeseinek. Visszautasította a passzív ellenállás bástyái mögé való visszavonulást, az egyház szervezetéből való kivonulást, ami egyébként is csak a világiak számára lehetett választható út.

A legradikálisabb azonban Radvánszky volt, aki határozottan visszautasította a pátens valamennyi rendelkezésének akár átmeneti alkalmazását is, az egyházközségek peticionális mozgalmát kívánta volna megszervezni, azzal párhuzamosan országos egyeztető lépéseket látott szükségesnek. Ugyanakkor irata nem szól a régi egyházkerületi, a bécsi kormány által illegálisnak minősített gyűlések összehívásáról, láthatólag igyekezett volna kerülni a nyílt konfrontációnak ezt a módját. Minden bizonnyal ezt szolgálta az is, hogy tervezete mellőzte az 1848 márciusa előtti jogállapot ideiglenes visszaállításának követelését.

E fennmaradt néhány levél természetesen csak esetleges bepillantást enged abba az 1859 őszén minden bizonnyal sűrű szövésű kommunikációs hálózatba, amely az evangélikus lelkesi és világi elit tagjait összekötötte, s amelynek egyik regionális központja egészen biztosan Radvánszky volt. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ezekben a magániratokban foglalt értékelések és kijelentések nem feleltethetők meg automatikusan azoknak a programoknak, amelyeket a levélírók a nyilvános szintre kiállva hirdetni kívántak. Zsedényi Ede is vehemensen tiltakozott az ellen, hogy a nála tartott házkutatás alkalmával lefoglalt levelekben olvasható kijelentéseit bizonyítékokként felhasználják az ellene folyó perben. Azzal érvelt, a késmárki konventen elmondott beszéde például egyáltalán nem tartalmazta a „pátens visszautasításá”-nak motívumát, ahogy az e levelekbe foglalt indulatos megjegyzéseit sem.³⁵ Radvánszky irata azonban egyértelműen az egyházi nyilvánosságot célozta, ha terjesztése magánlevelezés csatornáin keresztül történt (vagy történt volna) is. A fennmaradt hivatali feljegyzés homályban hagyja, hogy Radvánszky az iratot a házkutatást megelőzően elküldte-e bárkinek. Ezek a levelek továbbá egyértelműen mutatják: 1859 októberében intenzív útkeresés folyt, s még távolról sem körvonalazódott közös stratégia.

Radvánszky tekintélye és elszántsága mindazonáltal egészen biztosan nem maradt hatás nélkül. A pozsonyi városi esperesség például Geduly és Raabe részvételével 1859. november 1-jén tárgyalta Chalupka október 15-i leiratát, mely elrendelte, hogy az újonnan szervezett kerület főfelügyelőjére küldjék be az esperesség szavazatait. A gyűlés köszönetet mondott az uralkodónak, de leszögezte: önmagában uralkodói pátens kiadása megkérdőjelezi és sérti a magyarországi protestánsok autonómiáját, ezért kerületi közgyűlés útján kérni kell az uralkodót, hogy függesse fel a pátens végrehajtását egy egybehívandó zsinat határozatáig, addig pedig kéri az 1848 előtti jogállapotba való visszahelyezést.³⁶ Ebben a határozatban kétségtelenül felismerhetők a Radvánszky által tanácsolt stratégia elemei, ha az 1848 előtti jogállapotra való utalás túl is mutatott azon.

³⁵ *Vertheidigungs-Rede*, 22–23.

³⁶ Schrödl: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, I. 461–464.

Következtetések

Végül ezen három (a kizárólag passzív rezisztenciát megvalósíthatónak látók nézetével együtt négy) ajánlott út mellett megjelent a jóval radikálisabb ötödik változat is. Azzal, hogy 1859. november 14-én a Pest megyei egyházmegyei közgyűlés Kubinyi Ferenc indítványára magáévá tette a késmárki pontokat, s határozatot hozott, hogy Komáromy József kerületi adminisztrátor vonakodása és a világos miniszteri tiltás ellenére is felhívást tesz közzé a bányakerület régi földrajzi kiterjedésben történő kerületi konventjének összehívására, a kormányzattal való nyílt ellenszegülés politikáját hirdette meg. A rendelkezésre álló források megoszlanak a tekintetben, hogy ebben pontosan kik is játszottak vezető szerepet. Székács József visszaemlékezése szerint Fabiny Teofil említett második látogatása után ő újra célként tűzte ki a kerületi közgyűlés összehívását. Podmaniczky Frigyes azonban, amint azt már idéztük, novemberben távolról sem látta ilyen határozottnak sem Székácsot, sem az egyházkerület többi vezető lelkészét, s inkább a fiatal világiak szerepét hangsúlyozta.³⁷

A habozás a nyílt kormányellenes fellépés és a kompromisszumkeresés között ráadásul a november 14-i határozattal sem tűnt el egy csapásra. Amikor december 14-én, a másnapi konvent előtt Prónay Gábor báró lakásán előkészítő értekezletet tartottak, Székács szerint a világiak egy része már visszavonulót fújt volna: Prónay maga azt javasolta, hogy ne kerületi gyűlést, hanem csak konferenciát tartsanak, amit támogatott a már említett Zsembery Imre honti esperességi felügyelő, ahogy a jelenlevő világi „urak” többsége is, Ivánka Imre, Podmaniczky Frigyes báró és Szentiványi Károly kivételével. Radvánszky Antal nem jött el Pestre, amit Székács helytelenítőleg meg is jegyzett. Utólag a báró ezt az ellene folyó bírósági vizsgálattal magyarázta. Ugyanakkor láttuk, novemberben még egészen biztosan nem vágott bele a terveibe a régi egyházkerületi gyűlések tartása tilalmának nyílt megsértése. Nem tudjuk azonban, decemberben mi volt az álláspontja. Székács mindenestre erősen helytelenítette a világiak habozását: „Azt hittem, hogy ha én e harcban kockáztatom hivatalos állásomat, kenyeremet, családom jövőjét, – azon független világi urak, kik e kérdéskörnél mindezt nem kockáztatják, mindnyájan pártomon leendnek. Ezen tanácskozmány – nagy és mély szívbeli fájdalommal mondom, – meggyőzött az ellenkezőről” – idézi fel mindezt visszaemlékezéseiben.³⁸ Végül mégis sor került az egyházkerületi gyűlésre, s arról ugyan hiányzott három egyházmegyei felügyelő, Székács jó néhány világi támogatására számíthatott a pátens elleni tiltakozásban. De persze bőven akadtak hiányzók a lelkészek között is. Lang Mihály pest-budai egyházmegyei esperes ugyan támogatta, hogy december 13-án egyházmegyéjének gyűlése a pátens ellen tiltakozó iratot fogadjon el, de mindenképpen el kívánta kerülni az összetűzést a rendőrséggel, ezért nem jelent meg az egyházkerületi konventen (a templomkulcs átadását is megtagadta). Magatartása megfelelt a Radvánszky iratában kifejtett elveknek. Georg Bauhofer budai lelkész pedig, ahogy arról már szó esett, egyébként is nyíltan a pátens elfogadása mellett érvelt, saját egyházközsége állásfoglalásával szemben is. Azután akadtak olyan lelkészek is, akik jelen is voltak meg nem is. A békési egyházmegye képviselői – Haan Lajos és Szeberényi Gusztáv békéscsabai, Haviár Dániel szarvasi lelkész – ugyanis ott ültek a megjelentek között, de kijelentették, „ők csak mint szemlélők jelentek meg”.³⁹

³⁷ Székács József püspök visszaemlékezései, 193.

³⁸ Székács József püspök visszaemlékezései, 193.

³⁹ Székács József püspök visszaemlékezései, 198. S hármuk között is lehetnek nézetkülönbségek. Haan szerint ő maga nem volt a pátens barátja, bár pozitív elemeit elismerte, Szeberényi viszont, ugyan nem állt ki nyíltan a pátens mellett, de „egy kissé kancsalított a patens felé”. Vö. Haan Lajos békéscsabai evang. lelkész naplója, 106. Ugyanakkor kormányzati iratokból tudjuk, hogy Szeberényitől arra vonatkozó bizalmas értesülések általunk nem ismert csatornán keresztül eljutottak Thun

A református egyházon belül is óvott a lelkészek egy része az állami szervekkel való nyílt konfrontációtól. Az egyébként a pátens határozott ellenfele Révész Imre már az október 8-i debreceni kerületi gyűléssel kapcsolatban is fenntartásokat fogalmazott meg egyik magánlevelében. Mindenekelőtt attól tartott, hogy a tiltakozó mozgalom egyházi jellegét elhomályosítják a politikai-nemzeti demonstráció jeleit is magukon viselő, a tiltó rendeleteket semmibe vevő akciók: a „lépésnek vesztes következményeitől a jó Isten mentsen meg bennünket! [...] Ha az egyház a leopoldi idők óta kezdve mostanig engedelmeskedett a felsőbb rendeleteknek, de esedező szavát egyuttal mindenkor felemelte és az Isten azt meg is hallgatta s dolgainkon az idők folyamán sokat könnyített: nem tudom, mi szükség volt most az egyenes ellenszegülésre.”⁴⁰

Hogy mindezek után a küzdelem mégis az egyházközségek színterére összpontosult, nem Radvánszky személyes tekintélyének, hanem a bécsi kulturális kormányzat irányváltásának volt köszönhető. Az egyházkerületi gyűlések tiltakozásai nyomán Thun 1860. január 10-i rendelete a pátens végrehajtásának kezdeti pontjaként az egyházközségeket jelölte meg, ott gyengébb ellenállásra számítva, s bízva abban, hogy a járási szolgabírók megfelelő nyomást tudnak gyakorolni a helyi lakosokra. Így azután a tiltakozó mozgalom súlypontja is oda helyeződött. Azt, hogy a Radvánszky által javasolt egyházközségi határozatszöveg eljutott-e egyházközségekhez, s gyakorolt-e érezhető hatást 1860 első hónapjaiban az evangélikus egyházközségek jelentős részében született, a pátens elfogadását megtagadó határozatokra, csak gondos filológiai vizsgálattal és persze ezen egyházközségi határozatok szövegeinek összegyűjtése nyomán lehetne megállapítani, amire ez alkalommal nem vállalkoztunk.

Az evangélikus egyházon belüli pátensharcban a történészek, ahogy már a kortársak is, elsősorban a lelkészek és világiak, valamint a magyar, a szlovák és német ajkú hívők közötti törésvonalak jelentőségét hangsúlyozzák. Az első hónapok forrásai azonban arra mutatnak, hogy az első hónapokban igen sokszínű volt a kép mind a lelkészek, mind pedig a világiak táborában. Továbbá figyelemre méltó Radvánszky körültekintő helyzetértékelésében 1859 novemberében, hogy abban még hiába keresnénk a nemzetiségi szempontot. Feltehetőleg ekkor még nem ez állt az egyházon belüli viták fókuszában, bár már 1859 novemberében–decemberében megszületettek a Ferenc Józsefhez intézett első egyházközségi köszönő iratok Zólyom, Hont és Árva-Turóc megyékből, ami előre vetítette a pátensszerű szervezés tömeges kezdetét a zömmel szlovák hívők által lakott területeken.⁴¹ A magyar (vagy magyar érzelmű) és német evangélikus egyházi és világi elit túlnyomó része viszont 1860 első hónapjaitól már az ősz folyamán közösen kialakított utat járta.

---

miniszterhez, hogy a békéscsabai Szánthó Adalbert szolgabíró nem segíti, inkább akadályozza a pátens végrehajtását. Ám azt nem tudjuk, ez egyszeri alkalom volt-e vagy sem. Thun „bizalmas feljegyzése” Agenor Gołuchowski gróf belügyminiszterhez, 1861. március 16. (másolat) MNL OL D 46 2332.XI.B.1860. Szeberényire lásd még: Kertész: *Békeidők küzdelmei*, 65–66.

⁴⁰ Révész 1859. október 8-i levelét Hegedüs Lászlóhoz, idézi: Révész: *Révész Imre élete*, 76.

⁴¹ 1860. január végén Thun két evangélikus egyházmegye (Nagyhont, Nyitra) és tizenhárom egyházközség köszönőiratáról számolt be Ferenc Józsefnek. Thun előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1860. január 28. ÖStA HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge, K. Z. 367/1860. Az eredeti köszönőiratokat lásd: ÖStA AVA Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Akten 181/1860. Vö. Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 99.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Abszolútizmuskori Levéltár D 46 K. k. Militär- und Civilgouvernement für Ungarn, Civil Section
Abszolútizmuskori Levéltár D 118 K. k. Statthaltereien Abtheilung Ofen, elnöki iratok, III. kútfő: Egyházi ügyek

Abszolútizmuskori Levéltár D 161 K. k. Statthaltereien für Ungarn, Elnöki iratok

Abszolútizmuskori Levéltár D 163 K. k. Statthaltereien für Ungarn, Általános iratok, XI.A. kútfő: Egyházak

Österreichisches Staatsarchiv

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinettsarchiv, Reichsrat, Präsidial

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ministerium des Äußern, Informationsbüro BM Akten (ÖStA HHStA MÄ IB BM)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Kabinettskanzlei, Vorträge

Allgemeines Verwaltungsarchiv (ÖStA AVA) Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten

Nyomtatott források

„aki tót pap létére is magyar író”. Haan Lajos levelei és visszaemlékezései. Szerkesztette Demmel József és Katona Csaba. Békéscsaba–Budapest: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.

Bauhofer, Georg: *Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen, das k. Patent vom 1. September und die hohe ministerielle Durchführung desselben vom 2. September 1859 betreffend*, von Georg Bauhofer, evang. Pfarrer in Ofen”. Pest: Wodianer, 1860.

Bauhofer György budai ev. lelkész: *Nyílt levél a magyarhoni két hitvallásu evangyéliumi egyházhhoz, az 1859. évi Sept. 1-én közzétett cs. nyíltparancsról és annak életbe léptetéséről*. Pest: Wodianer, 1860.

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung. Das Ministerium Reichberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien: öbv & hpt, 2003.

„Diszharmonia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Szerk. Fenyő Ervin. Budapest: Helikon, 1988.

Lónyay Menyhért naplója 1860–1861. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Berkes Hajnalka, Laszli Mariann és Nagy Anita. Szerkesztette Deák Ágnes. Budapest: Századvég Kiadó, 2004.

B. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. 3. kötet 1850–1875. Budapest: Grill Károly, 1888.
Révész Imre munkái a pápens korából (1859–1860). Sajtó alá rendezte Révész Kálmán. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1900.

Széki József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a névmagyarozatokat készítette és a bevezető tanulmányt írta Kertész Botond. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

Vertheidigungs-Rede gehalten vor dem K. K. Landesgericht zu Kaschau den 28. December 1859 von Eduard von Zsedényi. London: Williams & Norgate, 1860.

Pesti Napló, 1859.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1859.

Szakirodalom

A protestáns pápens és kora. Tanulmányok és források a pápenshare 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Debrecen: Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, 2010.

Deák Ágnes: *Vonzások és taszítások – Desseffy Emil konziliáriusi szerepben, 1859–1860*. Levéltári Közlemények, 88. évf. (2017) 241–260.

- Demmel József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története*. Budapest: Ráció Kiadó, 2021.
- Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1965.
- Haan Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest: Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1882. (Protestáns Theológiai Könyvtár 17. kötet)
- Kertész Botond: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*. In: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Debrecen: Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, 2010. 71–86.
- Kertész Botond: *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv Adolf élete*. Békéscsaba: Szeberényi Gusztáv Adolf Evangélikus Gimnázium, 2014.
- Klestinszky László: *Zsedényi Ede. Emlék-koszorú*. Kassa: Pannónia, é. n.
- Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen: Debreczeni Református Egyház presbyteriuma, 1926.
- Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957.
- Schrödl József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházköztség története*. 1. rész. Az egyházköztség külső alakulása. Pozsony: Az ág. hitv. evang. egyházköztség kiadása, 1906.
- Szattmári Judit: *Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860*. In: Kósa László (szerk.): *Fiatal egyháztörténeteszek kollokviuma*. Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. 105–120.
- Szattmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen, 2010. 31–69.
- Dr. Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum, 1907.

KERTÉSZ BOTOND

Evangelikus Országos Gyűjtemény Budapest

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 34–44.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.34-44

www.aetas.hu

A magyarországi evangélikusok nyelve a 19. század közepén*

ABSTRACT. *The Language of Lutherans in Hungary in the Mid-19th Century.* Lutherans in Hungary were divided between four languages (Slovak, German, Hungarian, and Wendish) in the 19th century. The formation of the Hungarian and Slovak national movements lead to various internal conflicts within the Lutheran Church. While these conflicts are often subjects of Hungarian and international (Slovak, Austrian, and German) studies, we have relatively little, approximate data about the ethnic makeup of the Lutheran community in the middle of the 19th century. We aimed to refine this data using the linguistic information of the Lutheran schematism of 1848, and to present the linguistic makeup of the 19th century Lutheran community in Hungary. In our analysis we examined data on both national and diocesan level.

Keywords: *Lutheran, national minorities, Slovak, church history, 19th century*

A magyarországi evangélikusok történetének az 1840-es évektől kezdve meghatározó eleme volt az egyházon belüli szlovák–magyar nyelvi, nemzeti konfliktus. A kortársak valóságérzékelése és ennek megfelelően a későbbi történeti feldolgozások is hajlottak, hajlanak arra, hogy az evangélikusok összes belső küzdelmét az 1840-es évektől kezdve a történeti Magyarország széthullásáig szlovák–magyar konfrontációként értelmezzék.

Az evangélikus egyház újabkori történetét meghatározó első esemény, az 1791-es pesti zsinat alkalmából még érintőlegesen sem került elő a nyelvi kérdés – az elkeseredett viták az egyháziak és világiak egyházkormányzásban betöltött szerepéről folytak.¹ Az első konfliktusok egy emberöltővel később jelentkeztek: 1819-ben a tíz évig húzódó lajoskomáromi eset, amelynek végén a szlovák nyelvű egyházi szolgálatért küzdők vezetőit megbotoztatták,² illetve Jan Kollár pesti szlovák lelkész hosszasan húzódó pereskedése lelkészi állásának biztosításáért.³ Mindkét eset helyi, gyülekezeti konfliktus volt, amely azonban megjárta a legfelsőbb egyházi és világi hatóságokat is. Lajoskomárom és Jan Kollár története is állandó helyet kapott a szlovák „nemzeti sérelmek” között.⁴ A későbbi, a teljes evangélikus egyházat érintő konfliktusok – protestáns uniókísérlet 1840-től,⁵ az 1848–1849-es szabadságharc alatti

---

* A tanulmány az NKFIH 137960 számú, Autonómisták és patentálisok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867 című pályázat keretében készült.

¹ Szeberényi: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat*, 33–215.

² Kis: *Emlékezései életéből*, 589–599.

³ Matus: *A szlovák lelkészi hivatal megalakulása*, 67–73.

⁴ Horvátov: *Sollen wir Magyaren werden?* 10.

⁵ Kertész: *Protestáns uniókísérlet*, 276–277.

egyházi viszályok,⁶ a szabadságharc leverése utáni központi egyház-átszervezési kísérletek,⁷ a protestáns pápens-küzdelem, a szlovák gimnáziumok bezárása,⁸ illetve az 1891–1894-es zsinat egyházszerkezeti vitái⁹ – több-kevesebb joggal mind leírhatók szlovák–magyar nemzeti konfliktusként is. A fentiek miatt fontosnak tartjuk, hogy a lehető legpontosabban – vagy legalább az eddigi adatoknál pontosabban – felmérjük, milyen volt valójában a magyarországi evangélikusok etnikai összetétele, milyen formái voltak az együtt- és egymás mellett élésnek.

Magyarország etnikai és felekezeti viszonyai a 19. században

Magyarország etnikai és felekezeti tekintetben is vegyes országgként lépett a modern korba – ennek gyökerei a kora újkorba nyúlnak vissza. Az ellenreformáció / katolikus reform teljes körű sikerességét a török hódoltság, illetve a később is fennálló permanens török veszélyeztetettség akadályozta meg. Az ortodoxia Kárpát-medencei szélesebb körű térnyerése is összefüggésben áll a török hódoltsággal, hiszen elsősorban ez indította el a román és szerb lakosság betelepődését a Kárpát-medencébe. A hódoltság és a felszabadító háborúk következményeként a felekezeti mellett az etnikai sokféleség is gyarapodott. Az ország központi részeiről eltűnt magyarság helyére részben más etnikumúak telepedtek.

Az etnikai és felekezeti megosztottság párhuzamos jelenléte számos „permutációt” eredményezett. Kialakultak etnikailag szinte teljesen egységes felekezetek. Az erdélyi unitáriusok, illetve a reformátusok szinte teljes egészében (97,67%) magyarok voltak.¹⁰ 1880-as adatok szerint az ortodoxok 97,4%-a ugyan két etnikum között oszlott meg (románok 19,65%, szerbek 77,75%), de két teljesen elkülönülő, egymástól független egyházszervezetben éltek. Sajátos és ellentmondásos volt a görögkatolikusok helyzete, akiknek többsége 1880-ban román nyelvű volt (58,89%), jelentős számban rutének (22,79%), de magyar (9,39%) és szlovák (6,83%) görögkatolikusokat is találunk.¹¹ A 18. századtól fokozatosan kialakult egyházszervezetükben először a románok kaptak önállóságot, majd a rutének, a 19. század elején az összesen három parókián élő szerbek.¹² A magyar és szlovák görögkatolikusok közül a magyarok önálló egyházszervezete alakult meg 1914-ben a hajdúdorogi püspökség révén. A nyelvi-szervezeti együttélés számtalan konfliktussal járt, hiszen a szlovák és magyar nyelvű görögkatolikusok nem értették a szertartások nyelvét – noha a magyar nyelvű szertartások könyvek a 19. század közepére megszülettek.¹³ A legnépesebb magyarországi felekezet, a római katolikus hívei is vegyes nyelvűek voltak: a meghatározó magyarok (55,14%), németek (18,97%) és szlovákok (19,7%) mellett a horvátok (3,93%) is említésre méltó számban voltak jelen. Az ortodoxoktól és görögkatolikusoktól eltérően a római katolikus egyház szervezete egyáltalán nem volt tekintettel a nyelvi viszonyokra – történeti, territoriális alapon működött. A latin nyelv liturgikus használata a 19. század folyamán is erősen tompította a nyelvi, nemzeti feszültségeket a római katolikus egyházon belül. Az izraeliták a 19. század folyamán a német nyelvet magyarra váltották, de még a 20. század elején is jelentős (21,62%) részük

⁶ Kertész: *Evangélium és szabadság*, 82–122.

⁷ Schwarz: *Eine protestantische Gesamtkirche Österreichs*, 140–148.

⁸ Tamás: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása*, 418–424.

⁹ Guóth: *Az evangélikus egyházkerületek*, 20–39.

¹⁰ 1880-ban a reformátusok 97,67%-a volt magyar. Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹¹ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹² Szantner: *A hajdúdorogi egyházmegye*, 79–85.

¹³ Végheő: *A hajdúdorogi mozgalomtól*, 333–343.

vallotta magát német anyanyelvűnek.¹⁴ Tagolt és nem központosított egyházszervezetük nem a nyelv alapján szerveződött – a katolikusokhoz hasonlóan itt is eltért egymástól a beszélt és a liturgikus nyelv.

Az országban élő nemzetiségek nagyobb részt felekezetiileg is tagoltak voltak. A szinte egységesen római katolikus horvátok és görögkatolikus rutének a szabályt erősítő kivételt jelentették. A szerbek többsége ortodox, de meghatározó kisebbségük római katolikus volt (sokácok.) A románok a görögkatolikusok és ortodoxok között oszlottak meg – a két felekezet liturgiájában, tradícióiban nagyon hasonlított egymáshoz, egyházszervezete azonban jelentős különbségeket mutatott. A németek (r. katolikus, evangélikus, izraelita), szlovákok (r. katolikus, evangélikus, g. katolikus), magyarok (r. katolikus, református, evangélikus, g. katolikus, unitárius, izraelita) felekezetiileg erősen megosztottak voltak, ami egyben kulturális sokszínűséget is jelentett.¹⁵ Felekezetek és nyelvek ennyire vegyes, territoriálisan egymástól nem határozottan elkülönülő, „*patchwork*”-szerű egymás mellett élése példátlan volt a 19. századi Európában.

Az evangélikusok és az anyanyelv

1522-ben jelent meg Wittenbergben Luther újszövetségmentés, az ún. *Septembertestament*. A relatív magas példányszámnak – mintegy 3000 – és a lutheri reformáció gyors terjedésének köszönhetően a szöveg villámgyorsan kiszorította a korábbi német bibliafordításokat.¹⁶ A Szentírás lefordítása teológiai posztulátum volt Luther számára: a *Sola Scriptura* – egyedül a Szentírás lehet mérvadó a hit kérdéseiben – elvének gyakorlati megvalósítását jelentette. A Biblia anyanyelvi fordításainak elterjedése azonban több teológiai és kulturális következménnyel járt. Bár Luther úgy vélte, hogy a Szentírás „önmagát magyarázza”, hamar kiderült, hogy ez a magyarázat nagyon is sokféle lehet. Az Isten szavának „helyes” értelmezéséhez más segédeszközökre is szükség volt. Luther Kiskátéja nyitotta meg 1529-ben a kátéirodalom hosszú sorát, amely műfaj egyszerű és közérthető segítséget adott a protestáns, majd később a katolikus felekezet tanításainak értelmezéséhez. Hasonló értelmező eszköz volt a rendszeres, anyanyelvi Igehirdetés és – különösen az evangélikusoknál – a folyamatosan gazdagodó egyházi népenekeket (korálokot) közlő énekeskönyvek sora. Ezek használatához azonban az anyanyelvi oktatás megerősítésére, az írni-olvasni tudás elterjesztésére is szükség volt.¹⁷ Nemcsak magyarországi sajátosság, hogy a műveltségi mutatókban a protestánsok – Magyarországon kiváltképpen az evangélikusok – élen jártak.¹⁸ Mindez az anyanyelvi irodalom és tudomány műveléséhez adott eszközöket, ami óhatatlanul megerősítette a nyelvi-nemzeti elkülönülést és öntudatosságot. Így az anyanyelviséget komolyan vevő protestáns egyházak nem kerülhették el, hogy történetük folyamán ne foglaljanak állást a nyelvről és ezzel összefüggésben a nemzetről folyó diskurzusban.

Magyarországon már a reformáció kezdeti időszakában szoros összefüggés volt a nyelvhasználat és a felekezetek kialakulása között. A reformáció első két évtizedében, Mohács előtt a lutheri hitújítás „német vallás” volt. Sopronban, Budán, az észak-magyarországi bányavárosokban és a szabad királyi városokban találkoztunk először a reformáció tanaival a német nyelvű polgárság, illetve Budán Mária királyné német környezetében. Ezekre a hely-

¹⁴ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹⁵ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹⁶ Csepregi: *Luther bibliafordítása*, 9.

¹⁷ MacCulloch: *A reformáció története*, 857–866.

¹⁸ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 164.

színekre a peregrinus diákok, iparosok, értelmiségiek közvetítésével jutottak el a reformáció tanai, illetve Luther nyomtatott munkái. A városokban a magisztrátus széles körű autonómiaja, Budán a királyi udvar tekintélye védelmezte és támogatta a hitújítás terjesztőit.

A mohácsi vész sokkja után a reformáció tanításai kikerültek a német nyelvi közegekből, és a magyar etnikum körében is gyors terjedésnek indultak. A török megszállással a középkori állam mellett a régi világkép is összeomlott. A „szentek aluvását” – elsősorban az ország patrónája, Mária és a magyar szentek „téltlenségét” a pogány veszedelem ellenében – nemcsak az első nagyhatású magyar nyelvű prédikátor, Dévai Bíró Mátyás rótta fel, hanem az ország lakosságának nagyobb része. Hogy a magyar etnikum végül a reformáció svájci (érdemes megemlíteni, hogy nem a kálvini, hanem a Zwingli-féle) ágához csatlakozott, abban a nyelv(nem)tudás is nagy szerepet játszhatott. A Wittenbergben tanuló, németül nem tudó magyarországi diákok a németül (is) tanító Luther helyett inkább a latinul előadó Melanchton hallgatták, akinek tanítása közelebb állt a svájci irányhoz, mint Luther eredeti gondolatai. A hódoltság területén folyamatos létbizonytalansága, a németektől való elkülönülés igénye is közrejátszott abban, hogy a református lett a „magyar vallás”.¹⁹

Elsősorban a német és szlovák etnikum maradt meg evangélikusnak. A többnyelvűség nem volt jellemző a 16–17. században, így az egyházszervezet is ehhez idomult. Az első, nagyobb területre kiterjedő egyházszervezetet az 1610-es zsolnai zsinat hozta létre. A királyi Magyarország tíz észak-nyugati vármegyéjére kiterjedő egyházszervezetben a szlovákok voltak többségben. Déli peremterületén (Moson megye, Csallóköz) voltak magyar gyülekezetek, a városokban pedig németek. Számukra anyanyelvi vizitátorokat neveztek ki, akik a szlovák nyelvű szuperintendensek alá beosztva, de nagyfokú autonómiával intézték a magyar és német gyülekezetek ügyeit.²⁰

A német városok az ellenreformációig megmaradtak evangélikusnak. A szlovákok evangélikus hithez való ragaszkodására még kevésbé van magyarázat, mint a magyar etnikum reformátussá válására. Közrejátszhatott ebben a német nyelvű evangélikus városok közelsége, a velük való rendszeres kapcsolat. A reformációhoz az Észak-Magyarországon megmaradt husziták is csatlakozhattak – hogy milyen számban lehettek, és hogy miért nem „haladtak túl” az evangélikus hiten, arra nem találunk választ. A szlovákok evangélikusságát megerősítette a 17. század elején érkező cseh vallási menekültek integrálódása is. Legnevesebb közülük a Teschenben született Jiří Třanovský volt, aki 1628-ban menekült Magyarországra, és 1636-tól volt Liptószentmiklós lelkésze. Ugyanebben az évben adta ki *Chitara Sanctorum* címmel énekeskönyvét, amely négy évszázadon keresztül volt a szlovák evangélikusok kegyességét alapvetően meghatározó énekeskönyv.²¹ A helvét irány térhódítása után csak a Dunántúl néhány részén maradt meg a magyar nyelvű evangélikusság. Az ellenreformáció időszakában kisebb részük tudta megőrizni hitvallását, jellemzően a nemesi falvakban.²² A török kiűzése utáni betelepítések során újabb német és szlovák nyelvű evangélikus gyülekezetek keletkeztek a hódoltság egykori területén.

Míg a 16–17. században a felekezet-választást a nyelvi hovatartozás határozta meg, a későbbiekben általánossá vált a többnyelvűség az evangélikus egyházban. Az egyházi értelmiség (lelkészek, tanárok, tanítók) számára természetes volt, hogy a latin mellett a szlovákok, németet, esetleg a magyart is ismerték. Az egyházi hivatalokat viselő vékony arisztokrata és erős köznemesi réteg is ismerte a latinon kívül a német nyelvet és környezetét beszélt nyelvet

¹⁹ Csepregi: *A reformáció kezdetei*, 68–73.

²⁰ Kertész: *A zsolnai zsinat*, 61–73.

²¹ Mótyán: *A Tranoscius*, 10–15.

²² Keveházi: *A reformációtól – napjainkig*, 22–31.

is. A társadalom alsóbb, de még mobilis (iparosok, kézművesek) rétegei is igyekeztek több nyelvet elsajátítani. (Székács József későbbi pesti magyar lelkész, majd püspök apja tímár volt a szlovák gyülekezetek között magyar szigetnek számító Orosházán. Fiát ő is szlovák szóra küldte egy tótkomlói kollégája mellé.²³) A többszörös nyelvi identitás és *hungarus* tudat legtöbbször emlegetett képviselője a besztercebányai, majd pozsonyi evangélikus tanár, később lelkész Bél Mátyás (1684–1749), aki magát úgy jellemezte, hogy „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*” (szláv / szlovák nyelvű, magyar nemzetiségű, német műveltségű), és mindezt természetesen latinul fogalmazta meg. Ez a fajta *hungarus* tudat éppen az evangélikus értelmiségre volt nagymértékben jellemző.²⁴ Bár a történeti közmegegyezés úgy tartja, hogy a *hungarus* tudat a 19. század közepétől, a nemzeti ébredéssel párhuzamosan eltűnt, jelei az evangélikus egyházi közegben még a huszadik század közepén is megfigyelhetők – Szeberényi Lajos Zsigmond (1859–1941) békéscsabai lelkész, esperes többes nemzeti identitását még mindig a *hungarus* tudat írja le legpontosabban.²⁵

Adatok a magyarországi evangélikusok etnikai összetételéről

A többnyelvűség következményeit, azaz az evangélikus egyházon belüli nemzetiségi konfliktusokat magyar, szlovák és osztrák történészek is több szempontból kutatták, az alapról – az egyház valódi nemzetiségi / nyelvi megoszlásáról – azonban csak nagyon kevés becslésen alapuló, pontatlan adat jelent meg eddig. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen abban a többnyelvű közegben, amelyben a 19. század közepének evangélikusai éltek, egyáltalán nem volt egyértelmű és a mai fogalmainkkal leírható a nyelvhasználat vagy „nemzeti hovartartozás”.

A 19. századi evangélikus egyház egyik nagyon sikeres, tíz lelkészt, köztük három püspököt adó „áróni családja”, a Szeberényiek három nemzedékének nyelvi-nemzeti identitását bemutató írásában Demmel József meggyőzően mutatta be, hogy ezek az identitások az egyes személyek élethelyzetének változásai következtében mennyire (modern szóval) „fluidak” voltak. Az anyanyelv, a családban beszélt nyelv, a „szolgálati” nyelv nem fedték egymást minden esetben. A lelkészeknél gyakran változó szolgálati hely nyelvhasználata a nemzeti mozgalmakhoz való viszonyban is döntő szerepet játszott a Szeberényi család tagjai között.²⁶

A Szeberényi család esete egyáltalán nem volt egyedi. Legnépszerűbb nemzeti költőnk, Petőfi Sándor anyanyelve, családjában használt nyelve sokkal nagyobb valószínűséggel volt szlovák, mint magyar. Konfirmáló lelkésze a „szláv kölcsönösség” ideológusa, Jan Kollár pesti szlovák lelkész volt, költői tehetségét felismerő tanára az aszódi kisgimnáziumban pedig Koren Pál, aki egész életében, aszódi, majd szarvasi tanárként élénken érdeklődött az éledező szlovák nemzeti mozgalom irodalmi tevékenysége iránt. Mozgalmas diákévei alatt Petőfi egy tanévet a pesti evangélikus szlovák elemiben is tanult – nem kétséges, hogy szlovák nyelven.²⁷ Alexander Petrovicsból azonban Petőfi Sándor lett, aki vitán felül magyar költővé vált. Ezek fényében kell azt látnunk, hogy az evangélikus egyház 19. századi etnikai térképét minden bizonnyal csak pontatlanul tudjuk megrajzolni, és a kortársak adatait is ennek tudatában kell figyelembe vennünk, értelmeznünk.

²³ Kertész: *Székács József visszaemlékezései*, 14.

²⁴ Miskolczi: *A hungarus-tudat*, 71–96.

²⁵ Szeberényi: *Gondolatok és elmélkedések*, i. m.

²⁶ Demmel: *A kettős identitás ára*, 59–82.

²⁷ Kertész–Matus: *Petőfi a pesti szlovák elemiben*, 20–35.; Kertész: *Petőfi konfirmációja*, 16–23.

Schwartner Márton statisztikai munkájának első kötetében nagyvonalakban összefoglalta, hogy az ország mely részein élnek a különböző nyelvű evangélikusok.²⁸ A 451 evangélikus anyagyülekezet nyelvi megoszlását az alábbi táblázat szerint közölte:

szlovák	német	magyar	vend	szlovák–német	német–magyar	magyar–szlovák	magyar–vend	háromnyelvű
249	79	57	3	20	15	12	4	12
55,2%	17,5%	12,6%	0,7%	4,4%	3,3%	2,7%	0,9%	2,7%

1. táblázat: Anyaegyházak etnikai megoszlása, 1809

Forrás: Schwartner: *Statistik*, 177–178.

Schwartner adatainak forrását nem ismerjük, de érdemes megjegyeznünk, hogy evangélikus volt, aktívan részt vett egyháza életében, tagja volt az 1791-es pesti zsinatnak is.²⁹ Schwartner a gyülekezetek lélekszámát nem adta meg, így az evangélikusok nyelvek szerinti megoszlására csak nagy óvatossággal vonhatunk le következtetéseket. Az egynyelvű gyülekezetek arányát a későbbi állapotokhoz képest igen magasra, 86%-ra tette (388 gyülekezet a 451-ből).

Fényes Elek 1847-es statisztikai munkájában már lélekszám szerint közölt adatot az evangélikusok nyelvi megoszlásáról, ma kissé szokatlan megfogalmazásban: „...már az ágostaiak 7/12 része tót; a többi német, magyar és kevés vindus [vend].” Az evangélikusok lélekszámát 831 479-re tette. Fényes Elek adatai alapján tehát annyit tudunk meg, hogy az evangélikusok 58,3%-a szlovák, ami 484 752 egyháztagot jelent.³⁰ Nem tudjuk, hogy Fényes Eleknek az 1846-os évre vonatkozó lélekszám adata honnan származott, de nagyon közel járt az alább bemutatandó, 1848-as sematizmus 848 141-es lélekszámához.

Jan Borbis 1861-ben megjelent egyháztörténeti, egyházpolitikai munkájában pontos számokat közölt az evangélikusok nyelvi megoszlásáról. Eszerint 435 268 szlovák, 201 598 német és 183 028 magyar tagja volt az evangélikus egyháznak 1861-ben.³¹ Ez összesen 819 894 egyháztagot jelent, akiknek 53,1%-a szlovák, 24,6%-a német és 22,3%-a magyar volt. Borbis sem jelölte meg adatai forrását.

Az evangélikusok nemzetiségi megoszlása az 1848-as egyetemes névtár adatai alapján

Az 1848-as egyetemes egyházi névtár adatainak feldolgozását annak tudatában kezdtük el, hogy eredményeink óhatatlanul pontatlanok lesznek. A „nagy számok törvénye” alapján azonban úgy véljük, hogy mégis érdemes megkísérelni egy lehetőleg pontos nyelvi-nemzetiségi statisztika elkészítését.

Az első nyomtatott, egyetemes (azaz mind a négy egyházkerület adatait tartalmazó) evangélikus névtár 1820-ban jelent meg Jan Csaplovics szerkesztésében.³² 1838-ban az egyetemes közgyűlés megbízásából adott ki egyetemes névtárat Jan Kollár pesti szlovák lelkész.³³ A két latin nyelvű sematizmus után Székács József 1848-ban már magyarul adott ki név-

²⁸ Schwartner: *Statistik*, 160.

²⁹ Szeberényi: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat*, 66–67.

³⁰ Fényes: *Magyarország leírása*, 33.

³¹ Borbis: *Die evangelisch-lutherische Kirche*, 416.

³² Csaplovics: *Schematismus ecclesiarum...1820*, i. m.

³³ Kollár: *Schematismus generalis ecclesiarum...1838*, i. m.

tárat.³⁴ A polgári korszak első névtára 1880-ban jelent meg, majd a történeti Magyarország széteséséig még 1885-ben, 1891-ben, 1903-ban és 1913-ban adtak ki egyetemes sematizmust. Nyelvi adatokat az első három kiadvány tartalmaz. Azért az 1848-as névtár adatait dolgoztuk fel, mert messze ezek a legteljesebbek – noha itt is vannak szórványos hiányok.

Székács József 1848-as névtára a szerző magánvállalkozása volt, nem az egyetemes közgyűlés megbízásából járt el. A pesti magyar lelkész neve ekkor már országosan ismert volt a Török Pállal 1842 óta közösen szerkesztett Protestáns Egyházi és Iskolai Lap révén. Sajnos egyelőre nem találtunk olyan forrást, amely tartalmazná, hogy Székács József pontosan mire is volt kíváncsi, amikor az adott gyülekezetek nyelvi adatait bekérte. Az 1820-as névtár előszava³⁵ és néhány gyülekezetnél tett megjegyzése mutatja, hogy abban a nyelvi adatok nem voltak egységesek, nem tudjuk pontosan, mikor vonatkoznak azok a szertartások nyelvére, és mikor a nép által beszélt nyelvre. Nem kizárt, hogy ez az 1848-as névtár adataiban is keveredett.

Az 1848-as névtár előző évre vonatkozó adatai szerint a magyarországi evangélikusok 848 141-en éltek összesen 541 anyaggyülekezetben. Az anyaggyülekezetek leírásai tartalmazzák a leányegyházak (ahol önálló iskola, esetleg templom is volt, de saját lelkéssel nem rendelkeztek), illetve a szórványok (ahol éltek evangélikusok, de helyben semmilyen egyházi szervezetük nem volt) adatait is. A gyülekezetek által használt nyelvet szinte mindenhol feltünteti a névtár: mindössze öt anyaggyülekezet (0,9%) 4221 egyháztagjának (0,5%) nyelvi hovatartozását nem ismerhetjük meg. Az 1820-as sematizmusban viszont teljes egyházmegyéknél hiányzik a nyelvi és /vagy a lélekszám adat.

A legnagyobb egyházkerületi egységek kivétel nélkül többnyelvűek voltak. A dunántúli egyházkerületben magyar, német, szlovák és vend, a többi egyházkerületben szlovák, német és magyar evangélikusok éltek. Az egyházmegyék többsége is többnyelvű: a 28 vegyes nyelvű egyházmegye mellett kilenc egynyelvű esperesség volt 1847-ben az evangélikus egyházban. A dunán innen egyházkerületben négy tiszta szlovák (Árva, Liptó, Trencsén, Turóc) és egy tiszta német (Moson), a dunántúli egyházkerületben pedig egy tiszta német (Soproni Felső) és három tiszta magyar nyelvű (Kemenesalja, Soproni Alsó, Zala) egyházmegye létezett. Ebben a tekintetben az elérhető adatok egy változást mutatnak 1820-hoz képest: A Nyitirai egyházmegye 1820-ban még teljesen szlovák volt (1847-ben egy gyülekezetben már vannak németek is). Az is szembetűnő, hogy az ország vegyes lakosságú, középső részein 1820 és 1848 között több addig teljesen szlovák gyülekezet vegyes (szlovák és magyar) nyelvűvé vált. Elsősorban a pesti és nógrádi egyházmegyére volt ez jellemző.

Míg egyházkerületi és nagyobb részt egyházmegyei szinten is az együttélés volt jellemző, addig a gyülekezeteknél az egynyelvű közösségek voltak döntő többségben.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák	225	54,5%	362 267	
német	89	21,5%	137 247	
magyar	98	23,8%	104 911	
vend	1	0,2%	5 592	
Összesen	413	76,3%	610 017	71,9%

2. táblázat: Egynyelvű anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

³⁴ Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára...1848*, i. m.

³⁵ Csaplovics: *Schematismus ecclesiarum...1820*, V.

Ezeknél a gyülekezeteknél, amelyekben az evangélikusok 71,9%-a élt, egyértelműen meg tudjuk határozni a nyelvi hovatarozást. Egynyelvű gyülekezeteknek tekinthetjük azokat az egyházközségeket is, ahol egy településen belül nyelv szerint elkülönült gyülekezeteket alkottak az evangélikusok. Nem ez volt a jellemző szervezeti forma, összesen tíz ilyen települést találunk, egy kivételével városokat.

A nyelvileg vegyes gyülekezetekben élő evangélikusok nyelvhasználata nem határozható meg teljes pontossággal, mivel nincsen adatunk arról, hogy mely nyelvet pontosan hányan is használtak. Különösen megnehezíti a helyzetet, hogy a névtárból az etnikai együttélés tizenöt féle módja ismerhető meg. Ez még úgy is nagyon nagy változatosság, hogy több együttélési modell csak néhány, esetleg csak egy-egy gyülekezetre volt jellemző. Összesen tehát tizenöt féle vegyes gyülekezeti modellt találtunk. Ezek nagyobb részében a névtár közlése szerint nagyjából egyenlő számban éltek különböző nyelvű egyháztagok.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák–magyar	31		43 514	
szlovák–német	12		23 271	
német–magyar	22		25 976	
magyar–vend	4		9 399	
háromnyelvű	17		29 795	
Összesen	86	15,9%	131 956	15,6%

3. táblázat: Vegyes nyelvű anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A magyarországi evangélikusok mindössze 12,5%-a élt olyan gyülekezetben, ahol határozott etnikai többség élt együtt nyelvi kisebbséggel. A minoritásban lévők ezekben a gyülekezetekben alig jutottak hozzá anyanyelvükön egyházuk szolgáltatásaihoz. Istentisztelet jellemző módon csak évi néhány alkalommal volt, és az iskolai oktatás is a többség nyelvén folyt. Az asszimiláció ezekben a gyülekezetekben volt a legerősebb, de mint ahogyan azt a már említett lajoskomáromi eset mutatja, időnként éppen itt törhettek felszínre a legélesebben az egyházon belüli nyelvi konfliktusok.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák, magyar kisebbség	15		57 959	
szlovák, német kisebbség (Holíč, SK)	1		880	
szlovák, német és magyar kisebbség	4		5 644	
német, magyar kisebbség	8		16 531	
német, szlovák kisebbség	3		5 142	
német, szlovák és magyar kisebbség (Nagybörzsöny)	1		757	
magyar, német és szlovák kisebbség (Miskolc)	1		2 689	
magyar, német kisebbség – Várpalota	1		1 693	
szlovák és német, magyar kisebbség	2		1 508	
szlovák és magyar, német kisebbség (Nyíregyháza)	1		13 365	
Összesen	37	6,8%	106 168	12,5%

4. táblázat: Többségi–kisebbségi anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

Ahhoz, hogy az evangélikus egyház teljes nyelvi statisztikáját megkapjuk, becslésekkel kellett dolgoznunk a vegyes gyülekezetek esetén. Ahol a névtár nem jelzett jelentős különbséget a gyülekezetet alkotó etnikumok között, ott egyenlő számban vettük őket figyelembe. Ahol többséget és kisebbséget említ forrásunk, ott 80:20 arányban számítottuk az érintett nyelveket táblázatunk összeállításánál. Egy domináns és két alárendelt nyelv esetén 80:10:10, két domináns és egy alárendelt nyelvnél pedig 40:40:20 aránnyal számoltunk. Ennél pontosabb számításra csak akkor lenne lehetőség, ha egyesével végeznénk kutatást valamennyi érintett, vegyes etnikumú gyülekezetre. Erre most nem vállalkoztunk, a siker egyébként is kérdéses lenne az adatok esetlegessége miatt. Táblázatunk nemcsak azt mutatja meg, hogy milyen arányban éltek szlovákok, németek, magyarok és vendek az evangélikus egyházban, hanem arról is tanúskodik, hogy mennyien lehettek azok, akik a vegyes gyülekezetekben leginkább ki voltak téve az asszimiláció hatásainak.

	tisztá		vegyes		többségi		kisebbségi		Összesen	
szlovák	362267		45008		57759		1471		466505	55
német	137247		32791		20023		4921		194982	23
magyar	104911		49457		3508		18486		176362	20,8
vend	5592		4700						10292	1,2
Összesen	610017	71,9	131956	15,5	81290	8,6	24878	2,5	848141	100

5. táblázat: Nemzetiségek számított lélekszáma és aránya az 1848-as névtár adatai szerint

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A névtár adatai nem mutatnak szignifikáns eltérést a kortársak (Fényes Elek, Borbis) közléseitől, de azoknál jóval teljesebbek.

	Lélekszám	szlovák	német	magyar	vend
Fényes, 1846	831 479	484 752 58,3%	n.a.	n.a.	n.a.
Székács, 1848	848 141	466 505 55%	194 982 23%	176 362 20,8%	10 292 1,2%
Borbis, 1861	819 894	435 268 53,1%	201 598 24,6%	183 028 22,3%	n.a.

6. táblázat: Evangélikusok nemzetiségi arányai a különböző források szerint

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára...1848*, i. m.

Az evangélikus egyháztörténet eseményeinek interpretálása szempontjából az egyik legfontosabb eredménynek azt tartjuk, hogy bebizonyosodott: az egymás mellett élés sokkal általánosabb volt, mint a különböző etnikumok együttélése egy-egy egyházközségein belül. Ezért érdemes kritikával kezelnünk az olyan narratívákat, amelyek minden gyülekezeti konfliktus mögött nemzetiségi összeütközést láttattak, láttatnak. Ezekben gyakrabban játszhatnak szerepet egyéb egyházi, hatalmi, személyi ellentétek.

	Bánya		Dunáninnen		Dunántúl		Tisza	
szlovák	210 510	66%	157065	89,6%	5 221	2,7%	93 709	57,9%
német	48 497	15,3%	11707	6,7%	83 091	42,6%	51 687	31,9%
magyar	59 323	18,7%	6422	3,7%	94 214	49,2%	16 403	10,2%
vend					10 292	5,5%		
Összesen	318 330		175194		192818		161799	

7. táblázat: Nemzetiségek számított lélekszáma és aránya az 1848-as névtár adatai szerint az egyházkerületekben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. evangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A kerületi bontásból kiderül, hogy bár mind a négy egyházkerület többnyelvű volt, szignifikáns eltéréseket találunk közöttük. Az etnikumok sorrendje csak két egyházkerületben, a dunáninneniben és a tiszaiában azonos az országos sorrenddel (szlovák, német, magyar). A bányai egyházkerületben a szlovákok után a magyarokat találjuk, a dunántúli kerületben pedig megfordul az országos sorrend: a magyarokat a németek, a vendek, majd a szlovákok követik. Nemcsak a sorrend, de az egyes kerületek nemzetiségi arányai is nagy eltérést mutatnak az országos megoszlástól. Nem lehet véletlen az az összefüggés, hogy a pátensharc, majd az azt követő évtizedek egyházon belüli etnikai konfliktusaiban az a dunáninneneni egyházkerület volt a fő ütközőpont, ahol az országosnál jóval nagyobb arányban (89,6% az 55%-kal szemben) éltek szlovák evangélikusok. Amíg tehát a lokális összetűzések mögött kevésbé, addig a területi és országos konfliktusok eredőjében inkább érdemes az etnikai feszültségeket keresnünk.

Az adatok elemzése minden bizonnyal még tovább is folytatható. Bízom benne, hogy a 19. század egyháztörténetének és nemzeti mozgalmi történetének kutatói egyaránt hasznát tudják venni az elemzés által felszínre került adatoknak. A későbbiekben érdemes lesz folytatni a munkát, és a népszámlálások adatainak segítségével nyomon követni az etnikai változásokat a 19. század második felének evangélikus egyházában.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Borbis, Johannes: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Nördlingen: Buchhandlung T. H. Beck, 1861.
- Csaplovics, Joannis (edit.): *Schematismus ecclesiarum et scholarum evangelicorum augustanae confessioni in inclito Regno Hungariae addictorum*. Vienna [Bécs]: Antonius Pichler, 1820.
- Fényes Elek: *Magyarország leírása. I. rész*. Pest: Beimel, 1847.
- Horvátov, Domoljub: *Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pest an einen Freund an der Theis von D.H.* Karlstadt: Johann N. Prettnner, 1833.
- Kis János superintendens: *Emlékezései életéből maga által feljegyezve*. Budapest: Franklin-Társulat, 1890.
- Kollár, Joannis (edit): *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. aug. conf. in Hungaria*. Pest: Trattner Károly, 1838.
- Schwartner, Martin von: *Statistik des Königreichs Ungarn, I. theil*. Ofen [Buda]: Königl. Universitäts-Schriften, 1809.
- Szeberényi Lajos Zsigmond: *Gondolatok és elmélkedések a Csipkay-féle javaslat felett*. Békéscsaba: Magánkiadás („A szerző sajátja”) 1906.
- Székács József (kiadó): *A magyarhoni ágost. evangy. egyház egyetemes névtára*. Pest: Landerer és Heckenast, 1848.

Szakirodalom

- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992 (Adattár)*. Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- Csepregi Zoltán: *A reformáció kezdetei Magyarországon*. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. 1. kötet. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 66–75.
- Csepregi Zoltán: *Luther bibliafordítása a Gutenberg-galaxisban. Ötszáz éves a Septembertestament*. Evangélikus Élet magazin, 87. évf. (2022. október 23–30.) 41–42. sz. 9–10.
- Demmel József: *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba: Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, 2014.
- Guóth Emil: *Az evangélikus egyházkerületek 1894. évi területi átrendezése*. Protestáns Szemle, 61. (6. új) évf. (1999) 1. sz. 20–39.
- Kertész Botond: *Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években*. Protestáns Szemle, 59. (6. új) évf. (1997) 4. sz. 256–281.
- Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest: Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület, 2002. Kertész Botond (szerk.): *Székács József püspök visszaemlékezései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008. Való igaz, ez is nyomtatott forrás.
- Kertész Botond: *A zsolnai zsinat és kora*. In: Zilinská synoda 1610: Teologická vedecko-historická konferencia ECAV na Slovensku 2010. Liptovský Mikuláš: Tranoscus, 2010. 61–73.
- Kertész Botond: *Petőfi konfirmációja*. Credo: Evangélikus Műhely, 29. évf. (2023) 1. sz. 16–23.
- Kertész Botond – Matus László: *Petőfi a pesti szlovák elemiben*. In: Zászkaliczky Zsuzsa (szerk.): *A mi Sándorunk*. Petőfi az evangélikus oktatás útvesztőiben. Katalógus. Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2023. 30–35.
- Keveházi László (szerk.): *A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon*. 1. kötet. Veszprém: Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, 2011.
- MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011.
- Matus László: *A szlovák lelkési hivatal megalakulása (1821–1834)*. In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Olthatom a zivatarban*. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten. Budapest: Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség, 2011. 59–78.
- Miskolczi Ambrus: *A hungarus tudat a 19. század első felében*. Limes, 22. évf. (2009) 4. sz. 71–96.
- Mótyán Tibor: *A Tranoscus. Cithara et Phiala Sanctorum*. Szarvas: Digitális Kalamáris, 2020.
- Schwarz, Karl: *Eine „protestantische Gesamtkirche Österreichs ist rathsam“: Jan Kollár, als kirchenpolitischer Vordenker (1849)*. In: Daniel P. David (zostav.): *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*. Bratislava: Evanjelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1999. 133–151.
- Szantner Viktor: *A Hajdúdorogi Egyházmegye története a kezdetektől 1920-ig*. PhD disszertáció, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, é. n. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szantnerviktor/diss.pdf> (Letöltés: 2024. február 26.)
- Szeberényi Andor: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*. Pest: Hornyánszky, 1869.
- Tamás Ágnes: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874*. In: Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): *X. RODOSz Konferencia-kötet*. Kolozsvár: Clear Vision Könyvkiadó, 2009. 418–428.
- Végheő Tamás: *A hajdúdorogi mozgalomtól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1862–1912)*. In: Terdik Szilveszter (szerk.): *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*. Debrecen: Magyarországi Sajtójogi Metropolisita Egyház, 2020. 332–349.

DEMMEI JÓZSEF

*Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Nemzeti Közszolgálati egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa
Intézet, Budapest*

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 45–71.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.45-71

www.aetas.hu

„...a fortyogó pokolban fekvő micsinyei egyházat a pátens mellett tartani”

Egy pátenspárti lelkész viszontagságai Zólyom vármegyében*

ABSTRACT. “...to keep the church of Micsinye stuck in boiling Hell on the side of the Patent”. *The Struggles of a Pro-Patent Minister in Zólyom County.* The struggles of a pro-Patent minister in Zólyom county. The Protestant Patent published by Franz Joseph I. in 1859 was after short deliberation refused by the whole of the Reformed Church, as well as the majority of the Lutheran Church. Due to open resistance Franz Joseph revoked the Patent, but he allowed churches that accepted it by their own accord to abide by its rulings. This study examines the history of one of these pro-Patent congregations from the publication of the Patent, through its revocation, until the formation of the pro-Patent church. By studying the conflicts surrounding Sámuel Rutkay, the minister of Felsőmicsinye, we can learn more about questions like Slovak-Hungarian relations, the daily lives of pro-Patent ministers, and the arguments for abiding by the Patent, which can often be quite subjective in nature.

Keywords: *Protestant Patent, Slovak national movement, Lutheran Church, Zólyom county, Slovak–Hungarian conflicts*

1865. június 6-án, egy nyári nap délelőttjén hivatlan vendégek érkeztek a felsőmicsinyei evangélikus templomba. A zólyomi főispán, ifjabb Radvánszky Antal báró lépett be néhány férfi kíséretében az épületbe, és a lelkész, Rutkay Sámuel kezébe adták a bányakerületi szuperintendens, Székács József levelét.¹ Ebben azt írta Rutkaynak Székács: „...az egyház által reám ruházott főpásztori hatalommal élve főtisztelendőségedet addig is, míg az ellene törvényesen hozott ítéletek végrehajthatnának, lelkészi hivatalától és annak javadalmaitól ezen fel függesztem, a felsőmicsinyei gyülekezetet tisztelendőséged iránti minden kötelezettségeitől felmentem, s Önnek kötelességévé teszem, hogy a jelen intézkedés foganatosításával megbízott nagytiszteletű Zólyomi Esperesség elnökségének és illetőleg e végre kiküldendő bizottmányának a gyülekezetet érdeklő anya- és egyéb könyveket és jelvényeket minden

---

* A tanulmány az NKFIH 137960 számú, Autonómisták és patentálisosok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867 című pályázat keretében készült. A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet és a Historický ústav Slovenskej akadémie vied tudományos munkatársa. A szerző a tanulmány írása idején Bolyai János kutatói ösztöndíjban részesült.

¹ Samuél Rutkay Karol Kuzmánynak 1865. június 6-án. AECZ Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Míčiná 1860–65.

vonakodás nélkül átadja, s a gyülekezet lelki ellátása végett ideiglenesen oda rendelendő egyházi férjfiúnak helyet engedjen.”²

De vajon mi vezethette Székács püspököt ilyen radikális lépésre? Milyen súlyos kihágást vagy bűncselekményt követett el Ruttkay lelkész, ami nyomán nem volt más megoldás, mint hogy a saját egyházmegyéjének az elnöksége személyesen próbálja meg eltávolítani gyülekezetének éléről? A felsőmicsinyei *zenebona* nem egy az egyházközség vezetésére erkölcsi értelemben véve alkalmatlan, esetleg köztörvényes bűnöket elkövető pap körül kialakult konfliktus volt. Az egyébként konfliktuskerülőként nem igazán jellemezhető lelkész tevékenységének kriminalizálása mögött valójában az evangélikus egyháznak az 1860-as évek első felében vívott belső küzdelmei, az autonómisták és a patentalisták küzdelme állt.

A Ferenc József által 1859 őszén kiadott császári nyílt parancs, az úgynevezett protestáns pátens ugyanis az önkényuralom egyházi életet is korlátozó évtizede után szabadabb feltételekkel lehetővé tette, ugyanakkor újra is szabályozta a magyarországi protestáns egyházak működését. A protestáns egyházak szabadságát a közvetlenül megelőző időszakhoz képest legalább részben visszaadó, azonban az egyházi társadalmak egyik alapkövének számító protestáns autonómiát tiszteletben nem tartó intézkedés eleinte komoly zavart okozott. Néhány hónapos bizonytalankodás után azonban a református egyház egésze, az evangélikus egyháznak pedig egy jelentős része elutasította a pátens rendelkezéseit. Az ellenállók (az ún. autonómisták) súlyát jól mutatja, hogy nem sokkal később, 1860 májusában Ferenc József felfüggesztette a pátens rendelkezéseit. Az uralkodó mindemellett azonban lehetővé tette, hogy a pátens önként választó egyházak továbbra is a rendelet előírásait tekintsek irányadónak, amivel jelentősen, hosszú évekre elnyújtotta a konfliktust és az evangélikus egyház pátenspárti részének utóvédharcait. A felfüggesztés után ugyanis jóval kevesebb egyházközség részvételével, de létrejött a pozsonyi pátenspárti szuperintendencia, amely az autonóm bányai, illetve a dunáninnyi evangélikus egyházkerület bizonyos egyházközségeiből, például a szóban forgó, Zólyom vármegyében található felsőmicsinyei evangélikus gyülekezetből alakult meg.

Míg azonban a pátens kiadásának és visszavonásának története messze nem ismeretlen a szakirodalomban, ennek az uralkodó visszakozása ellenére létrejövő és 1867-ig működő pátenspárti egyházszervezetnek a története még csak ritkán került a kutatások fókuszába.³ Mivel tehát egy gyakorlatilag ismeretlen, ráadásul sokszor rendkívül bonyolult, sokszereplős, konfliktusokkal mélyen átszőtt világról van szó, a kutatás első lépéseként érdemes mélyfűrást végezni, és egy kiválasztott egyházközségre koncentrálni, amelyen keresztül bemutatjuk a pátenspárti egyházak legfontosabb jellemzőit és a pátenspárti szuperintendencia történetének csomópontjait. Erre pedig kiválóan alkalmas az első sorokban említett felsőmicsinyei eset.

Mielőtt azonban ellátogatnánk a faluba, érdemes felvázolni a fontosabb kontextusokat, és kicsit közelebről is megismerni a pátenspárti pozsonyi szuperintendenciát, az események helyszínéül szolgáló Zólyom vármegye közéletének történetét, valamint a pátens mellett kiálló zólyomi egyházak sorsát.

---

² Székács József Ruttkay Sámuelnek 1865. május 31-én. Odpis Karola Kuzmányho. AECZ Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

³ A protestáns pátensről Miriam Viršinská írt egy alapos, a pátens hátterét és utóéletét is elemző nagymonográfiát, a pátensgyház működését és szervezetét pedig Martin Kováč tekintette át egy önálló kötetben. Viršinská: *Evanjelická cirkev*, i. m.; Kováč: *Štúrovcí*, i. m.

Kontextusok

A pátensegyház és szervezete

A pátenspárti pozsonyi szuperintendenciával kapcsolatban a leggyakrabban talán az kerül szóba, hogy kizárólag szlovák nyelvű egyházközösségek és a modern szlovák nemzeti gondolat iránt elkötelezett, a magyarosító törekvésekkel alapvetően szembehelyezkedő lelkészek alkották. Ezek az állítások ugyan egyáltalán nem állnak messze a valóságtól, mégis érdemes lehet árnyalni őket. Valóban egy olyan struktúráról, egy olyan társadalmi hálózatról és egy olyan országos szintű egyházi intézményrendszeréről van szó, amelyet teljes egészében elkötelezett szlovák értelmiségi elitek működtettek, amelynek vezetőségét, élén Karol Kuzmány szuperintendenssel, a szlovák nemzeti mozgalomban is jól látható figurák (például Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav és Andrej Hodža, Jozef Horváth, Ctiboch Zoch esperesek stb.) alkották, és amely belső működésének egyik hangsúlyos (bár inkább magától értetődő, semmint demonstratív) eleme volt a nem magyar nyelvhasználat.⁴ Azonban teljes egészében mégsem feleltethető meg egymással a szlovák nemzeti gondolat evangélikus híveinek és a pátenspárti evangélikus egyház szlovák híveinek halmaza. 1860 májusa, a pátens felfüggesztése után ugyanis számos olyan lelkész hagyta el a pátenspárti egyházat, akiknek a szlovák nemzeti gondolat iránti elkötelezettsége megkérdőjelezhetetlen volt,⁵ a pátens melletti küzdelmet mégsem vállalták – ellenben sok olyan lelkész kitartott Kuzmány mellett, akik egyébként a szlovák nemzeti mozgalom hálózataiban mind korábban, mind pedig később láthatatlanok maradtak. Tehát nem volt ugyan olyan pátenspárti lelkész, aki a magyar nyelvet vagy a nemzeti érdekeket képviselte volna, de a szlovák ügy iránti elköteleződés csak az egyik eleme volt a pátens melletti kiállásnak.

A pátens megjelenése után Karol Kuzmány (1806–1866),⁶ az egykori beszercebányai evangélikus lelkész volt az egyértelmű favoritja a pátenspárti szuperintendensi pozíciónak. Kuzmány ugyanis egy évtizede, 1849 óta egyetemi professzorként Bécsben élt, és rendkívül szoros kapcsolatot ápolt a kormányzat képviselőivel is. Egyébként már 1859 novemberében készült a pozícióra, sőt részletes utasításokkal látta el ezzel kapcsolatban a környezetét – jó fél évvel a tényleges választások előtt.⁷ Mire azonban a választásokra sor került volna, az uralkodó felfüggesztette a pátent, így a pátens alapján megszerveződő több száz egyházköz-

⁴ Az egyházon belül használt nyelv az evangélikus egyház hagyományainak megfelelően egy alapvetően kevert, részben szlovák, részben viszont cseh nyelv volt, amely a králicei biblia cseh liturgikus nyelvéig vezethető vissza. Bár maga Kuzmány még 1859 végén is kiemelte, hogy bár sokkal szívesebben ír szlovák anyanyelvén, a cseh és morva testvéreik által is értett nyelvet is elismeri. Karol Kuzmány Ján Drahotín Makovickýnek 1859. november 10-én, SNK LA, sign. A 851. A szuperintendensi hivatali levelezés a későbbiekben is gyakran ezen a kevert nyelven folyt.

⁵ Jó példa erre a nyitrai pátenspárti szeniorátus, élén a végsőig elkötelezett szlovák Ján Trokannal, aki számos lelkésszel együtt otthagyta Kuzmányt. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. február 16., március 23., április 8. SNK LA sign. M 23 E 1. Trokan vezetésével a mintegy másfél tucatnyi gyülekezet háromnegyede választotta az autonóm egyházat, olyan közösségek, ahol egyébként 1848-ban a szlovák fegyveres megmozdulások a legnagyobb támogatást kapták. ÚA ECAV Nitriansky seniorát, III/E, Cirkvevné zborny E-8; E-9. Archiv ev. a. v. seniorátu nitrianskeho. III. Administrácia. 3. Jednotlivé cirkevi. Tegyük hozzá, ez a lépés nem volt konfliktusmentes, Jozef Miloslav Hurban például keresetlen jelzőkkel illette a pátent elhagyó lelkészeket. Jozef Miloslav Hurban Augustín Roynak és Ján Leskának, 1861, Korešpondencia písaná Jozefom Miloslavom Hurbanom SNK LA sign. 8 B 13/I.

⁶ A legújabb szakirodalmat róla lásd például Sedlák (ed.): *Karol Kuzmány*, i. m.; Kurhajcová–Račko (eds.): *Karol Kuzmány*, i. m.

⁷ Kuzmány Karol Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 10. SNK LA, sign. A 851.

ség döntő része hamarosan visszakozott. Már a választáson is csak egy töredékük vett részt,⁸ 1860 nyarán pedig már az is látszott, hogy néhány tucat, legjobb esetben is maximum félszáz gyülekezet szuperintendense lesz csak Kuzmány.⁹

Mindezek után nem csoda, hogy Kuzmány hiába tűzött ki olyan nagyívű célokat, mint egy szlovák tannyelvű evangélikus iskolahálózat kialakítása vagy a tanítóképzés reformja, ezek az elképzelések papíron maradtak.¹⁰ Az energiák döntő része ugyanis a pusztá létezésért folytatott küzdelemre ment el. A pátensgyház minden egyes egyházközsége a fennállása alatt végig a folyamatos krízis állapotában létezett. A világi hatóságok és az autonóm egyház képviselői hol a lelkészre, hol a gyülekezetre, hol pedig a presbiterekre helyeztek nyomást különféle módokon, hogy pártoljanak el Kuzmánytól. A vármegyei és városi hivatali apparátus gyakran zaklatta a lelkészeket, míg az autonómista szuperintendensek személyes hangú levelekkel agitálták még a legelkötelezettebb pátenspártiakat is,¹¹ vagy épp titkos utakon röpiratokat csempészték be Kuzmány egyházkerületébe.¹² Az állandó nyomást mutatja, hogy sokszor felmerült a pátenspárti lelkészekben, hogy még a posta sem biztonságos, akármikor feltörhetik a leveleiket.¹³ De olyan is történt, hogy autonómista lelkészek – hívatlanul – megjelentek pátenspárti halotti torokon,¹⁴ vagy épp átmentek pátenspárti egyházakba, tehát idegen gyülekezetekbe esketni vagy keresztelni.¹⁵ Messze nem mellékes szempont, hogy egy ilyen folyamatos krízishelyzet elképesztő terhelést jelenthetett az ember számára, és ez jól látszik a pátenspárti lelkészek sorsában. Sokan a pátensharcok után „csak” elhallgattak, visszavonultak a közélettől. Mások, köztük Kuzmány szuperintendens, az árvai esperes, Ctiboch Zoch vagy Michal Miloslav Hodža az ötvenes éveikben, azaz bőven idő előtt, váratlanul

⁸ Maga Kuzmány többnyire másfél száz gyülekezetet emleget (Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak 1860. július 15. SNK LA, sign. M 23 E 1.) míg más forrásokban ennél jóval kisebb, 70 és 80 közötti számok szerepelnek. Thun előterjesztése Ferenc József számára, Bécs, 1860. július 9. Melléklet: Chalupka jelentése Thunhoz, Breznóbánya, 1860. június 30. ÖStA AVA Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten 1354/1860. A forrásra Deák Ágnes hívta fel figyelmem. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹ Hogy mennyire drasztikus változásról volt szó, arra érdemes a Kuzmány számára kiemelkedően fontos honti egyházmegye sorsát felvázolni. Eleinte az egyházmegyét 31 pátenspárti egyházközség alkotta, 1860 májusa után azonban mindössze 10 tartott ki a pátens mellett. De ott is egyedül a lelkész tartott ki a pátens mellett, s ezzel szembe fordult saját egyházközségével is. Ezeket a lelkészeket nem sokkal később az autonóm hatóságok vizsgálat alá vonták, és végül egy Hont megyei egyház sem maradt a pátens pártján. Ondrej Wengerický Karol Kuzmánynak, 1860. július 27. AECZ, Patentálný archív, Hontianský seniorát, 35, Hontianske seniorálne.

¹⁰ Az egyházhöz érkezett hivatalos levelek jegyzőkönyve 1850–1888. AECZ Turčianský cirkevny zbor, archív zboru; Návrh J. Kalinčiaka na sriadenie škôl. AECZ Patentálný archív 13-27. dob.

¹¹ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. szeptember 17., szeptember 26., december 27., 1862. január 6. SNK LA Sign. M 23 E 1.

¹² Geduly Lajos a turóci esperességi másodfelügyelőnek, 1863. április 27. AECZ, Patentálný archív, 2-12. dob. 8. Geduly, 1867–1881.

¹³ Ján Drahotín Makovický például egy Kuzmánytól kapott levél alá írt feljegyezte, hogy a bizalmas levelet tartalmazó borítékot már kibontva, feltört pecséttel kapta meg: „...ez ördögi gonoszság” – tette hozzá. Kuzmány Karol Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 11., 1860. november 16. SNK LA sign. A 851. De utalt e jelenségre Kuzmány és Ruttkay is. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. március 23. SNK LA sign. M 23 E 1.; Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. február 2. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

¹⁴ Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1866. április 23. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.

¹⁵ Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1864. augusztus 9. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.

haltak meg.¹⁶ De sok a kisiklott életpálya, a kudarcos életút is, ez utóbbira e történet főszereplőjének, Ruttkaynak a sorsa az egyik leglátványosabb példa.

Zólyom vármegye: a szlováküldöző szlovák költő birodalma

Zólyom vármegye, ahol Felsőmicsinye is feküdt, a pátens kiadásának és visszavonásának idején a szlovák–magyar konfliktusok egyik, ha nem a legfontosabb hadszínterévé vált. Ahhoz viszont, hogy megértsük a konfliktusok ekkori dinamikáját, érdemes megismerni a korábbi időszakok történéseit is.

Zólyom vármegye ugyanis már az 1830–1840-es évek során a szlovák–magyar kapcsolatok egyik legizgalmasabb területévé vált, amennyiben itt egyszerre erősödött meg rendkívüli módon a liberális reformnemesség csoportja – és a szlovák nemzeti gondolat képviselői is. Zólyom ugyanis azon ritka kivételek egyike volt, ahol a Habsburg udvarhoz lojális konzervatív párt szinte teljesen kiszorult a hatalomból, és a megyei közéletben egyedül a liberális reformnemesség képviselői maradtak, gyakorlatilag politikai rivális nélkül. Ez a folyamat ifjabb Radvánszky Antal báró (1807–1882) 1840-ben történt alispánná választásával tetőzött. A vezetésére jellemző volt, hogy – szemben a legtöbb vármegyével, ahol több napig tartó, tömeges itatással, felfordulással, nem ritkán véres verekedéssel végződtek a helyi választások – a zólyomi tisztújítások fél-háromnegyed óra alatt, egyhangú szavazással, teljesen rendezetten és kontrolláltan zajlottak le. Az 1840-es évek legelejétől tehát a szinte kizárólag szlovák anyanyelvű vármegyét teljes mértékben uralta a liberális – de szlovák anyanyelvű – magyar nemesekből álló politikai kör.¹⁷

Mellettük azonban a helyi szlovák értelmiségi elit teljesítménye is kiemelkedő volt. Ritkán kerül szóba az 1830-as évek kapcsán Ján Kollár vagy épp Ludovít Štúr tevékenysége mellett, de valójában a szlovák szépirodalom és a politikai irodalom fellegetője Zólyom vármegye volt.¹⁸ A szlovák nyelvi és nemzeti jogok mellett érvelő politikai röplapok döntő része ugyanis a vármegye evangélikus paplakjainak falai közt íródott. Sőt, a legnagyobb hatású röpirat, a *Sollen wir Magyaren werden?*,¹⁹ amelyre még Széchenyi István is azt jegyezte meg a naplójában, hogy „Keserű, de többnyire igaz!”²⁰ épp történetünk színterén, a felsőmicsinyei paplakban született. A Domoljub Horvátović²¹ álnévű szerző ugyanis nem más volt, mint a micsinyei pap, Samuel Hoič, Samuel Ruttkay hivatali elődje. Egy másik apológia szerzője, Ján Chalupka²² szintén kötődött e paplakhoz – neki nem a röpirata született ott, hanem ő maga, hiszen apja szintén itt volt lelkész. De számos fontos szépirodalmi mű is a vármegyében íródott. Például épp Karol Kuzmány szerkesztésében jelent meg *Hronka* címmel Besztercebányán az első, a modern szlovák nemzeteszme által ihletett szépirodalmi folyóirat, de az említett Chalupka is itt írta nagyhatású műveit, mint például a *Vén szerelmest* vagy a

¹⁶ Ctiboch Zoch például alig ötven évesen. Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1865. december 15. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín. Érdemes megjegyezni, hogy a közéleti stressz egészségre gyakorolt negatív hatásáról maga Kuzmány is állandóan írt. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. március 23., november 14. SNK LA sign. M 23 E 1, Kuzmány Karol ismeretlennek, 1864. október 10. sign. A 851; Karol Kuzmány Adam Philadelphinek, 1860. november 16. SNK LA sign. A 851.; Karol Kuzmány Ján Bellának, 1862. december 18. SNK LA A 851.

¹⁷ Demmel: *Szörnyeteg*, 18–29.

¹⁸ Demmel: *Szörnyeteg*, 29–34.

¹⁹ [Hoič]: *Sollen wir Magyaren werden?* i. m.

²⁰ *Gróf Széchenyi István naplói*, 380.

²¹ Gyivicsán: *Miért éppen „Domoljub Horvátović”? 191–202.*; Gyivicsán: *Gedanke einer multikulturellen Gesellschaft*, i. m.

²² Demmel: *Szörnyeteg*, 31.

magyar nemességet kifigurázó német nyelvű szatírját.²³ 1845 után, az első szlovák politikai lap, a Štúr-féle *Slovenské národné noviny* megjelenésekor a vármegyében a társadalmi nyilvánosság, a legfontosabb közéleti ügyekkel kapcsolatos diskurzus is e lap hasábjain, szlovák nyelven formálódott.²⁴

A két csoport, a magyar politikai elit és a szlovák értelmiségiek közt azonban sokáig nem volt éles, jól látható törésvonal. A színszlovák vármegyében a szlovák nyelv művelés iránti törekvés érthető módon sokáig nem okozott fennakadást, és a szlovák értelmiségiek is jó szível támogatták a magyarul politizáló, de szlovák anyanyelvű reformnemesség által kezdeményezett társadalmi, politikai és gazdasági reformokat. Jó példa erre, hogy 1845-ben Karol Kuzmány helyet kapott a Radvánszky-féle klikk központi politikai szervezetében, amely komoly politikai innovációt bevezetve nemcsak a követválasztások idején foglalkozott országos politikával, hanem állandó jelleggel tárgyalta a közügyeket, és alakított ki naprakész politikai véleményt, álláspontot róluk.²⁵

A törés 1847 őszi következett be: ekkor szembesült ugyanis Radvánszky és köre azzal, hogy az éledező, sőt Zólyom vármegyét szinte teljes mértékben uraló szlovák társadalmi nyilvánosság a politikai mezőt sem hagyja érintetlenül: a megyének nevet adó Zólyom szabad királyi városa ugyanis városi követként a helyi társadalmi nyilvánosságot meghatározó lap vezérét s egyben az ország legismertebb pánszláv agitátorát, Ludovit Štúrt küldte követként a tekintetes karok és rendek közé a pozsonyi diétára.²⁶ A meglepett és nem kevésbé megszeppenült megyei elit, miután természetesen felháborodottan – és teljesen hasztalanul – tiltakozott az eset kapcsán, immár sokkal jobban figyelt. A szlovák anyanyelvű Radvánszky Antal például lelkesen jelentette 1848 áprilisában a magyar belügyminiszternek, hogy a szinte színszlovák vármegye közgyűlésén, ahol az áprilisi törvényeket kihirdették, „egyetlen tót szó” sem hangzott el.²⁷ 1849 nyara után azonban világossá vált, hogy Štúr megválasztása valójában csak a jéghegy csúcsa volt. Az önkényuralom éve alatt Zólyom – gyakorlatilag egyedül a vármegyék közt – képes volt arra, hogy kívülről érkező osztrák és cseh hivatalnokok nélkül, saját szlovák értelmiségi elitjére támaszkodva átvegye a megyei magyar elittől a közigazgatás vezetését.²⁸

Egy évtized után, 1860-ban azonban Radvánszky Antal és köre visszatért a hatalomba, és ha lehet, még kérlelhetlenebb volt a szlovák mozgalommal szemben, mint előtte, és minden erejét és tekintélyét latba vetve kiszorította a mozgalom szereplőit a vármegyéből. A szlovák vezetők például ekkoriban a vármegyében szerették volna megalapítani a század legjelentősebb szlovák kulturális szervezetét, a – Karol Kuzmány által egyébként már 1848-ban is Besztercebányán elképzelt – Matica slovenskát,²⁹ amelyet 1862-ben végül Breznóbánya fogadott volna be. Csakhogy a város vezetésének döntését Radvánszky Antal közbelépése miatt nem lehetett érvényre juttatni.³⁰ De ő volt az is, aki az 1861-ben kiadni tervezett szlovák politikai lapot elüldözte Besztercebányáról, és az végül Pest-Budán, majd Turócszent-

---

²³ Chalupka: *Durch welche*, i. m.; Chalupka: *Schreiben*, i. m.; Chalupka: *Bendegucz*, i. m.; Chalupka: *Ungarische*, i. m.; Chalupka: *Bendeguz*, i. m. Műveiről magyarul lásd: Dusík: *Bendeguznak neve*, i. m.

²⁴ Demmel: *Szörnyeteg*, 39–44.

²⁵ Demmel: *Szörnyeteg*, 34–39.

²⁶ Demmel: *A szlovák nemzet születése*, 218–267.

²⁷ Demmel: *Szörnyeteg*, 39–53.

²⁸ Šoltés: *Prvé slovenské elity*, 282–333.

²⁹ Kuzmány: *Slovenski život*, i. m.

³⁰ Zechenter-Laskomerský: *Päťdesiat rokov*, 60.

mártonban jelent meg.³¹ Radvánszky 1868-ban, immár a hírheft Grünwald Béla segítségével elérte, hogy a gyakorlatilag szlovák tannyelven működő besztercebányai katolikus gimnáziumból minden elkötelezett szlovák tanárt eltávolítsanak.³² Még ezen intézmények ellehetlenítése előtt azonban – a radványi kastély magányában egyébként remek szlovák verseket író³³ – Radvánszky Antalnak a pátenspárti egyház zólyomi szeniorátusa került a célkeresztjébe. Mielőtt azonban ezt a történetet, Felsőmicsinyével a középpontban bemutatjuk, vessünk még egy pillantást a protestáns pátens nyomán létrejött pátenspárti zólyomi szeniorátusra.

A „leggyengébb rózsa”

Karol Kuzmány már a pátens kiadása utáni hetekben, 1859 novemberében aggasztó híreket kapott Zólyom vármegyéből, amelyek arról szóltak, hogy a zólyomi evangélikus egyházak nehezen tudnak megszerveződni a pátens szerint. Egyik legközelebbi bizalmasának, a lipthói Ján Drahotín Makovickýnek írta ekkor: „Két hete várom Besztercebányáról a szörnyű híreket, mert pontosan tudom, hogy miként agítálnak ott a lelketlen csalók, ahol ezen kívül *Radvaňský* 4, *Platthy*³⁴ 3 és *Ostrolúcký*³⁵ 4 egyházban felügyelő, vagy inkább az evangélium és az egyházak zavarkeltője. Örülniük kell, hogy ott [Liptóban] Önöknek *nincsenek ilyen védelmezők* és hogy ott nincs ilyen lelkiület.”³⁶ (Kiemelés az eredetiben)

Kuzmány joggal aggódott, hiszen egy tekintélyes, a közéletben is aktív felügyelő komoly akadályokat gördíthetett az egyházközségek pátens szerinti megalakulása elé. Ennek ellenére a zólyomi pátenspárti egyházmegye kifejezetten erősnek bizonyult. Kuzmány márciusban már örömmel írta Jozef Miloslav Hurbannak, hogy úgy tudja, a megye legfontosabb települései, Besztercebánya, Zólyom, Radvány a pátens alapján szerveződnek meg.³⁷ 1860 áprilisában a szenior, Anton Penzel kimutatása szerint már 20 gyülekezet tartozott a pátenspártiak közé³⁸ – nem véletlen, hogy Kuzmány is ezek közt keresett szuperintendensi székhelyet magának, hiszen az általa választott Besztercebánya mellett még szóba került a szintén zólyomi Breznóbánya is.³⁹

1860 májusától azonban mind az országban, mind az esperességben is rohamosan csökkenni kezdett a pátenspárti gyülekezetek száma. Ennek a pátens felfüggesztése mellett alig-

³¹ Podrimavský (ed.): *Dejiny Slovenska*, 298.

³² Demmel: *Szörnyeteg*, 55–65.

³³ Uram: *Zemianski veršovnici slovenski*, 315–320.

³⁴ Id. Platthy György, zólyomi alispán.

³⁵ Osztrólczy Miklós (1797–1872) 1840 előtt zólyomi alispán, utána királyi táblai ülnök, ebben az időben pedig már udvari tanácsos volt.

³⁶ Karol Kuzmány Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 11. SNK LA sign. A 851.

³⁷ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1860. március 19. SNK LA sign. M 23 E 1. Valójában azonban Besztercebánya és Radvány feltehetően nem szerveződött meg végül a pátens szerint. Erről lásd: Thun leirata Attemshez, 1860. március 26. (másolat). MNL OL D 46 2480.XI.B.1860.; Attems levélfogalmazványa Trojan Zólyom megyei megyefőnökhöz, Pozsony, 1860. március. 26. MNL OL D 123 2947.XI.1860. „Coordinirung der evangelischen Kirchengemeinden” c. gyűjtőakta. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

³⁸ Anton Penzel Karol Kuzmányynak 1860. április 13. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34, Zvolenské seniorálne 1852–1865. A hivatalos kimutatások szerint ellenben április 5-ig Zólyom megye 17 egyházközségéből csak 14 szervezte meg magát. (Attems gróf jelentése a kormányzósághoz, Pozsony, 1860. ápr. 10. MNL OL D 46 2957.XI.B.1860.) A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

³⁹ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. február 16. SNK LA sign. M 23 E 1.

hanem volt egy vezetéstechnikai jellegű, belső oka is, nevezetesen az esperes alkalmatlansága. A korponai lelkész, Michal Huluk legalábbis kijelentette Kuzmány előtt az év őszén, 1860. október 17-én, hogy alapvetően a szeniorátust vezető Anton Penzel gyengesége miatt bukott el a zólyomi egyház. Nagyon találóan úgy jellemezte Huluk Penzelt, mint „akinek a széles kalapjára tűzött legkisebb rózsa a leggyengébb, leghaloványabb napsugárra azonnal elvirágozik. Ez az ember – folytatja Huluk – többet ártott nekünk, mint a legnagyobb ellenségünk. Az ő hallatlan gyengesége dezorganizálta a zólyomi szeniorátust, és rést ütött ellenségeink számára erélyünk falán.”⁴⁰

A legnagyobb kihívást ugyanis a zólyomi pátens egyház számára természetesen az jelentette, hogy 1860 nyarán megszerveződhetett az autonóm egyház is, ahová az eredetileg a pátens mellett kiálló lelkészek nagyobb része lassan átszivárgott. Ahogy szó esett róla, a törésvonal itt sem az egyház „magyar” és „szlovák” csoportjai között húzódtott, hanem az elkötelezett szlovákok közösségén belül. Zólyomban is számos lelkésznek egyenes útja volt az autonóm egyházhoz, például a híres költőnek, Andrej Braxatoris Sládkovičnak, aki nem máshol volt ekkor lelkész, mint a Radvánszky család ősi fészkeiben, Radványban. Persze Michal Huluktól ő is megkapta a magáét, egy autonóm szeniorátusi konvencióról hírt adva Kuzmány-nak ugyanis Huluk megjegyezte: „Vengerický⁴¹ és Braxatoris hazatértek Radványból, talán ott is, mint a vénasszonyok, megrémültek. Korponán nagy zajt csaptak, de az értelmesebbek irányából ezért csak gúnyolódás jutott nekik osztályrészül. Lelketlen emberek ezek!”⁴²

Huluk nem véletlenül volt ilyen dühös és kétségbeesett. A levél írása idejére, 1860 szeptemberére már gyakorlatilag széthullott a zólyomi pátenspárti szeniorátus. A helyzetet plasztikusan jellemzi, hogy ekkor már Kuzmány kérésére nem is Penzel esperes, hanem egy fiatal, buzgó lelkész, Samuel Ruttkay írta össze a fél éve még több mint egy tucatnyi egyházból álló szeniorátus maradványait. Ruttkay pedig 1860. szeptember 27-én saját egyházán kívül mindössze három egyházközséget, Felsőlehotát, Babinát és Zsibritát tudta a pátenspártiak közé sorolni, megjegyezve, hogy utóbbiról már az a hír járja, hogy „elesett”.⁴³ Valójában azonban a másik három egyházban is súlyos konfliktusok voltak már ekkor.⁴⁴

E rövid feljegyzés azonban nemcsak emiatt érdekes, hanem azért is, mert rámutat, hogy a zólyomi pátenspárti lelkészeket valójában nem a gyengekezősüggel vádolt Penzel, hanem a fiatal Ruttkay vezette.

⁴⁰ Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. október 17. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.

⁴¹ Andrej Vengerický (1808–1884) udvardi evangélikus lelkész, későbbi esperes.

⁴² Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. szeptember 29. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.

⁴³ Samuel Ruttkay kimutatása a zólyomi pátenspárti egyházakról, 1860. szeptember 27. AECZ Patentálný archív 2 – 12. doboz, 10, Šematizmus patentálných cirkvi a škól, 1864.

⁴⁴ Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. szeptember 29. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/2. Horná lehota; 34/6 Poniky. Benedek Lajos kormányzó 1860 októberében a megyefőnökökkel is összeíratta, hogy hivatalosan mely egyházközségek pátensesek, s Zólyom vármegyében öt egyházközséget sorolnak ide, a Ruttkay által említetteken kívül még Pojnikot. Benedek előterjesztése az uralkodónak, Buda, 1860. október 14. Melléklet: „*Verzeichniss derjenigen evangelisch augsburgischen Kirchengemeinde in Ungarn, welche noch den ämtlichen Vorlagen nach bei der Koordination im Sinne des a. h. Patentes vom 1. September 1859 verharren*”. ÖStA HHStA Gendarmerie-Departement 656/1860. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

Felsőmicsinye és papja

A magyar statisztikus Fényes Elek 1850-es leírása szerint Felsőmicsinye egy „tót falu”, 89 katolikus és 429 evangélikus lakossal, Zólyom vármegye hegyei közt, amelynek „lakosai gabonával, marhával, sertéssel kereskednek”.⁴⁵ A konfliktus helyszíne Fényes leírása alapján egy jelentéktelen kis hegyi falunak tűnik. Az egyházi források azonban jelentősen árnyalják ezt a képet. A Bányai Egyházkerület 1861-es névtára szerint ugyanis sokkal tekintélyesebb egyházközségről van szó: eszerint az evangélikus gyülekezet lélekszáma ekkor 1566 volt, a három leánygyülekezettel együtt már 2692.⁴⁶ Ekkora népességrobbanás feltehetően nem következett be egy évtized leforgása alatt, sokkal inkább a statisztika hiányosságairól lehet szó: Fényes Elek minden bizonnyal csak a falu helyben lévő lakosságának számát adta meg, és sem az épp úton lévő kereskedők, sem pedig a környékbeli dombokon élő, a falu kereskedelmének alapját jelentő marhaállománnyal gazdálkodó lakosság nem került be a statisztikába.

Felsőmicsinye a nemzetileg elkötelezett szlovák evangélikus társadalomban ráadásul fontos szimbolikus hely is lehetett: az egyház, amely a protestánsok szabad vallásgyakorlását újra engedélyező türelmi rendelet után nem sokkal építette fel a templomát, egyik első lelkészéül Adam Chalupkát választotta. A tanult pap több könyvet is írt,⁴⁷ de talán ennél is fontosabb, hogy ő volt a kor egyik legkiemelkedőbb szlovák drámaírójának, Ján Chalupkának⁴⁸ és a Stúr-kör egyik legkiemelkedőbb költőjének, Samo Chalupkának⁴⁹ (hivatásukat tekintve egyébként mindketten szintén evangélikus lelkészek) az édesapja. Sőt, Felső-Micsinye szülőfaluja is volt az idősebb fivérnek, aki 1849 után adminisztrátorként (azaz kvázi szuperintendensi pozícióban) állt a Bányakerület élén – ez pedig legalábbis a szlovák nemzeti mozgalom hálózatainak szemében jelentős szimbolikus súlyt adhatott ekkoriban a gyülekezetnek.⁵⁰

Ami a lelkészt illeti, meglepően ismeretlen figuráról van szó. Samuel Ruttkay ugyanis, annak ellenére, hogy a saját korában szoros kapcsolatban állt a szlovák nemzeti mozgalom képviselőivel (nemcsak Karol Kuzmányhoz és Jozef Miloslav Hurbanhoz állt közel, de olyanok is megbízalmasabb barátjuknak tekintették, mint Andrej Braxatoris,⁵¹ Samuel Hoič és a szintén micsinyei születésű August Horislav Krčméry), és elkötelezetten állt ki az ügy mellett, egyáltalán nem szerepel még a szlovák életrajzi lexikonokban sem. Ennek oka feltehetően a felsőmicsinyei konfliktus által is megbolygatott életpályájának a kisiklásában keresendő, amiről később még bőven lesz szó. Előtte viszont érdemes áttekinteni, hogy valójában mit is tudhatunk róla anyakönyvi bejegyzések, ordinációs életrajza, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és közeli barátainak, kortársainak leírásai alapján.

Samuel Ruttkay 1826. április 6-án született Korponán, apja Joannes városi polgár, anyja Susanna Svjatko volt. A helyi népiskola után Selmebányán tanult, teológiai vizsgáit viszont már Pozsonyban tette le 1846-ban. Ezután a bakabányai egyház leányiskolájában lett tanító, majd a hallei egyetemre iratkozott be 1847-ben, lelkésszé pedig 1850-ben szentelte Szebe-

⁴⁵ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, 85.

⁴⁶ *A Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára*, 16.

⁴⁷ Chalupka: *Hystorické paměti cyrkvě*, i. m.

⁴⁸ Noskovič: *Ján Chalupka*, i. m.

⁴⁹ Borgulova: *Samo Chalupka*, i. m.

⁵⁰ Legalábbis nem volt ritka a korban, hogy a jelentősebb püspökök szülőfaluja zarándokhellyé vált. Erről lásd: Demmel: *A kettős identitás ára*, 23.; Haan: „*aki tót pap létére is magyar író*”, 138.

⁵¹ Braxatoris egyébként, ahogy arról szó esett, Sládkovič néven a 19. század legjelentősebb szlovák költője volt. Kochol: *Poézia štúrovcov*, i. m.; Kraus: *Andrej Sládkovič*, i. m.

rényi János szuperintendens. Érdemes azt is megjegyezni, hogy segédlelkészként épp Karol Kuzmány mellett kapott helyet Besztercebányán 1849-ben.⁵² Első lelkészi állomáshelyeit azonban rendre Délmagyarországon kapta: az Arad vármegyei Szemlak, majd a Krassó vármegyei Lugos mezővárosok kis evangélikus egyházközségeinek papja lett. Ennek ellenére nem szakadt el szülőföldjétől. Az orvos Gustáv Zechenter Laskomerský legalábbis említ egy epizódot az emlékirataiban, amely szerint az 1850-es évek elején egy selmecebányai szlovák műkedvelő színelőadás után a városban épp a szintén ott időző Ruttkay mellett kapott kényelmes fekhelyet – egy kupac szalmán.⁵³

Alighanem így fordulhatott elő az is, hogy a fiatal pap nem délalföldi egyházközségből, hanem szülővárosából választotta jövődöbeljét. 1856-ban, harminc évesen ugyanis visszatért Korponára, ahol feleségül vette a szintén helyi születésű huszonegy éves hajadont, az evangélikus egyházi társadalomban messze nem ismeretlen (ugyanakkor jellemzően a magyar nemzeti elköteleződéséről híres)⁵⁴ Margócsy családból származó Maria Margócsyt.⁵⁵ A jegyespárt a már többször idézett korponai lelkész, Michal Huljuk adta össze, azonban az egyik tanújuk neve is említésre méltó, mert némileg gyengítheti a Ruttkay korai szlovák elköteleződésével kapcsolatos feltételezéseinket. Plachy Lajos ugyanis a magyar reformnemes-ség elkötelezett képviselője, Korpona 1848-as polgármestere, majd országgyűlési képviselője volt, akit 1850-ben a szabadságharcban való részvétele miatt halálra ítélték. Sőt, eltökéltségét mutatja, hogy részt vett a Nedeczky István – Almásy Pál-féle összeesküvésben is, amely miatt 1865-ben tizennégy év várfogsággal büntették.⁵⁶ Ruttkay és Plachy azonban feltehetően nem politikai nézeteiken, hanem a korponai elit hálózatain keresztül kapcsolódott egymáshoz.

Ruttkay életének a következő, sorsdöntő fordulópontja az volt, hogy Felsőmicsinye papja, a már említett Samuel Hoič 1859 nyarán otthagya az egyházközségét.⁵⁷ Az ekkor Lugoson lelkészkedő Ruttkay megragadta az alkalmat, hogy családjával, feleségével és 1857-ben Lugoson született kislányával, Maria Susannával⁵⁸ együtt visszaköltözhessen a szülővidékük közelébe, és a megüresedett papi helyre több más jelölttel együtt ő is bejelentkezett. A már említett Andrej Braxatoris, Hoič sógora (a két férfi feleségei testvérek voltak) részletesen beszámolt a Felsőmicsinyét elhagyó papnak az utód kiválasztásáról. A választáson ekkor a zólyomi szeniorátust képviselő Braxatoris levelét érdemes bemutatni, mert jól látszik belőle nemcsak a felsőmicsinyei egyháznak a zólyomi szeniorátusban játszott szerepe, de az is, hogy milyen pozitív véleménye volt a környékbeli evangélikusoknak és a felsőmicsinyei híveknek a fiatal, akkor még lugosi papként dolgozó Ruttkayról.

⁵² Bányakerületi ordinációs anyakönyv 1801–1885, 380. 101. Samuel Ruttkay életrajza. www.hungaricana.hu (Letöltés: 2023. december 10.)

⁵³ Zechenter: *Pätdesiat rokov*, i. m.

⁵⁴ Haan: „*aki tót pap létére is magyar író*”, 149–150.; Szudová: *Čo sa zo Spovede vynechalo*, 151–160.

⁵⁵ www.familysearch.org, a korponai evangélikus egyház házassági anyakönyvei 1783–1867., 1856. május 29-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.) Megjegyzendő, hogy az egyébként a magyar oldalon elkötelezett Margócsyakkal szemben Ruttkay felesége – természetesen a férje által a gyerekekről írt anyakönyvi bejegyzésekben – kifejezetten szlovákos formában, például Marína Margóčka-ként szerepel.

⁵⁶ *Halálozások*. Vasárnapi Újság, 38. évf. 26. sz. 1891. június 28. 430.

⁵⁷ Ennek okai nem teljesen világosak: a szlovák életrajzi lexikon szerint Hoič 1859-ben birtokot vásárolt, és papi hivatását feladva gazdálkodni kezdett testvérével, ugyanakkor a pátensharcok egyik aktív résztvevőjének írja. Maťovčík (ed.): *Slovenský biografický slovník*, 356.

⁵⁸ www.familysearch.org, a lugosi evangélikus egyház születési anyakönyvei., 1857. március 12-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

Braxatoris elbeszélése szerint heten pályáztak a megüresedett pozícióra, közülük három a szeniorátus jelöltje volt, négy pedig a felsőmicsinyei egyházé. Az utóbbiak közt szerepelt Ruttkay is.⁵⁹ Ketten már az elején visszaléptek, de a többiek megtartották a próbaprédikációt a micsinyei templomban. Végül két komoly jelölt maradt, a saját családja és a selmecebányai lelkész, Szeberényi János által erősen támogatott, akkor alig huszonöt éves Móric Philadelphí és a nála nyolc évvel idősebb Ruttkay. A zólyomi szeniorátus lelkészei (a szeniorátust vezető Anton Penzel, a felsőmicsinyei felügyelő Ondrej Lamoš, valamint a radványi Braxatoris és más szomszédos egyházközségek lelkészei) egyértelműen Ruttkayt támogatták. Taktikai okokból azonban a Philadelphí érdekében folytatott kampányra nem reagáltak, hanem kivárták a megfelelő pillanatot, ami a választás napján jött el. Erről Braxatoris így számolt be Hoičnak: „Ěn tartottam a nyitóbeszédet valami ilyen értelemben: múlt és jelen. Tudják, minő férfiak szolgáltak eddig ebben a templomban – ki fogja öntözni a fát, amit ők beoltottak? – vigyázzatok, hogy papjaitok nemzedékei ne korcsosuljanak el – idősebb, tiszteletre méltó férfiakkal magasodtatok ki – választásokat figyelj a szeniorátus – a ti helyi egyházatok helyzetéből adódóan köteles a szeniorátusnak segítséget, bizottsági tagot, hivatalnokoskodó papot adni – és ennek már a hivatalában gyakorlott, tapasztalt, kész férfinak kell lennie.” Világos, hogy Braxatoris ezekkel az utalásokkal az addigra már több egyházközséget is vezető Ruttkayt tüntette fel jó színben, szemben a nála közel egy évtizeddel fiatalabb és tapasztalatlanabb Philadelphível. Braxatoris ezek után állítása szerint azt is elérte, hogy az általa hivatalból, kötelezően ajánlott szeniorátusi jelöltek neve csak formaságként hangozzon el, és komolyabban szóba se kerüljenek, majd a fent idézettekhez hasonlóan patetikus módon szavazásra szólított fel. Nem csoda, hogy ezek után a már hetek óta Korponán tartózkodó Ruttkayra szavazott a felügyelő, a tekintélyesebb egyháztagok, a helyi bíró, a kurátorok, de a filiálék is egyöntetűen. Hogy a választást még egyértelműbbé tegye, Braxatoris egy végső, ugyancsak színpadias eszközhöz fordult, és megkért minden Ruttkayt támogató jelenlévőt, hogy álljanak fel – ekkor öt-hat férfi kivételével a teljes gyülekezet felállt. Braxatoris így kommentálta a választást: „Így hát Ruttkay van megválasztva! Éljen! [...] a választásunk nem fog mindenkinek tetszeni, de reméljük, hogy a legjobb van kiválasztva azok közül, akik szóba kerültek, és akik próbaveszédet is tartottak.”⁶⁰ Bár az elégedetlen hangok csak lassan halkultak el, hiszen az ellenjelöltet támogató Szeberényi szuperintendens és emberei próbáltak panaszt is tenni,⁶¹ Ruttkay és családja hamarosan elfoglalta a felsőmicsinyei paplakot.⁶² Alig néhány hónappal később, a pátens kiadása utáni első hónapokban pedig az is kiderült, hogy a felsőmicsinyeiek valóban olyan papot választottak, aki gyorsan jelentős tényezővé vált a szeniorátusban.

Felsőmicsinye a fortyogó pokolban

1859. november 10-én gyűlt össze a zólyomi szeniorátus konventje – ahogy Braxatoris írja – a megszokottakkal ellentétben „rendkívül nagyszámú hallgatóság előtt”.⁶³ A hivatalos ügyek megtárgyalása után a pátens ügye került napirendre, aminek az elutasítása és az egyház

⁵⁹ Ekkoriban papválasztásnál a szeniorátus is jelölt ki papokat, de ők többnyire csak a választás legitimitását erősítő, a valódi kiszemelttel szemben esélytelen jelöltek voltak – az esperes többnyire csak akkor avatkozott be a választásba ténylegesen, ha az egyházközség választása, a kijelölt pap személye valamilyen szempontból problematikus volt.

⁶⁰ [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 62–63. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. július 5.

⁶¹ [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 68. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. augusztus 25.

⁶² [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 68. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. augusztus 25.

⁶³ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 69.

1848-ig érvényes belső működéséhez való visszatérése mellett tartott nagy beszédet a világi elnök, vagyis Radvánszky Antal. Radvánszky álláspontjával azonban a világiak mellett mindössze egyetlen lelkész azonosult, míg a zólyomi szeniorátus minden más lelkésze a pátens elfogadása mellett érvelt. Radvánszky után, másodikként szólalt fel Ruttkay, akinek egyébként ez volt a bemutatkozása a szeniorátus nyilvánossága előtt. Ő természetesen a pátens elfogadása mellett érvelt. Aztán szavazásra került a sor, és bár még néhány világi résztvevő is a pátens mellett foglalt állást, épp, hogy győztek a pátenspártiak a szavazáson. Hat szavazat érkezett arra, hogy a pátens visszavonását kérjék (de ebben benne volt például Besztercebánya duplaszavazata és Braxatoris egyháza, Radvány is). Viszont, mivel több egyházközség képviselője nem volt jelen vagy nem szavazhatott hivatalosan, a pátenspártiak is csak hét szavazatot szereztek. Azt, hogy ez torzított eredmény lehetett, abból is látszik, hogy – amint láthattuk – végül az egyházközségek túlnyomó többsége megszervezte magát a pátens szerint. Azonban érdemes arra is figyelni, ami a szavazás után következett.

„Az ellenzéki urak – azaz Radvánszkyék – arca elkezdett vörösödni és sápadni – kezdi Braxatoris a leírást –. Pár pillanatra csend állt be, de olyan, amilyen a vihar előtt szokott lenni. Ekkor előlép Anton Hudoba⁶⁴ és mondja: »de kérem, a szavazó lelkész urak vajon valóban kaptak engedélyt hitelesen arra az egyházuktól, hogy ilyen meggyőződést képviseljenek?«.” Erre a kétségkívül megbotránkozató, a pátenspárti lelkészek szavahihetőségét, legitimitását kétségbe vonó kérdésre nem a szenior Penzel, nem is az olyan tekintélyes lelkészek, mint Braxatoris, Samuel Chalupka vagy August Horislav Krčmery, hanem az épp, hogy megválasztott, frissen bemutatkozó, szinte ismeretlen Ruttkay válaszolt. „Felugrik Ruttkay rég nem látott tűzzel – kezdi Braxatoris –, hátrarúgja a székét, egyik kezével megragadja a kalapját, a másikkal a mellkasára üt: »Hogy merészeli, uram, megkérdőjelezni nyilatkozatunk hitelességét és becsületességét?«.” Ruttkay végül felszólította Radvánszkyt, hogy vonja felelősségre Hudobát, Ruttkayt követve Huljuk, Chalupka és mások is sorra felálltak, megragadták a kalapjukat és azt kiabálták: „Menjünk! tiltakozunk! elégtételt!” Radvánszky alig tudott rendet teremteni, arról pedig nyilvánvalóan szó sem lehetett, hogy megpróbálja újra szavazásra bocsájtani a pártja vereségével végződő, számára oly fontos kérdést, így a zólyomi szeniorális konvent minden további nélkül kiadta azt a nyilatkozatot, hogy a pátens rendelkezéseit elfogadják, és a szeniorátus egyházait ez alapján szervezik meg. Braxatoris leírása szerint tehát a sorsdöntő konventen a frissen bemutatkozó Ruttkay lett a hangadó, akinek a fellépéséhez igazodott a saját szeniora és idősebb lelkésztársai, amivel el is dőlt, hogy a szeniorátus nagyhatalmú világi elnökének a javaslata elbukik.⁶⁵

Érdemes azonban megjegyezni, hogy Radvánszky Antal egyáltalán nem vette könnyen a vereségét. A konvent határozata után ugyanis felállt, és azt mondta: „Egyházunk hajdani állapotának eltemetésével az én eddig betöltött szerepem is megszűnik e szeniorátus területén.”⁶⁶ Persze Radvánszky valójában nem ment sehova, a pátens májusi felfüggesztése után pedig újult erővel vette a kezébe az irányítást, és vágott vissza ellenfeleinek. És bár ezekkel a hónapokkal kapcsolatban Radvány lelkésze, Braxatoris már inkább hallgat, annál beszédeesebbek a Felsőmocsinýeről Karol Kuzmány szuperintendenshez érkező levelek.

Samuel Ruttkay tehát elkötelezett volt a pátens mellett a kezdetektől, 1859 ősztől. A pátens kiadásának egy éves évfordulóján Kuzmányak írt leveléből az is kiderül, hogy 1860 májusa után is kitartott mellette, sőt komoly energiákat fektetett abba, hogy egyházközségét a

⁶⁴ Hudoba Antal a konvent világi résztvevője volt, 1848-ban ő felügyelte a zólyomi fegyvergyártást Beniczky Lajos kormánybiztos megbízásából.

⁶⁵ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 69–71.

⁶⁶ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 71.

pátens mellett tartsa. Ruttkay ugyanis magyarázkodni kényszerült valamilyen ügyben, s ekkor írta Kuzmánynak 1860. szeptember elején az alábbiakat: „Kételyeim okai nem belőlem, és nem is reményeim apadásából fakadnak, hanem abból, ahogy apad és *elenyészik* a remény az egyházam körében! Én szilárdan állok; az ügy iránti teljes odaadással; készen mindenre; hasonlóan, ahogy nagyságos Lamoš úr [a helyi pátenspárti világi felügyelő] a fiával. De tartok attól a remekműtől, ami Pojnikon is született! Szeretném elérni, hogy ne csak egyedül csak én, hanem hogy a micsinyei egyház is a jó ügy mellett maradjon. [...] Tegnap és ma, a pátens kiadásának évfordulóján sem csillapodnak a tomboló viharok, és az autonómisták szemérmetlen kegyetlensége minden lehetséges szenvedést csak tetéz.” (Kiem. az eredetiben.) Hozzáteszi, reménykedik benne, hogy a kormány megvédi őket, de végül mégis ezzel zárja fejtegetését: „Magában a fortyogó pokolban fekvő micsinyei egyházat a pátens mellett tartani: nehéz dolog.”⁶⁷

Hogy mit is értett pontosan „fortyogó poklon” Ruttkay, az egy 1860. októberi levelében olvasható történet révén ragadható meg. Itt a következő konfliktusról számolt be a lelkész: „Szörnyű egy dolog, ami Micsinyével történik, például július 16-án Raksányinál Besztercén a felsőmicsinyei lakos Ján Martinecet és Ján Fábryt azért, mert a pátens mellett vannak, a kocsmáros, Ondřej Stik elkapta és kipofozta, és engem mint papot nyilvánosan lehuncutozott!”⁶⁸ És ilyen jelenetek gyakoriak Besztercén és másutt is.⁶⁹

A fizikai és verbális atrocitás éppúgy, mint a papot ért inzultus komoly, a hétköznapi élet nyugalomát alaposan felkavaró konfliktus lehetett. Azt viszont, hogy ezt miért érezte a felsőmicsinyei lelkész (és feltehetően hívei egy fontos része is) szinte elviselhetetlennek, Karol Kuzmány néhány hónappal későbbi leveléből érthetjük meg igazán. Már a konfliktus lezárulása után a következőképp írt a felsőmicsinyei zenebonáról Jozef Miloslav Hurbannak: „A micsinyei nép nagyrészt különféle rendű kereskedő; járkálnak a besztercei piacra a városba, és itt a kocsmák a szó szoros értelmében a pátens elleni agitációra vannak megszervezve. Ezt a népet rögtön kinevetéssel, gúnynevekkel, fenyegetéssel, zsarnokian fröcsögve fogadják.”⁷⁰ A konfliktus elviselhetetlen súlyosságát tehát Kuzmány szerint az adja, hogy rendszerszintű problémáról van szó: a felsőmicsinyei konfliktus nem maradt egyházi keretek között, nem korlátozódott a konventek idejére, hanem – épp a falu különleges társadalomszerkezete, a hívek más egyházközösségekhez képest kiemelkedő mobilitása miatt – állandósult. A felsőmicsinyeiek – szemben például egy külső hatások, benyomások elől zárt, földműveléssel foglalkozó falu közösségével – szinte folyamatosan komoly támadásoknak, fizikai bántalmazásnak és állandó verbális támadásnak voltak kitéve, hiszen az állandóan úton lévő kereskedők folyamatosan találkoztak a közösségükön kívüli, idegen emberekkel.⁷¹

⁶⁷ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. szeptember 2. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860 – 65.

⁶⁸ A hazai német eredetű huncut szó a mai játékos, bizalmaskodó jelentésével szemben a 19. században még kifejezetten durva sértés volt.

⁶⁹ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 9. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860 – 65.

⁷⁰ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

⁷¹ Érdeemes a Kuzmány által említett másik jelenségről is szót ejteni, arról, miszerint a kocsmák a pátenspártiak elleni harc fő színterei, sőt egyenesen tudatosan szervezett intézményei voltak. Ez azért érdekes, mert ugyan tudatos szervezésről feltehetően nincs szó, de másutt is felbukkan a forrásokban, hogy a pátensellenes szervezkedések színhelye a kocsmák (Vö. Matus: *A tudós könyvmoly*, 121–125.), és talán nem véletlenül. Természetesen elsődlegesen fontos tényező lehet az alkohol hatása, ugyanakkor érdemes figyelni egy praktikus szempontra is. Arra, hogy az autonómisták a patentális egyházközösségekben nem véletlenül kocsmákban gyülekeztek: a pátenspárti lelkésznél voltak ugyan-

Az állandó atrocitás mellett még egy komoly gondja volt Ruttkaynak Kuzmány leírása szerint: „Ezen kívül az agitációban Radvánszky Ferenc és Platthy élen járnak és személyesen járják a leánygyülekezeteket, és különféle módokon hergelik a népet a pap és Lamoš ellen. [...] Aztán Radványban a rektor által írt kérelemmel folyamodnak Radvánszky Antalhoz, hogy segítse meg őket, és hogy a pap nem kívánt hatalma alól kiszabadítsa őket, és ezt a micsinyei egyházközségben faluról falura járva kiakasztják.”⁷² A közhatalmat birtokló vagy éppen családjuk, vagyonuk miatt tekintélyes, de Felsőmicsinyéhez személyesen nem kötődő világi urak tehát szintén komoly tényezővé válhattak e konfliktusok során.

Samuel Ruttkayt érthető módon nagyon felzaklatta ez az állandó krízishelyzet. „Szombat óta aludni sem tudok – írta Kuzmánynak –. Ezt az éjszakát is átvirrasztva küldöm Méltóságodnak éjszakai búsongásom gyümölcseit. Ugyanis amellet vagyok, hogy [...] amikor a test és a szellem akarata nem elég, a Szentlélek különös módon segít.” Ugyanakkor Ruttkay ötlete nem volt kifejezetten különös: arra jutott, hogy ezt az eredetileg egyházi beharcnak induló konfliktust ki kell vinni a világi hatóságok elé, hogy vizsgálják ki a törvénytelenégeket.⁷³ Egy másik levelében pontosítja is a tervét: arra kéri Kuzmányt, hogy érje el az uralkodó által még az 1850-es években a megye élére helyezett megyefőnöknél, Ján Trojánál, hogy hívassa magához az egyházközség falvainak politikai vezetőit, a bírókat, és gyakoroljon nyomást rájuk.⁷⁴ Ez egyáltalán nem volt szokatlan ötlet: például az emlegetett pojniki lelkész, Matej Kosec is úgy látta volna jónak, ha Trojan a községi előjárókat maga elé rendeli egy alapos fejmosásra, akik így a megfelelő irányba állítva példát adhatnak a népnek.⁷⁵

A pátenzpárti lelkészeknek azonban csatlódnuk kellett. Trojan megyefőnök ugyanis – alighanem sejtve, hogy a hatalmát az októberi diploma után hamarosan át kell adnia Radvánszky Antalnak – nem igazából sietett már védelmébe venni a pátenzpárti egyházakat. Sőt, Kuzmány egyenesen úgy vélte, hogy a cseh származású hivatalnok inkább összedolgozott leendő utódjával, és az amúgy is nyomás alatt lévő pátenzpárti papokat támadta, s a pátenst ellen agitált a megyében.⁷⁶

Nem csoda, hogy Ruttkay éjszakai töprengései hamarosan teljes tanácsstalanságba és kétségbeesésbe csaptak át: „Én szent ügyünk mellett lelkiismeretesen és lángolóbban talán, mint bárki más, kitarítottam, rögtön idejöttem óta: nagy ellenállás közepette harcban állok. Nem tudom, mit tegyek” – jegyzi meg 1860. november 11-én. A nép ugyanis ekkor már egyértelműen el akarta hagyni az egyházat, és nem akarta, hogy Kuzmány a szuperintendensük

---

is a gyülekezetek ingatlanjainak a kulcsai, és értelemszerűen nem nyitotta ki ezeket pátenstelen tanácskozásokhoz, így az autonómisták kénytelenek voltak más nyilvános helyet keresni. Jozef Horváth turócszentmártoni lelkész például leírja az emlékirataiban, hogy amikor a pátenst ellen szervezkedő tekintélyes egyháztagok szerettek volna a templomban a hívekhez szólni, Horváth nem keveredett vitába velük, egyszerűen zsebre vágta a templom kulcsait, és hosszú sétára indult – az ellenkező irányba. Később persze felháborodottan írta Kuzmánynak, hogy a pátenst ellenfelei a Zelený strom (Zöld fa) nevű vendéglőben szervezkednek. Jozef Horváth: *Životopis vlastný*. SNK LA, sign. M 36 B 4. 51.; Karol Kuzmány Jozef Horváthnak, 1863. január 30. AECZ, Patentálný archív 2-12 dob. 2. K. Kuzmány, pripisy všeobecne na seniorov, 1861–1866.

⁷² Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

⁷³ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 9. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičína 1860–65.

⁷⁴ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičína 1860–65.

⁷⁵ Matej Kosec Anton Penzelnek, 1860. szeptember 30. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/6 Poniky 1860.

⁷⁶ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

legyen. Ráadásul az addig kitartó Lamoš felügyelőben sem bízhatott már – állítása szerint – Ruttkay.⁷⁷ A közhangulat változását alighanem külső tényező is befolyásolta: az 1860 őszen kiadott októberi diploma nyomán magyar konzervatív vezetők kerültek pozícióba, ami egyúttal jelentősen szűkítette a pátenspártiak politikai mozgásterét.

Ruttkaynak ekkor össze kellett hívnia a presbiteri gyűlést, ahogy Radvánszky Antaltól ezt utasításba kapta, de ekkor még azt írta Kuzmánynak, hogy arra használja majd fel az alkalmat, hogy a kedélyeket lehűtse.⁷⁸ Ez azonban nem sikerült neki: A presbiteri gyűlésen ugyanis az egyháztagok keresztülvittek egy olyan határozatot, amelyben kijelentik, hogy kilépnek a patentális egyházkerületből, és kérvényt adnak be Radvánszky Antalhoz, hogy a régi módon szervezett egyház fogadja be őket a kebelébe. Azzal indokolták ezt, hogy a pátenspárti egyháztagok folyamatos zaklatásnak, fizikai atrocitásnak vannak kitéve, ráadásul még a felsőbb hatóságok védelmében sem reménykedhetnek.⁷⁹

Ruttkay 1860. november legvégén már csak szomorúan kérdi Kuzmánytól, hogy mit tegyen az autonóm egyházban, „hallgasson vagy felszólaljon”. Mindenesetre kijelenti, hogy „a megfelelő körültekintéssel”, de „ki kell tartani az utolsó egyházig, az utolsó férfig”.⁸⁰

Hogy Kuzmány mit válaszolt erre, azt nem tudhatjuk, de Braxatoris egy leveléből azt igen, hogyan is döntött végül ebben a kérdésben Ruttkay: „Micsinyén csend van. Egy konvent, a szeniorátusi felügyelő úr jelenlétben betagozta ezt az egyházat a többi közé nyugalomban. Ruttkay békésen viselkedik, véleményének eltagadása nélkül. Lamoš leköszönt, felháborodás nélkül.”⁸¹

Valójában azonban a felsőmicsinyei csend épp olyan vihar előtti volt, mint az említett, pátentst elfogadó konventen. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes a pátenspárti egyház történetének egy ritkán említett, Ruttkay leveleiből azonban kézzel fogható jelenségére külön is kitérni.

„illő dolog volna, hogy hűségéért megjutalmazassék”

Felmerül ugyanis a kérdés, hogy miért vállalták egyes lelkészek, egyes közösségek a pátenspártiság terhét, ha ennyi negatív következménnyel járt, és végül az esetek többségében kudarcra is végződött az ügy. Lehet többféle személyes, meggyőződésbeli, lelki, egyházi érvt felsorolni, amik alapján azonban inkább csak feltételezhetjük, hogy miért érte meg az egyéneknek vállalni a konfliktusokat. Van viszont egy a forrásokban nagyon gyakran felbukkanó, teljességgel racionális, praktikus szempont, amely a szakirodalomban ritkán kerül szóba: az anyagi megfontolások. A forrásokból teljesen egyértelműen látszik, hogy a bő egy évtizedig Bécsben élő, szoros kormányzati kapcsolatokkal bíró Kuzmányról szinte minden pátenspárti egyházközség úgy gondolta, hogy nincs az az – általában anyagi jellegű – kérés, amit Kuzmány ne tudna elintézni a kormányzatnál. Az eddig általam átnézett zólyomi, liptói és árvai egyházmegyékben például nem volt olyan egyházközség, ahol ne fogalmazódott volna meg időről időre az a kérés Kuzmány felé, hogy járjon ki valamilyen komolyabb pénzügyi támo-

⁷⁷ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 11. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

⁷⁸ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 12. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

⁷⁹ Kivonat a felsőmicsinyei egyházi konvent jegyzőkönyvéből, 1860. november 18. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

⁸⁰ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 28. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

⁸¹ [Braxatoris]: *Korespondencia*, 109. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1860. december 3.

gatást a kormánytól. Az általános kérés persze a templom, az iskola és a paplak felújításának a támogatása volt, de például az árvai Velká Vesén egy új templom építését is sikerült ily módon finanszírozni. Sőt a lelkész nyíltan bevallja Kuzmánynak, hogy amikor az egyházközségben döntöttek, hogy Kuzmányhoz vagy Geduly Lajos autonóm szuperintendensehez csatlakozzanak-e, az egyik érv épp Kuzmány remek kormányzati kapcsolatairól szólt.⁸²

Ruttkayval és Felsőmicsinyével kapcsolatban világos, hogy a pátens melletti elköteleződésük szilárd elvi alapokon nyugodott, azonban számos forrásban találhatunk utalást arra, hogy a hűségükért cserébe elvárásaik is voltak. Ruttkay első ismert, Kuzmányhoz írt levelében 1860. július elején köntörfalazás nélkül kijelenti: „Szomorú helyzetben találhatik a mi felsőmicsinyei egyházunk. Vagy 40 év óta semmilyen jelentősebb felújításon nem esett át sem a templom, az iskola vagy a lelkészlak. Legalább 6000 (hatezer) osztrák cs. forintra lenne szükségünk.” Ezt Ruttkay szerint sem a nép, sem a kereskedők nem képesek előteremteni, ezért szeretnének a legmagasabb császári kormányhoz fordulni segítségért. „Méltóságod számára bizonyára ismert a helyzetünk, ismert hűségünk is, amelyet a legfelsőbb parancsok irányában kimutattunk” – utal nyíltan Ruttkay a politikai hűség és az anyagi támogatás összefüggéseire.⁸³ Pár nappal később még konkrétabban fogalmaz: „A pátens mellett maradó egyetlen egyház sem állt ki annyi befolyásolást és lázítást, mint a mi egyházunk; illő dolog volna, hogy a hűségéért megjutalmaztassék.”⁸⁴

A pátensegyház fennmaradásának egyik fontos magyarázata az, hogy Kuzmány az ilyen kérések jelentős részét képes volt teljesíteni. Ruttkay egy későbbi leveléből például feltételezhetjük, hogy a paplak felújítására valóban kapott anyagi támogatást – éppúgy, ahogy a Kuzmányhoz folyamodók jelentős része.⁸⁵

Egy másik történet azonban még ennél is konkrétabban szól arról, hogy a pátenspárti egyház egyik komoly vonzerejének tartották a kortársak az elérhető, „lehívható” kormányzati támogatásokat. Ruttkay ugyanis a következő kéréssel fordult Kuzmányhoz 1860 októberében: „A ljeskovi tanító úr, Jan Tahuň jött hozzám azzal, hogy neki két tehenét ellopták, és nincs pénze másikat venni. Kérte Makony lelkész urat, de ez, szokása szerint, semmit nem adott neki segítségképp, sem tanáccsal, sem tettel. Én adtam neki egy aranyat, és azzal fordulok Méltóságodhoz, hogy valamiféle segélyforrást a magasabb vagy az alacsonyabb törvényhatóságoktól szerezzen neki. [...] Az autonómista Makony úr hagyná a tanítót éhen pusztulni; legalább mutassuk meg nekik, hogy nyomoruk miatt szívünkön viseljük a sorsukat. Így lesznek az utolsókból is elsők!”⁸⁶

Persze az ellentábor is pontosan tisztában volt mindezzel, nem véletlenül agitált még 1863-ban is azzal Radvánszky Antal, hogy a kormányzati pénzügyi források hamarosan elapadnak, és akkor már a híveknek kell eltartaniuk az addig a fizetését még Bécsből kapó

⁸² Výťah z Phrotocola Ewan. Cirkve Velkoveskej, 1862. április 26. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/4 Velká Ves.

⁸³ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. július 3. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860–65.

⁸⁴ Samuel Ruttkay Ján Chalupkának, 1860. július 10. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860–65.

⁸⁵ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1861. november 27. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860–65.

⁸⁶ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičíná 1860–65.

szuperintendenst is.⁸⁷ Vagyis azzal riogatta a pátens híveit, hogy nemcsak a Kuzmány által elérhető források vesznek el hamarosan, de az az állami segély is, amely a pátens alapján egyébként járt a szuperintendensnek és az egyházkerületnek.

A micsinyei lelkész lázadása

Miután Felsőmicsinye is autonómpárti egyházközség lett, Ruttkay Kuzmányhoz írott levelei is elapadtak egy időre. Ez nem is meglepő, hiszen az autonóm egyházba visszatért, így Székács József bányai szuperintendens fennhatósága alá tartozó egyházközség hivatalosan nem is tarthatott volna fenn kapcsolatot a pozsonyi szuperintendencia vezetőjével. Felsőmicsinyéről és papjáról ezért 1861–1862-ből csak az egyébként légvonalban mindössze 3–4 km-re fekvő Radvány lelkészének, a már idézett Braxatorisnak a leveleiben olvashatunk, akivel, úgy tűnik, valóban szívélyes barátságba kerültek. Erre utal legalábbis, hogy ebben a reprezentációra kényes közegben még az is belefért ebbe a barátságba, hogy a Braxatoris házaspár egy alkalommal hívatlanul keresse fel Ruttkayékat, akik viszont épp a tavaszi nagytakarítás közepén voltak. A mindig érzékletes képekkel dolgozó Braxatoris azzal humorizált, hogy „minden bútort az udvar közepére hordva találtunk, és az egész paplak olyan dezorganizált volt, mint az autonóm egyházak közül egy sem”. Braxatoris szóvicce itt azon alapul, hogy a paplak udvarán talált rendetlenséget ugyanazzal a szóval írta le (*dezorganizácia*), amivel a pátens alapján megszervezett egyházak autonómmá való visszaalakulását írták le a korban.⁸⁸

A nagytakarításon kívül azonban más is történt a felsőmicsinyei egyházban, 1862 tavaszán ugyanis Ruttkay újra mozgolódní kezdett, ami alighanem összefüggésben volt a politikai környezet változásával is. Az uralkodó ugyanis 1861. november 5-én feloszlatta az októberi diploma után alakult törvényhatóságokat, újra kinevezett (azaz nem helyben választott) megyei tiszti karok álltak fel, a magyar konzervatívok pedig távoztak a vezetésből, vagyis az erőviszonyok ismét a pátenspártiak javára változtak. Épp ezért több helyen, így Felsőmicsinyén is újra a közbeszéd témájává vált a pátens ügye. Alighanem a mozgásterének a megnövekedését érzékelve Ruttkay ismét Kuzmányhoz fordult, jelezve neki, hogy az utóbbi időben az egyháza erkölcsi és szellemi tekintetben is szomorú állapotba került, és sok híve emiatt a dezorganizációt, az autonóm egyházba való visszatérést okolta. Ruttkay állítása szerint ezek a hívek már aláírásokat is kezdtek gyűjteni, hogy visszatérhessenek Kuzmány egyházához. Ruttkay azonban velük szemben még óvatos volt, „merthogy ennek még nem érkezett el az ideje” – írta titokban egykori szuperintendensének. Informálisan azonban ő is megkérdezte Kuzmányt, hogy ha mégis szeretnének csatlakozni, akkor erre a pátensegyház részéről lenne-e fogadókészség.⁸⁹

Hogy mit tanácsolt Kuzmány, azt nem tudjuk, de az bizonyos, hogy Ruttkay nem volt képes sokáig hallgatni. 1863 pünkösdi hétfőjén konventet tartott az egyházában, ahol igyekezett arra rávenni az egyházközséget, hogy szakadjanak ki Székács szuperintendens fennhatósága alól, és ismerjék el Kuzmányt. A későbbi hivatalos vizsgálat szerint ekkor mind Székácsot, mind pedig Radvánszky Antal bárót, zólyomi egyházmegyei felügyelőt szidalmazta, Székácsnak többek közt a szemére vetve, hogy a két protestáns egyházat egyesíteni akarja,

⁸⁷ Coronini magyarországi főhadparancsnok átírata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. július 1. MNL OL D 191 9305.VII.1863. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁸⁸ Andrej Braxatoris August Horislaw Krčmérynek, 1862. május 2. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 138.

⁸⁹ Samuél Ruttkay Karol Kuzmányynak, 1862. március 16. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

hogy nem tud szlovákul,⁹⁰ és nem a szabályos egyházi esküt tette le szuperintendensi beiktatásán.⁹¹ Hogy Ruttkay pontosan milyen eredményt várt ettől a kiállástól, nem tudjuk, barátja, Braxatoris mindenesetre aggódott, mert bár láthatóan tartalmilag egyetértett barátja fellépésével, idő előttinek tartotta azt: „Attól tartok kissé, hogy a mi Samuelünk talán túl korán és túl nagy lármát csapott” – írta 1863. június 20-án August Horislav Krčmérynek.⁹²

Ezzel az újabb konfliktussal összefüggésben érdekes Jakob őrnagynak, a besztercebányai katonai helyőrségparancsnoknak a jelentése a Helytartótanácshoz, amely szerint Radvánszky magához hívatta püünkösd táján a felsőmicsinyeieket, s kijelentette, hogy lelkészüket, Ruttkayt mindenképpen le kell váltani. Ez állítólag komoly meghasonlást váltott ki a felsőmicsinyei egyházban, már csak azért is, mert a nép körében elterjedt nézet volt, hogy Radvánszky hamarosan újra kinevezett főispán lesz majd, így szavainak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak.⁹³

Hogy melyik volt előbb, Ruttkay szeparatista kezdeményezése vagy Radvánszky illetéktelen agitációja, azt jelenleg nem tudjuk, de az biztos, hogy Ruttkay ellen ekkor eljárás indult. Az is igaz azonban, hogy Székács és Radvánszky aligha könnyvelhetett el gyors győzelmet. Braxatoris 1864 elején ugyanis még mindig a következőképp jellemezte a helyzetet: „A szeniorátusunkban nem történik semmi. Az iskolák alszanak, a templomok alszanak. Egyetlen dolog történik [...] Ruttkay pere. [...] Ezekben a napokban kapott levelet a szeniorátusi fiskálistól. A vádak ellene: pánszlávizmus, patentizmus a capite és aztán minden néven nevezett és meg nem nevezett vétkek. Ha mindezt Ruttkayra bizonyítanák, ki kellene mondania a bíróságnak, hogy a paplaktól való kidobása csak a legkegyelmesebb kegyelem eljárása lenne, de még a legmélyebb pokolban sem lehetne kellőképpen megbüntetni. »És ilyen ember evangélikus lelkész!«⁹⁴ Ez minden vádpont refrénje. Olyan kifejezések díszítik ki ezt a stílust, mint hogy »a kard illene neki, de még jobban kanászbalta«.⁹⁵ Ennek ellenére Braxatoris kifejezetten bizakodó volt, ugyanis szerinte a pátens miatti vádak kapcsán Ruttkayt a legfelsőbb helyről védik, azaz maga az uralkodó. „Meglátjuk, mi sül ki ebből” – zárja a történetet Braxatoris.⁹⁶ Ruttkay egyébként nem sokkal később, 1864 júliusában valóban memorandumot nyújtott be Ferenc Józsefnek, amelyben az ellene folyó egyházi eljárás megszüntetését és valamiféle elégtételt kért.⁹⁷

⁹⁰ A zömében szlovák egyházközösségekből álló bányai egyházkerület élén a szlovákul valóban gyengébben tudó Székács gyakran szembesült ezzel a váddal, s végül állítólag későbbi lemondásának indokai közt is emlegette. Haan: „*aki tót pap létére is magyar író*”, 148.

⁹¹ A magyar kancellária előterjesztése az uralkodó számára, 1865. október 26. HHStA Kabinettskancleli, Vorträge K.Z. 3358/1865.; Andreánszky Sándor államtanácsos előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1865. november 21. HHStA Jüngere Staatsrat, Gremial 766/1865.; lásd még uo. 725/1865. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹² Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1863. június 20. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 173.

⁹³ Coronini magyarországi főhadparancsnok átirata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. július 1. MNL OL D 191 9305.VII.1863. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹⁴ Az eredeti szövegben is magyarul.

⁹⁵ Az eredeti szövegben is magyarul.

⁹⁶ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1864. január 23. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 183.

⁹⁷ MNL OL D 189 M. kir. udv. kancellária, általános iratok, 542. doboz Acclusa 1. Protestáns ügyek 1864. 20 450/1864., 11 459/1864. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

Ennek ellenére 1865 elején a per még mindig tartott, és bár Braxatoris sokkal borúlátóbb volt már ekkor, leveléből is inkább az derül ki, hogy egyelőre nem bírt egymással a két fél. A zólyomi egyházmegye ugyanis meghozta a döntését Ruttkay kapcsán. Ugyan csak egyvalaki szavazott az ítélet során a teljes felmentésre, és csak ketten, köztük Anton Penzel az írásbeli figyelmeztetésre, öten viszont a hivatalából való eltávolításra – a végeredmény mégis felemásra sikerült. Ruttkayt ugyanis úgy ítélték hivatalvesztésre, hogy azt rögtön egy évre felfüggesztették, és akkor is csak úgy lépett volna érvénybe, ha addig Ruttkay „nem javul meg”, és „nem kér bocsánatot Székácstól és Radvánszkytól”. Ebben ugyan maga Braxatoris sem reménykedett, viszont az eljárás számos visszássága miatt fel volt háborodva: „Mi ez, valami nyugdíjazás? – milyen pozícióban lesz Ruttkay egy éven keresztül?” Felvetette azt is, hogy Ruttkayt az egész egyházkerületben eltiltották a papi hivatal viselésétől – miközben az ítéletet a zólyomi szeniorátusi bíróság hozta, ami nyilvánvalóan nem lehetett illetékes a bányakerület más szeniorátusaiban. Hasonlóan kifogásolhatónak látta Braxatoris azt is, hogy „A tanúnak hívott micsinyeiek nem jelentek meg, hanem írásbeli nyilatkozatot tettek, hogy a lelkészüik elleni vádak kapcsán tanuskodniuk nincs miről. Az ítéletet magát tehát hiteles szemtanúk *nélkül* hozták meg.”⁹⁸ (Kiem. az eredetiben.) Egy hónappal későbbi leveléből az is kiderül, hogy Braxatoris szerint miért találtak Ruttkayn ilyen nehezen fogást Radvánszkyék: a Kuzmánnyal való kapcsolattartás és be nem tiltott röpiratok terjesztése nem büntethető, a beszédeivel kapcsolatos kifogások pedig egyedül elfogult szemtanúk emlékezetén alapultak, ami az egyházi bíróság előtt kevésbé erős bizonyíték, mint a beszédek Ruttkay által benyújtott, írott változatai.⁹⁹

Ki tudja, meddig húzódott volna még az ügy, ha Székács József nem határoz úgy, hogy 1865 nyarán a zólyomi autonóm esperesség néhány gyülekezetében, köztük Felsőmicsinyén *canonica visitációra* kerít sort. Ruttkay ugyanis Székács tervezett kánoni látogatása előtt levelet írt, amelyben kifejezte szomorúságát a látogatás miatt, és kijelentette Székácsnak, „ő engem nem fogad, nem szónokol, jegyzőkönyvet nem készít stb.”. Ez a nyílt engedetlenség volt az utolsó csepp a pohárban, ekkor döntött Székács szuperintendens Ruttkay felfüggesztéséről.¹⁰⁰

Így érkezett el tehát 1865. június 6-a, amikor Radvánszkyék megjelentek a felsőmicsinyei templomban, és a szolgabíró segítségével lefoglalták a pecséteket és az anyakönyveket. Ruttkay azonban még mindig nem adta fel, s Kuzmánynak írott levele szerint így reagált: „...azt mondtam, nem tehetik meg, mert a pátenst ismerem el, másrészt Felsőmicsinye nem az ő [Székács] kerülete, nem autonóm egyház, hanem A. Radvánszky által személyesen dezorganizált. Én a pátenstől soha vissza nem léptem, és mindig Önt tartottam szuperintendensemnek.” De nemcsak Kuzmánytól kért segítséget Ruttkay, hanem felsőbb hivataloktól is a hivatali önkénnyel és a „politikai executioval” szemben.¹⁰¹

Annak ellenére, hogy az ügy felülvizsgálati kérelme már a császárnál járt, 1865 szeptemberében mégiscsak a végéhez közeledett a konfliktus (feltehetően nem függetlenül attól, hogy június végén megszűnt a provizórium, újra a magyar konzervatívok kerültek a vezető

⁹⁸ Andrej Braxatoris Samuel Zátúreckynek, 1865. január 13. [Braxatoris]: *Korespondencia*, 193.

⁹⁹ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. február 6. [Braxatoris]: *Korespondencia*, 196.

¹⁰⁰ A bányakerületi ágostai hitvallásu evang. egyházkerület jegyzőkönyve. Ráday Gyűjtemény. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmet és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

¹⁰¹ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1865. június 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Míčiná 1860–65.

pozíciókba, ami ismét csak alaposan átrendezte a politikai erőviszonyokat). Ruttkay sorsáról ismét érdemes Braxatoris – immár drámai erejű – beszámolójához folyamodni: „A sorsdöntő idő a háza [t. i. Ruttkay lelkészlakának] küszöbére érkezett. [...] Bodorovský szolgabírónak a kezében van a parancs, a senior újabb kérésére az alispáni hivataltól, hogy ma-holnap menjen Micsinyére karhatalommal és érvényesítse az ismert határozatot.” Braxatoris szerint Ruttkay eltökélten állt az eljárás elé azzal az elhatározással, hogy önként nem távozik, mivel a császár előtt lévő fellebbezése miatt szerinte még nem ért véget az ügy, viszont engedi a világi hatóságnak, hogy elvégezze a kötelességét.¹⁰²

Hogy Ruttkay ügyéről mit gondolt Braxatoris és a szlovák lelkészek egy része, az jól látható az esethez fűzött kommentárjából, amit a szintén közeli egyházközségben dolgozó August Horislav Krčmérynek írt. Ruttkay feleségére utalva ugyanis azzal kezdi: „Marinka bizony nagyon lehangolt és elkeseredett, boldogtalan és kétségbeesett. Jól cselekednél, testvérem, ha holnap kiugranál oda, vagy jelen lennél – amennyire lehetséges – ebben a sorsdöntő pillanatban – vagy legalább jobban felkészítenéd mindkettejüket a végítélet órájára. A legnehezebb feladat a sorsdöntő pillanatot átélni és átlépni a vértanúsors küszöbét. Ha megtudom, mikor mennek ki a zsandárok, megpróbálok megjelenni a Golgotán én is.”¹⁰³ Braxatoris végül ugyan nem ért oda, de mélyen lesújtották az események. Ismét Krčmérynek írta, hogy a tragikus jelenetet a legtragikusabbá a tette, hogy „Samu vértanúnkat” egy olyan szolgabírónak, a már említett Bodorovskýnak kellett – hivatali kötelességeként – kilakoltatnia, aki egyébként a szlovák nemzeti ügy iránt elkötelezett volt, és hogy saját hívei lökték bele ebbe az eljárásba. Azt is tudták már, hogy annak ellenére, hogy az uralkodótól még nem érkezett válasz, már csak abban bízhatnak, hogy a „Jóisten majd mindent elrendez”.¹⁰⁴

Pánszláv nemesből lutheránus plébános

Mindazonáltal érdemes a felsőmicsinyei lelkész sorsát tovább követni. Ruttkay, miután erőszakkal eltávolították, beadta ugyan a fellebbezését a micsinyei eljárás kapcsán, azonban sok reményt már nem fűzött hozzá, hogy visszatérhessen. Persze az evangélikus lelkészként végzett Ruttkaynak sok választása nem volt, ugyanis az autonóm egyház ítélete szerint nemcsak felsőmicsinyei állásából mentették fel, de megtiltották azt is, hogy a négy közül bármelyik egyházkerületben állást vállaljon.¹⁰⁵ Időközben viszont Jozef Miloslav Hurban aprócska pártispárti egyházmegyéjében, a mindössze három-négy egyházközségből álló Nyitrai szeniorátusban létrejött egy újabb önálló egyház, a Szevic egyházközséghez tartozó csácsói filiálé önállósodásával, ahová 1865 végén meghívták Ruttkayt.

Az egykori micsinyei lelkész már a karácsonyt is ott töltötte,¹⁰⁶ 1866 márciusában pedig be is iktatták, és hamarosan követte őt családja, felesége és két lánya. Ekkor egy rövid ideig még úgy tűnt, rendeződhet életpályája és sorsa. Braxatoristól tudjuk, hogy nagyon hamar

¹⁰² Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 20. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 204.

¹⁰³ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 20. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 204.

¹⁰⁴ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 25. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 208.

¹⁰⁵ A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1865. évi October 5. 6 és 7. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr dunántuli egyh. ker. superintendens iker elnöklete alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve, 16.

¹⁰⁶ Andrej Braxatoris Cyril Braxatorisnak, 1866. február 6. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 216.

megtalálták a közös hangot a „szomszéd Dr-ral”, vagyis a lipcsei egyetemről díszdoktori címet kapó Jozef Miloslav Hurban hlbokai lelkésszel, és hogy új helyzetében Ruttkay „örömteli lelke” „megingathatatlan hittel és reménnyel volt eltelve”.¹⁰⁷

Ruttkay zaklatott életútja azonban legfeljebb csak egy pillanatra került újra sínre. A micsinyei egyházból való eltávolításával kapcsolatos minden fellebbezését ugyanis végleg elutasították.¹⁰⁸ 1866 augusztusában aztán váratlanul meghalt addigi mentora és atyai jóbarátja, a pátensegyház vezető és egyben tartó Karol Kuzmány. A helyébe ugyan megválasztották a hozzá szintén közelálló Hurbant szuperintendensnek, akinek Ruttkay volt a leglelkesebb támogatója,¹⁰⁹ de hiába, a pátensegyház 1867-ben visszaolvadt az evangélikus egyházba. Hurban és Ruttkay már csak egyszerű papként, ráadásul megbélyegezve, kiemelve, hogy a „volt pátensszerű egyházkerületből” érkezett lelkészként vehetett részt a következő konventen.¹¹⁰

Ruttkay magánélete azonban még ennél is tragikusabban alakult új lelkészi állomáshegyén: négy gyermeke közül legalább hármat elveszített Csácsón. Az egyházközségbe érkező kétgyermekes lelkész házaspár kisebbik lánya, Helena ötévesen kolerában halt meg 1866 őszén,¹¹¹ a nagyobbik, Maria Susanna pedig két évvel később, tizenegy évesen. Hogy milyen elképesztő megrázkódtatás lehetett ez a szülőknek, azt a halotti anyakönyv is mutatja. A többnyire üresen álló, legfeljebb száraz adatokat közlő megjegyzés rovatban ugyanis szokatlan módon bővebben is írnak a kislány haláláról: „Egyetlen leány; két heti, gyötrelmes betegség után halt meg. Mindenki szerette és gyászolja.”¹¹² A házaspár még kétszer próbálkozott gyermekvállalással – az 1870-ben született Paulina sorsáról nem tudunk semmit,¹¹³ az 1871 végén született,¹¹⁴ ismét Máriának nevezett kislány azonban alig egyévesen, 1873 elején elhunyt.¹¹⁵

¹⁰⁷ Andrej Braxatoris Cyril Braxatorisnak, 1866. március 25. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 225.

¹⁰⁸ Geringer és Ožegović előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1866. május 8., az uralkodó döntése, Schönbrunn, 1866. május 10. HHStA Jüngere Staatsrat, Gremial 235/1866.; lásd még uo. 179/1866.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 9. évf. 35. sz. 1866. szeptember 2. 1116. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

¹⁰⁹ *Peštbudínské vedomosti*, 7. évf. 21. sz. 1867. március 12.

¹¹⁰ A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1867. évi szeptember 24. 25 és 26. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Székács József úr bányai egyházkerületi superintendens iker elnöklete alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve, 2.

¹¹¹ www.familysearch.org, a felsőmicsinyei evangélikus egyház születési anyakönyvei., 1861. június 13-i bejegyzés; a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei., 1866. október 14-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹² www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei., 1868. október 30-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.) Gyászuat a nyilvánosság elé is tárták, ami a korban inkább ritka jelenség volt: „Végzetlen szívvel tudatjuk közelebbi és távolabbi barátainkkal hogy a mi egyetlen leányunk, Mária Zuzana nehéz, két heti szenvedés után ma reggel kilenc óraker [...] meghalt. Béke poraira a bimbózó virágnak. Csácsón, 1868. október 31-én. Samuel Ruttkay, lelkész, feleségével, Marinka Margóckával.” *Peštbudínské Vedomosti*, 1868. november 6. 89. sz.

¹¹³ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztlési anyakönyvei. 1870. január 27-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁴ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztlési anyakönyvei. 1871. december 10-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁵ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei. 1873. január 25-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

A hivatásában, a közéletben és a magánéletben bekövetkezett törések után talán nem is annyira meglepő, hogy az egykor a pátenzpárti zólyomi lelkészek vezetőjévé váló Ruttkay nem volt képes ellátni vezetői feladatait az egyébként nagy szervezőmunkát igénylő (hiszen még a templomépítés előtt álló) csácsói gyülekezetben. Legalábbis saját egykori hívei egy generációval később, 1903-ban a Baltik Frigyes által megejtett püspöki vizitáció alkalmával így emlékeztek meg róla: „Samuel Ruttkay [...] rendkívül tehetséges férfiú volt, mindazonáltal nézeteiben túlzó, ingadozó, szeszélyes, erkölcstelen. Hanyag vezetése alatt szégyenbe került az egyház. Nyolc és negyed éves hivataloskodása alatt nem hagyott maga után semmit egy egyébként szép szószeiken és a templomépítés kifizetetlen számláin kívül. Érkezését követően az egyház két pártra szakadt, de ő az ellenpártokat ahelyett, hogy kibékítette, kiegyeztette és a testvéri szeretet kötelékével egyesítette volna, inkább még bujtogatta egymás ellen. Az egyháztagok, látván a nagy zűrzavart, megtagadták az egyházi adó fizetését, a hátralékok szaporodtak, az adósságok halmozódtak. De még nagyobbak voltak azok a lelki és erkölcsi károk, amelyeket a pap ezen becstelen életvitele és erkölcstelen viselkedése okozott. A felháborodott egyház végül panaszt nyújtott be, amely alapján a szeniorátus vezetősége [...] 1875. november 11-én felfüggesztve Ruttkayt megfosztotta a papi tisztségétől.”¹¹⁶

E súlyos vádakát lényegében megismételte Ladislav Pauliny nagypriterzsi lelkész, a nyitrai szeniorátus történetének a monográfusa: „Gondatlan vezetése alatt az egyház buzgósága igencsak megcsappant. Amikor az egyháztagok látták könnyelmű gazdálkodását, megtagadták az egyházi adó fizetését. Az elmaradások sokasodtak, a tartozások nőttek. Mivel a lelkész önféjű, erkölcstelen élete az egész egyházat sértette, 1875. november 11-én felmentették a papi szolgálat alól.”¹¹⁷ Pauliny lesújtó ítélete azért is érdekes, mert nyoma sincs benne az emberi vagy a kollegiális szolidaritásnak, pedig személyesen is jól ismerte lelkészvárosa életét, hányatott sorsát. Ruttkay ugyanis a harmadik lánya, Paulina keresztelőjéhez, illetve második és negyedik lánya temetéséhez a nagypriterzsi papot kérte fel, aki mint ilyen, azt gondolnánk, szolidárisabban ír sokat szenvedett lelkészvárosáról.

Persze a tényeket Pauliny sem változtathatta meg, hiszen világos, hogy Ruttkay csácsói éveit leginkább valamiféle összeomlásként lehet leírni. Az elkötelezett lelkész, aki harmincas éveinek jó részében elképesztő kitartással küzdött a pátensegyház víziójáért, alighanem teljes vereségként, kudarcként élte meg a történeteket, amelyek súlya alól képtelen volt a későbbiekben szabadulni, ígéretesen induló életútja pedig helyrehozhatatlan törést szenvedett el a felsőmicsinyei konfliktus során.

Nemcsak „erkölcstelen” életmódja (azaz feltehetően súlyos alkoholizmusa), de paptársaihoz fűződő kapcsolatainak szétesése és az identitását keretező tényezők ingataggyá válása is mutatja ezt. Beszédes például, hogy a Ruttkayról mindig nagy lelkesedéssel, sőt kiállásáért, bátorságáért alig titkolt csodálattal szóló Braxatoris 1866 után egyáltalán nem ír róla, soha többé. Pedig biztosan kapcsolatban maradtak, hiszen Ruttkay mindkét Csácsón született gyermekének keresztapjául Braxatorist kérte fel.¹¹⁸

¹¹⁶ Nyitrai egyházmegye 1903, Csácsó, 10–11. EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyülekezettörténetek Online lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunaninnyi_94_1900_1903_Nyitrai_egyhazmegye/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2023. december 10.) A csácsói egyházközségről pedig részletesebben Šteflová: *Obraz evanjelických a. v. chrámov*, 6–47.; Hvoždara–Bučák: *História*, 92.

¹¹⁷ Pauliny: *Dejepis Superintendencie Nitrianskej*, i. m. Lásd még: Dunáninnyi egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1870–1890. www.hungaricana.hu (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁸ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztelési anyakönyvei. 1870. január 27-i bejegyzés; 1871. december 10-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

A csácsói anyakönyvi bejegyzések további érdekessége, hogy Ruttkay nem pusztán evangélikus papként definiálja önmagát: bár más bejegyzéseknél ez nem szerepel, saját magánál kiírja, hogy „nemesi születésű, egyházi rendű”, sőt nevét sem egyszerűen Samuel Ruttkayként, hanem Samuel Ruttkay Vrútcanskýként írja be. Ez utóbbi eredeti nemesi nevének (Ruttkay Sámuel de Felső et Alsó-Rutka¹¹⁹) szlovák fordítása. Ez feltehetően nem arra utal, hogy a rendi helyzete szerint korponai városi polgár fiaként született s a szlovák nemzeti mozgalom elkötelezett képviselőjévé váló férfi a kudarcok hatására Csácsón elkezdte megélni magyar nemesi identitását, sokkal inkább arra, hogy megpróbálta ősei nemesi származását erőforrásként működtetni pozíciójának biztosítása érdekében. Erre legalábbis korábban már volt példa. Még 1860 októberében említette Kuzmányinak, hogy amikor Turócszentmártonban a pátenspárti szuperintendensi konventen járt, ellátogatott Ruttkára is, hogy utánajárjon, hogyan igazoltathatja a Ruttkayak ősi vármegyéje, Turóc az ő nemességét. Külön kifejti, hogy nem saját ambíciói miatt szeretné igazolni a nemességét, a Turócból évszázadok óta elszármazott családjá sem tulajdonított ennek generációk óta különösebben nagy jelentőséget, hanem azért, hogy a Zólyom vármegyei közéletben a pátens kapcsán kirobbant vitában a szavának nagyobb súlya legyen: „...hasznos dolog, hogy e jogomat egyházunk és nemzetünk javára fordítva használjam ki” – összegzi.¹²⁰

Hasonlóan praktikus, ugyanakkor a pátens érvényesítése érdekében felhasznált nemesi származásnál még zavarosabb módon reagált Ruttkay arra, hogy 1875 végén végleg kizárták az evangélikus egyházi rendből. Saját személyes problémájára és a magyar kormány 1874–1875-ös szlovákellenes lépései nyomán egyre inkább nyomás alá kerülő szlovák nemzeti mozgalom számára egyszerre találta meg a megoldást, mégpedig a katolikus hit felvételében. Azt javasolta ugyanis, hogy a szlovákok hagyják el az evangélikus hitet, hiszen az evangélikus egyházban végleg elmagyarosodnának, és térjenek át a Ruttkay által toleránsabbnak látott katolikus egyház hitére.¹²¹ A képtelen ötlet miatt nemcsak magyar kortársai gúnyolták kegyetlenül,¹²² de egykori szlovák evangélikus harcostársai is elfordultak tőle. 1875-ös elbocsajtása után ugyanis Ruttkay nemcsak áttért a katolikus hitre, de a katolikus lelkészi életpályát is megcélozta. Annyira komolyan gondolta ezt az új irányt, hogy ezért még feleségétől is különvált.

Štefan Moyses besztercebányai püspök 1869-ben bekövetkezett halála óta azonban nem volt már olyan katolikus püspök Magyarországon, aki nyíltan támogatott volna egy ilyen szlovák projektet. Ezért Ruttkay először Horvátországban próbálkozott, a szlovák törekvésekkel szimpatizáló, azokat rendre támogató diakovári püspöknél, Josip Juraj Strossmayer-nél, azonban ő sem tudott pozíciót szerezni neki, és azt tanácsolta, próbálkozzon inkább az olmtüzi érsekségnél. Ruttkay fel is kereste a Zólyom vármegyéből általa feltehetően személyesen ismert katolikus papot, Julius Plošicot, hogy közvetítsen az ügyben, de a plébános megrökönyödve utasította vissza a zavaros ötletet: „...mintha az olmtüzi érsek nekem a nagybácsikám lenne” – háborgott Plošic. Közös barátjuk, Zechenter Laskomerský pár évvel ké-

¹¹⁹ Így említi a Bányai *ág. hitv. evang. egyházkerület névtára*, 16.

¹²⁰ Samuel Ruttkay Karol Kuzmányinak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

¹²¹ Ruttkay: *Viera, národnosť, autonómia*, i. m. Tegyük hozzá, a politikai kudarcra adott hasonló válasz nem volt példa nélküli a szlovák nemzeti mozgalomban. Az 1849 után az uralkodó ígéreteiben csalódott L'udovit Štúr szintén egy egész, komoly filozófiai háttérrel alátámasztott könyvet szentelt annak, hogy a szlovákok csak a pravoszláv vallás felvételétől remélhetik helyzetük javulását. Štúr: *A szlávok*, 248–414.

¹²² *Unió – a katolikusokkal*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1880. szeptember 26. 39. sz. 1274–1275.

sőbb végül így summázta Ruttkay sorsát: „Szegény Samko Ruttkay, egy jóképű és kedves fiú, idejekorán tönkrement. És fiatalon, feleségétől – született Margócsytól – elválva, idegenben halt meg.”¹²³

Összefoglalás

Ruttkay Sámuel történetéből kiderül, hogy a protestáns pátens melletti kiállás az adott, ekkor éppen sűrűn változó és általánosságban is rendkívül bizonytalannak, átmeneti állapotnak érzékelhető, sokszor hónapról hónapra változó politikai környezet által nyújtott keretfeltételek között személyes racionális és irracionális döntések során múlt. Az, hogy az uralkodó a református és részben az evangélikus egyház ellenállása miatt csupán felfüggesztette a pátentet (ahelyett, hogy végérvényesen visszavonta volna), egyben fenntartotta a reményt is a pátens leginkább elkötelezett híveiben, hogy érdemes küzdeni és kitartani, hiszen akár változhat úgy is a politikai széljárás, hogy az ismét nekik kedvezzen. Ruttkay döntését mindezek után, hogy a végsőkig kitart a pátens mellett, e bizonytalan, gyorsan változó politikai viszonyok közepette a szlovák származás, a Kuzmányhoz fűződő viszony, a személyes ambíciók, a politikai meggyőződés, az egyházzal vallott nézetek, az egyéni életút tapasztalatai, a jellemző személyiségjegyek és még egy sor más szempont befolyásolta. Küzdelmének kudarca, Felsőmicsinyéről való eltávolítása, mentorának, Karol Kuzmánynak a halála, a pátens egyház megszűnése, a szlovák anyanyelvűekre helyeződő egyre nagyobb politikai nyomás és magánéletének tragikus alakulása pedig oda vezet(het)ett, hogy a pátensharcokban megbicsaklott életpályája soha többé nem rendeződött. Végül egy utolsó, irracionális döntéssel a katolikus papi pályára lépett, alighanem azzal a szándékkal, hogy a számára kedves világgból legalább valamit megőrizhessen.¹²⁴

Azonban történeti szempontból nézve a pátens egyház pusztá létezésért naponta megvívott pirruszi győzelmek nem önmagukért valók voltak, hiszen a pátens egyház története – és benne Ruttkay küzdelme is – valójában magába sűrítette a szlovák–magyar konfliktusok következő fél évszázadának modelljét.

BIBLIOGRÁFIA

- Archív evanjelického cirkevného zboru v Martine, Turócszentmárton (AECZ)
 Patentálný archív, 13-27. dob., Návrh J. Kalinčiaka na sriadenie škôl.
 Patentálný archív, 2 – 12. doboz, 10, Šematizmus patentálných cirkvi a škôl, 1864.
 Patentálný archív, 2 – 12. dob. 2. K. Kuzmány, pripisy všeobecne na seniorov, 1861 – 1866.
 Patentálný archív, 2 – 12. dob. 8. Geduly, 1867 – 1881.
 Patentálný archív, Hontianský seniorát, 35, Hontianske seniorálne.
 Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.
 Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/4 Velká Ves.
 Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34, Zvolenské seniorálne 1852 – 1865.
 Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/2. Horná lehota
 Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860 – 65.
 Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.
 Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/6 Poniky

¹²³ Zechenter: *Päťdesiat rokov*, i. m.

¹²⁴ Sorsának kikiklása viszont magyarázza ismeretlenségét: hiába állt az 1860-as években a szlovák–magyar küzdelmek kellős közepén, a katolikus vallás felvételével kiszakadt az őt addig körbevevő hálózatból, kivülállósága miatt pedig lassan korábbi története is elfelejtődött.

Turčianský cirkevny zbor, archív zboru, Az egyházhoz érkezett hivatalos levelek jegyzőkönyve 1850–1888.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

fond IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyülekezettörténetek – Nyitrai egyházmegye 1903, Csácsó, 10 – 11.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

D 191 Abszolutizmus kori levéltár, Magyar királyi helytartótanács, elnöki iratok

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Kabinettskanzlei, Vorträge

Kabinettsarchiv Jüngere Staatsrat, Gremial

Ráday Gyűjtemény

A bányakerületi ágostai hitvallású evang. egyházkerület jegyzőkönyve

Slovenská národná knižnica, Literárny archív, Turócszentmárton (SNK LA)

Karol Kuzmány levelezése (Ján Drahotýn Makovickýnek, Adam Philadelphinek, Ján Bellának, ismeretlennek) sign. A 851

Karol Kuzmány levelei Jozef Miloslav Hurbannak, sign. M 23 E 1.

Korešpondencia písaná Jozefom Miloslavom Hurbanom, sign. 8 B 13/I.

Jozef Horváth: Životopis vlastný. SNK LA, sign. M 36 B 4. 51.

Ústredný archív ECAV, Bratislava (ÚA ECAV)

Nitriansky seniorát, III/E, Cirkevne zbory E-8; E-9. Archív ev. a. v. seniorátu nitrianskeho. III. Administrácia. 3. Jednotlivé cirkvi.

Az interneten elérhető, digitalizált levéltári források

A csácsói evangélikus egyház kereszteselési anyakönyvei www.familysearch.org

A csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei www.familysearch.org

A felsőmicsinyei evangélikus egyház születési anyakönyvei www.familysearch.org

A korponai evangélikus egyház házassági anyakönyvei www.familysearch.org

A lugosi evangélikus egyház születési anyakönyvei www.familysearch.org

Bányakerületi ordinációs anyakönyv 1801–1885 www.hungaricana.hu

Dunáninnyi egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1870–1890. www.hungaricana.hu

Nyomtatott források

A Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára. Pest: Wodainer, 1861.

A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1865. évi October 5. 6 és 7. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr dunántúli egyh. ker. superintendens iker elnökle alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Pest, 1865.

A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1867. évi szeptember 24. 25 és 26. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Székács József úr bányai egyházkerületi superintendens iker elnökle alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Pest, 1865.

[Braxatoris, Andrej]: *Korešpondencia Andreja Sládkoviča.* Pripravil Cyrill Kraus. Martin: Matica slovenská, 1970.

Chalupka, Adam: *Hystorické paměti cyrkve ev. Břežňanské augsspurského wyznáni sepsal Adam Chalupka.* W B. Štawnicy: Pismem Frantisska Lorbera, 1837.

[Chalupka, Ján]: *Durch welche mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen?* Basel: Schneider, 1834.

[Chalupka, Ján]: *Schreiben des Grafen Carl Zay.* Leipzig: Otto Wigand, 1841.

- [Chalupka, Ján]: *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint: eine Donquixottiade nach der neuesten Mode*. Leipzig: Otto Wigand, 1841.
- [Chalupka, Ján]: *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*. Leipzig: Otto Wigand, 1842.
- Chalupka, Ján: *Bendegucz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint donkichotiáda podľa najnovšej módy*. Přeložil Ján Vladimír Ormis. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. III. Pest: Kozma V., 1851.
- Haan Lajos: „*aki tót pap létére is magyar író?*”. *Haan Lajos levelei és visszaemlékezései*. Szerkesztette: Katona Csaba – Demmel József. Békéscsaba–Budapest: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történelmi Intézet, 2017.
- [Hoič, Samuel] Horvátovic, Domoljub: *Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pesth an einen Freund an der Theis*. Karlstadt: Johann N. Prettner, 1833.
- Kuzmány, Karol: *Slovenskí život. Spolok všeobecnej vzdelanosti v B. Bistrici*. In: Orol Tatranskí 4. zv. č. 12. 1848. április 4. 731–734.
- Pauliny, Ladislav: *Dejepis Superintendencie Nitrianskej. Dľa starých i nových prameňov zostavil Ladislav Paulíny ev. farár v Prietrži*. Zväzok II. V Jasenovci: Ján Bežo, 1894.
- Ruttkay, Samuel Augustinus Ansl: *Viera, národnosť, autonómia: čili Velebný a vznešený pán Jan Trokan jakožto Senior Vel. Ev. Bratrstva Nitranského A. V. pred trestným súdom v Nitre, dňa 31. mája 1880*. Uh. Skalica: Dediči Jozefa Škarnicla, 1880.
- Štúr, Ludovít: *A szlávok és a jövő világa*. Válogatott írások. Szerkesztette Demmel József. Pozsony: Kalligram 2012.
- Gróf Széchenyi István munkái 13. köt. *Gróf Széchenyi István naplói 1830–1836, IV*. Szerkesztette: Viszota Gyula. Budapest: Magyar Történelmi Társulat 1934.
- Uram, Rehor: *Zemiánski veršovníci slovenskí. Z veršov Varšianskeho (Baróna Antona. Radvánskeho)*. In: Slovenské pohľady, 1895. roč. 25. 315–320.
- Zechenter-Laskomerský, Gustav: *Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis II*. Bratislava: SVKL, 1956.
- Peštbudínské vedomosti, 1867, 1868.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1866, 1880.
- Vasárnapi Újság, 1891.

Szakirodalom

- Borgulova, Jana (ed.): *Samo Chalupka 1812–1883. Zbornik Materialov Z Vedeckej Konferencie*. Bratislava: Erpo, 1983.
- Demmel József: *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba: MSZKI, 2014.
- Demmel, József: *A szlovák nemzet születése: Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Demmel József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák-magyar kapcsolatok története*. Budapest: Ráció, 2021.
- Dusík Anikó: *Bendeguznak neve hangzik füllünkbe. Az elfogadás és az elhatárolódás a szlovák irodalom magyar összefüggéseiben – Ján Chalupka műveinek perspektívájából*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.
- Gyivicsán Anna: *Miért éppen „Domoljub Horvatovic”? (Egy írói álnév társadalomrajza.)* In: Gyivicsán Anna: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói. II*. Békéscsaba, 2003. 191–202.
- Gyivicsán, Anna: *Gedanke einer multikulturellen Gesellschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Slowakisch-kroatische Zusammenhänge eines politischen Pamphlets*. Studia Slavica Hungarica, 2003. 1–3. szám
- Hvoždara, Miroslav – Bučák, Slavomír: *História evanjelického a. v. cirkevneho zboru Senica- Čáčov*. Senica-Čáčov: Evanjelický a. v. cirkevny zbor Senica-Čáčov, 2015.
- Kochol, Viktor: *Poézia štúrovcov. Samo Chalupka, Andrej Sládkovič, Janko Kráľ, Ján Botto*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1955.
- Kováč, Martin: *Štúrovci, ako ste ich nepoznali: protestantský patent z roku 1859 a jeho vplyv na duchovné prebudenie v Evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku*. Bratislava: Porta libri, 2012.

- Kraus, Cyril: *Andrej Sládkovič*. Praha: Melantrich, 1968.
- Kurhajcová, Alica – Račko, Peter: *Karol Kuzmány: zborník z rovnomennej medzinárodnej vedeckej konferencie vydaný pri príležitosti 160. výročia zvolenia za superintendenta*. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum, 2020.
- Mařovčík, Augustín (ed.): *Slovenský biografický slovník II*. Martin: Matica slovenská, 1987.
- Matus László: *A tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan és a maláriás vasutas. Tanulmányok Magyarország szlovák történelméről*. Békéscsaba: MSZKI, 2020.
- Noskovič, Alexander: *Ján Chalupka tvorca slovenskej veselohry*. Bratislava: SAV, 1955.
- Podrimavský, Milan (ed.): *Dejiny Slovenska III. Od roku 1848 do konca 19. storočia*. Bratislava: VEDA, 1992.
- Sedlák, Imrich: *Karol Kuzmány a Štefan Moyses v slovenských národných a cirkevných dejinách*. Martin: Matica slovenská, 2007.
- Šoltés, Peter: *Prvé slovenské elity? Slovenskí úradníci v prvých dvoch rokoch neoabsolutizmu*. In: Šoltés, Peter – Hudek Adam (eds.): *Elity a kontraelity na Slovensku*. Bratislava: HÚ SAV, 2019. 282–333.
- Šteflová, Lucia: *Obráz evanjelických a. v. chrámov v zápisniciach kanonických vizitácií z Nitrianskeho seniorátu*. In: Šteflová, Lucia – Karpinský, Peter (eds.): *Codex historico-critica. Noetické východiská v kontexte interdisciplinárnych prístupov k histórii, literatúre, jazyku a umeniam*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2018. 6–47.
- Szudová, Kristína Estera: *Čo sa zo Spovede vynechalo. Neznámy svet Ľudovíta Jaroslava Hrdličku*. In: Hrdlička, Ľudovít Jaroslav: *Spoveď a účtovanie exulanta*. Ed.: Kristína Estera Szudová. Békešská Čaba: VÚSM, 2020.
- Viršínská, Míriam: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Martin: Matica slovenská, 2011.

MATUS LÁSZLÓ

Országos Evangélikus Gyűjtemény Budapest

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 72–85.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.72-85

www.aetas.hu

„A lélek ugyan kész, de a test erőtlen”

Szlovák pátensmozgalom Pest-Budán, avagy hogyan lett az igazságszerető szíjgyártó a nemzet tanítója

ABSTRACT. “Although the spirit is ready, the body is weak.” *The Slovak Patent Movement at Pest-Buda, or How a Righteous Saddler Became the Teacher of the Nation.* Ján Pravdoľub Bella (1836–1924) was a journeyman saddler, innkeeper, then schoolteacher, as well as the notary of the Slovak pro-patent Lutheran congregation in Pest in the early 1860s. Slovak historians used his example to emphasize the connection between patriotism and pro-patent beliefs. Archival sources indicate, however, that this idealized image of Bella is based on his own self-representation. The primary factor in Bella’s decisions was the sense of duty of a family man, and he used the connections he built during the patent conflict to further his career. Important conclusions can also be drawn by examining the fate of the Bella family, which is considered to be part of the Slovak national pantheon. Ján’s father and brothers lived apart from the national movement in Pest or abroad, where their Slovak identity and their nostalgic longing for their homeland could only be expressed through poetry.

Keywords: *Lutheran, nation, patent conflict, Pest-Buda, Bella family*

1959-ben a szlovák evangélikus egyház megünnepelte a Protestáns Pátens százéves jubileumát.¹ Magyarországon nem tudunk intézményes évfordulós kommemorizációról, de tanulmányköteteket adtak ki a jubileum alkalmából. Jellemzően nem a pátent, hanem az azt elutasító autonomisták mozgalmát emelték ki,² hangsúlyozva, hogy az 1867-es kiegyezés előharcáról volt szó. A szlovákok patentális vagy pátenspárti lelkészeikről emlékeztek meg, a magyar historikusok a protestáns ellenállást politikai tőkévé konvertáló politikusokról írták történeteiket.³ Egyik oldalon sem szokás megidézni azokat a laikus személyeket, akik az egyházközségekben vívták helyi harcaikat. Ezúttal egyikükről lesz szó, a szlovák patentális civilek legismertebb alakjáról, a szíjártó mesterlegényből iskolai tanítóvá avanzáló Ján Pravdoľub (Igazságszerető) Belláról, aki Pest-Budán egyháztag, majd gyülekezeti jegyző volt az 1860-as évek első felében. Mivel korábbi feldolgozásokból ismert, hogy a pesti eseményekben nemzethű szlovákok⁴ is szerepet vállaltak, feltehető, hogy a pátensharc nemzeti

¹ Štrba: *Patentálne boje v Oravskom senioráte*, 111.

² Baráth–Fürj: *A protestáns pátens és kora*, i. m.

³ A kiegyezés korának több politikusa is a pátensharcra indította el pályafutását. Lásd például: Révész: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, i. m.

⁴ A magyar nyelvnek nincs szava a szlovák *národovec* (nemzetfi). A „nemzethű szlovákok” kifejezés használatos például a szlovák nemzeti mozgalom tagjainak megnevezésére. Az entuziaszta is szóba került *terminus technicus*ként. Lásd ehhez: Ábrahám: *Megmaradni vagy beolvadni?* 24.; Halász:

közösségformáló élmény volt Pest-Budán, és utólag – nem utolsósorban éppen Bellának köszönhetően – közösségformáló emlékké is vált. Igyekeztek általa kézzelfoghatóvá tenni, hogy egy szlovák nemzeti aktivista imázsához hozzátartozott a pátenzpártiság és fordítva. Előzetes feltevések alapján ráadásul úgy tűnt, Bellát éppen a pátensharc élménye tette nemzetileg elkötelezetté, s közvetve, mint később látni fogjuk, a nemzet tanítójává. Példájával alátámaszthatjuk, hogy a pátensmozgalom fellendítette a nemzeti aktivitást. Márpedig szükségünk van hasonló precedensekre, mert a szlovák etnicitás és a nemzethű lojalitás távolról sem volt magától értetődő, amint ezt kimutatta például Peter Macho tanulmánya Rózsahegy és Liptószentmiklós esetében.⁵

Luther és a magyarón-betyárok

Nem könnyű azonban a korabeli diskurzusokban felismerni és igazolni ezeket az összefüggéseket. Egy példával illusztrálom a nehézséget. A tanulmány címében szereplő idézetet⁶ Ján Pravdoľub Bella több visszaemlékezésében is leírta, s feltehetőleg sűrűn hangoztatta. A szlovák nemzeti mozgalom káderhiányát jellemezte ezzel az idézettel, valamint – nagyobb összefüggésben – a vonakodó támogatást a „nép” részéről. Vallási és nemzeti hit összekapcsolására is utalt azonban Bella, s ez a viszony egészen zavarba ejtő értelmezésekre vezetett az érintett nemzethű szlovákok esetében. Ilyen volt Ján Mičátek tanító⁷ imája a szlovák nemzethez, amelyet pátenzpárti eseményeket taglaló passzusok között vetett papírra:

„Szlovák nemzetem! Istennek hála, hogy a hitedért és a megváltásodért vívott élet-halál harcban felélesztetted a hit rettenthetetlen lovagját, Luther vetélytársát, aki lemondva minden kényelméről, nagyszerű harcot vívott, s az Úr segédelmével legyőzte a farizeusok, uniópártiak, szentháromságtagadók, magyarón-betyárok világát. Te, mint Izráel őrzője, nem alszol, nem szunyókálsz, őrizd kis nyájadat, mely ezen hatalmas világ előtt tanúságot tett az igazságról. Oldozz fel minket, ha hitünk és tantételeink árulói lennénk, s vezess mindannyiunkat a Te békés kikötődbe, mely felülmúl minden képzeletet.”⁸

Ebben a pátensharc kontextusában született nemzeti fohászban egyetlen szó sem esik a pátensről. Összefoglalóan elmagyarosodott betyároknak nevezett képmutatók, kálvinizálók és szentháromságtagadók ellen harcol a hit lovagja, aki a német reformátor szláv riválisa, s feltehetőleg tüzes nemzeti fantáziálás szüleménye. A páten viszály leírása ily módon éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy milyen változatos és adaptív formákban jelenhetett meg az etnokonfesszionális viszonyrendszer. Jelen esetben a pátensharcnak nevezett eseménysorozat azon fázisát ismerhetjük fel, amikor az 1860. májusi felfüggesztés után a patentalsókat összetartani igyekvő szlovák mozgalom új és újabb, az idézetben olvasható vádakkal támadta az autonóm egyházi vezetőket. Később pedig a pozsonyi szlovák egyházkerület

---

Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí, i. m.; Pichler: *A magyarországi politikai kultúra és a szlovák nemzeti gondolkodás*, i. m.

⁵ Macho: *Ružomberčania vo svetle polemiky o patriotizme a nacionalizme*, i. m.

⁶ Bibliai idézet, Máté ev. 26-41.

⁷ Ján Mičátek (1837–1905) Kiszácon volt tanító.

⁸ Az idézet Ján Branisláv Mičátek kéziratos naplójából származik. A naplót tudomásom szerint az Evangélikus Könyvtár megvásárolta egy gyűjtőtől, ezután egy ideig az Evangélikus Levéltárban volt. Jelenlegi lelőhelyéről nincs információ. A napló feltehetőleg megegyezik a következő tanulmányban hivatkozott forrással: Šišmiš: *Národné symboly očami Jána Branislava Mičatka*, i. m. Šišmiš szerint a naplót az 1990-es évek elején az Újvidéki Városi Történeti Levéltár (Istorijski arhiv grada Novi Sad) őrizte a Mičátek hagyatékban.

felszámolásáért cserébe azt kérték, hogy az autonomista szuperintendensek (konkrétan Geduly Lajos és Székács József) esküdjenek a protestáns unió ellen⁹ s a három-egy Isten mellett.

Ennek az eskünek a helyi viszonyokra alkalmazott verzióját megtaláljuk a pesti szlovák evangélikus levéltári anyagban. Bella és Jozef Podhradský lelkész a páténstől az autonómiához éppen visszalépett szlovák gyülekezet nevében terjesztették a pest-budai esperesség ülése elé 1862 áprilisában. Nem szerepelt benne a Szentháromság, s egy nyelvvédelmi követelést iktattak be. Megegyezés esetén így hangzott volna Székács esküje a pesti egyházban:

„Én, Székács József ünnepélyesen kötelezem magam, hogy az Ágostai hitvallású evangélikus egyházat a kálvinistával, azaz a helvét hitvallású egyházzal egyesíteni nem akarom, a lutheránusok kálvinizálása ellen minden erőmmel fellépek, és fiatal papjaimat is, hogy népünket ne kálvinizálják, az ágostai hitvallásra fogom kötelezni. Ágostai hitvallásunk minden hitelét igaznak, a Szentírásból származónak ismerem el. Ami pedig a szlovák egyházi nyelvet illeti, mindegyik rám bízott szlovák gyülekezetben, esperességben és a kerületben a magyar hittársakéval egyenjogú elbírálást minden erőmmel bevezetni és védelmezni fogom úgy az egyházban, mint az alsóbb és felsőbb iskolákban. Mindezt a nagyhírű Pesti Szlovák Ágostai Hitvallású Evangélikus Gyülekezet lelkiismeretének megnyugtatóására, tiszteletteljes kérésére aláírással megerősítem, és a nevezett gyülekezetnek az itteni városi esperesség útján hozzám benyújtott írásos kérelmére, miszerint ahhoz egyidejűleg csatlakozik, szuperintendenciám ölébe készségesen fogadom.”¹⁰

Ez az eskü sohasem hangzott el, már az egyházmegyei gyűlés megtiltotta, hogy egyáltalán a szuperintendens elé betérjessenek egy ilyen ultimátumot. A pesti egyházi viszonyok azonban még ennél is meglepőbb fejleményeket tartogattak. 1862 augusztusában az autonómiapárti szlovákok is Székácsnak szegezték a kérdést, vajon miért változtatták meg a korábbi esküszöveget a szuperintendensek beiktatásánál. Másik oldalról pedig az érdemes megfontolásra, hogy az idézett esküszöveget betérjesztő és az uniós törekvések ellen többször protestáló lelkész, Jozef Podhradský, miután fegyelmi eljárással leváltották tisztségéből, egy ideig református vallású katonák tábori püspöke volt evangélikus papként.

„Hej, hogyha akkor már kész lett volna a szibériai vasút!”¹¹

Az esküügy és a viszály súlypontjának áthelyezése az egyházszerkezési kérdésekről a protestáns unióra vagy a dogmatikai ellentétekre nem helyi fejlemény volt; általában jellemezte a pátensmozgalmat. A pesti gyülekezet szerepét azonban kiemelte központi helyzete, ezért az itt zajló események tétje és súlya is nagy volt. Szétválása vagy szétválasztása pátens-, illetve autonómiapárti frakcióra akkor kezdődött meg, amikor a páténst már jó másfél éve hatályon kívül helyezték.¹² Az 1861. november 17-i puccs, melyet a pest-budai egyházmegye támogatott, megkísérelte leváltani az 1860 januárja óta a pátens alapján koordinált szlovák gyülekezet vezetőit. Ekkor, 1861 őszen azonban már jól látszott, hogy Pesten nem a pátens, hanem régóta fennálló személyi és anyagi ellenérdekek alapján szerveződtek frakciók, sőt újabb

⁹ Kertész: *Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években*, i. m.; Szász: *A protestáns unió mozgalom története a dualizmus korában*, i. m.

¹⁰ Eskümintá szlovák nyelven, 1862. április. EOL, Pesti Egyház Levéltára, Vegyes gyülekezettörténeti iratok, 26-20. Pátens, 13. csomó

¹¹ Az Oroszországba való kiteleplés ötletét felidéző mondat Bellától. Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (miesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13.

¹² Ehhez lásd: Matus: *„Barom óméltsága” esete a „pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokkal”, 119-121.*

feltevés szerint a pesti pátensharc egy templomalapítvány hozamának elszámolása miatt robbant ki, mert a lekötött tőkepénzek kezelését az új egyházalkotmány alapján felül kellett volna vizsgálni.¹³ Ez a rovancs lehetett az oka, hogy számos pesti szlovák nemzeti szimpatizánst annak ellenére az autonomisták oldalán találunk, hogy pátens támogatónak hitték őket.¹⁴ Ez a szlovák nemzetieknek okozott csalódást, amikor összekapcsolták a szlovák evangélikus szecessziót (a császári rendelet hatálya alatt a szlovák liturgikus nyelvhasználat alapján szervezett önálló egyházmegyék és kerület ügyét) és a felekezetek feletti szlovák Memorandum és Okolie mozgalmat.¹⁵ A pesti szlovák és szláv közélet szervezői, „hírhedt pán-szlávok” tehát aktívan bekapcsolódtak a helyi egyházi viszályba. 1862 őszéig a patentalis pozsonyi szuperintendens, Karol Kuzmány és a nyitrai esperes, Jozef Miloslav Hurban is instruálta a pesti szlovákokat. Az egyházi többséggel való kapcsolattartásról nem csupán a levelezés tanúskodik, jellemzéséhez analógiára is támaszkodhatunk. A pátensmozgalom, illetve annak elágazása etnokonfessionális irányba a Dunán inneni evangélikus egyházkerület területén egy szlovák papi hálózat erősen kézben tartott akciója volt. Komoly szervező munka állt a háttérben, és nagyon sok múlott a helyi lelkesen és esperesen. Jól dokumentálja ezt egy 1959-es forrásközlés az árvai patentalis esperességről. Levelezésből tudjuk, hogy Kuzmány szuperintendens 1859 őszétől 1860 teléig folyamatos kapcsolatban állt Liptó, Turóc, Hont, Bars, Nógrád és Nyitra szeniorjaival. Informálta őket a pátensügrről, arról is például, hogy a külföldi egyházi és világi folyóiratok hogyan értékelték a pátens. Rendszeres és szigorúan bizalmas leveleiben pontos, részletekbe menő instrukciókat adott gyűlések össze-, illetve össze nem hívására, küldöttségek összeállítására, választásokra és arra is, mit tartalmazzon a császárhoz, valamint a Leo Thun-Hohenstein gróf vallás- és oktatásügyi miniszternek küldendő köszönőlevél. Kérte, hogy adjanak be a minisztériumhoz egy kérvényt az egyházkerület székhelyével kapcsolatban, mert Besztercebányát alkalmasabb központnak tartotta a pátensben kijelölt Pozsonynál. Az indokláshoz is iránymutatást adott. Felvázolta az autonóm agitációval szemben alkalmazandó stratégiát. Külön és többször kitért szuperintendenssé választására. Még azt is megírta, milyen érveket hozzanak fel mellette, és hogy

¹³ Erről legújabban: Demmel–Matus: *Hajótörtek a lutheránus szigeten, 174–175.*, valamint Molda: *Jozef Podhradský, 82–84.*

¹⁴ Alexander Vrchofský, a Matuška fivérek és Dr. Ján Zimány esetében nemzethű szlovákok azt feltételezték, hogy a szlovák gyülekezeti alapítványokban való érdekeltség miatt álltak az autonómia oldalára. Pravdofub: Zápisky (miesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13.

¹⁵ Például: „A megalapított szlovák-evangélikus egyház képes lenne kiharcolni, megszerezni és biztosítani számunkra az „Okoliet”. (Az Okolie a követelt szlovák autonóm közigazgatási kerület elnevezése.) Pauliny-Tóth: *Listy Maríne Hodžovej*. 10. levél. Podhradský a *Horká medicína* című írásában csak akkor látja működőképesnek az egyházat, ha nyelvek alapján szervezik meg, és alakul szlovák szuperintendencia. [Podhradský] *Čo delá Autonomia, w Pessti? anebo horká medicjna z apathéky prawdy pro rozkusowanau cjrkew ewang. slowenskau w Pessti*, 7. A szlovák nemzeti mozgalom két fontos alapdokumentuma a Szlovák Nemzet Memoranduma és a Bécsi Memorandum. A bennük megfogalmazott követelések képezték 1918-ig a szlovák politikai programot. A Szlovák Nemzet Memorandumát 1861. június 6–7-én a Turócszentmártonban tartott gyűlésen tárgyalta meg és fogadta el egy huszonnégy tagú bizottság. A magyarra fordított iratot küldöttség adta át június végén a parlament alelnökének, Tisza Kálmánnak. Az országgyűlés az emlékiratot nem tárgyalta, de erre nem is volt lehetősége, mert az uralkodó augusztus 22-én feloszlatta. Miután a szlovák nemzet memorandumát az országgyűlés nem tárgyalta, az akció szervezői az uralkodóhoz nyújtották be, aki véleményezésre leküldte a magyarországi kormányzervekhez. A Helytartótanácsban alakított bizottság jelentésében nem támogatta, a követelések közül végül néhány nyelvi és kulturális valósult meg.

mindenképp említsék meg a porosz királytól kapott nagy aranymedálját, mert az hat a népre.¹⁶

Ami azonban a pesti gyülekezettel való kapcsolattartást illeti, árnyalnunk kell a képet. Podhradský bukása után Kuzmány és Hurban levelei azt sugallják, hogy a pátenstpárti vezetők reménytelennek látták a pesti szlovákok helyzetét, s valóban, az autonomista támadások egyre képtelenebb fejleményekhez vezettek. A pátenspártján megmaradt, lelkes nélküli kis gyülekezet-töredéket kitiltották az egyházi épületekből, még a fatárolót sem használhatták az összejövetelekre. Az egyenlőtlen küzdelem annyira elkedvetlenített egyes egyháztagokat, hogy amikor a *Sokol* második évfolyamában megjelent egy az Amur vidékét Eldorádóként bemutató cikk, Bella apósa, a fogadós Matej Fábry kész volt azonnal kiköltözni. Bellát emiatt elküldték Bécsbe az orosz nagykövethez, hogy megtudakolja, mi a módja a kitelepülésnek. Az irreális elképzelésből végül semmi sem lett, pedig Fábry és Bella tizenöt családot toborzott a szibériai kompániába, köztük a gyülekezethez nem is kötődő személyeket.¹⁷

A legidősebb štúrista

Jozef Podhradský lelkes az 1860-as évek elején fontos szereplője volt a szlovák evangélikus és nemzeti közéletnek. Vitathatatlan érdemei voltak a pesti gyülekezet önállósodásában és ehhez az infrastruktúra megteremtésében, amivel Ján Kollár elképzeléseit váltotta valóra.¹⁸ A pátensharcban az élvonalba tartozott, hiszen társszerkesztője és szerzője volt a szlovák pátenstaplaknak. Személyisége azonban támadási felületet kínált; azzal vádolták, hogy zsarnok, aki kénye-kedve szerint kinevezi a presbitereket. Magánélete miatt is bírálták, mert közeli unokatestvérét vette feleségül, majd halála után annak hűgával házasodott össze. Pletykálták, hogy éppen házassági ügye miatt állt Kuzmány oldalára. Egy dolog bizonyos: nem volt konszenzuális személy, aki képes lett volna a forrongást lecsillapítani. Tovább rontotta Podhradský megítélését incselkedése a pánszlávizmussal és a pravoszláviával.¹⁹ Ő vezette be a Cirill és Metódot ábrázoló gyülekezeti pecsétet a cirill betűs „Dicsőség az Úrnak” felirattal.²⁰ S ez nem csupán egy múltó affér volt, mert Újvidékre költözése után áttért, és bekapcsolódott a szerb autonómia mozgalomba, s az utolsó élő štúristaként hunyt el 1915-ben. Cseh nyelven adott ki pravoszláv katekizmust, s a szlovákokat a pravoszlávia révén gondolta egyesíteni. Peste végül egy lejárató kampány és egy fegyelmi ügy során szabadult meg tőle az autonómiapárti esperesség. Közvetlenül a magyar lelkes, később bányai szuperintendens adott neki ultimátumot: vagy önként távozik, vagy sehol nem kap többé alkalmazást – közölte vele állítólag Székács József, és hozzátette, ő felkötné magát Podhradský helyében.²¹

Helyzetét tömören jellemezte a nemzeti mozgalom szemszögéből Viliam Pauliny-Tóth: „Podhradskýt teljesen elpusztították – Pesten már tehetetlen. Egyetlen ember sincs a pártján. Ez itt szélhámosok gyülekezete – de sajnos, be kell látni, sok mindennek ő maga az oka.”²² Arról, hogy Podhradský mennyire megtört a támadások alatt, korábbi bizalmasa,

¹⁶ Štrba: *Patentálne boje v Oravskom senioráte*, 113.

¹⁷ Hodnoverné príspevky k dejinám patentálnych bojov cirkvi niekdy evanjelickej slovenskej v Pešti, z rokov 1861-1864. *Zaznačil súčasný svedok a spoludejateľ Ján Pravdoľub Bella v Ružomberku 1904.* EOL Pesti Szlovák Egyház. Vegyes gyülekezettörténeti iratok. 26. doboz

¹⁸ Demmel–Matus: *Hajótöröttek a lutheránus szigeten*, 165–170.

¹⁹ Az előbbihez: Podhradský: *Tajná historia panslavizmu vóbec, a uhorských Slovákov zlášte*, i. m.

²⁰ Ján Bobula építési és kulturális vállalkozó egy időben cirill betűkkel írta alá a nevét.

²¹ Bella levele Székács Józsefhez. 1862. június 3. EOL, Pesti Egyház Levéltára, Vegyes gyülekezettörténeti iratok, 30. doboz. Pátens, 13. csomó

²² Kačírek: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne*, 175.; Pauliny-Tóth: *Listy Maríne Hodžovej*, 5. levél

Bella tanúskodik. Egy levelében megosztotta gyanúját, miszerint az egész vizzály oka az es-perességben éppen a lelkész személye volt, nem is a pátens: „Ha az Úristen minket mihamarabb meg nem szabadít Podhradskýtól, nem tudom, mit kezdjünk, sőt azt állítom, hogy mindezen komédia csak eszköz Podhradský félreállítására.” Ugyanakkor felröptte neki, hogy ő, aki képes lett volna inkább a halált választani, mintsem elfogadni Székácsék kompetenciáját, aki soha nem akarta elismerni joghatóságukat, mégis eltúrta ezt a megalázó felfüggesztést. Ráadásul pesti párthíveit is kiábrándította, amikor Bécsből azt írta nekik 1862 szeptemberében, hogy nyugodt lelkiismerettel csatlakozzanak az autonómiához.²³ Túl azon, hogy milyen vehemenciával támadták a szlovák lelkészt, aligha szükséges bizonygatni, hogy a pátensnek egy kiegyensúlyozó személyiség esetén sem volt esélye; már a legelvakultabb pátenshívők sem bíztak a sikerben. Ján Francisci, Karol Kuzmány és Jozef Miloslav Hurban 1863-ban alkudoztak az autonomistákkal, mert jobb esélyeket láttak egy megegyezésben, mint egy egyoldalú uralkodói döntésben, ami végül is 1867-ben bekövetkezett.²⁴

Podhradský távozása után kényszerből lett Bella a közösség vezetője és az ügyek intézője, hiszen minden jelölt elutasította a lelkészi hivatalt.²⁵ Kuzmány éppen erre utalva panaszkodott, hogy hivatalosan nincs kinek küldenie a leveleket. Ez a Bella időszak 1861 nyarától-őszétől 1864 őszéig tartott. Ekkor volt a legszorosabb az együttműködés a nemzethű szlovákokkal, mert Viliam Pauliny-Tóth-tal a személyes jó viszony folytán Bella volt a kapcsolattartó. Pauliny-Tóth Szokolcára távozása után Ján Francisci lett a szlovák nemzeti mozgalom informális képviselője Pest-Budán, s Bella vele is szorosan együttműködött.²⁶ Kapcsolatuk még szorosabb lett, amikor Francisci a szlovák gyülekezet világi vezetői tisztségét elvállalta.

²³ Idézi: Kačírek: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne*, 176.

²⁴ Kačírek: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*, 172–173. Bujnáknarrációja szerint a pátenspártiak ugyanazt akarták, mint az autonomisták, csak ők nem fejjel mentek a falnak. Amit az autonomok vagy pátensellenzők erőszakkal, azt ők törvényesen akarták elérni. Bujnák: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*, 160. Štrba kommentárja a mozgalom nemzeti karakterét emeli ki – úgy vélte, az egyházakat szerető papok csak azért voltak nagy hívei a pátensnek, mert erős várat láttak benne az autonomisták magyarizációs törekvéseivel szemben. Štrba: *Patentálne boje v Oravskom senioráte*, 114. Jozef Podhradský is belátta: vagy megegyeznek és csatlakoznak a helyi, pest-budai seniorátushoz, vagy izoláltan kell élet-halál harcot vívniuk a függetlenségükért. Kačírek: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*, 174.

²⁵ Ján Borbist, Daniel Bachátot, sőt kétségbeesett próbálkozással Kuzmányt és Hurbant is próbálták megnyerni lelkésznek, de senki nem vállalkozott erre a szinte reménytelen feladatra. Közben Székács József kijelölte Ján Polereczkýt autonóm adminisztrátornak, amire válaszul Kuzmány már szuperintendensként kinevezte Hodža káplánját, Matej Hudecet, aki meg is érkezett Pestre, de amikor felmérte a viszonyokat, távozott. Podhradský megürcült helyét szívesen elfoglalta volna az ambíciózus szlovák tanító, Ján Mastič, s vele egy rövid ideig lelkészi adminisztrátorként számoltak is, két-kulacsos és kiszámíthatatlan természetű miatt azonban komolyan nem jött szóba. Szellemi vezetőként feltűnt még a vattakészítő, majd kávéház üzemeltető Melfelber testvérek egyike, illetve Kollár régi harcostársa, a pátens miatt újra aktivizálódó Ján Bohurád pesti polgár és szatócs. Mindkettőjük levelezett a nemzetiekkel és a patentalis szuperintendenssel. Hodzoverné príspevky k dejinám patentálnych bojovv cirkvi niekdy evanjelickej slovenskej v Pešti, z rokov 1861–1864. Zaznačil súčasny svedok a spoludejateľ Ján Pravdoľub Bella v Ružomberku 1904. Evangélikus Országos Levéltár. Pesti Szlovák Egyház. Vegyes gyülekezetérténeti iratok. 26–30.; Pamiatky z bojov peštianskej slov. evanjelickej cirkev. Zaznačil Ján Pravdoľub Bella ako očítý svedok a spolubojovník. Evangélikus Országos Levéltár. Pesti Szlovák Egyház. Vegyes gyülekezetérténeti iratok. 26–30.

²⁶ Az egyház nevében járt Budán Pálffy „gubernátornál”, Bécsben a császárnál, Zainer hercegnél. Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (miesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13. Francisci később a pozsonyi szuperintendencia felügyelője lett, lásd: Viršinská: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a*

„Eluntam magam a kaptafánál, szívesen lennék rektor úr!”²⁷

Bella szerepvállalása új szemszöveget kínál számunkra. Láttunk példát az egyháztagok reményvesztettségére és a kitalásra buzdító lelkész önfeladására is. A kedvezőtlen körülmények között kevesen tartottak ki, s motivációjukról kevés ismerettel rendelkezünk. Bella esetében a lojalitás háttérben nemzeti elkötelezettséget feltételezünk, amennyiben életútján és főleg annak nemzetiesített változatán végigtekintünk. Megfontoltságra int azonban, hogy szinte minden beszámoló Bella önreprezentációjának eredménye. Akkor exponálta magát, amikor a pest-budai esperesség 1861. február 27–28-ra meghirdetett egy békéltető közgyűlést, s ezen egyetlen pátenspártiként megjelent, majd fel is szólalt magyar nyelven. Kubinyi Ferenc, a pesti pátenspárti szlovákok legeltökéltebb ellenfele így ábrázolta őt: „...sápadt arcú fiatalember, a szakadó párt egyik legbuzgóbb híve és apostola, a patentalis töredék jegyzője”, a mozgalom tagja, még ha csak második vonalbeli értelmiségi is, akinek érvelése felülemelkedett a helyi vitákon.²⁸ Ezt az alapvetően pozitív képet rajzolta róla az amúgy vitriolos tollú Kubinyi, mintha a méltó ellenfelet tisztelné benne. Bella azután imázsépítő történeteiben sokáig és szívesen idézte magáról ezt a jellemzést. Kétségtelen, ez a jelenet és helytállása a pesti viszályban híressé tette. Az evangélikus egyházban nevét mindenhol ismerték, bárhová került későbbi élete során, híre mindig megelőzte, s szlovák környezetben általában jól fogadták. Ráadásul az 1880-as évek végétől érezte a testi és szellemi hanyatlást, s mivel félt emlékezete romlásától, többször, különböző változatokban megírta élettörténetét, s korábbi visszaemlékezéseit is kompilálva újraközölte.

A pátens pesti időszakáról nem csak emlékeit osztotta meg. Nyugdíjas éveiben összeállított egy dokumentumgyűjteményt, mellyel több évtizedes késéssel igyekezett ellenpontozni Kubinyi Ferenc kis könyvét a pesti „pánszlávokról”. Azonban a gyűjteményben közölt levelek mind Bella, mind levelezőpartnerei részéről arra hívják fel a figyelmet, hogy igyekezett pozíciójából előnyt is kovácsolni. Az egyházi ügyek intézése során rendszeresen támogatást kért szokatlan tervéhez: iparomsterből iskolatanító szeretett volna lenni.²⁹ Idővel, 1864-ben sikerrel járt, ugyanis a korszak tanügyi viszonyai nem követelték meg, hogy végzettséget igazoljon; csupán egy vizsgát kellett letennie egy jóindulatú esperesi bizottság előtt.³⁰ Kapcsolati tőkéje és hozzájárulása a szlovák nyelvű művelődéshez biztosította számára a befogadást a „szlovák egyházi és nemzeti oktatás műhelyébe”, a „nemzet napszamosainak karába”, ahogyan jellemzik ezt a hivatást a korabeli szlovák megemlékezések.³¹ A kulcsmozzanat ebben a recepcióban a nemzeti aktivista múlt és rátermettség volt. Félreértés ne essék, érdemeit és nemzeti elkötelezettségét semmiképp sem szabad elvitatni. Nem egzisztenciális érdekből volt nemzethű szlovák, amint ezt Hurbanhoz írt érzelmes és nyíltan őszinte levele igazolja. Figyelemre érdemes, hogy a címzett esperes egyedülként igyekezett megakadályozni a

---

Slováci v druhej polovici 19. storočia, 106. Pálffy Móric gróf altábornagy a helytartótanácsot vezető helytartó volt.

²⁷ Bella Hurbanhoz írt leveléből. Mařovčik: *Ján Pravdoľub Bella (Prispevok k životopisu)*, 77–79.

²⁸ Kubinyi: *Pesti autonóm szláv egyház szenvedéseinek története a XIX. században*, 24–25.

²⁹ Lásd a 25. lábjegyzetet. Kubinyiéval ellentétben Bella dokumentumgyűjteménye sohasem jelent meg.

³⁰ A tanítói hivatásról, a szakma presztízsről, az elvárt képzettségről és javadalmakról: Demmel: *A szlovák nemzet születése*, 52–56.

³¹ Lásd a nekrológokat, például: *Naše rovy. Ján Pravdoľub Bella*. Cirkevné listy, 1924. 122–126.

teológiából képzetlen mesterlegény és kocsmáros alkalmazását bármilyen iskolában.³² Talán éppen ez a levél volt az elutasításhoz az indítók, mert Bella a tanítót iparosnak, az iskolát pedig műhelynek nevezte. Az előzményekről azt közölte, hogy már 1859-ben tanítónak készült, még hozzá éppen Pestre. Karol Martinek³³ Podhradský helyére pályázott, s Liptóból azzal csábította el Bellát, hogy kitaníttatja őt, és rábízta a pesti iskolát. Martinek ugyan nem került Pestre, de később Podhradský is ígért Bellának tanítói állást, sőt ezzel beszélte le egy házassági kísérletről. Végül 1864 októberében Kuzmány ajánlásával, a pozsonyi patentalis szuperintendencia területén az árvai Párnica gyülekezet tanítója lett. Saját bevallása szerint 1848 óta belülről iskolát nem látott, mégis rábíztak százhusz diákot. 1868-ban a nyitrai eszterességi területén, Kosztoľnán (Nagyvegyházas) kapott meghívást iskolatanítónak. Egy újabb pesti tartózkodás során Szeberényi András csábította el Békéscsabára (1874. március 17-én költözött oda), ahol nagyüzemi oktatás folyt az árvaihoz vagy a nyitraihoz képest; tizenhatan tanítottak a városban, és még nyolcan a tanyákon.

Bella ugyan visszaemlékezéseiben panaszkodott a békéscsabai viszonyokra, hosszú vándorlásai után mégis itt eresztett gyökeret. Huszonkét év iskolai szolgálat után nyugdíjazták, majd két évig trnovi lelkész fiánál lakott feleségével, ám a honvagy miatt végül visszaköltöztek Békéscsabára. Felesége halála után hagyta csak el végleg az alföldi szlovák várost. Másik fia, a rózsashegyi lelkész, majd Pozsony megyei zsupán vette magához, s Pozsonyban halt meg 1924-ben.

Bellák Pesten

Bella pályamódosítása az 1860-as évek közepén tehát sikeres volt, köszönhetően az ajánló személyeknek. Abban, hogy a váltás gördülékeny volt, a pátenzpártiság és a nemzeti elkötelezettség mellett nagy szerepet játszott a családi háttér. Ami a lipcsekeresztmisklói Bellákat illeti, mintha a nemzethű szlovák család prototípusát testesítették volna meg. Az édesapa, Jozef Pravdosláv Bella szücsmester volt, aki a szabadságharc idején háromnegyed évet töltött fogságban pánszlávizmussal vádja miatt. Szlovák és cseh irodalmat olvasott, egyesületek tagja és anyagi támogatója volt, és szinte mindenkit ismert, aki számított a szlovák mozgalomban. Látogatta Ján Kollárt, sőt nagy szerepe volt abban, hogy a pesti lelkészt megpróbálták Lipcsekeresztmisklóra csábítani. Kapcsolatban állt a Štúristákkal, baráti viszonyt ápolt Michal Miloslav Hodžával. Gyermekének szláv nemzeti keresztnévet adott, beavatva ezzel őket a nemzeti közösségbe.³⁴ A fiúgyermek, habár a legkisebb kivételével nem tanulhattak tovább, az atyai házból megkapták a szellemi és kulturális hagyatékot: a kapcsolathálót és a konvenciókat az eligazodáshoz a szlovák evangélikus társadalomban, valamint iparos hivatást a megélhetéshez. Amint a későbbi életutak igazolják, a fiúgyermek örökölték az édesapa irodalmi ambícióját, a vágyat a műveltség és az önkifejezés iránt, előtérben az anyanyelv művelésével. Kulturális aktivitásuk a versírás mellett amatőr színjátszásban is megmutatkozott. A nagyreményű ifjakra így áradozott Viliam Pauliny-Tóth 1862. szeptember elején: „[Pesten] Vásár volt, és így más derekasabb földijeink is itt voltak. Mégpedig a lipcsekeresztmisklói Bella

³² 1868-ban kosztoľnai tanítói meghívását Hurban próbálta meghiúsítani. Írt a helyi lelkész Ján Trokánknak, hogy egy szláv és kocsmáros nem lehet alkalmas a tanításra. Bella végül elfogalhatta a hivatalt. Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (mesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13.

³³ 1836–1837-ben tanult a bécsi teológián, 1848-ban iskolatanító, később lelkész volt.

³⁴ Jozef Bohusláv, Daniel Ctiboh, Ján Pravdoľub, Peter Dobrosláv, Ondrej Miloslav, Mária Božetech, Zuzanna Všemila. „Tagadhatatlan, hogy az ilyen nevek sok esetben döntően hatottak tulajdonosának a jellemfejlődésére.” Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (mesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13.

család. Az a fiatal Jozef kiváló fickó; öröm látni egy ilyen szlovák polgárságot.”³⁵ Úgy látszik, ekkor még inkább Ján bátyjáért, Jozefért rajongott, pedig ekkor már szorosán együttműködött Jánnal.

Ezzel a háttérrel látszólag egyenes vonalú volt Ján Pravdoľub Bella útja a pátens-szervezkedéssel összekapcsolt nemzeti identitáspolitikai mozgalomhoz. Felsorolni is nehéz lenne a településeket, ahol szíjgyártó inasévei során megfordult, és sok helyen, de leginkább Pesten kapcsolódott a kiterjedt hálózathoz. Besztercebányán apja barátját, a lelkes szlovákot, Samo Kellnert látogatta, s Ondrej Radlinskýval, a Tatran kalendárium szerkesztőjével tartott kapcsolatot. A szülői házból jól ismert Ján Franciscival is találkozott a városban. 1853–1854-ben megjárta Lévát, Miskolcot, Dunaföldvárt és Dunavecset, majd első alkalommal Pestre érkezett, amikor a krími háború miatt nagy kereslet lett a bőrgyártók iránt. 1855-ig itt dolgozott. Apjának Pesten is voltak barátai, elsősorban az ugyancsak liptói származású Ján Bohurád pesti szatócs, a pesti szlovák evangélikusok egyik vezető alakja. Bohurád mutatta be a szintén Liptóból jött Ján Mastič tanítónak, valamint Jozef Podhradský lelkésznek; az utóbival bizalmas viszonyba került. Összejárt a liptói pap családból származó jogászhallgató Matuška fivérekkal és más szlovák diákokkal. Apja tanácsára kiterjesztette kapcsolatrendszereit az evangélikus közösségen túlra is; a terézvárosi káplánt, neves író, Ján Palárikot látogatta, s nála megismerte Jozef Viktorint. Részt vett Adolf Dobrianský szláv értelmiségi teadélutánjain. Már szó esett róla, hogy élénk kapcsolatban állt a pesti pátensegyház védelmében szerepet vállaló Viliam Pauliny-Tóth-tal és Ján Franciscival. Látogatta a pesti szlovák kulturális és társasági eseményeket, törzsvendég volt a szlovákok körében népszerű fogadóknak és kávéházakban.³⁶

Karrierje azonban csak a végpont, a felső-magyarországi és békéscsabai tanítói hivatás felől volt egyenes vonalú. Számos sorseseemény vezethette volna más pályára. Az útkeresésben az ismétlődő elemet a Pestre való visszatérés, az újra- és újrakezdés sémája jelentette. Szemléletes példája ennek, s akár szlovák kötődése igazolásaként is felhasználható, a debreceni megkísértés. A civis városban, magyar környezetben két helyen is eltöltött összesen két évet, s nem csupán jól érezte magát, hanem egy – feltehetően magyar – mester lányával majdnem össze is házasították. A menyegző elől szökött Pestre, ahol a sok szlovák ismerős között mégis inkább otthon érezte magát. Egy másik alkalommal, 1859-ben beleszeretett egy lányba. Úgy tervezte, hogy hazaköltözve Liptószentmiklósról szíjgyártóként önállósodik, és családot alapít. Szülei azonban megakadályozták a házasságot, ezért Nyíregyházán, Nagykállón és újra Debrecenen keresztül ismét Pesten kötött ki. Huszonöt éves volt 1861-ben, amikor a pesti szlovák egyháztag, Matej Fábry lányát feleségül vette. Mivel ekkor a vasút elterjedése miatt a szíjgyártó ipar hanyatlott, a házasság egyben szakmaváltást is jelentett. Apósa fogadós vállalkozásába társult be, majd rövidesen önállósodott, és először a Váci úton, majd az Üllői úton nyitott kocsmát. Az Üllői úti vállalkozás helyválasztásában szerepet játszott, hogy ugyanabban a házban, az emeleten volt a Černokňazník székhelye. A szlovák élelapp szerzőjeként és társszerkesztőjeként is ismert Bella, akit ráadásul a pátensgyülekezetben vállalt feladatok is leterheltek, rövidesen eladósodott és tönkrement. Ő maga ismerte el memoárjában, hogy egyházi és nemzeti mozgalmi szerepvállalása miatt elhanyagolta az üzletet.

A különböző Bella biográfiákban ezután a kudarc után az Árva vármegyei tanítói meghívás a következő állomás, s valóban, mintha a hosszú útkeresés lezárása s a nemzeti hivatás

³⁵ Pauliny-Tóth: *Listy Maríne Hodžovej*, 10. levél

³⁶ Wyskidenský, Matej Fábry, a Melfelber testvérek és egy rövid ideig Bella működtetett kocsmát vagy kávézót, ahova a szlovák evangélikusok jártak. Bella: *Niektoré rozpomienky z rokov 1858–64*, 520–523.

beteljesítése lenne ez a sorsfordító momentum. Azonban az indíték ennél prózaibb lehetett. Bella valóban állást keresett, s kénytelen volt visszavonulni a gyülekezeti élettől, mert napi megélhetési gondjai voltak. Jegyzői fizetést már nem kapott, egyéb bevétellel nem rendelkezett, s a csődbe ment kocsmák utáni adósság is rendezésre várt. Dobrianskýtól, a Helytartótanács tanácsosától kért segítséget, aki beajánlotta a Pest–Losonc közötti vasút építéséhez építési ügyintézőnek. Bellának kilátása volt arra, hogy vállalkozóként is foglalkoztassa a vállalat, ami a kor viszonyai között a gyors meggazdagodás reményével kecsegtetett. Azonban mentorát váratlanul áthelyezték Bécsbe a kancelláriához. Bella elbizonytalanodott, mert ekkor, 1864 augusztusában érkezett a párncai meghívás. Nehezen hozta meg a döntést, még Bécsbe is elment Dobrianský után, hogy tanácsát kérje. A bátyuska pályája azonban éppen leáldozott, s már kilátásban volt nyugdíjazása, ezért nem hitegette pártfogoltját, azt ajánlotta, válassza a tanítói állást.³⁷

Az életút következő elágazását a kutatók általában nemzeti vonatkozása miatt szokták kiemelni, mert Bella a szlovák mozgalomhoz köthető pénzügyi tevékenységénél kezdett dolgozni. Az újabb váltásnak azonban egyéb relevanciája is van. Úgy tűnik, a tanítói hivatástudat még háttérbe szorult Pest és az ottani kulturális és társadalmi kínálat mögött. Bella Árva után Nyitra megyében tanított, de nem szokta meg még a falusi tanítói létet, s azt remélte, három fia iskoláztatását is jobban szolgálja a nagyváros. Nős testvére, Daniel, barátai, valamint felesége rokonai is Pesten éltek, s ráadásul ekkor választották meg szlovák lelkésznek a Bella család jó ismerősét, Daniel Bachátot. Úgy is mondhatnánk, szinte haza tért tehát Bella, amikor jelentkezett 1873-ban Ján Bobulánál, aki szlovák, német és magyar nyelvű levelezőt keresett a Slovenije bank helyi fiókjába. Május-júniusban az egész család Pestre költözött. A bankfiók azonban rövidesen csődbe ment, mert – Bella szerint – Bobula alkalmatlan volt a vezetésére. Bella ezután visszatért az oktatáshoz, s tanítóként telepedett le Békéscsabán, a biztos megélhetést nyújtó szlovák városban. Többé már nem kísérletezett Pesttel.

Jelentéktelen momentumnak tűnik, de elgondolkodtató Bella egy korábbi próbálkozása irodalmi téren. Palárik révén lett rajongója a színházi életnek, s kezdett színmű írásába. Nem ismerjük motivációját, de valamilyen okból kifolyólag magyar nyelven kísérletezett, s egyik munkáját a magyar színház igazgatójának, valamint Vahot Imrének is elküldte valamikor az 1850-es évek második felében. Az utóbbi pár soros, mérsékelten elismerő értékelést küldött vissza. Egyelőre rejtély, miért részesítette előnyben Bella a magyar nyelvet. Nem vallott ez arra az aktivistára, aki ez idő tájt egy pesti szlovák bálon szemrehányást tett a Matuška testvéreknek, amiért nem tökéletesítik szlovák nyelvtudásukat, így nem számíthat majd rájuk a nemzet.³⁸

Összegezhetjük, hogy bizonyos körülmények kombinációja esetén Bella lehetett volna liptószentmiklósi szücsmester, vasúti építési vállalkozó, kocsmáros vagy banktisztviselő, esetleg másodvonalbeli magyar író is. Mondhatjuk, hogy ezek kontrafaktuális feltevések, de éppen a család története mégiscsak alátámasztja ezen lehetőségek meglétét. Úgy is mondhatnánk, hogy a nemzeti emlékezet formálói előszeretettel, de mégis csak némi elnéző sajnálkozással idézték fel a nagy reményű familiát, mert az elvárt elhivatottsággal végül egyikük sem futott be nemzeti karriert.

Az elsőszülött fiútól, Jozef Bohuslvtól (Istendicsőitő, 1832–1876) várták a kitérőt a családot jól ismerők, ő azonban a szisztematikus nemzeti munka helyett a rebellisek kalandos életét választotta. Állítólag egy szerelmi csalódás is szerepet játszott abban, hogy nemzetközi

³⁷ Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (miesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13. 16. 1864 nyarán történt események ismertetése.

³⁸ Bella, Ján Pravdoľub: Zápisky (miesto dennika) Národný archív v Martine, sign. 38 E 13. 16.

szabadságharcos hálózat tagja lett. Részt vett a lengyel, majd a szerb felkelésben, a bolgárok mellett harcolt a mohamedán törökök ellen, s a Balkánon hunyt el egy ütközetben 1876-ban.³⁹

Daniel Ctiboh (Istentisztelő) az 1850-es évek első felében Pesten dolgozott mint szabósegéd. 1854-ben besorozták, rövidesen hadnaggyá, majd főhadnaggyá nevezték ki, később le szerelt, és hivatalnok lett a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumban (1867). Innen ment nyugdíjba, a század végén saját házikójában élt Újpesten.⁴⁰

Peter Dobroslav (Jóhírű, 1844–1819), a negyedszülött fiú hozta meg a családi áldozatot, s a szülői házban maradt, amikor apja már nem bírta egyedül vinni az ipart. Agglegényként kitarzott a szülők mellett tizenkét évig. Az 1873-as nagy krach miatt azonban a vállalat csődbe ment, és az egész Liptószentmiklóson maradt családrész, az idős szülők és Peter Budára költözött. Az idősebb hivatalnok fivér, Daniel szerzett rapidíjas állást az öccsének a fent nevezett minisztériumban. Peter magyarul csak úgy-ahogy tudott, de szorgalmas volt és jókedélyű társasági férfi, ezért a különböző képesítő tanfolyamok elvégzése után vasúti tisztviselő lett. 1877-ben megházasodott, és tizenkét év külszolgálat után bekerült a budapesti igazgatósági központba. A fővárost haláláig már nem hagyta el. Fiatalkori színész ambícióit is kiélte, amatőr előadásokon lépett fel, s ötvenhárom évesen újra nyitotta költészeti pályáját is Horal álnéven. Posztumusz elismert költője lett a szlovák irodalomnak.⁴¹

A legkisebb fiú, Ondrej Miloslav (1851–1903) az egyetlen volt, aki már iskolákat végezhetett. Pályáját Budán kezdte káplánként, majd egy rövid ideig Pesten volt tanító. Ezután tábori lelkész lett, egy ideig Prágában élt, végül Krakkóban telepedett le. Neves költő lett, legelismertebb a fivére között.⁴²

Tény tehát, és ezt a Bellák nemzeti érdemeit kiemelni igyekvő történészek is hangsúlyozzák, hogy a család minden férfitagja, még a nemzeti mártírként számon tartott családfő is feladta a felső-magyarországi szlovák kisvárosi iparos létet és a nemzeti aktivitást. Pest-Buda, avagy Budapest – Jozef kivételével – mindannyiuk életében fontos helyszín volt hosszabb-rövidebb, de mindenképp meghatározó ideig. Danielt, a két szülőt és Petert itt is temették el, az utóbbiakat Farkasréten. Szűkebb szülőföldjére egyik Bella sem tért vissza, s egyedül Ján nyugszik Szlovákia területén. Jegyezzük meg, a fivérékétől eltért a leánytestvérek sorsa; ők szülőföldjükön maradtak, helyi szlovák iparosokhoz mentek feleségül. Maria Božetech unokája a híres drámaíró, Ivan Stodola, Zuzanna Všemila neves színésznő lett, verseket írt, és unokája volt Dušan Palka zeneszerző.⁴³

Az utolsó Matica tag

Ján Pravdolub Bella életútját és kapcsolatát a pesti pátensharccal több szempontból vizsgáltuk. Kétségtelen, hogy ennek az életpályának jelentéstörténete attól lett, hogy a szlovák nemzeti hagyomány alakítói az egyház és a nemzet eredendő küldetésén dolgozó tanítók karába sorolta be Bellát. Története azonban mégiscsak inkább attól lesz paradigmátikus, ahogyan a szlovák nemzeti eszme legelszántabb képviselőitől, Hodžától, Hurbantól és Franciscitól,

³⁹ *Rodina básnikov. Národné Noviny*, 43. I. évf. (1912) 135. sz.; Brtáň: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*, 139.

⁴⁰ Brtáň: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*, 141.

⁴¹ Kollai: *Szlovákok a korzón, 186–189.*; Brtáň: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*, 141.; Peter Bella Horal. *Národné noviny*, 51. évf. (1920) 137. sz. 3.

⁴² Brtáň: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*, 141.

⁴³ Brtáň: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*, 139–141.

a mérsékeltbb Paulinyt át a Szeberényiekig, Liptóból Pesten át Békéscsabáig jutott el, hogy azután életútja minden fontos színterétől távoli helyen, Pozsonyban végezze azt be.

Ennek a fejlődésnek a kulcshelyszíne általában Pest és különösen a pesti szlovák pártenszövetség gyülekezete volt, mégpedig abban az értelemben, ahogyan klerikális kisvárosi egyházközségből világi nagyvárosivá vált. Az ősgyülekezet Ján Kollár és utódja, Jozef Podhradský műve volt. Gyülekezetalapító és -építő lelkészek voltak, akik a szlovák evangélikus eklézsiák között vezető, központi szerepet szántak a pestinek. S ha majd, ahogyan hitték, megépül az új templom a Kerepesi úton, az ország szlovák evangélikusainak szakrális székhelye lesz. A templomot azonban már Székács püspök, Kubinyi Ferenc felügyelő és a frissen megválasztott „templomépítő” lelkész, a hazafias szlovák Elefánt Mihály fejezte be.

A pártenszövetség ugyanis alapítványi pénzügyi viták során felszínre hozta a szlovák egyházközségi szolidaritás alternatív felfogását, mely a szecesszió helyett a kooperációt helyezte előtérbe. Ez az irányzat „*pest-budai tót-magyar eklézsiaként*” az 1820-as évek végéig megfigyelhető a forrásokban; Kollár ekkor szorította ki képviselőit a gyülekezetéből.⁴⁴ Búvápatakként azután az 1860-as évekig csordogált ez az áramlat Pesten. Feltörésének szemléletes eseménye volt, amikor a pártenszövetség Cirill-Metódos pecsétjét lecserélték Kubinyi Ferenc bélyegzőjére 1864-ben.

Ahogy a vezetők s a lelkészi hivatás felfogása, a helyszín is megváltozott. Az 1860-as évek Pest-Budája már nem a reformkori kisváros volt: a fejlődés és a népességnövekedés dinamikája felülírta az alapítók nagyraábrándító terveit. Akár sorszerűséget is láthatunk abban, hogy egyikük sem Pesten nyugszik; otthonukat itt nem találták meg. Jegyezzük meg: így vagy úgy ez az összes szlovák tanítóra és káplánra is igaz. Az alapítók örökségének hordozói az urbanizálódó környezetben elszigetelődtek, s a szlovák nemzeti mozgalmak eszméje a centrumtól a peremterületek szlovák honos övezeteibe szorult vissza. Pest feladásának egészen jellegzetes metaforája a Bellák sorsa, ahogyan kirajzva Liptóból és meghonosodva a fővárosban szlovákságuk háziasszonyává vált, s csupán lírai és nosztalgikus verselésben jutott felszínre.

Ebben az akkulturációban osztályrészes volt Ján Pravdoľub is, annak ellenére, hogy a fivérek közül egyetlenként lett szlovák nemzeti aktivista. Tudatosítanunk kell azonban, hogy a korszakban ez a létmód távolról sem számított evidenciának, és távol álljon tőlünk, hogy bármilyen értékítéletet rendeljünk hozzá. Elgondolkodtató viszont, hogy milyen személyes élményminőséget képviselhetett a hétköznapiak során, ha egy pesti lakos megélhette és reprezentálhatta a többségtől eltérő etnikulturális hagyományait. És még egy nehézség állt a nemzeti elkötelezettség útjában. Kevés civil nemzethű szlovák „kiváltsága” volt a házasság révén szerzett javak birtoklása, mely hozzájárult az eredményes és ügybuzgó nemzeti politizáláshoz. Bizalmasan vallotta ezt meg Pauliny-Tóth egy levelében, amikor fiatal és született magyar nejről ír, aki nem kényszeríti őt kenyérkeresetre, hanem elnézi neki, hogy az ő vagyonát nemzeti célokra költi. Őszinte szavai vonatkoztathatók Bella esetére is: Éppen akkor tudott aktív egyházi, nemzeti és kulturális szerepet vállalni, amikor a felesége révén kapott hozományból nyitott kocsmák tehermentesítették a kenyérkereset mindennapi terheitől. Amint a vagyon elolvadt, új és jövedelmező hivatást kellett keresnie. A Bella életút emblematikus sorseseeménye végül éppen ez a kényszerű kompromisszum lett, amit inkább a családfői felelősség felismerése s kevésbé a pártenszövetség és a szlovák nemzeti elkötelezettség motivált. S bár a Kollár által még szlovák Palesztinának elkeresztelt és autonómiapárti

⁴⁴ Matus: *Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben*, i. m.

Békésben eresztett gyökeret, az alföldi régió etnokonfesszionális kultúrája valójában nagyon távol állt mind a pátenspártiságtól, mind a szlovák fundamentalista nacionalizmustól.

A Matica slovenská korelnöki címét viszont senki sem vitatta el tőle, pedig valójában nem érdemelte ki. A tragikus sorsú szlovák kulturális intézmény újrarendítési kísérletének részeként próbálta meg František Kabina felkutatni a még élő tagokat. Már 1910-ben is egyedül Ján jelentkezett a felhívásra, holott Pavol Mudroň és František Víťazoslav Sasinek még élt, nem is beszélve I. Ferenc József alapító tagról. Nem került azonban szóba Zsilinszky Mihály, egykori államtitkár és evangélikus egyházi vezető neve, aki 1872-ben lépett be a Maticába. 1924-ben tehát Bella az utolsó ismert „maticásként” hunyt el, valójában azonban utolsó előtiként, mert Zsilinszky egy évvel túlélte őt.⁴⁵

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Národný archív v Martine, sign. 38 E 13 Ján Pravdoľub: Zápisky (miesto dennika)
Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
Pesti Szlovák Egyház. Vegyes gyűlekezettörténeti iratok.

Nyomtatott források

Kabina, František: *Matica Slovenská*. Národné noviny. XLI. évf. (1910) 32. sz.
Kubinyi Ferenc, id.: *Pesti autonóm szlávegyház szüneteseinek története a XIX. században*. Pest: Herz János, 1866.
Náše rovny. Ján Pravdoľub Bella. Cirkevné listy, 1924. 122–126.
Pauliny-Tóth, Viliam: *Listy Maríne Hodžovej*. Zlatý fond denníka SME, 2010. https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1359/Pauliny-Toth_Listy-Marine-Hodzovej/1 (Letöltés: 2024. február 26.)
Peter Bella Horal. Národné noviny, 51. évf. (1920) 137. sz. 3.
[Podhradský, Jozef] *Čo delá Autonómia w Pessti? anebo horká medicjna z apathéky prawdy pro rozkusowanau cjrkew ewang. slowenskau w Pessti. W Pessti*. Tiskem Trattner-Károlyiho 1862.
Podhradský, Jozef: *Tajná historia panslavizmu vôbec, a uhorských Slovákov zlášte*. V novom Sade: Platonova štamparija, 1868.
Slovenské pohľady, 1922.
Národné noviny, 1910, 1912, 1920.
Cirkevné listy, 1924.

Szakirodalom

Ábrahám Barna: *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony: Kalligram, 2016.
Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátenés és kora: Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen: Dr. Harsányi András Alapítvány, 2010.
Brtáň, Rudo: *Z osudov liptovských národovcov v roku meruôsmom*. In: Lenko, Július (red.): *Zore nad Kriváňom*. Sborník o minulosti Liptova z príležitostí stého výročia Žiadostí slovenského národa v Lípt. Sv. Mikuláš 10. mája 1848. Liptovský Sv. Mikuláš: Prípravný výbor celoštátnych osláv 100. výročia „Žiadostí slovenského národa” a 30. výročia liptovskosvätomikuláškkej rezolúcie, 1948. 119–141.
Bujnák, Pavol: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*. Zlatý fond denníka SME, 2009. https://zlatyfond.sme.sk/dielo/992/Bujnak_Dr-Karol-Kuzmany-Zivot-a-dielo/1 (Letöltés: 2024. február 26.)

⁴⁵ Kabina: *Matica Slovenská*, i. m. ; Kabináról: Katona: *Két nemzedék*, i. m. Kmet: *Híd a magyar-szlovák kulturális kapcsolatokban*, 6100.

- Demmel József: *A szlovák nemzet születése. Ludovit Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Demmel József – Matus László: *Hajótöröttek a lutheránus szigeten – A pesti szlovák evangélikus templom és a hozzá kapcsolódó sorsok*. In: Hatós Pál (szerk.): *Ismeretlen Budapestek. Kis történetek a város nagy múltjából*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2023. 157–180.
- Halász, Iván: *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Kalligram, 2011.
- Kačírek, Luboš: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850–1875*. Kor/ridor Könyvek – Kor/ridor Könyvek. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete Békéscsaba – Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku Békešská Čaba. Budapest: Croatica, 2016.
- Katona Csaba: *Két nemzedék. Egy apa–fiú konfliktus háttere*. *Sic Itur Ad Astra*, (2006) 3–4. sz. 209–236.
- Kertész Botond: *Protestáns uniókisérlet Magyarországon az 1840-es években*. *Protestáns Szemle*, 59. (6. új) évf. (1997) 4. sz. 256–302.
- Kmeť, Miroslav: *Híd a magyar–szlovák kulturális kapcsolatokban. A történész és politikus Zsilinszky Mihály*. *Barátság*, 16. évf. (2009) 3. sz. 6099–6101.
- Kocák, Michal: *Jozef Podhradský*. *Nový život*, 25. (1973) č. 1. 51–72.
- Kollai István: *Szlovákok a korzón – Szlovák írók és költők Budapest élménye*. In: Hatós Pál (szerk.): *Ismeretlen Budapestek. Kis történetek a város nagy múltjából*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2023. 183–220.
- Macho, Peter: *Ružomberčania vo svetle polemiky o patriotizme a nacionalizme*. In: Dzuriak, Karol – Žatkuliak, Jozef (zost.): *Prínos osobností Liptova pre históriu a súčasnosť*. Liptovský Mikuláš: Kníhnicna Gašpara Fejérpataky-Belopotockého v Liptovskom Mikuláši pre Združenie Liptov, 2000. 27–35.
- Matovčík, Augustin: *Ján Pravdoľub Bella (Príspevok k životopisu)*. *Slováci v zahraničí*. (1983) č. 9. 65–83.
- Matus László: *Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben*. *Világtörténet. Új folyam* (2000) ősz–tél, 61–73.
- Matus László: *„Barom öméltósága” esete a „pánszlávok zászlaját lobogtató iparlovagokkal.” Pesti szlovákok irracionális küzdelme protestáns páténsért*. In: Matus László: *A tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan és a maláriás vasutas. Tanulmányok Magyarország szlovák történelméről*. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2020. 113–138.
- Molda, Rastislav: *Jozef Podhradský - Z Pešťbudína do Nohého Sadu*. In: Golian, Ján – Molda, Rastislav a kol.: *[ne]obyčajný život farára*. Banská Bystrica: Society for HumanStudies, 2018. 77–99.
- Pichler, Tibor: *A magyarországi politikai kultúra és a szlovák nemzeti gondolkodás*. *Kor/ridor*, 1. (2014.) 3. sz. 5–24.
- Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957.
- Šišmiš, Milan: *Národné symboly očami Jána Branislava Mičatka*. *Genealogicko-heraldický hlas*, II. (1992) č. 1–2. 5–11.
- Štrba, Ján: *Patentálne boje v Oravskom senioráte*. *Cirkevné listy*, 72. (1959) č. 7–8. 111–114, č. 9. 137–141, č. 11. 172–176.
- Szász Lajos: *A protestáns unió mozgalom története a dualizmus korában*. *Egyháztörténeti Szemle*, 18. évf. (2017) 4. sz. 5–41.
- Víršínská, Miriam: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Martin: Matica slovenská. 2011.

MIRIAM VIRŠINSKÁ

Comenius Egyetem, Neveléstudományi Kar, Történeti és Történeti Didaktikai Tanszék

A Protestáns Pátens és annak fogadtatása a szlovák evangélikusok körében

ABSTRACT. *The Protestant Patent and its acceptance by Slovak Lutherans.* In the middle of the 19th century, the Evangelical-Lutheran Church in Hungary experienced one of the greatest crises in its history. It had been struggling for a long time because of the persecutions of Protestants and attempts to liquidate it, but it was wracked by its own problems and internal conflicts as well. The situation in the Hungarian Protestant Church became unbearable at the end of the 1850s after the fall of Neoabsolutism. On September 1, 1859, monarch Franz Joseph I (1848–1916) issued an imperial patent, also known as the Protestant Patent, which triggered the awakening Slovak national movement, and for several years kept its leaders intensively engaged in the struggle to enforce it. The aim of present study is to summarize the knowledge from previous publications and articles, and to utilize contemporary sources and periodicals to provide information that demonstrates the first steps of Slovak Lutherans after the adoption of the patent and emphasizes the importance of the patent movement in Slovak national life in the 1860s.

Keywords: *slovak lutherans, Cisdanubian church district, Protestant Patent, Pressburg Superintendentence, Karol Kuzmány*

A 19. század közepén a magyarországi evangélikus egyház történetének egyik legnagyobb krízisét élte át. Már régóta nem volt indok és nem mutatkozott törekvés a protestánsok üldözésére, megsemmisítésére, de saját problémáikban és belső csatározásaikban hánykolódtak. Az 1850-es évek végén, a neoabszolútizmus bukása után a magyar evangélikus egyházban uralkodó helyzet tűrhetetlenné vált. 1859. szeptember 1-jén I. Ferenc József (1848–1916) kiadta császári pátensét – amely Protestáns Pátensként ismert –, ami mozgósította az ébredő szlovák nemzeti mozgalmat, és több éven keresztül foglalkoztatta annak életbe léptetése az egyház tisztségviselőit. A pátent támogatók között a nemzethű szlovák evangélikusok köréből a 19. századi szlovák nemzeti élet legismertebb személyeit találjuk. A szlovákok pátensmozgalmának vezetője Karol Kuzmány lett, evangélikus pap, teológus, a bécsi egyetem teológia és kánonjogi professzora, fordító, szerkesztő, költő, író, a szlovák kulturális, egyházi és politikai élet szervezője. Többedmagával – Jozef Miloslav Hurbannal, Michal Miloslav Hodžával, Ján Borbisszal együtt – a császári rendelet végrehajtására törekedett. A szlovák történettudomány az utóbbi években felhívta a figyelmet a szlovák történelem eme

viharos időszakára,¹ de még messze nem dolgozta fel az elsődleges forrásbázist, ami további kutatási lehetőséget biztosít. A jelen tanulmány célja az, hogy összefoglalja az eddigi publikációkból és tanulmányokból meríthető ismereteket, másrészt a korabeli forrásokból és folyóiratokból új információkat gyűjtsön, melyek megvilágítják a szlovák evangélikusok első lépéseit a pátens elfogadása után, harmadrészt hangsúlyozza a pátensmozgalom jelentőségét a szlovák nemzeti életben az 1860-as években.²

A szlovák evangélikusok helyzete a pátens kiadása után

A pátens kihirdetése ellentétes reakciókat váltott ki Magyarországon. Egyesek lelkesedéssel, mások bizalmatlanul fogadták. Kezdetben a támogatók közé tartoztak a lelkészek, etnikai hovatarozástól függetlenül. A pátenssel szemben leginkább a világi képviselők léptek fel, közülük is elsősorban a protestáns nemesség, melynek képviselői töltötték be az egyházigazgatásban és vezetésben a legmagasabb világi tisztségeket, beleértve a kerületi felügyelői pozíciókat. A véleménykülönbség nemzetiségi tekintetben is megnyilvánult. A pátent ellenzők köre főleg a magyar protestánsok soraiból formálódott, míg a szlovák nemzetiségű hívők többsége támogatta a rendeletet, bár körükben is találunk olyanokat, akik elutasították a pátent. Az egyik oldalon álltak tehát a patentalisták (*patentalisti*), a pátens pártfogói, míg a másik oldalon az autonomisták, akik az egyházi autonómia korlátozása miatt elítélték a pátent. Ahogy a szlovák autonomisták egy korabeli folyóiratában kijelentették: „Mi hisszük és valljuk, hogy az autonómia az élet, megrövidíti és megszünteti a bajainkat – főként az evangélikus egyház halálát [...] Az autonómia beszédes szó, és annyit tesz, mint öngazgatás vagy önkormányzás.”³

Ez a rendelet rendkívül fontos volt a szlovák evangélikusok számára. A neoabszolutista rezsim végén többségük elfogadta a pátent mint rég várt törvényt, mely kedvezőbb lehetőséget biztosít számukra a magyarországi evangélikus egyházon belül. Mindenekelőtt lehetőséget láttak arra, hogy szlovák kézbe tudják venni a szlovák evangélikus kerület vezetését és igazgatását, ezzel megakadályozva a jórészt magyar világi tisztségviselők magyarosító törekvéseit a magyarországi evangélikus egyházszervezetben.

A magukat 1860 áprilisáig a pátens szerint megszervezett, azaz koordinált egyházközségek és egyházmegyék többsége szlovák hívőkből állt. A korabeli források számos érdekes statisztikai adatot kínálnak ezek számára vonatkozóan. Ján Borbis például Hornyánszky Viktor *Evangelisches Wochenblatt* című hetilapjában megjelent, *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns* című cikkében 341 egyházközséget sorol fel, melyek 1860 március végéig megszervezték magukat több mint 460 000 hívővel.⁴ Zsilinszky Mihály *A magyarhoni protestáns egyház története* című művéhez felhasználta Borbis munkáját is.⁵ Zsilinszky azonban az *Evangelisches Wochenblatt* adataira alapozva felhívta a figyelmet arra, hogy a következő hónapban, 1860 áprilisának végén már csak 198 pátens szerint szerveződő egyházközség állt

¹ Viršinská: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*, i. m.; Kováč: *Štúrovci, ako ste ich nepoznali*, i. m.; Schwarz: *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte*, i. m.

² Számos publikáció foglalkozik részletesen a Protestáns Pátenssel, annak előkészítésével és egyes rendelkezéseinek értelmezésével: Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, i. m.; Csohány: *A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében*, i. m.

³ *Několik slov o autonomii evanjelické cirkve*. Ewangélik, vol. 1. No. 2. 1862. május 5. 17.

⁴ Borbis: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns*, 342.

⁵ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 716.

fenn, valamivel több mint 300 000 hívővel.⁶ Megkérdőjelezhető, hogy reálisnak tekinthető-e ez a gyors fogyás, noha épp ebben az időszakban az autonomista ellenzék tett döntő lépéseket a pátens visszavonása érdekében, s igyekezett egyházközi és egyházmegyei konventeken agitálni a rendelet ellen.

A szlovák evangélikusok tevékenysége a pátens elfogadása és támogatása érdekében több irányban bontakozott ki. Egyrészt egyének vagy egyházközségek, esperességek, de az újonnan felállított pozsonyi egyházkerület is köszönő felirattal fordult a bécsi kormányzathoz és a császárhoz. Másrészt kiterjedt publikációs tevékenységük is bizonyítja a pátens iránti elkötelezettségüket. Nem utolsó sorban pedig elengedhetetlen megemlíteni az egyházközi gyűléseken a pátens előírásainak érvényesítését,⁷ ahol nem egyszer heves harcok dúltak, és agitáció folyt az autonomisták és a pátens támogatói között.

Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy nem minden szlovák evangélikus támogatta a rendeletet. Az autonomisták közt találunk ismert szlovák lelkészeket is, például Samuel Ormist, aki később a nagyrócei első szlovák gimnázium tanára lett. A szlovák evangélikusok hozzáállásának differenciálódását bizonyítja az a tény is, hogy a pátens által létrehozott pozsonyi egyházkerületen kívül, mely az egyetlen kerület volt, amely elfogadta a pátent, a túlnyomórészt szlovákajkú hívőkből álló többi evangélikus esperesség közül csak a gömői egyházmegye támogatta a pátent, melynek élén a szlovák evangélikus lelkész, költő, Samuel Tomášik állt. A lipcsei egyházmegyében is nehéz helyzetbe került Michal Miloslav Hodža evangélikus lelkész, hazafi, az 1848–1849. évi szlovák forradalmi megmozdulás résztvevője, akinek kiélezett küzdelmet kellett folytatnia a helyi evangélikusokkal a pátens elfogadásáért, mivel azt több szlovák lelkész akadályozta. Mivel ő maga támogatta a pátent, több egyházi perrel, pszichikai terrorral, számos rágalommal, fizetésmegvonással és a lelkészi hivatalból való felfüggesztéssel kellett szembenéznie.⁸

A Pozsonyi egyházkerület

A Protestáns Pátens kiadását követően a túlnyomórészt szlovák híveket tömörítő Dunáninnyi egyházkerület bizonyos fokig sajátos helyzetbe került a többi kerülethez képest. Miközben ez utóbbiakban néhány héten belül kerületi közgyűléseket hívtak össze, amelyek határozatokat hoztak a pátens elfogadásáról vagy visszautasításáról, a Dunáninnyi egyházkerületben Ján Chalupka kerületi adminisztrátor nem koordinálta a bevezetés folyamatát. Várt az egyházkerületi konvent összehívásával. A pátens alapján történő szerveződés előbb a helyi egyházközségekben, majd később az egyházmegyei gyűléseken ment végbe, azaz a többnyire magyarajkú hívőkkel rendelkező kerületekkel szemben a szervezés itt nem felülről lefelé, hanem épp ellenkezőleg, alulról felfelé haladt.

A pátens kiadását követően Chalupka levelet küldött az esperességekhez, benne utasításokkal, hogyan járjanak el a pátens rendelkezéseinek végrehajtásában. Első körben meg kellett volna választani az egyházkerületi felügyelőt, de a szavazás előtt a kerület egyházközségeit a pátens előírásai alapján koordinálni kellett. Emellett figyelmeztette az espereseket, hogy ne húzzák el a választást, mihamarabb fogadják el a pátent.⁹ Chalupka csak 1859.

⁶ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 716.

⁷ Barica: *Patentálna boje v trenčianskom senioráte*, i. m.; Štrba: *Patentálna boje v oravskom senioráte*, i. m.

⁸ Bővebben lásd: Osuský: *Filozofia štúrovcov. III. Hodžova filozofia*, 86–146.

⁹ ECZ APS *Kronika svätomartinskej evanjelickej cirkvi*, i. m.; J. Chalupka levele J. Horvátnak, 1859. október 15. 16–17. Uo.

október közepén küldte el a levelet, amikor már több magyarországi evangélikus egyházkerületben konventet tartottak, és elküldték első panaszirataikat az uralkodónak a pátens ellen. A Dunáninneni kerület adminisztrátora is nagyon fontosnak tartotta volna egy kerületi konvent összehívását Miavában, de több esperes lebeszélte erről.¹⁰

Chalupka törekedett arra, hogy még a konvent összehívása előtt az egyházkerületben lépéseket tegyen a pátens érdekében, a szlovák evangélikusok javára. Bár egyházkerületi konvent hivatalosan még nem erősítette meg a névváltoztatást Dunáninneni egyházkerületről Pozsonyi egyházkerületre, ahogy azt a pátens előírta, Chalupka már megkezdte működését az új Pozsonyi egyházkerület adminisztrátoraként. Az egyházkerület négy új esperességében elrendelték, hogy a hivatalos egyházi nyelv a szlovák legyen. Szorgalmazta, hogy egyes egyházközségek konventjei intézzenek köszönőiratokat az uralkodóhoz vagy más bécsi kormányzati körökhöz. Egyértelmű álláspontot képviselt az új szuperintendens megválasztásával kapcsolatban. Támogatta Karol Kuzmány jelölését, már csak azért is, mivel szerette volna, hogy az egyházkerületben a szlovák maradjon a hivatalos nyelv, s a szlovák egyházkerület szlovák kézben maradjon. Chalupka felhívta a figyelmet arra, hogy ha például Geduly Lajos evangélikus lelkész lenne az egész egyházkerület vezetője, mellyel tulajdonképpen a Dunáninneni egyházmegye szuperintendása is lenne, az egész egyházkerület elnémetesítené vagy elmagyarosítaná.¹¹

Karol Kuzmány ekkoriban még a Bécsi Egyetem professzoraként működött, de közvetlen forrásból jól ismerte a pátens körüli ügyeket, s már kezdettől fogva aktívan támogatta a szlovák evangélikusokat, utasításokat küldött arra vonatkozóan, hogyan járjanak el a pátens ügyében.¹²

Kuzmány tudta, hogy a további fejlődés azon múlik, hogy a Dunáninneni kerület milyen érdeklődést tanúsít a pátens irányába. Tekintettel a helyzet súlyosságára, intenzív kapcsolatokat tartott fenn több ismerősével a kerület különböző pontjairól. Ctiboh Zoch árvai esperesnek azt írta, hogy a siker a független szlovákok tevékenységén alapulhat: „Mert minden, higgyen nekem, minden [...] attól függ, hogy a pozsonyi szuperintendencia hogyan fog működni, ezért hívom fel Önt a tekintet nélküli, határozott fellépésre. Bízom abban, hogy Nyitra, valamint Trencsén megyében és Önöknél is a dolgok jól mennek majd; továbbá bizonytalanul reménykedem Turócbán, Liptótól pedig eleve tartok. Írjon nekem, kérem, hogyan és mi történik.”¹³

Kuzmány tájékoztatta a hlubokai lelkészt, ismert hazafit, az 1849–1849. évi szabadságküzdelem résztvevőjét, J. M. Hurbant arról, milyen további lépéseket kell tenni a pátens támogató nyitrai esperességben a pátens védelmében: Az egyházmegyei konvent megtartása után küldjenek rövid köszönő feliratot az uralkodónak, melyben tájékoztassák arról, hogy a nyitrai esperesség legtöbb egyházközsége a pátensnek megfelelően koordinálta magát, és a nem rendezettekben is a legrövidebb idő alatt sor kerül arra. Egyúttal sürgette, hogy kérelmezzék az uralkodótól egy szlovák tannyelvű tanítóképző intézmény felállítását, amire eddig

¹⁰ SNK LA Zochovci fond, IJ. M. Hurban levele C. Zochnak, 1859. november 11., sign. 101 A 31.

¹¹ SNK LA J. M. Hurban fond, J. Chalupka levele J. M. Hurbannak, 1859. december 17, sign. M 23 C 17.

¹² Karol Kuzmány ezen időszakbeli működésével a következő munkák foglalkoznak: Schwarz: *Über Beziehungen zwischen dem slowakischen Luthertum und Wien*, i. m.; Schwarz: *Wien und das slowakische Luthertum im 19. Jahrhundert*, i. m.; Schwarz: *Karol Kuzmány – ein lutherischer Theologe in Wien*, i. m.; Schwarz: *Karol Kuzmány's Memorande*, i. m.; Schwarz: *Zum 200. Geburtstag des lutherischen Kirchenrechtslehrers Karl Kuzmány*, i. m.; Schwarz: *Karol Kuzmány*, i. m.

¹³ LA SNK J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele C. Zochnak, 1859. október 12., sign. 101 B 11.

Magyarországon még nem volt példa.¹⁴ Az 1859. december 7-én Miavában tartott nyitrai esperességi gyűlés után Hurban Kuzmány ajánlása szerint feliratot fogalmazott az uralkodóhoz.¹⁵ Ötvenháromezer hívó nevében köszönetét fejezte ki azért, hogy 1. „a nehéz, gyötrelmesen megélt idők sérelmei és azok évszázados káros kényszerei után” az evangélikus egyház minden eddigi törvénye ismételt megerősítést nyert a császári rendeletben, 2. a pátens megakadályozza a protestáns unió létrejöttét Magyarországon, 3. a közvetítés az egyház és a trón között egy belügyminisztériumi osztály feladatává vált, 4. az egyházi bíróságok visszakapták ítélkezési jogukat házassági ügyekben, 5. a pátens lehetőséget teremtett tanítóképzők és államilag támogatott evangélikus iskolák létrehozására szegényebb egyházközségek számára is, és végezetül az esperesség a köszönetét fejezte ki az evangélikusok jogainak megerősítéséért és azok kiterjesztéséért a Habsburg Monarchia többi országaira is.

A konventet követően megtervezték a felirat útját Bécsbe, hogy az uralkodónak személyesen átnyújtsák. Az esperesség küldöttsége 1860. január 3-án végül nem Ferenc Józsefnek, hanem Leo Thun grófnak, a vallás- és oktatásügyi miniszternek adta át. A küldöttség élén álló Hurban beszédében állást foglalt a pátens mellett, és kérte a minisztert, hogy Modorban állítson fel egy tanítóképző intézetet, mely működéséhez egyúttal állami támogatást is kért.¹⁶ A nyitrai esperesség példáját a többi esperesség és a Pozsonyi egyházkerület több egyházközsége önállóan is követte. Az egyik legaktívabb pátensaktivista az árvai esperes, Ctiboh Zoch volt, amit számos politikusnak írt levelezése bizonyít. A pátens szerint szervezett árvai esperesség az 1860. március 5-én tartott jaszenovai esperesi konventen¹⁷ köszönő feliratról határozott, amit 1860. március 13-i keltezéssel küldtek el Ferenc Józsefnek.¹⁸ Abban először a múltra utalva felidéztek, hogy ugyan II. József pátense és II. Lipót 1791:26. törvénycikke „új kor” eljövételét jelezte a magyarországi evangélikus egyház számára, azonban valójában csak az 1859. évi pátens „indít új korszakot az evangélikus egyházban. Dicső Császár Őfelségének azon cselekedetéért, hogy megkoronázta az evangélikus egyházat és megerősítette azt a jövőendő időkre, I. Ferenc József császári urunk legfenségesebb neve örökre ünneplelve marad mindenkor.” A vallás- és oktatásügyi miniszter, Leo Thun a rendelet kiadásával „nagy érdemeket szerzett, ezt a legmagasabb pátent életre hívta, fáradhatatlan türelemmel és kitartással kivívta, és ezzel szívünkben halhatatlan emléket állított”.¹⁹

Az esperesség Thunnak címezte a kísérőlevelet, amelyben többek között az új szlovák egyházkerület felállításával kapcsolatban azt kérelmezték, hogy annak székhelye Pozsony helyett Besztercebánya legyen. Ezt egyrészt azzal indokolták, hogy Besztercebánya relatíve központi helyet foglal el az új egyházkerület területén, így takarékoskodhatnának az egyházkerületi konvent tagjainak utazási kiadásaival; másrésztől kijelentették: a Pozsony megyei és a pozsonyi városi esperesség az előző két évtizedben demonstrálta, hogy a magyar és

¹⁴ LA SNK J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1859. december 3., sign. M 23 E 1.

¹⁵ LA SNK J. M. Hurban fond, Nyitrai esperesség hódoló és hűséget kinyilatkoztató felirata az uralkodóhoz, sign. M 23 V 14.

¹⁶ LA SNK J. M. Hurban fond, Kísérő beszéd másolata 1860. január 3., sign. M 23 V 14.

¹⁷ LA SNK Zoch fond, Zoch: Pravdivý a skutočný obraz stavu cirkví evanjelickej a. v. v senioráte oravskom od vydaného c. k. patentu 1. septembra 1859 do našich dníov (rukopis) [Tényleges és igaz kép az evangélikus egyház állásáról az árvai esperességben a császári pátens kiadásától (1859. szeptember 1-től) a mai napig (kézirat)], sign. 101 G 1.

¹⁸ LA SNK Zoch fond, Árvai esperesség – C. Zoch I. Ferenc Józsefhez. 1860. március 13., sign. 101 AB 34.

¹⁹ LA SNK Zoch fond, Árvai esperesség – C. Zoch I. Ferenc Józsefhez. 1860. március 13., sign. 101 AB 34.

német evangélikusok központja lesz, azaz a magyarosítás centruma.²⁰ Nem utolsósorban pedig, folytatták, Besztercebányán már korábban is több szlovák származású bányakerületi szuperintendens székelt, például Samuel Hruškovíc. Ezért fellebbeztek a miniszternél azzal, hogy ha a Pozsonyi egyházkerület pátensszerű szervezése az elérendő cél, akkor feltétlenül támogatni kell kérésüket.²¹ Az egyházkerület új székhelyét Kuzmány javasolta, aki leendő szuperintendensként úgy vélekedett, hogy az autonomisták „bástyájában” (Pozsonyban) nehezséges lehet egy pátenspárti szuperintendens működése, és szerette volna a kerületi központot közelebb hozni a lipitói és Zólyom megyei evangélikusokhoz.²²

A szlovákok sikerrel megalakították az új egyházkerületet. Besztercebányán mint az új egyházkerület székhelyén Kuzmány elkezdte szuperintendensi működését 1860. augusztus 6-án: „Ennek alapján augusztus 6-án megkezdtem hivatali működésemet Besztercebányán. Ezt a várost jelöltem ki ideiglenes lakhelyül, mivel az esperességen belül többen is ezt támogatták, másrészt magam is úgy tartottam helyesnek, hogy a számomra leginkább ismerős egyházmegye közelében legyek.”²³ Később Kuzmány tartott attól, hogy felróják neki, hogy az egyházkerületi székhely helytelen megválasztásával figyelmen kívül hagyott más egyházközösségeket: „Tudom, felróják majd nekem, miért választottam lakhelyemül Besztercebányát. Mert ez felelt meg legjobban a pátensben megszabott határoknak.”²⁴ 1863-ban Besztercebányáról Turócszentmártonra helyezték át a pozsonyi egyházkerület székhelyét, s onnan kormányzott Kuzmány 1866-ban bekövetkezett haláláig.

Az első egyházkerületi konvent a Pozsonyi egyházkerületben

A Pozsonyi patentális egyházkerület történetében fontos mérföldkő volt az első kerületi közgyűlés Breznóbányán 1860. június 27–28-án Chalupka adminisztrátor elnökletével. 178 egyházközösség képviselője gyűlt itt össze.²⁵ A konventet megelőzte az egyházkerület vezetőinek gyűlése, melyet június 25-án rendeztek meg, s megszámlálták a szuperintendens személyére beérkezett egyházközösségi szavazatokat. Aránylag egyértelmű eredménnyel Kuzmányt választották meg 66 szavazattal. A kerületi felügyelő Ferdinand Landerer selmecebányai bányatanácsos lett.²⁶

A konventen megtárgyalták az evangélikus egyház sérelmeit. Rögtön az ülés kezdetén a pátens hívei hatalmas erőfeszítéseket tettek a rendelet védelmére. Meg kellett erősíteniük hitvallásukat, miszerint a pátens semmilyen módon nem ássa alá az evangélikus egyház autonómiáját. A helyzet bonyolultságára való tekintettel Chalupka volt adminisztrátorként titkos szavazást rendelt el arról, tovább folytatódjon-e a Pozsonyi egyházkerület szervezése. A szavazás csaknem egyhangú igennel zárult, csupán egy ellenszavazat érkezett. A konvent kinyilvánította, hogy a pátens alapján szervezett egyházközösségek és esperességek szétbomlasztása törvénytelen, nem felel meg az evangélikus elveknek, „nem erkölcsös, az istentelen-

²⁰ LA SNK Zoch fond, C. Zoch levele J. M. Hurbannak, 1861. november 11. sign. 101 E 2.

²¹ LA SNK Zoch fond, Árvai esperesség – C. Zoch L. Thunnak, 1860. március 12., sign. 101 AB 35.

²² LA SNK Zoch fond, Kuzmány: Oznam o správě záležitostí superintendencie a. v. prešpůrské od času nastoupení úřadu superintendenciálního skrze K. Kuzmányho až do superint. konventu držaného vo Sv. Martine dne 26. a 27. septembra 1860 (rukopis) [Értesítő a pozsonyi szuperintendencia híreiről K. Kuzmány szuperintendensi hivatalba lépésétől egészen a Turócszentmártonban 1860. szeptember 26. és 27. napján tartott kerületi közgyűlésig (kézirat)], sign. 101 AE 18.

²³ Uo.

²⁴ LA SNK, J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1861. február 16., sign. M 23 E 1.

²⁵ Bujnák: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*, 216.

²⁶ *Zápisnica výboru poradového sup. dňa 25. jun...* Cirkewní listy, 3. (1866) No. 8. 255.

ségnek és hitetlenségnek nyit sarkig kaput”, és követelték a bomlasztás beszüntetését. A közgyűlés kijelentette, hogy az autonomista pesti Középponti Bizottmány törvénytelen, mivel nem az evangélikus egyház egésze hozta létre, és nem hatalmazta fel, hogy nevükben „diktatórikus hatalmat és kormányzást gyakoroljon felettük”. A küldöttek tiltakoztak azon hazug kifogások ellen is, miszerint az egyházközségek önző vagy politikai okokból, adott esetben csupán az uralkodó iránti hűségéből koordinálták magukat.²⁷

A konventen megvitatott legfontosabb rendelkezések közé tartozott az egyházi nyelv meghatározása. A szlovák evangélikusok mindenekelőtt azt követelték, hogy anyanyelvük legyen az istentisztelet és az oktatás nyelve, és erősítsék meg annak használati jogát a helyi, az esperesi, egyházkerületi közgyűléseken, ahogy a zsinatokon és az egyetemes gyűléseken is. Az uralkodó előtt tisztelgő szuperintendensi küldöttséget választottak a céllal, hogy informálják őt a fenyegetésekről, melyekkel szembe kell szállniuk az autonomisták ellenében, illetve kérik tőle önálló szlovák evangélikus egyház létrehozását Magyarországon.²⁸

Kuzmány még a kerületi konvent előtt kifejtette, hogy e terv megvalósítása érdekében a küldöttségnek személyesen az uralkodónak kell átadnia a feliratot. Azt tanácsolta a szlovák evangélikusoknak, hogy a felirat térjen ki az egyház 1848 előtti rendezetlen állapotára, ezzel is hangsúlyozva új belső rend szükségességét. Továbbá tárgyalja a felirat a pátens és az 1860. május 15-i uralkodói irat ellen folyó agitáció módszereit, és tájékoztassák Ferenc Józsefet a pátens el- vagy el nem fogadásáról döntő helyi és esperesi konventek során történt viharos jelenetekről.²⁹

A pátenspárti küldöttséget 1860. július 5-én fogadta Bécsben I. Ferenc József császár. A küldöttség szószólója, M. M. Hodža köszönetét fejezte ki a császárnak a Protestáns Pátens kiadásáért, azt követően beszámolt a pátenspárti egyházközségek és esperességek szorongatott helyzetéről, valamint az autonomisták által okozott sérelmekről. A legálisan megtartott egyházkerületi konvent alapján kérelmezték az ott megválasztott egyházkerületi tisztségviselők és hivatalnokok, valamint a konvent egyéb rendelkezéseinek megerősítését. Ferenc József a küldöttség beszámolójának meghallgatása után a következő szavakat intézte hozzájuk: „Örömmel veszem az evangélikus nép s lelkészei háláját azért, mit én oly szives indulattal s jóakarattal Magyarország evang. alattvalóimnak a patenssel adni szándékoztam; ezen hálás elismerés annál jobban esik szívemnek, minél inkább sajnálom, hogy sokan jó indulatimat háládatlansággal is viszonyozták. Az evang. tót népnek irántam s kormányom iránt nehéz időkben bebizonyított hűségét és hódolatát ismerem, s meg vagyok győződve arról; felszólítom pedig önöket, erősítsék meg népeiket ezentul is irántami hűségében, s ne engedjék, hogy a törvény ösvényétől téríttessék el. A mit az evang. egyháznak a patensben megígértem, azt teljesíteni is fogom; maradjanak a patens mellett, s ne hagyják magukat az általa biztosított rendtől semmi által sem eltéríteni. A pozsonyi szuperintendensi gyűlésnek törvényes határozatait megerősítem, panaszait megvizsgálhatom s orvoslandom azokat. Legyenek állhathatosak, s maradjanak irántami hűségökben, egyházukérti buzgó s törvényes működésök-

²⁷ LA SNK Zoch fond, Protokol superintendenciálneho konventu držaného dňa 27. júna v slobodném kráľovském mestě Březně [A Breznóbánya szabad királyi városban 1860. június 27-én tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve], sign. 101 AF 1.

²⁸ Uo.

²⁹ LA SNK J. M. Hurban fond. K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak (keltezés nélkül, 1860. május 15. és június 27. között), sign. M 23 E 1. [I. Ferenc József 1860. május 15-én felfüggesztette a pátens kötelező hatályát, lehetővé tette a hagyományos egyházmegyék és egyházkerületek szervezését. Ugyanakkor kijelentette, hogy a már a pátens szerint koordinált egyházkerületek, egyházmegyék és egyházkerületek működését nem szabad akadályozni. A szerk. jegyzete.]

ben.³⁰ Ezután informális megbeszélés következett az uralkodó és a küldöttség tagjai között, amelyet később „jóságos atya és a hűséges gyermekek” közötti beszélgetéshez hasonlítottak. Az uralkodótól lelkesen távoztak, az uralkodásban eltöltendő hosszú éveket kívántak neki, merthogy „ilyen uralkodó védelme alatt nincs több félnivalójuk a gonoszok olyan lázadásától, mint amit az ellenzéki oldal elkövet”.³¹

A császári audiencia után további hivatalos találkozókra került sor magas rangú politikusokkal. Pozitív visszajelzést kaptak Benedek Lajos magyarországi kormányzótól is, aki szintén sajnálatát fejezte ki a magyar evangélikus egyház kettészakadása miatt, és megígérte, hogy szigorúan fellép az autonomisták által elkövetett minden törvénytelenesség ellen.³²

Valószínűleg felkeresték Kuzmányt is, aki ezidőben Bécsben tartózkodott, hogy hivatalosan értesítsék őt szuperintendenssé választásáról. Érdekes, hogy Kuzmány, aki a Pozsonyi egyházkerület kihirdetése óta az egyértelmű jelölt volt a szuperintendensi posztra,³³ bizonytalanodott, hogy elfogadja-e ezt a pozíciót. Félelmei érthetőek, hiszen el kellett hagynia bécsi professzori posztját, ami többek között rendszeres jövedelmet garantált a számára. A Protestáns Pátens körüli helyzet nem úgy alakult, hogy kétség nélkül válaszolhatott volna az ő és családja jövőjét érintő felkérésre. A bécsi események középpontjában állt, vezető politikusokkal tartott fenn kapcsolatot, így a szlovák evangélikusok lehetőségeit reálisan mérte fel. Hurbannak küldött magánlevelezésében kételyeit fejezte ki a szuperintendensi kinevezéssel kapcsolatban: „Ön nem tudja, amit én tudok, ezért valószínűleg furcsállni fogja az én úgymond óvatosságom. A kormány jól tudja, hogy ez politikai lázadás, de nem akarja magát e felismerésre határozottan rászánni, én tudom, miért, és innen ered az elővigyázatosságom.”³⁴

Kuzmány végül válaszolt a szuperintendensi felkérésre, és meghatározta azokat a feltételeket, amelyek mellett azt elfogadja. Thun miniszternek két lehetőséget ajánlott fel. Egyrészt véglegesen megerősíthetik szuperintendensként, de csak abban az esetben, ha a kormányzati körök kezeskednek arról, hogy a május 15-i pátens után betartják ígéretüket, és fellépnek a patentalisták elleni autonomista támadásokkal szemben. Követelte, hogy nyilvánítsák törvénytelennek az ő kerületének területén belül a magukat nem koordinált egyházközségeket, esperességeket és az autonóm Dunáninnyi egyházkerületet. Továbbá a kormány ne erősítse meg az autonóm kerületek közgyűléseinek határozatait, beleértve a Dunáninnyi kerületi konventét és ott az autonomista Geduly Lajos szuperintendenssé választását. Sürgette, hogy a kormány oszlassa fel a pesti Középponti Bizottmányt, és tiltsa meg egyetemes felügyelő választását.³⁵ Második alternatívaként Kuzmány kijelentette, hogy amennyiben a kormányzat nem fogadja el az előzőekben kifejtett „általános” feltételeit, csak ideiglenes kinevezést fogad el, provizorikus szuperintendensként működik. Ezeken kívül „magánjellegű” igényeket is támasztott, melyek magukban foglalták szuperintendensi poszt-

³⁰ ECZ APS, rendezetlen iratok. Zpráva od vyslanstva konventu superintendencie přešpurské k jeho c. kr. apoštol. Veličenstvu, [Jelentés a pozsonyi egyházkerület küldöttségétől császári és királyi apostoli Ófelségének] 1. [Az uralkodó szavait magyar nyelven közölte: „Viszhangok”. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 3. évf. 31. szám 1860. augusztus 5. 988. A szerk. jegyzete.]

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ „Hálára méltó Kuzmány vállalása [...] a nemzet javát szolgáló műveltsége, ékesszólása, energiája és szeretete.” D. Lichard levele C. Zochnak, 1859. október 26. Idézi: Hučko: *Ctiboh Zoch*, 84.

³⁴ SNK LA J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1860. július 15., sign. M 23 E 1.

³⁵ SNK LA Zbierka literárnych jednotlivín, K. Kuzmány levele L. Thunnak, 1860. július 8., SNK-ALU, sign. J 2788.

jának pontos pénzügyi feltételeit és nyugdíjba vonulás esetén nyugdíjának mértékét. Nem mellesleg biztosítékot kért arra, hogy lehetősége legyen visszatérni bécsi professzori állásába, ha esetleg negatív kimenetelű lenne a patentalis Pozsonyi egyházkerület sorsa és megszűnése.³⁶

A követeléseiről Hurbant is tájékoztatta, s kiemelte, hogy abban az esetben, ha elfogadja a szuperintendensi hivatal, fellép az autonómiapárti esperesek és felügyelők „bitorló” magatartása ellen. Fontosnak tartotta, hogy a szlovák evangélikusok egyeztessék céljaikat, különben erőfeszítéseik nem fognak a várt eredményekhez vezetni: „Kötelességünk világosan tudni: 1. mit akarunk, 2. milyen módszerrel akarjuk, és milyen módon érhető el a cél ezen körülmények közt, különben minden fejvesztve történik majd.”³⁷ Kuzmány már kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a pátens fenntartása elsősorban Bécsen múlik. Kizárólag a kormányzati köröktől függött, hogy a kormány meddig fogja támogatni a patentalistákat. Az autonomisták törvénytelen cselekedeteinek megszüntetésére adott udvari ígérek ellenére nem volt sok ok az optimizmusra, és ezek az ígérek egyébként sem valósultak meg. Ellenkezőleg, bár a szlovák patentalis egyházkerület képviselői a pozitív információk, a császári ígéret és a kormányzati körök ismert tagjainak kijelentései után erélyes közbelépést vártak az autonomista fenyegetéssel szemben, Kuzmány pesszimista feltételezéseit beigazolódta, amikor a Benedek kormányzó előtt bejelentett hivatalos tiltakozása ellenére a kormányzat elismerte az autonóm konventek határozatait, annak ellenére, hogy eredetileg megígérték, hogy cselekedni fognak ez ügyben.³⁸

Jozef Miroslav Hurban erőfeszítései egy önálló szlovák evangélikus egyház létrehozására

1861-ben a kormányzat elismerte az újjáalakult autonóm Dunáninni egyházkerületet, ami ellenkezett az udvar és a kormányzati körök hivatalos nyilatkozataival. Ferenc József tudomásul vette az autonóm Dunáninni egyházkerület létezését, és csak idő kérdése volt, hogy mikor kerül sor a pátens végleges visszavonására. Ferenc József továbbra is támogatta Kuzmányt és a szlovák patentalistákat, de véleményét gyakorlatilag már nem osztották a vezető politikusok.³⁹ A Pozsonyi egyházkerület pátensbarát vezető tisztségviselői fokozatosan kezdték felismerni ezt a tényt. Amikor a pátens szerinti rendszerben már csak néhány egyházközösség maradt fenn, Kuzmány kedvezőtlen helyzetében évente felvetette azt a lehetőséget, hogy a Pozsonyi egyházmegye teljes egészében visszalép a pátensről.⁴⁰

³⁶ Uo.

³⁷ SNK LA J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1860. július 15., sign. M 23 E 1.

³⁸ LA SNK, Zoch fond, Kuzmány: Oznam o správě záležitostí superintendencie, i. m.

³⁹ 1860-ban Kuzmány úgy gondolta, hogy Bécsben „ő császári felségének tábora nem hajlik a pátens visszavonására, de ha annak a pártnak a leleményessége célt ér, hivatalomat leteszem helyettesem kezébe”. LA SNK J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1860. november 13., sign. M 23 E 1. 1861-ben Benedek a pátensről kijelentette, hogy „a kormány dezorganizációt akar”. LA SNK, J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1861. január 8., sign. M 23 E 1.

⁴⁰ „Elvették a fizetésem, új szuperintendensi szavazást írnak ki. Természetesen, hiszen ha az egyházból mindenki cserbenhagy engem, úgy mindennek vége.” LA SNK J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1860. október 27., sign. M 23 E 1. „Nem maradt semmi, a végső összeomlást nem megvárni (leveleim vannak arról, hogy minden oldal felszólított a döntő lépésre) és szuperintendenség és professzorátus nélkül maradni.” LA SNK J. M. Hurban fond, K. Kuzmány levele J. M. Hurbannak, 1862. január 15., sign. M 23 E 1.

Egyes szlovák evangélikusok kezdettől tudtak Kuzmány szándékáról, de remélték, hogy amíg a császár a pátens támogatók mellett áll, nem fog lemondani hivataláról, és a pátenses egyházkerület továbbra is fennáll. Arra az esetre, ha Kuzmány mégis leköszönne hivataláról, amire leginkább fizetésének felfüggesztése nyomán kerülhetne sor, Hurban felvázolt egy lehetséges alternatívát arra, hogyan lehetne Kuzmányt szuperintendensi hivatalában megtartani: Fizetését az egyházkerület fizetné, nem a kormány, mivel az elsődleges cél a szlovák evangélikusok számára egy „önálló és önkormányzó szlovák evangélikus, lutheránus egyház” fenntartása, ezzel a patentalista Pozsonyi egyházkerületre utalva. Annak működésének pénzügyi fedezetét adománygyűjtéssel kívánta biztosítani. Ha ez a terv se járna sikerrel, a szlovákoknak nincs más választásuk, mint végleg visszalépni a pátensről. Abban az esetben, ha a szlovák egyházkerület fennmarad, egy „kis zsinatot” kellene összehívni, ott új alapokmányt kidolgozni, mely alapján nemcsak szlovák egyházkerületet, de önálló szlovák evangélikus egyházat is fel lehetne állítani, és az alapokmányt uralkodói jóváhagyásra kellene előterjeszteni.⁴¹

Hurban elgondolása szlovák evangélikus egyház létesítéséről és bátor, szókimondó követelése egy kizárólag szlovák evangélikusok részvételével tartandó zsinatra vonatkozóan abból eredt, hogy az októberi diploma (1860. október 20.) kiadása után azt várta, hogy az új alkotmány a Habsburg Monarchia minden nemzetének vallási és nemzeti egyenjogúságot fog biztosítani.⁴² Ennek alapján a szlovákoknak lehetősége nyílna önálló szlovák evangélikus egyház alakítására, mely maga határozná meg a zsinaton tárgyalta egyházi rendszabását.

A jónéhány pozitívum ellenére, melyeket Hurban megfogalmazott a Protestáns Pátens értékelése kapcsán, maga sem találta optimálisnak a rendeletet. A pátens körüli események nyomán, illetve a magyarországi belpolitikai helyzet alakulásának ismeretében 1861 elején a legjobb megoldásnak a pátens elhagyását látta volna, mivel azt az egyházközségek többsége elutasította.⁴³ Hurban szerint a szlovák evangélikusoknak külön szabályozást kellett volna kialakítaniuk, majd az uralkodóval jóváhagyatni. Ugyan a pátens a szlovákoknak segített abban, hogy a „magyar propagandától” megvédjék egyházi előnyeiket, de Hurban szavaival élve, „a Zimmermann-féle gyom sokáig nem áll”.⁴⁴ Ha az uralkodó érvényben hagyta volna a pátent, a szlovákok tiszteletben tartották volna azt: „Nem vonja vissza a császár a pátent – mi nem dobjuk el azt.”⁴⁵ Hurban pátenshez való viszonyulásának változását mindenekelőtt a belpolitikai események és a szlovákok aktivitása idézte elő abban az időszakban, amikor az uralkodó politikai tárgyalásai zajlottak a magyar országgyűlés képviselőivel 1861-ben a Habsburg Monarchia jövőbeli államjogi állásáról, és törvényes megoldást kellett találni a nemzetiségi kérdés ügyében is. Miután az uralkodó az említett események következtében elvesztette érdeklődését a Protestáns Pátens iránt, és a szlovákok új szlovák politikai és államjogi programról tárgyaltak, Hurban fontosnak tartotta új utat találni a szlovák evangélikusok követeléseinek érvényesítésére. Ezért 1861-ben a belügyminisztériumhoz címzett

⁴¹ ECZ APS, rendezetlen iratok, J. M. Hurban levele K. Kuzmányhoz, 1860. november 21.

⁴² Hurban: *20. október čili patent a diplom.* Ewangelické cirkevní noviny, 1. No. 26. 1860. november 15. 213.

⁴³ „A pátent illetően itt lenne az ideje, hogy a császár öfelsége azt visszavonja, miután a legtöbb egyházközség visszautasította.” ECZ APS, rendezetlen iratok, J. M. Hurban levele K. Kuzmány-nak, 1861. január 12.

⁴⁴ ECZ APS rendezetlen iratok, J. M. Hurban levele K. Kuzmány-nak, 1861. január 12. [Josef Zimmermann miniszteri tanácsos protestáns ügyekben Thun jobbkeze volt, a pátens kidolgozójaként tartották számon. A szerk. jegyzete.]

⁴⁵ ECZ APS rendezetlen iratok, J. M. Hurban levele K. Kuzmány-nak, 1861. január 26.

februári memorandumában kérvényezte az önálló szlovák evangélikus egyház létrehozását.⁴⁶ Követelte a szlovákok által lakott terület leválasztását önálló közigazgatási egységként Magyarországról és külön koronatarományként az osztrák hatóságok igazgatása alá helyezését. Felismerte, hogy a nemzeti függetlenséget nem lehet kivívni a nemzeti élet minden területének önállósodása nélkül, beleértve az egyházi vonatkozásokat is, ezért szerepelt memorandumában egy független szlovák evangélikus egyház létrehozásának követelménye. A pátens körüli helyzet, annak érvényessége a következő időszakban folyamatosan foglalkoztatta a szlovák evangélikusokat, autonomistákat és patentalistákat egyaránt. Többen felismerték, hogy szükséges cselekedni, függetlenül attól, hogy a pátent visszavont-e az uralkodó vagy sem, annak érvényben maradásától függetlenül egyesíteni kell a szlovák evangélikusokat. 1861-ben a pátenssel kapcsolatos fenntartásai ellenére Hurban még mindig ragaszkodott a pátenshez, arra hivatkozva, hogy „Nálunk a világiak minden cselekedete a birodalom végső fordulatra irányul”, és a pátens éppen arra nyújt garanciát a szlovák evangélikusok számára, hogy a magyar elemeket a pátenses egyházkerület határán feltartóztatja.⁴⁷ Ezen nyilatkozata ellentmondásban áll azonban a fentebb említett tényekkel, és feltehetően abból fakadt, hogy memorandumát a kormányzati körök nem fogadták megfelelően.

A szlovák sajtó szerepe a pátens támogatásában

Hogy milyen fontos feladatot jelentett a Protestáns Pátens a szlovák evangélikusok számára, mutatja pátent támogató kiterjedt publikációs tevékenységük. Különösen azokat a rendelkezéseket igyekeztek népszerűsíteni, amelyek biztosították és kiterjesztették a szlovákok jogait a magyarországi evangélikus egyházon belül, Hodža szavaival élve, „megvédjük egyházunk jogait az azokat a múltban könyörtelenül eltipró és ma is eltaposó népekkel szemben”.⁴⁸

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy bár a szlovákok elfogadták a pátent, szem előtt tartották, hogy az nem jelentett optimális szabályozást, de „annak ellenére jobb, mint a korábbi természetellenes állapot”. Azzal a meggyőződéssel fogadták el, hogy majd zsinatot hívnak össze, és ott kiküszöbölik a hiányosságokat, esetleg pótolják a hiányzó rendelkezéseket, amelyek javítanák a szlovák evangélikusok helyzetét Magyarországon.⁴⁹

A pátens védelmét célzó publikációs tevékenységbe számos prominens szlovák evangélikus bekapcsolódott. Közülük a legkiterjedtebb munkássággal Karol Kuzmány, Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža, Ján Borbis, Jozef Podhradský és Ján Leška rendelkezett. Ide sorolhatjuk a helyi és esperesi konventeken elhangzott védőbeszédeket is.⁵⁰ A pátens védelme központi helyet foglalt el az evangélikus egyházi lapok hasábjain,⁵¹ előbb az *Ewangélické cirkevné nowinyben* (Evangélikus Egyházi Újság), majd 1863-tól Hurban kiadásában a *Církevní listyben* (Egyházi Levelek).⁵²

⁴⁶ Hurban memoranduma a bécsi belügyminisztériumi titkár Rudolf Hirsch részére a szlovák kérdés rendezéséről. Közli: Bokes: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu*, No. 68. 237–239.

⁴⁷ ECZ APS rendezetlen iratok, J. M. Hurban levele K. Kuzmányynak, 1861. április 26. APS MT, rendezetlen anyag.

⁴⁸ Hodža: *Protestant proti protestantským unistům*, i. m.

⁴⁹ LA SNK Zoch fond, Zoch: Pravdivý a skutočný obraz stavu cirkví evanjelickej, i. m.

⁵⁰ LA SNK Zoch fond, Zoch: Fragment reči na seniorálnom konvente [Beszédtrüedékek az esperességi konventen], sign. 101 G 1.

⁵¹ ĎUROVIČ: *Boj o Patent v cirkevných časopisoch*, i. m.

⁵² Pavol Dobšínský az '50-es évek végén egy evangélikus folyóirat kiadásán fáradozott *Letopis pre cirkev, dom a školu* (Évkönyv egyház, otthon és iskola részére) címmel. „Számos figyelemztetést

Az *Ewangelické cirkevné noviny*-t 1860-tól Pesten adták ki Jozef Podhradský és segéd-szerkesztője, a selmebányai lelkész Ján Seberíny szerkesztésében. Hogy mi készítette a szlovák evangélikus egyházat újságkiadásra, Seberíny így foglalta össze: „Elérkeztek múlt ősszel a szeptemberi napok. Saját folyóirataikban harcra kész magyar és német elemeket találtak. A szlovákok ellenben mély álomba merültek. Te, szegény dolgos nép, magja az evangélikus egyház három egyházkerületének [...] te, elhanyagolt szlovák evangélikus nép, ki és hol beszél hozzád rokon lélekkel és szívet nemesítő hangon, foglalkozik-e akár csak egyetlenegy egyházi újság és egyetlen köznépek szóló könyv is a jelen kérdéseivel? Gondoljunk mint rokon lelkekre a bányavárosok, Árva és az Alföld érzékeny szlovák evangélikus lakóira, akik ott tömegesen élnek; és mit csinál az egyház maga a jövő lelki pásztoraiknak, szónokainak, tanáraiknak, íróinak nevelése érdekében? Semmit! De az egyének összekapcsolódása táplálja a lelkierőt és helyettesítheti az egyházi gondoskodást. Ezt akarjuk mi!”⁵³

Legintenzívebben Kuzmány lépett fel a pátens védelmében a sajtó hasábjain.⁵⁴ Az egyház jog professzoraként főként történelmi nézőpontból védelmezte a pátent, amikor megkérdőjelezte azokat az érveket, melyek szerint a pátens sérti az evangélikusok vallásszabadságát biztosító történelmi jogokat: „A császári pátens nem is annyira káros és rossz, és egyetlen betűjével sem sérti a mi evangélikus jogainkat és szabadságunkat, ellenkezőleg, ez a pátens a legnagyobb jótétemények egyike, amely vallásunkkal és egyházunkkal történhetett.”⁵⁵ Következtetéseivel mindenekelőtt meg akarta erősíteni, hogy a pátens nem érinti az evangélikus hitvallás alapvető tételeit, érvényben lévő törvényekből kiindulva garantálja az evangélikusok jogait.

Kuzmány hangsúlyozta, hogy az uralkodónak joga van arra, hogy országos egyházi törvények alapján meghatározza az evangélikus egyházszervezetet, mivel az „evangélikus lutheránus egyház elismeri, hogy az uralkodó hatalma Istentől származik”. Ebben az összefüggésben megemlítette II. József Türelmi Rendeletét is, amely bár oktrojált rendelet volt, a magyar protestánsok nem elleneztek, nem agítottak ellene, és nem követelték a visszavonását.⁵⁶ A rendelet kiadása után zsinatot tartottak, amelynek végzéseit sem az uralkodó, sem az országgyűlés soha nem hagyta jóvá, és a magyar protestánsok sem fogadták el azokat egyöntetűen. A magyar evangélikusok ezért új zsinat összehívását követelték, hogy kidolgozzanak egy olyan alkotmányt a magyarországi evangélikus egyház számára, mely megfelelné a legtöbb magyar evangélikus igényeinek. Kuzmány hangsúlyozta továbbá, hogy a pátens rendel-

---

követően arra a gondolatra jutottam egyházunk jelenlegi körülményei között, hogy itt az idő, hogy létrehozzunk egy egyházi folyóiratot. Ez a feladat ugyan inkább ismertebb férfiakat illetné, mint csekélységemet, de mivel ilyen sorsdöntő időben, mint a mostani senki sem jelentkezik, eltökéltem magam azon munkához csatlakozni, ha abban sokan közülünk részt vesznek, amitől minden siker függ.” P. Dobšínský levele A. Sládkovičnak, 1859. október 8. Idézi: Kraus (ed.): *Korešpondencia A. Sládkoviča*, 455. A szándékától végül visszalépett, mivel a kiadáshoz nem szerzett elegendő támogatást. Ugyanakkor pozitív visszhang fogadta egy szépirodalmi lap kiadásának gondolatát: „Anekdotákat szeretnénk, elbeszéléseket »elvarázsolt hercegnőkről« stb., tanácsra van szükségünk a »fogfájásról« – addig, hogy »hogyan olvasztható ki a megfagyott hagyma.«” A. Sládkovič levele P. Dobšínskýnak, 1859. december 20. Közli: Kraus (ed.): *Korešpondencia A. Sládkoviča*, 33. levél, 75. Dobšínský 1860 májusától jelentette meg a Sokol című kiadványt.

⁵³ Idézi: Borbis: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns*, 341.

⁵⁴ Kuzmány: *Lidu evanjelického augs.*, 16.; Kuzmány: *Das Gute Recht der evang. a. c. Preßburger Superintendenz*, 42.; Kuzmány: *List důstojného pána Kuzmányho*, 3–11.; Kuzmány: *Pre aké a ktoré príčiny prijali*, 260–271.

⁵⁵ Kuzmány: *Lidu evanjelického augs.*, 3.

⁵⁶ Kuzmány: *Lidu evanjelického augs.*, 7.

kezései elősegítették az egyház demokratizálódását, hiszen az egyházközségek, az esperességek és egyházkerületek szabadon választhatták volna világi és egyházi tisztségviselőiket, miközben csak „*igaz és tiszta hitű férfiak*” voltak választhatók. Fontosnak tartotta, hogy a független evangélikusok továbbra is nemzetiség szerint határozhatták meg a liturgikus és az egyházi hivatalos nyelvet az egyházközségekben. A kevés pátensvédelmező egyikeként rámutatott arra, hogy a pátens érvénye nemcsak Magyarországra, hanem Horvátországra, Szlavóniára, Dalmáciára és a katonai határőrvidékre is kiterjedt, ezzel kiszélesítve az ott lakó evangélikusok jogait. Ugyanakkor a Habsburg Monarchia többi szlávjainak a jogait is megerősítették bizonyos mértékig, hiszen az 1791:26. törvénycikkben biztosított jogok eddig rájuk nem vonatkoztak.

Kiemelte, hogy a házassági ügyekben való ítélkezést a pátenst egyházi bíróságokhoz utalta. A zsinat összehívásának előkészítésére vonatkozó szabályozást lehetőségnek tekintette új egyházi rend megteremtésére, merthogy „rendetlenségből törvényes szabályozás nélkül nem lehet rendet teremteni”.⁵⁷

Kuzmány abban látta a pátens szlovákok általi elfogadásának egyik legfontosabb okát, hogy „népünket, egyházainkat és községeinket, evangélikus-lutheránus, szlovák nemzetünket a tévedhetetlen önjelöltek és dűsvérű autonomisták ne kálvinizálják és ne magyarosítsák, mi szlovák nemzetünkhöz hű gyermekeként meg akarunk maradni utódainknak, evangélikusnak, lutheránusnak”.⁵⁸ Megállapítható, hogy miközben a magyar evangélikusok azért utasították el a pátenst, mert az nem tette lehetővé számukra, hogy a világi tisztségviselők túlsúlyát magyarosítási célokra használják fel, Kuzmány éppen ellenkezőleg, a pátenst arra tekintette eszköznek, hogy „falat” állítson a magyarosítás elé.

Kuzmány hangsúlyozta, hogy egyetlen nemzet sem járhat el önkényesen és uralkodhat más nemzet felett az egyházon belül, ezért a szlovák evangélikusok elfogadták a császári pátenst, „dacolva minden világi szabadsággal”, mert az biztosítja az egyenlőség jogát, és „soha, de soha többé nem törekszünk autonómiára, míg nem szervezett és biztosított a hitvallás, a rend, a szabad evangélikusság mindenben és mindenben keresztül”.⁵⁹

Összegzés

A pátensharcok az 1860-as években végig foglalkoztatták a szlovák nemzeti emancipációs mozgalom vezető evangélikus képviselőit. A Protestáns Pátensben mindenekelőtt lehetőséget láttak arra, hogy megszüntessék a magyar világi tisztségviselők befolyásgyakorlását az evangélikus egyházban a hódító magyarosító tendenciák érdekében. A szlovák evangélikusok a pátenst olyan törvénynek tekintették, amely meghatározott demokratikus alapelv jegyében lehetővé tette volna számukra, hogy az uralkodó főfelügyelete alatt önálló szlovák evangélikus egyházat hozzanak létre anélkül, hogy a magyar protestáns nemesség beavatkozna annak irányításába. Ez tükröződött az evangélikus értelmiség képviselőinek több dokumentumában, akik a szlovák nemzeti program egyik fontos pontjaként szorgalmazták önálló szlovák egyházak létrehozását. A pátensharcok időszaka több területen is számos pozitív eredménnyel járt a szlovák nemzeti mozgalomra nézve. A 19. század hatvanas éveiben a szlovák nemzeti emancipációs mozgalom vezető evangélikus képviselői intenzíven foglalkoztak a pátensszel, ami elsősorban publikációs tevékenységükben öltött testet. A pátens támogatása céljából több szlovák evangélikus folyóirat jött létre. Végso következtetésként a szlovák

⁵⁷ Kuzmány: *Pre aké a ktoré príčiny prijali*, 220.

⁵⁸ Kuzmány: *Pre aké a ktoré príčiny prijali*, 263.

⁵⁹ Kuzmány: *Pre aké a ktoré príčiny prijali*, 271.

evangélikusok ráébredtek arra, hogy a pátens nem ideális szabályozás. Ám esélyt nyújtott számukra egy önálló szlovák egyházkerület létesítésére, amiből később egy magyarországi független szlovák evangélikus egyház felállítására nyílhatott volna lehetőség.

Fordította: TÓTH ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Slovenská národná knižnica, Literárny archív (SNK LA) [Szlovák Nemzeti Könyvtár, Irodalmi archívum]

J. M. Hurban fond

Zoch fond

Karol Kuzmány fond

Zbierka literárnych jednotlivín [Irodalmárok gyűjteménye]

Evanjelický a. v. cirkevný zbor v Martine, Archív Patentálnej superintendencie (ECZ APS) [Turócszentmártoni evangélikus egyházközség, Pátenses egyházkerület levéltára]

Korešpondencia J. M. Hurban, K. Kuzmány, M. M. Hodža, J. Francisci, J. Chalupka rendezetlen levelezése

Kronika svätomartinskej evanjelickej cirkvi (rukopis) [Turócszentmártoni evangélikus egyház krónikája (kézirat)]

Nyomtatott források

Bokes, František (ed.): *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1918, I, 1848–1867*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1962.

Borbis, Johannes: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung nebst einem Anhang über die Geschichte der protestantischen Kirchen in den deutsch-slavischen Ländern und in Siebenbürgen*. Nördlingen: Beck'sche Buchhandlung, 1861.

Hodža, Michal Miloslav: *Protestant proti protestantským unistům v cirkvi evanjelicke a. v. v Uhřích. Zv. 1*. Viedeň: Tiskem Mechitharistů, 1863.

Kraus, Cyril (ed.): *Korešpondencia A. Sládkoviča*. Martin: Matica slovenská, 1970.

Kuzmány, Karel: *Pre aké a ktoré príčiny prijali sme my patent cisársky z 1-ho Sept. 1859 a následkom jeho minist. prozatímné nariadenie z 2-ho Sept. 1859?* Cirkewní listy, 3. (1865) 219–222., 260–271.

Kuzmány, Karel: *Lidu ewanjelickeho augs. v. v Superintendencii přešpurské úpřimné a věrné poučení o cis. král. patente vydaném 1. sept. 1859*. Banská Bystrica: Tiskem Filipa Wacholda, 1860.

Kuzmány, Karel: *List důstojného pána Kuzmányého*. In *Cirkewní světlo we tmách času nynějšího. Swazek II*. [Odtlačok z novín cirkevných] Pešť: 1861.

Kuzmány, Karl: *Das Gute Recht der evang. a. c. Preßburger Superintendenz*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1866.

Cirkewní listy, 1865.

Ewangelické cirkewní noviny, 1860.

Ewangelík, 1862.

Szakirodalom

Barica, Adam: *Patentálne boje v trenčianskom senioráte*. Cirkewní listy, 72. (1959) No. 5. 75–79.

Bujnák, Pavel: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1927.

Csohány, János.: *A magyarországi protestánsok abszolútizmuskori bécsi kormányiratok tükrében* (Doktori értekezés – kézirat). Budapest, 1979.

- Đurovič, Ján P.: *Boj o Patent v cirkevných časopisoch*. Theologia evangelica, 4. (1951) No. 4–5. 264–291.
- Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1965.
- Hučko, Ján: *Ctiboh Zoch*. Biografické štúdie, 7. (1978) 7–108.
- Kováč, Martin: *Štúrovci, ako ste ich nepoznali. Protestantský patent z roku 1859 a jeho vplyv na duchovné prebudenie evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku*. Bratislava: Porta Libri, 2012.
- Osuský, Štefan Samuel: *Filozofia štúrovcov. III. Hodžova filozofia*. Myjava: Kníhtlačiareň Daniela Pažického, 1932.
- Schwarz, Karl W.: *Karol Kuzmány's Memorande zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der lutherischen Kirche (1849)*. Edition und Analyse. In: *Miscellanea Anno 1999*. Zost. Peter Kónya a René Matlovič. Prešov: Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku, 2000. 89–118.
- Schwarz, Karl W.: *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Schwarz, Karl W.: *Karol Kuzmány (1806–1866) – profesor cirkevného práva na evanjelickej teologickej fakulte vo Viedni*. In: *Karol Kuzmány : zborník z rovnomennej medzinárodnej vedeckej konferencie*. Eds. Alica Kurhajcová a Peter Račko. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum, 2020. 42–50.
- Schwarz, Karl W.: *Karol Kuzmány – ein lutherischer Theologe in Wien*. In: *Austria Slovaca, Slovakia Austriaca*. Dimension einer Identität. Hg. Marianna Oravcová. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 1996. 50–66.
- Schwarz, Karl W.: *Über Beziehungen zwischen dem slowakischen Luthertum und Wien: der Theologieprofessor Karol Kuzmány (1806–1866)*. In: *Austria Slovaca, Slovakia Austriaca*. Fünf Jahrhunderte slowakisch-österreichische und österreichisch-slowakische kulturelle Beziehungen. Einführung in das Thema der gleichnamigen Ausstellung, gemeinsam veranstaltet von der Botschaft der Slowakischen Republik in Wien und der Österreichischen Nationalbibliothek vom 16. Februar bis 30. März 1996 in der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 1996. 38–51.
- Schwarz, Karl W.: *Wien und das slowakische Luthertum im 19. Jahrhundert*. In: *Jenseits der Grenzen*. Hg. M. Marcelli, E. Waldschütz Wien: WUV – Universitätsverlag, 1992. 55–63.
- Schwarz, Karl W.: *Zum 200. Geburtstag des lutherischen Kirchenrechtslehrers Karl Kuzmány. Die Bibel in ihrer Auslegung*. In: *Wiener Jahrbuch für Theologie*, Jg. 6. (2006) 337–352.
- Štrba, Ján: *Patentálne boje v oravskom senioráte*. Cirkevné listy, 72. (1959) No. 7–8. 111–114., No. 9. 137–141., No. 12. 172–176.
- Viršínská, Miriam: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Martin: Matica slovenská, 2011.
- Zsilinszky, Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum, 1907.

BÁRÁNY ZSÓFIA

Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport; Országos Széchényi Könyvtár

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 101–113.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.101-113

www.aetas.hu

„...a katolikusok érdekeire is befolyást gyakorolhat”

*A katolikus nyilvánosság és a Protestáns Pátens (1859–1864)**

ABSTRACT. “...it could also affect Catholic interests” – *Catholics and the Protestant Patent (1859–1864)*. Following the publication of the Protestant Patent, the nuncio of Vienna disapproved of the involvement of Catholics in the national movements in Hungary. He especially condemned the involvement of the archbishop of Eger, the Primate, and the Szent István Társulat, the Catholic cultural institution and book publisher. Besides involvement in national movements, this direct order also brought the issue of political Catholicism to the surface, to mixed reactions from the Catholic public. The representative of the Holy See in Vienna followed up his presentation of the state of affairs in Hungary by reporting on the arguments of both the supporters and the opponents of the Patent. This investigation could have been important to Rome, as the patent could have affected the legal status of Catholics in the Habsburg Monarchy in the early 1860s.

Keywords: *Protestant Patent, Nuncio of Vienna, Béla Bartakovics, interconfessional law*

„...a katolikusok érdekeire is befolyást gyakorolhat, nemcsak Magyarországon, hanem egész Németországban”¹ – jegyezte meg Antonio De Luca bécsi nuncius Giacomo Antonelli bíboros államtitkárnak 1859 novemberében a protestánsokra vonatkozó császári nyílt paranccsal kapcsolatban. Mind a nuncius, mind az államtitkár nehezményezte a hazai katolikusok szerepvállalását a nemzeti mozgalmakban. Különösképpen helytelenítették az egri érsek, a hercegprímás, valamint a katolikus közművelődés ügyét szolgáló egyházi egyesület és könyvkiadó vállalat, a Szent István Társulat működését. A hazai állapotok bemutatásán túl az is nyomon követhető a szentszéki levelezésben, miként számoltak a pátens hazai, illetve európai visszhangjával, hatásaival. A tanulmányban a pátensről szóló szentszéki levelezés mellett a magyar katolikus nyilvánosság pátenshez való viszonyulását mutatom be, elsősorban 1859 és 1860 fordulóján. Röviden kitérek azonban arra is, hogy a magyarországi protestánsokra vonatkozó nyílt parancs hatással lehetett a katolikusok Habsburg Monarchián belüli jogi helyzetének rendezésére az 1860-as évek első felében.

* Ezúton is köszönöm a Szent István Társulat elnökének, Sarbak Gábornak, valamint igazgatójának, Farkas Olivérnek, illetve az Egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatójának, Balogh Ferencnek és munkatársának, Csorba Erzsébetnek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget.

¹ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 504.

A Szent István Társulat és a Protestáns Pátens

Az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot követően a politizáló közélet a nem intézményesült, a nagypolitikával nem érintkező társas terekbe tevődött át, amely körülménynek fontos szerepe lehetett abban, hogy az abszolutizmus első éveiben tekintélyes tudós világiak kezdtek szerepet vállalni a Szent István Társulat irányításában. Idővel pedig a közélet egyre több ismert egyházi és világi szereplője (például Eötvös József, Deák Ferenc, Liszt Ferenc, Ipolyi Arnold) lépett be a társulatba. A taglétszám növekedését eredményezte továbbá, hogy a vállalkozás kezdettől, azaz 1847-től fogva kapcsolatban állt a más felekezetűekkel, ám az 1850-es évek közös megpróbáltatásai, valamint a nemzeti egység szorgalmazása még közelebb hozta a nem katolikus vallásúakhoz.

A személyes összeköttetések mellett hivatalos kezdeményezések is elősegítették a felekezeti együttműködést. Például 1854-ben a nagykőrösi, majd 1855-ben a kecskeméti református gimnázium fordult ifjúságnak szóló könyvekért a társulathoz. 1855-ben pedig döntés született arról, hogy protestánsok is a társulat tagjai lehetnek, ám ők nem tartozhattak az alapító, a rendes (korábbi részvényes), valamint a tiszteleti tagok közé. Új tagságot hoztak létre számukra: előfizetők lehetek, akik 3 pengőforint ellenében megkapták a tagoknak járó könyveket, ám nem rendelkeztek szólás-, szavazati, választási és választhatósági joggal sem.²

1857-ben már nemcsak a „protestánsok”-ról, hanem – kibővítve a lehetséges támogatói kört – a „nem katolikusok”-ról rendelkeztek. Így csatlakozott a társulathoz – mások mellett – a későbbi miniszterelnök Lónyay Menyhért (református), az ortopédia egyik magyar úttörője, Batizfalvy Sámuel (evangélikus) orvos, a Nemzeti Múzeum élén álló (evangélikus) Kubinyi Ágoston, az ügyvéd, lapszerkesztő (evangélikus/református) Vahot Imre,³ az esztéta, MTA tag (evangélikus) Greguss Ágost, a földrajztudós, MTA-tag (evangélikus) Hunfalvy János vagy a színész, Petőfi-barát (református) Egressy Gábor. Idővel a társulatnak zsidó tagjai is lettek. 1859-re az előfizetők között szerepelt például Ehrlich Ede, majdani pécsi főrabbi, Kircz József, az izraelita tanítóképző intézet későbbi héber tanára és Dux Adolf műfordító, író is.⁴

Noha a társulat tényleges vezetője, Danielik János alelnök az évtized végére a felekezeti közeledés egyik fő szószólója lett, a társulat katolikus jellegét igyekezett szem előtt tartatni. Így 1857-ben határozta többek között arról, hogy az igazgató csak papi személy lehet, valamint minden kéttagú bíráló bizottságban az egyik tagnak teológusnak kell lennie. A döntésről Danielik a következőképpen nyilatkozott: „Ezzel a gyűlésen határozó többségnek oly korlát tétel, mely minden nem katolikus kicsapongásnak vagy kísérletnek elejét veszi.”⁵

A társulat felekezeti együttműködését azonban jól mutatja a pátens elleni küzdelemben majd vezető szerepet játszó református lelkész, egyháztörténész, MTA levelező tag Révész Imre⁶ 1858 októberében Danieliknek írt levele a moldvai és havasalföldi reformátusok ügyében: „Én azon esetben, hogyha mi magyarok, komolyan hozzálátunk ahhoz, hogy dunafejedelemségi magyar testvéreink sok részben szomorú állapotján segítsünk,⁷ nem félek attól, hogy

² Bárány: *A Szent István Társulat*, 1061–1062.

³ Szülei evangélikusok voltak, de református lelkész keresztelte. A felekezeti kettősség egész életére jellemző volt. Demmel: *Az irodalom (szociális) hálója*, 255–256.

⁴ Bárány: *A Szent István Társulat*, 1062.

⁵ Danielik János levele Scitovszky Jánoshoz. Pest, 1857. július 27. EPL Scitovszky János primás iratai, Cat. 44. 1857/Nr. 3261. A levéltári forrásokat betűhíven közlöm.

⁶ Vö. például: *Révész Imre munkái a Pátens korából (1859–1860)*, i. m.

⁷ Az 1861-ben a Szent István Társulat elnöke, gróf Károlyi István által létrehozott hitbuzgalmi egyesület, a Szent László Társulat, amely a külföldön élő magyarok hitéletét, nemzettudatát igyekezett

az olasz papság, honfiai törekvéseinknek gátat vethessen:⁸ ugyanezért részemről teljes mértékben felhatalmazom Főtisztelendőségedet, hogy Koós Ferenc⁹ úrnak hozzám intézett levelét, vagy annak tartalmát, bölcs belátása szerint, akár a Szent István Társulat kebelében, akár a sajtó mezején, akkor a midőn, nyilvánosan felhasználhassa...”¹⁰

Nem meglepő tehát, ha 1859-ben a Protestáns Pátens komoly hatással volt a társulat életére. Antonio De Luca bécsi nuncius például úgy vélte, hogy az egyik legnagyobb társulati mecénás, Bartakovics Béla egri érsek és a társulat fővédnöke, Scitovszky János hercegprímás¹¹ magatartása miatt a magyar katolikus egyház belesodródik az ellenzéki mozgalmakba. Példaként említette Bartakovics felszólalását a primás pappá szentelésének 50. évfordulója alkalmából rendezett 1859. novemberi ünnepségen. A vendégek soraiban ott volt többek között Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója is, s ezt az alkalmat használta fel néhány jelen lévő mágnás hazafias szövegekkel tűzdelt pohárköszöntőre, melyhez végül csatlakozott Bartakovics érsek felszólalása is. A nuncius információja szerint az egri érsek „törvénytelennek jelentette ki azt a kormányformát, amely egy évtizede Magyarországot irányította”.¹²

Az ügy visszhangot váltott ki Bécsben: Johann Bernhard von Rechberg gróf miniszterelnök is foglalkozott a beszédekkel, magyarázatra szólítva fel a szónokokat.¹³ Nem meglepő tehát, hogy a nuncius aggódott Bartakovics érsek titkos tanácsosi rangjától történő esetleges megfosztása miatt, sőt az egyházi méltóságát is sújtó retorziótól is tartott. De Luca maga kezdeményezte Rechberg grófnál, hogy az Erdélyi Múzeum Egyesület kolozsvári megnyitó ünnepségére készülő egri főpapot előre figyelmeztessék, hogy ez alkalommal tartózkodjon a

---

ápolni, valóban elsőként a dunai fejedelemségekre, azaz a moldvai és a bukovinai területekre összpontosította figyelmét. A Szent László Társulat első egyházi elnöke Lonovics József lett. Ugyanezt a pozíciót világi részről Károlyi István töltötte be. Faber–Mészáros–Viczián: *Szent László Társulat*, 890.

⁸ A csángó misszió és az itáliai papság kérdése már a szabadságharc előtt felmerült a bécsi udvarban. Lonovics József 1840–1841. évi római kiküldetését követően terveztek második missziót is, amelynek előkészítésébe a korábban kiküldött csanádi püspököt is bevonták. Az előkészületek időszakában Lonovics egyik Klemens Wenzel Lothar von Metternich kancellárnak írt levelében kitért a moldvai missziók ügyére is. Az őstörténész, nyelvész, MTA tag Jerney János utazásának eredményeire hivatkozott. Javasolta többek között, hogy a moldvai misszionál ne a magyar nyelvet nem ismerő itáliaiakat, hanem kizárólag csak magyar minoritákat alkalmazzanak. A levelet véleményező udvari tanácsos azonban úgy vélte, Rómában nem látnák szívesen a magyar misszionáriusokat. Vö. Lonovics József levele Klemens Metternichnek. [Feltehetőleg 1845. március 24.] HHSTA KA CA s 149/1845. A magyar püspök saját levelét összefoglalóan közli: [Lonovics]: *A jozephinismus*, 117–118.

⁹ Koós Ferenc (1828–1905) református lelkész, emlékiratíró 1858-ban végigjárta a csángó falvak egy részét, s az egyházkerületek, a falvak, a lélekszám, valamint a használt egyházi nyelv szerint kimutatást készített róluk. *Magyar Életrajzi Lexikon*, 420.

¹⁰ Révész Imre levele Danielik Jánoshoz. Debrecen, 1858. október 20. EFK Ms 2049/30.

¹¹ Bartakovics Béla és Scitovszky János társulatot támogató tevékenységéről bővebben: Bárány: *A Szent István Társulat*, 1047–1052., 1058–1059.

¹² Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 13. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 501.

¹³ Lukács: *A Vatikán és Magyarország*, 126. Rechberg reakciójában szerepet játszhatott, hogy 1859 nyaratól több ízben is tárgyalt Széchenyi Istvánnal, aki ősszel azt tervezte, hogy a november 6-i esztergomi ünnepségen a magyar állapotok kapcsán az uralkodónak szóló, kollektív memorandum aláírását kezdeményezzék a meghívottak. Ennek szövegét is elő kívánta készíteni. Minderre azonban végül nem került sor. Deák: *Széchenyi István*, 228.

felszólalástól.¹⁴ Noha személyesen nem ismerte Bartakovicsot a bécsi nuncius, mégis úgy tudta, „nagyon neheztelő és élénk természete van” a „makacs” és „akaratos” magyar főpapnak, ezért nem vállalta maga az esetleges visszautasítással járó közvetlen figyelmeztetést.¹⁵

De Luca az egri érsek mellett azonban a primást is okolta, hogy magas rangú hívők és katolikus papok tevékenyen vesznek részt a kormányellenes mozgalmakban. Scitovszky kapcsán példaként említette gróf Forgách Ágoston esztergomi kanonok esetét, aki decemberben a községi törvényt tárgyaló budai megbeszélésen kétségbe vonta a tanácskozás határozathozatali jogát, amennyiben azt a „királyság általános országgyűlése nem hagyja jóvá”.¹⁶ Általánosságban pedig a következő szavakkal ítélte el az Apostoli Szentsték bécsi képviselője a magyar papság viselkedését: „A két egyházmegye, Esztergom és Eger katolikus papjai részt vettek az 1859. szeptember 1-jei császári pátenst elutasító, jól ismert protestáns összejöveteleken, noha az ilyen gyűlések helyszíne az eretnek templomokban és a tanácskozások tárgya figyelmeztethette volna őket bűnös meggondolatlanságukra. Mindezzel együtt az illető prelátusok büntetlenül hagyták az ilyen eseteket.”¹⁷

A két főpap hozzáállását azonban a protestáns oldalon sem hagyták szó nélkül. A miskolci református szuperintendenciális gyűlést követő lakomán például a katolikus papok a reformátusokat, a reformátusok pedig a katolikusokat, főleg Bartakovics érseket éltették, míg az evangélikusok december 15-i bányakerületi pesti gyűlése utáni ünnepségen a protestáns szónokok Scitovszky primást, illetve szintén az egri érseket dicsérték.¹⁸

Ám nem csupán a két főpap, valamint papjaik találtak elítélő szavakra Bécsben: „Hozzá kell tennem, hogy az úgynevezett Szent István Társulat, amelyet azért alapítottak, hogy Magyarország katolikus lakossága körében a hit és a kegyesség fenntartására alkalmas könyveket terjesszen, mára a társulati agitáció eszközüvé változott.”¹⁹ A nunciusi kijelentés nem volt alaptalan. Már maga a társulati alelnök, Danielik – a társulati titkár, pest-belvárosi plébános Szántófy Antal mellett – kitűnt lelkes részvételével az említett miskolci eseményben, illetve

¹⁴ Antonio De Luca levelei Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 13., november 22. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 501., 504.

¹⁵ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 13. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 501–502.

¹⁶ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1860. január 7. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 507–509. 1859. április 24-én az uralkodó új községi törvényt bocsátott ki, amelynek foganatosítására tanácskozásokat rendelt el. A decemberi budai tanácskozásra a primás Forgáchot delegálta. A későbbi híradások szerint a kanonok a következő szavakkal fejezte ki elégedetlenségét: „...ha azonban csakugyan szándékában van a bécsi kormánynak az ország törvényes rendezése, úgy hívjon össze öfelsége országgyűlést, ez az egyedüli törvényes közeg erre...” *Nem hivatalos rész.* Budapesti Hírlap, 1859. december 14. 295. sz.; Rényi Rezső: *Adalékok az alkotmány visszaállításának történetéhez.* Vasárnapi Ujság, 1884. február 24. 8. sz. 122.

¹⁷ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1860. január 7. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 507–509.

¹⁸ Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora*, III. 25–26. Néhány hónappal később a sárospataki kollégium ünnepségén a teológus, nyelvész MTA tag Ballagi Mór is az egri főpapot méltatta: „Hadd szűrjam ide, hogy e lapok szerkesztője a derék egri érsek, Bartakovics Béla ő excellentiájáért emelt poharat.” *Sáros-Patak, július.* 8. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1860. július 15. 28. sz. 867–868. Az egri érseket a későbbiekben is szívesen ünnepelték a protestáns ünnepségek szónokai. Vö. *Debrecen.* Uo. 1860. augusztus 19. 33. sz. 1062.; *A máramaros-ugocsi egyházmegye [...].* Uo. 1860. október 7. 40. sz. 1313.; *Az ág[ostai] vallásuk egyetemes gyűlése.* Uo. 1860. október 14. 41. sz. 1346. (Itt Bartakovics mellett Danielikért és Scitovszkyért is emelték poharukat a résztvevők.)

¹⁹ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1860. január 7. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 508.

jelen volt a pesti lakomán is.²⁰ Személyével kapcsolatban a Szentszék bécsi képviselője úgy vélekedett, hogy „nem mindennapi tehetséggel van megáldva, de a becsvágy elfedi intellektusát”. Megjegyezte ugyanakkor, hogy az egri kanonok az elmúlt években járt ugyan Törökországban és Franciaországban, ám feltehetőleg „nem barátkozott össze a magyar forradalom vezéreivel”.²¹

A közéleti működést szóvá tevő bécsi véleményt támasztja alá az is, hogy 1859. szeptember végén az egyesület vezetőségének munkáját segítő választmányban döntés született arról, hogy október 6-án – feltehetőleg már az időpont is tudatos választás volt – „a társulatnak élő jötevői[ért] és tagjaiért” szentmisét mutatnak be a pest-belvárosi plébánia-templomban, amelyre minden katolikus tagot hívtak.²² Továbbá egy novemberi választmányi gyűlésen felolvasták a református ügyvéd, író, Sebestyén Gábor „*Anagrammata homooteleutonica*” című versét. A szintén református liberális reformpolitikus, Palóczy László barátja, anekdotáiért, rögtönzéseieért a „magyar Demokritos”-nak is hívott Sebestyén szóban forgó alkotását ez idáig nem sikerült azonosítani,²³ ám sokatmondó a *Religio* című folyóirat híradása, miszerint „aktuálpolitikai helyzetről szóló” költeményről volt szó.²⁴

Még 1858 májusában merült fel a gondolat, hogy a társulat adjon ki „egy közhasznú s minden ismereteket magában foglaló s fölvilágosító magyar encyclopaediát”. Báró Eötvös József vezetésével bizottság alakult az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* munkaprogramjának összeállítására. Több oldalról is elleneztek azonban a nagyívű kezdeményezést. Voltak, akik a megfelelő pénzügyi háttérrel hiányolták, másoknak pedig az okozott gondot, hogy a szócikk-szerzők között nem katolikusok is helyet kaptak. A tizenhárom részből álló sorozat első kötete 1859-ben került ki a nyomdából.²⁵

A társulat novemberi, minden tagot felvonultató nagygyűlésén gróf Károlyi István elnöki (vagy Danielik János alelnöki)²⁶ beszédében az enciklopédia irodalmi és nemzeti szükségességét fejtegette, kitérve a nemkatolikusok jogi helyzetére is. „Teljességgel nincs okunk rá, hogy elpalástoljuk az elvet, a szellem-irányt, melyet mi más vallásfelekezetűek irányában valamint a gyakorlati életben, ugy különösen az Encyclopaediában követni kívánunk” – jelentette ki, majd Haulik György, zágrábi érsek, bíboros névtelenül megjelentetett röpiratát²⁷ idézte: „A kath[olikus] állam, hitéhezi minden ragaszkodása mellett is, bizonyára más vallásuaknak is szolgáltatathat igazságot, s ezt annál határozottabban teendi, minél lelkismeretesebben ragaszkodik saját hite rendelvevényeihez. Ennél fogva nekünk katolikusoknak épen nincsen semmikép is ellenünk, ha a protestáns vallásfelekezetek jogai is minden rövidség nélkül elismertetnek s mindenki meg lehet győződve, hogy, ha nekik igazságos kívánságaik

²⁰ A két társulati tag magatartása még az uralkodó elnöklete alatt tartott miniszteri tanácskozásban is szóba került. Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora*, III. 25–26.

²¹ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1860. január 7. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 508.

²² *Egyházi Tudósítások*. Religio, 1859. október 1. 26. sz. 214.

²³ Sebestyén Gábor költészetéről bővebben: Vaderna: *A költészet születése*, 457–502.

²⁴ *Egyházi Tudósítások*. Religio, 1859. november 9. 37. sz. 303.

²⁵ Mészáros: *A Szent István Társulat*, 55.

²⁶ A társulat jegyzőkönyve alelnöki, majd elnöki beszédként jegyzi a szöveget. Vö. *A Szent István Társulat jegyző-és névkönyve 1859-re*, 5–16.

²⁷ Vö. Haulik: *Oesterreich*, 40–41.

és sérelmeik vannak, melyek még jelenleg sincsenek betöltve és orvosolva, ez bizonyára nem a concordatumnak rovandó fel.”²⁸ (Kiem. az eredetiben.)

Az (al)elnök kötelességének tartotta a „gyengédebb lelkismeretűek megnyugtatózásul” kifejtteni azokat az elveket és nézeteket, amelyek szerinte egy katolikus kiadót szabályoznak a más vallásúakkal kapcsolatban: „...a katolikus embernek szabadságában, sőt kötelességében áll, mindazt, a mi a nem-kath[olikus] vallású ember műveiben igaz, szép és jó, s Isten dicsőségét hirdeti, fölkarolni, sőt mint ellenfelet vallomást saját hitrokonni meggyőződésének fokozásául, még ezek tanutételeinél is többre becsülni. [...] Járjátok be az egész világot, térjetekek be szentegyházainkba, vizsgáljátok meg az épületrészeket, a szent szobrokat, az oltárképeket, az ablak- és falfestvényeket; hallgassátok meg a nagyszerű zenét, [...]: hány van mindezen lélekemelő istenes művek közt, melyek nem-kath[olikus] művészekről alkotva, az egyház által elfogadtattak, szentélyébe állítottak, beszenteltettek; mert Istenről fogalmait az ő eszményvilágának elveihez képest megtestesítették? [...] Isten tudnillik a tehetségeket hitkülönbség nélkül osztogatja...”²⁹ Károlyi (vagy Danielik) nyomatékositotta, hogy mindezek nem csupán a saját nézetei, hanem a társulat tagjainak többsége is ezeket vallja. Végül „szabad kezet, szabad eljárást” követelt a társulathoz. Sőt, 1859. december első napjaiban az elnök két levelet juttatott el a társulathoz, amelyben közölte: amennyiben a társulat politikai színezetet vesz fel, kénytelen lesz tizenegy éve betöltött elnöki pozíciójáról lemondani.³⁰ „[A] politikai dolgokba való avatkozás a társulathoz okvetetlen felbomlását vonandja maga után” – nyilatkozta.³¹

A vezetőségi beszédek és levelek mögött az a vita húzódott meg, miszerint szükség van-e katolikus politikai újságírára vagy sem. A nuncius ugyanis tudni vélte, hogy „néhány értelmes katolikus”, köztük a német kultúra és a bécsi kormányzat iránt elkötelezett Haas Mihály szatmári püspök arra a gondolatra jutott, hogy alapítsanak egy új újságot, amely a „józan vallási és politikai doktrínákat közösen hirdetné”.³² Somogyi Károly kanonok, a *Religio* szerkesztője be is jelentette lapjában az új lapot, és elismerését fejezte ki annak céljával kapcsolatban. Az alelnök Danielik azonban felfüggesztette az illetékes szám terjesztését. Somogyi válaszul lemondott a szerkesztői pozícióról. A *Religio* híradásainak köszönhetően az elmérgesült vita teljes egészében a nyilvánosság előtt zajlott, amit a primás különösen is nehezményezett: „Azok, amelyek a Szent István Társulatban ezekben a napokban történtek, a legnagyobb keserűséggel töltötték el. Ez volt a szemem fénye, szívem dicsősége és boldogsága, a az egyháziaknak és világiaknak legerősebb köteléke, közös érdeke. Isten adja, hogy ez az oly szent épületen megjelenő repedés ne eredményezzen összeomlást!”³³

²⁸ *A Szent István-Társulat nagygyűlésén mondott elnöki beszéd.* Religio, 1859. november 16. 39. sz. 315.

²⁹ Uo. 319.; *A Szent-István-Társulat nagygyűlésén mondott elnöki beszéd.* Religio, 1859. november 19. 40. sz. 324.

³⁰ Károlyi István levele a Szent István Társulat választmányához. Pest–Fót, [1859] december 6. Közli: *Egyházi Tudósítások.* Religio. 1859. december 17. 47. sz. 390. Károlyi lemondása feltehetőleg nem csupán presztízvesztést, de a gróf bőkezű anyagi támogatásától való elesést is jelentette volna a társulat számára. Vö. Bárány: *A Szent István Társulat*, 1052., 1059–1060.

³¹ Károlyi István levele Somogyi Károlyhoz. Fót, [1859] december 4. Közli: *Egyházi Tudósítások.* Religio. 1859. december 17. 47. sz. 389.

³² Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1860. január 7. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 508.

³³ „*Ea, quae in Societate S[ancti] Stephani his diebus evenerant, me amaritudine quam maxima repleverunt! – Haec erat pupilla oculi mei, – gloria, et laetitia cordis mei – erat vinculum fortissimum, interesse comune, clericorum et laicorum. Deus dat, ut haec rima in tam sancto aedificio*

Scitovszky szónak tette, hogy a kialakult helyzetben – amíg egymás közt veszekednek – ellenfeleik örülnek, hogy nem erősödnek, hanem inkább a felbomlás felé haladnak. Fájjalta, hogy amíg szükség lett volna arra, hogy az alelnök beszéljen vele, Danielik hallgatott, miközben a rosszak romlást hozó tanácsát tartotta szem előtt. „A szerkesztő tapintatlanságát nem lehet menteni, ám a kérdésnek a nyilvános megtárgyalását alkalmas időre kellett volna halasztani”³⁴ – vélekedett a prímás. Végül megismételte csalódottságát, amiért az alelnök nem kereste fel őt, s kérte, hogy minél hamarabb jöjjön el hozzá Somogyival.

Scitovszky végül visszahelyezte Somogyit a szerkesztői pozícióba, a lap pedig kizárólagosan az ő védnöksége alá került.³⁵ Nem meglepő ezek után, ha 1860 márciusában már epés hangnemben tette szónak az aktuális lapszám vezércikkének ismeretlen szerzője a pápens mellett „derék” katolikusok kiállítását,³⁶ miközben halálját fejezte ki, hogy a *Religio* „szűkebb korlátok közül kibontakozván” „szabadabban” léphet fel a katolikusokat ért támadásokkal szemben.³⁷

1860 januárjában pedig – miközben folytatódtak a társulaton belüli viták a megfelelő irányvonatról³⁸ – vitórlát bontott *Idők Tanuja* címmel az első katolikus politikai napilap az egyik választmányi tag, Lonkay Antal szerkesztésében.³⁹ Az új lap megjelenése heves indulatokat váltott ki: az első lapszámot az egyetemi ifjúság nyilvánosan elégette. „Ezzel ítélte el [...] a vallásfelekezeti széttagolás első kísérletét” – emlékezett vissza az esetre egy résztvevő évtizedekkel később a *Vasárnapi Ujság* hasábjain.⁴⁰

Az esetről a nuncius is beszámolt az államtitkárnak, illetve jelezte a „veszélyeket, amennyiben püspökök nem tiltják meg a klérusnak, hogy részt vegyenek a politikai lázításban”, Rómában azonban egyelőre nem kívántak különösebb módon beavatkozni a kérdésbe.

adparens, ruinam non foret!” Scitovszky János levele Danielik Jánoshoz. Esztergom, 1859. december 10. EFK Ms 2049/45–11.

³⁴ „*Redactoris indiscretio probari non potest – sed opportune publica quaestionis huius pertractatio, differri debuisset.*” Uo. A prímás egyébként – az elnökhöz hasonlóan – szintén a politikától, illetve a nemzeti ügyektől való távol maradásra intett. Scitovszky János levele Danielik Jánoshoz. Esztergom, 1859. december 30. EFK Ms 2049/45–13.

³⁵ Ferenczy: *Somogyi Károly*, 686.

³⁶ A *Pester Llyod* tudósítása szerint egy konkrét esetre hivatkozott, miszerint Léván a plébános a városi tanácsba történő megválasztását csak abban az esetben volt hajlandó elfogadni, ha a városban jelenlévő többi felekezet vezetőit is kinevezik a városi tanácsba. Vö. *Tagesneuigkeiten, Pest*, 20. März. *Pester Llyod*, 21. März 1860. Nr. 67.

³⁷ *Vidéki észrevételek*. *Religio*, 1860. március 24. 24. sz. 217. A hosszú írás a népies novella és regényirodalom képviselőjének, Boross Mihálynak a protestáns bibliaterjesztő társulatok európai működését bemutató cikkére (vö. *Biblia-terjesztő társulatok*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1859. december 27. 52. sz. 1353–1361.) reagált, amelyben több ízben is megemlítették a társulatok működését megnehezítő katolikus oldalt. A *Religio* szerkesztője megjegyezte, hogy a „kath[olikus] egyház iránt táplált előítéletei- s gyűlöletéről ismeretes” Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokat nem tartja követésre méltónak, ám szívesen közli, ha valaki eme „örökdő szemeket pótolni” szíveskedik.

³⁸ Vö. „...igen emelkedett hangon történt óvástétel az »ultramontán« tendenciák ellen [t.i. a társulat választmányi ülésén a prímási döntés kapcsán]...” *Egyházi Tudósítások*. *Religio*, 1860. március 24. 24. sz. 217.

³⁹ 1859 végén egy névtelen levélben arra tettek ígéretet az uralkodónak, hogy leleplezik a magyarországi összeesküvő pártot. Kiderült, hogy az írás szerzője az *Idők Tanuja* című lap szerkesztője, Lonkay Antal volt, aki a Szent István Társulatot minősítette összeesküvő társulatlak. Továbbá rossz híret keltette az említett enciklopédia szerkesztőjének, Török Jánosnak is, miszerint ő szerfelett kormányellenes nézeteket képvisel, valamint perfid személyiség. Deák: *Államrendőrség*, 273.

⁴⁰ Dr. Oláh Gyula: *Az ébredés korszakából III*. *Vasárnapi Ujság*, 1910. január 30. 5. sz. 106.

Antonelli válaszában csupán fájalta „a papság ridegségét, akik nem mernek szembeszállni a rend és minden törvényes hatalom ellenségeinek törekvéseivel”, valamint sajnálatra méltónak tartotta, hogy a Szent István Társulat eltért az eredeti rendeltetésétől.⁴¹ Mindemellett a pápa sem vette jó néven a magyar püspökök viselkedését. Legalább is Alexander von Bach szentszéki osztrák követ, korábbi belügyminiszter arról számolt be Rechbergnek, miszerint IX. Piusz beszélt neki a magyarországi püspökök magatartásáról „a protestánsok által gerjesztett nemzeti zavargások” kapcsán, „amelyek, úgy tűnik, a tartományok összes elégedetlen népét egyesítik az ellenállás zászlaja alatt”. A pápa „nagyon helytelenítette” egyes főpapok magatartását a primási ünnepeken.⁴² A követ tudni vélte, hogy az egyházfő azt tanácsolta magyar főpapjainak, hogy viselkedjenek olyan módon, amely jobban megfelel egy püspök kötelességeinek egy olyan hűségesen katolikus kormánnyal szemben, mint amilyen Ausztria kormánya.⁴³

A pátens és az interkonfesszionális törvény

A szentszéki levelezésekben a magyar események mellett szó esett a pátens hazai és európai visszhangjáról is. „A jól ismert magyar protestáns törvénynek kettős jelentősége van. Nemcsak a nemkatolikusok vallási érdekeit érinti, hanem közvetve magára a katolikusok érdekeire is befolyást gyakorolhat, nemcsak Magyarországon, hanem egész Németországban”⁴⁴ – vélekedett De Luca. A pátensellenesség kapcsán olyan érvek merültek fel a nunciatúrán, miszerint a pátens közömbösítheti a katolikus egyház egyes, a konkordátumban biztosított jogait, hogy a nyílt parancs a katolikusok és a nemkatolikusok „egyenjogúsításának” elvén nyugszik, hogy törvényesíti a közömbösséget a vallási téren, vagy hogy a kapott autonómia birtokában nagyobb szabadsághoz jutottak a protestánsoknak, mint a katolikusok (például a lelkipásztorok választása, adminisztráció, alapítványok terén). Voltak, akik azt sérelmezték, hogy a protestáns egyházi bíróságok maguk elé idézhetnek világi és egyházi katolikusokat. Úgy vélték, ezt követi majd a kérés, hogy a vegyes házasságok és az utódok nevelése tekintetében a nemkatolikusokat a katolikusokkal azonos helyzetbe hozzák. Mások a protestáns lelkészek állami segélyezésére hívták fel a figyelmet, amelyre korábban nem volt példa. Egyesek pedig elkerülhetetlennek vélték, hogy a német és szláv tartományok nemkatolikusai is ugyanazon privilégiumokban részesüljenek, amelyekben magyar társaik.⁴⁵

Am mindezek kormányzati cáfolatait is ismertette a nuncius. A bécsi udvar részéről úgy vélték, a béketeremtés abban az egyenlő jogi védelemben áll, amelyet a kormány a birodalomban elismert keresztény felekezetek számára biztosít, megőrizve és fenntartva mind-

⁴¹ Lukács: *A Vatikán és Magyarország*, 129.; Giacomo Antonelli levele Antonio De Lucahoz. Róma, 1860. február 29. Közli: Uo. 509.

⁴² „...de la conduite des Evêques, de Hongrie en présence des agitations nationales qui, soufflées par les protestants, paraissent réunir tous les mécontents de ces provinces sous le drapeau de l'indépendance l'opposition. [...] hautement désapprouvé...” Bach eredetileg a „függetlenség” szót írta az „ellenállás” helyett. Alexander Bach leveltervezete Johann Bernhard Rechbergnek. Róma, 1860. március 9. HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA GesA Rom Vatikan III.

⁴³ Rechberg válaszában kérte Bachot, hogy az első adandó alkalommal tolmácsolja az uralkodó köszönetét a pápának. Johann Bernhard Rechberg levele Alexander Bachnak. Bécs, 1860. március 18. HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA GesA Rom Vatikan III.

⁴⁴ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 504.

⁴⁵ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 505.

annak szabad gyakorlását és élvezetét, ami a jog által illeti őket. Ezt az alapelvet hirdette az 1849. évi olmtüzi alkotmány, valamint erősítette meg több rendelet is 1850-ben és 1851-ben. Sőt, amit a szeptemberi pátenssel a magyarországi protestánsok kaptak, ugyanolyan feltételekkel az erdélyieknek is megadták 1855. február 27-én,⁴⁶ azaz több hónappal az 1855. évi konkordátum megkötése előtt. A Szentszék tehát jól ismerte a kormány célkitűzéseit, amelyek a protestánsok egyházi jogcímének fenntartására vonatkoztak.

A pátens védői úgy nyilatkoztak, hogy a magyar protestánsok, akik nagy számban vannak és erősek, szerződéses ígéretek kaptak. A vállalt kötelezettségek teljesítését pedig nem lehet elmulasztani. Az ezektől az elvektől való elállás ugyanis teljes támogatást nyújtott volna Poroszországnak és Németország protestánsainak, akik szinte úgy „kiabáltak a konkordátum ellen, mintha az egy a birodalom és Németország közötti kínai válaszfal lenne”. A politikai következmények tehát olyan veszélyesek lettek volna, hogy Ausztria létét fenyegették volna.⁴⁷

A bécsi vezetésben úgy vélték, a magyar nemkatolikusokat megillető mentességek széleskörűsége távolról sem árt a katolikus egyháznak, hanem közvetve nagy előnyt jelent számára. A nemkatolikusoknak ugyanis nincs hierarchikus szervezete, amely fenntarthatná a dogmák egységét és a fegyelem egységességét. A területi uralkodó tekintélye az egyetlen támasz, amely eddig megakadályozta ennek a „belső élet nélküli testnek” a teljes felbomlását. A németországi protestánsok, akik némi pozitív hitet őriznek, végzetes következményeket látnak az autonómiában és az állami védelem megszűnésében.

De Luca beszámolójában olvasható volt továbbá, hogy a pátens apologetái szerint, amennyiben a protestáns egyházi bíróságok számára katolikusoktól kell tanúvallomást szerezni, azt a megoldást fogják alkalmazni, hogy a tanúk világi bírák előtt jelennek meg, akik a tanúvallomást továbbítják az illetékes egyházi személynek. Úgy vélték, Ausztria protestánsokkal szembeni magatartásának példája megalapozott érveket ad majd a német országok katolikusainak, hogy a protestáns kormányoktól a vallási jogok szabad gyakorlását követeljék. Jelezték egyúttal – szögezte le De Luca –, hogy a vegyes házasságban élő katolikusok és nemkatolikusok jogait szabályozó törvények érvényben maradnak. Végezetül megemlítették bécsi kormányzati körökben, hogy nem felel meg az igazságosságnak, ha megtagadják a nemkatolikus iskoláktól és egyházaktól az államkasszából származó támogatást, miközben ugyanazok a terhek és adók vonatkoznak rájuk. Franciaország és sok vegyes vallású ország általában megfelel ennek a rendszabálynak.⁴⁸

A helyzet pontosabb bemutatását egyéb dokumentációval is segítette De Luca. Így elküldte a katolikus politikai újságírás atyjának, Johann Joseph Görres *Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland* című lapjának egyik kivonatolt tanulmányát, amely azt vizsgálta, hogy a pátens előnyös vagy hátrányos-e az 1855. évi konkordátumra nézve. Mellékelte továbbá egy név nélküli, de a jogász, udvari tanácsos Joseph Beidtel művének vélt munka összefoglalóját, amelyben a szerző a protestánsokat megillető törvényes jogokról értekezett. A nuncius úgy vélte, fontos híreket, észrevételeket tartalmaz az ausztriai katolikus egyháznak a konkordátum megkötése utáni helyzetéről. Mindezek mellett továbbította Matthias Aulike, a berlini vallásügyi minisztérium katolikus ügyosztálya igazgatójának

⁴⁶ Az erdélyi evangélikusok az 1855. február 27-én kelt miniszteri rendelet értelmében egy ideig egy ideiglenes, oktrojált szervezetet kaptak. Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház*, 687.

⁴⁷ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 505–506.

⁴⁸ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 505–506.

észrevételeit, amelyeket a nuncius kérésére összegzett. A porosz politikus a konkordátum hiteltelenítését célzó, északnémet „sötét ármánykodásokra” és a pátensből származó előnyökre – amelyek a katolikusok és a protestánsok megbékítését segítik elő Németország többi szövetségi államában – hívta fel a figyelmet. Továbbá a bécsi egyházjog professzor, Joseph Fessler tollából is kapott újságcikket a római államtitkárság a házasságok szabályozásának tárgykörében.⁴⁹

Noha 1860 májusában az uralkodó felfüggesztette a pátent, a döntéssel nem szűntek meg a felekezetekre, illetve az együttélésükre vonatkozó szabályozások körüli viták. Jól mutatja ezt, hogy 1861 májusában Anton von Schmerling államminiszter egy interkonfessionális törvénytervezet megalkotását jelentette be. Erre reagálva Friedrich von Schwarzenberg bíboros és a korábbi kultuszminiszter, Leo Thun gróf amellet érvelt, hogy a többi egyházzal szemben biztosított függetlenség és tolerancia ellenére Ausztriának katolikus államnak kell maradni. A politikai szabadságjogok biztosítása céljából azonban június 1-jén Eugen Mühlfeld liberális képviselő javaslatot nyújtott be a bécsi parlament alsóházában, hogy állítsanak fel bizottságokat négy törvénytervezet kidolgozásához: 1. egyesületi és gyülekezeti jog; 2. személyi szabadság védelme, házjog védelme; 3. a tudomány és tanításának szabadsága; 4. a különböző felekezetek és tagjainak joga az állammal szemben és a közéletben, azaz egymással szemben és polgári értelemben. Eduard Herbst képviselő a javaslatok pontosítása céljából amellet szállt síkra, hogy a négy téma közül a tudomány- és oktatásüggyel, valamint a vallásüggyel kellene foglalkozni. Egy tizenkét főből álló bizottság dolgozott a tervezeten, amely a december 7-i ülésre a zárójelentéssel együtt el is készült.⁵⁰

A *Religionsedikt* (ahogy a sajtó nevezte) a Monarchia határain kívül is érdeklődést váltott ki. A londoni *The Times* például a „világ összes államának legliberálisabb szerződéséeként” dicsérte. A bajor követ szerint pedig az nem csupán a konkordátumot törölte el, de az állam és egyház kapcsolatában „túllépett a jozefinista törvényhozáson”. A sajtóbeli dicsérek ellenére azonban az indítvány akadályokba ütközött. A képviselőházban nem került sor a tárgyalására, mivel az elnök, Franz Hein nem mert egy ilyen horderejű tervezetet napirendre tűzni. Az 1861. februári alkotmány kihirdetését, valamint a Magyarországon kívüli tartományok protestánsainak helyzetét szabályozó, áprilisi császári pátent követően a bécsi kormány 1861 októberében a maga részéről egy a konkordátumot nem zavaró, a felekezeti paritást azonban szorgalmazó törvénytervezetet dolgozott ki. Ez nyilvánvalóan nem tartalmazta a mühlfeldi radikális igényt az állam és egyház szétválasztására vonatkozólag.⁵¹

Schmerling államminiszter a benyújtandó törvénytervezetről Rómával is egyeztetni kívánt. Az interkonfessionalizmus tárgyköréről szóló tárgyalások lebonyolításával pedig a már említett Joseph Fessler bécsi egyházjogprofesszort bízták meg. 1862 nyarán Johann Kutschker miniszteri tanácsos – későbbi bécsi érsek – elkészítette a szükséges instrukciótervezetet. A kormányzat célja egyrészt egy egységes, összmonarchia-érvényű jogszabály megalkotása volt. Másrészt a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok nyomán egyre nehezebbé vált az interkonfessionális jogi szabályozás fenntartása. Noha a kormányzat négy területre összpontosított (vegyes házasságnál a forma, valamint a gyermekek felekezeti hovatartozásának kérdése, az áttérés, a reverzális), Schmerling a legfontosabb és legjelentősebb engedménynek, amelyet a katolikus egyháztól kérni kell, az 1841. évi, Magyarországra

⁴⁹ Antonio De Luca levele Giacomo Antonellihez. Bécs, 1859. november 27. Közli: Lukács: *The Vatican and Hungary*, 504–505.

⁵⁰ Kremsmair: *Interkonfessionelle Rechtsverhältnisse*, 133–137.

⁵¹ Kremsmair: *Interkonfessionelle Rechtsverhältnisse*, 159.

vonatkozó Lambruschini-instrukció kiterjesztését tartotta a Monarchia többi területére.⁵² Úgy vélte ugyanis, hogy a magyarországi gyakorlat általános bevezetésével lehetne egységsíteni a birodalomban jelenlévő, eltérő szabályozásokat. Elképzelése szerint a vegyes házasságok esetén az apa vallását követték volna a fiúgyermek, az anyáét pedig a lányok.⁵³

1863 májusától folytak a tárgyalások. Noha a „Örök Városban” értékelték a kormányzat párbeszédképességét, valamint a kiküldött püspök, Fessler személyét, a felekezeti türelmen alapuló további engedmények felvetése egyértelműen elutasító szavakra talált: a római kúria rossznak ítélte az ausztriai szabályozást, a magyarországit azonban még rosszabbnak vélte. Az 1863. júliusban összegyűlt bíborosok úgy látták, az osztrák liberálisok fokozatosan aláásásák a konkordátumot, így arra a következtetésre jutottak, hogy a pápának sürgősen világossá kell tennie a császár előtt, hogy kormánya teljesen helytelen elveket követ, ezért a pápa semmiképpen sem tud eleget tenni az osztrák kívánságnak. A válaszadás azonban jócskán elhúzódtott. Végül IX. Piusz Ferenc Józsefnek írt 1864. február 19-i levelében hosszasan kifejtette, miért nem terjeszthető ki az 1841. évi magyarországi engedmény a Monarchia többi részére. Érvelése szerint a katolikus egyházzal szemben nagy igazságtalanság lenne a felekezetek közötti jogi egyenlőség. A katolikus uralkodónak a katolikus egyházzal tökéletes összhangban kell cselekednie, és az egyetlen igaz hitet kell képviselnie, hogy együtt gátat építsenek az ateizmus és a vallási közömbösség ellen.⁵⁴

A kiegyezést követően az 1855. évi konkordátum érvényessége azonban kérdésessé vált. Ausztriában előkészületben voltak az új oktatási és vallásügyi törvények, amelyek ellentétben álltak az egykori egyezményvel. A bécsi kormány ezért ismét igyekezett felvenni a kapcsolatot a Szentszékekkel. Ennek lebonyolítására a Rómában ismert és kedvelt, frissen kinevezett kalocsai érseket, Haynald Lajost kérték fel. Haynald kiküldetése sem járt sikerrel. A Szentszék elzárkózó maradt, illetve IX. Piusz elítélte az Ausztriában készülő új házassági, iskolai és interkonfeszionális törvényt.⁵⁵

1868. május 25-én azonban mégis törvénybe iktatták a szükség esetén köthető polgári házasságot (*Notzivilehe*).⁵⁶ Ez arra az esetre vonatkozott, ha a házasságkötést a lelkész a polgári törvényen kívül álló okból tagadja meg. Meghatározták egyúttal, hogy vegyes házasság-

---

⁵² Az 1841. április 30-án kelt és május 3-án átadott iratok egyike XVI. Gergely *Quas vestro* kezdetű, magyarországi érsekekhez címzett brevéje volt, amelyben a pápa a házasságra vonatkozó tan kifejtése után visszamenőleg érvényesítette az *assistencia passiva* alkalmazását, illetve a jövőre vonatkozólag engedélyezte azt. A magyarországi érsekekhez és püspökökhöz intézett 1841. évi., Luigi Lambruschini államtitkár nevét viselő instrukció a reverzális (a gyermekek vallásáról szóló kötelezvény) nélkül kötendő vegyes házasságok háromszori kihirdetését engedélyezte. Amennyiben ezt követően mégis a protestáns lelkész előtt történik a házasságkötés, a frigy, jöllehet tilos, de érvényes. Az 1841. évi engedmények megszerzésében kiemelt szerepe volt a sajátos magyarországi politikai és felekezeti szempontoknak. A megelőző tárgyalásokról bővebben: Bárány: „*Lelke mélyén...*”, 103–217.

⁵³ Kremsmair: *Interkonfessionelle Rechtsverhältnisse*, 228–232.; Gottsmann: „*Si rivela*, 255–256.

⁵⁴ Gottsmann: „*Si rivela*, 257–258.

⁵⁵ Lakatos: *Haynald Lajos*, 114–115.

⁵⁶ 1868 májusában Ausztriában mindhárom említett területen született új szabályozás: szentesítést nyert a házassági törvény, az állami anyakönyvezésről és az iskoláknak az egyházhoz való viszonyáról szóló törvény, valamint az állampolgárok interkonfeszionális viszonyairól szóló törvény. Vö. *Vallás- és iskolaiügyi új törvények az ausztriai német örökös tartományokban lényeges tartalmuk szerint kivonatban közölve*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1868. június 7. 23. sz. 727–729., június 14. 24. sz. 756–757., június 21. 25. sz. 786–789.

ban a gyermekek nemek alapján követik a szüleik vallását, illetve akár a házasságkötés előtt, akár utána megkötött szerződéssel dönthetnek maguk a szülők a gyermekek vallásáról.⁵⁷

Összegzés

Úgy tűnik, a többek között Deák Ferenc közvetlen környezetével is kapcsolatban álló, nemcsak katolikusokat tömörítő Szent István Társulatra és annak képviselőire komoly hatást gyakorolt az 1859. évi Protestáns Pátens. A nyílt parancs kibocsátását követő heves reakciók ugyanis a nemzeti mozgalmakban való részvétel mellett felszínre hozták a politikai katolicizmus kérdéskörét, ami azonban vegyes fogadtatásra talált a katolikus körökben. Nem meglepő ezek után, ha a pátens felfüggesztését követően különböző módon kezdték értelmezni azt a katolikus sajtóban: hol negatív felhanggal, hol dicsérettel írtak a protestánsok ellenállásáról. „[T]isztelettel kell meghajolnunk ama összetartás és erő kifejtés előtt, melylyel protestáns atyáinkfiai jogait a szeptemberi patens ellenében védelmezték”⁵⁸ – volt olvasható például 1863-ban a *Religio* hasábjain. Ezzel merőben ellenkező megközelítésben szólt azonban két évvel korábban a lap egyik szerzője. „Midőn másfél évvel ezelőtt kiadott a prot[estáns] egyházat szabályozó híres szeptemberi patens, jól emlékszem, mint viharban a tenger, úgy zúdultak föl egyszerre a magyar protestánsok, pedig ez csak a forma externát illette, s ha ők a kath[olikus] vallás lényegébe törnek be szentségtelen kezekkel, nekünk még csak törvényes óvást sem lenne szabad tennünk...”⁵⁹ Érdemes lenne tehát további kutatásokat végezni a katolikus nyilvánosságban a tárgykör kapcsán. Főként annak figyelembevételével, hogy Bécs 1861-ben egy interkonfesszionális törvény megalkotása, valamint ahhoz kapcsolódóan a Rómával való ismételt tárgyalások mellett döntött, amelyekben főszerep jutott a magyarországi felekezeti sokszínűségnek.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Egri Főegyházmegeyi Könyvtár (EFK)

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL)

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive, Rom Vatikan Gesandtschaftsarchiv, Rom Vatikan III. Kabinettsarchiv, Staatskonferenz Konferenzakten (HHStA KA CA)

Nyomtatott források

[Haulik, Georg]: *Oesterreich der Konkordatenstaat*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1859.

[Lonovics József]: *A jozephinismus és az egyházat illető legújabb császári rendelvény*. Bécs: Jasper, Hügel & Manz, 1851.

A Szent István Társulat jegyző-és névkönyve 1859-re. Pest: Emich Gusztáv, 1860.

⁵⁷ Vö. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich*. 1868. május 26. (XIX. St.) 93–102. Ezzel párhuzamosan Magyarországon az 1868. évi 53. törvény 11. §-a kimondta, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt megköthetők. A 12. § érvénytelennek nyilvánította a reverzálisokat, a gyermekekről úgy rendelkezett, hogy a fiúk az apa, a lányok az anya vallását kövessék. A törvényhozók ettől a szabálytól, a „nem nemet követ” elvétől azt remélték, hogy segítségével megnyugtathatók a reverzálisokat a katolikus „lélekalászat” eszközeként kárhóztató protestáns felekezetek, és így végre nyugvópontra kerülhet a kérdés.

⁵⁸ R. J.: *A pest-lipótvárosi basilika*. Religio, 1863. január 14. 4. sz. 27.

⁵⁹ Barlanghy Adorján: *Néhány szó a maga idején*. Religio, 1861. május 22. 40. sz. 314.

- Lukács Lajos: *A Vatikán és Magyarország, 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Lukács, Lajos: *The Vatican and Hungary, 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Révész Imre munkái a Pátens korából (1859–1860). Sajtó alá rendezte Révész Kálmán. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1900.

Szakirodalom

- Bárány Zsófia: *„Lelke mélyén szabad röptű szellem”. Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, 2024.
- Bárány Zsófia: *A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között*. Századok, 157. évf. (2023) 6. sz. 1047–1065.
- Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. 3. kötet. Budapest: Franklin Társulat, 1932.
- Deák Ágnes: *Allamrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2013.
- Deák Ágnes: *Széchenyi István döblingi éve*. In: Dobszay Tamás (szerk.): „Megint ’s megint – szünetlen”. Egy újabb Széchenyi-évforduló termése. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2022. 213–235.
- Demmel József: *Az irodalom (szociális) hálója. Közéltések Vahot Imréhez*. Sic Itur Ad Astra, 20. évf. (2009) 59. sz. 255–256.
- Faber Miklós – Mészáros István – Viczián János: *Szent László Társulat*. In: Magyar Katolikus Lexikon. XII. Budapest: Szent István Társulat, 2007. 890.
- Ferenczy György: *Somogyi Károly élete*. Magyar Sion, Uj sorozat 2. évf. (1888) 681–694.
- Gottsmann, Andreas: *„Si rivela chiaramente il piano di rovesciare il Concordato”. Pius IX. und die Anfänge des konstitutionellen Österreich*. In: Gottsmann, Andreas – Piatti, Pierantonio – Rehberg, Andreas E. (a cura di): *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt*. Studi offerti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell’Archivio Segreto Vaticano III. Inquisizione romana, Indice, Diplomazia pontificia. Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano. 2018. 151–266.
- Kremsmair, Josef: *Interkonfessionelle Rechtsverhältnisse in Österreich im Spannungsfeld zwischen Kirche und Staat. Die römische Mission Bischof Fessler’s, 1863/64*. Würzburg: Echter Verlag, 1993.
- Lakatos Andor: *Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. évf. (1995) 3–4. sz. 97–150.
- Magyar Életrajzi Lexikon*. III. kiegészítő kötet A–Z. Kenyeres Ágnes (főszerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Mészáros István: *A Szent István Társulat 150 éve, 1848–1898*. Budapest: Szent István Társulat, 1998.
- Vaderna Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest: Universitas Kiadó, 2017.
- Zsilinszky Mihály (szerk.) (Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József közrem.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum, 1907.

TAMÁS ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 114–135.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.114-135

www.aetas.hu

Képzőművészet a politikai véleményformálás szolgálatában?

ABSTRACT: *The Fine Arts in the Service of Political Messaging?* The aim of this study is to present how the cartoonists of satirical magazines transformed the paintings and illustrations of certain Hungarian artists, as well as the context of such depictions. The issues of four popular magazines (*Borsszem Jankó*, *Kakas Márton*, *Bolond Istók*, and *Az Űstökös*) were used as sources, published between 1890 and 1910. The subjects of the analysis were artworks made by Hungarian painters, where the caricature versions depict politicians. The caricatures are grouped into these categories by theme: paintings concerning government crises, resignations and cabinet-forming; elections; internal party conflicts, party struggles; church policy debates; disciplinary cases of public figures; depictions of ideologies and institutions; Austro-Hungarian conflicts in modified paintings.

Keywords: *caricature, Mihály Munkácsy, reimagined paintings, satirical magazines, canonization*

A művészeti alkotások karikatúrákon való felhasználása a politikai vélemények kifejezésének egyik vizuális eszköze volt az élclapokban, így befolyásolhatta szemlélői gondolkodását, és szélesebb rétegekre gyakorolhatott hatást. A festményekről készült gúnyrajzok, illusztrációk aktuálpolitikai kérdésekhez kapcsolódtak, sokszor más jelentést közvetítettek, mint az eredeti mű. 1890 előtt is felbukkantak ilyen metamorfózison átesett műalkotások a vicclapokban, rendszeres jelenlétüket azonban a század utolsó évtizedére tehetjük. Mivel nem célom a háborús időszak képeinek a vizsgálata, 1910-et, az Oszmán Birodalommal való konfliktusok (olasz–oszmán háború, Balkán-háborúk) kirobbanása előtti utolsó évet jelöltem meg a kutatás záródátumaként, s forrásul a liberális *Borsszem Jankó*, az alapvetően függetlenségi (-ellenzéki) *Kakas Márton* és *Bolond Istók*, valamint (*Az*) *Űstökös* karikatúrái szolgáltak.¹ Ezek mindegyike országosan terjesztett humoros újság volt.

Érdeklődésem fókuszában a művészeti alkotások újrafelhasználása, ennek politikai funkciói állnak, illetve foglalkoztat a különböző képzőművészeti alkotások kanonizációja, a műalkotások megjelenése a tömegkultúrában azáltal, hogy karikatúrákon – átdolgozva – szerepeltek.

Már csupán a terjedelmi korlátok miatt sem mutathatok be itt minden újragondolt festményt vagy illusztrációt.² Az elemzés tárgyát csak azok a magyar festőművészek által ké-

¹ Az élclapokról lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, i. m.

² Az uralkodók, fejedelmek, vezetők megjelenítését elemeztem festményeket átalakító kariaktúrákon: Tamás: *Árpád és az uralkodók metamorfózisai. Magyar művészek festmény-karikatúrái az él-*

szített alkotások képezik, a teljesség igénye nélkül, amelyek karikatúraváltozatai politikusokat ábrázoltak. A gúnyrajzokat tematikai szempontok mentén csoportosítottam, arra keresve a választ, hogy mely festményeket milyen politikai ügyek, viták vizualizálásakor használták fel. Ha a festmény témája és a gúnyképen megjelenő ügylet szorosan összekapcsolódott, feltételezhetjük, hogy a rajz mozgósító ereje is nagyobb volt. Látni fogjuk azonban, hogy nem minden esetben tudunk a kép tárgya és a politikai esemény között (közvetlen) kapcsolatot felfedni, így a festmény eredeti jelentése sem feltétlenül ad hozzá az interpretációhoz, míg máskor többletjelentést nyújt a műalkotás eredetijének ismerete. A karikatúrák utalásai a festmények felismerése nélkül is kibonthatók lehettek a napi politikai sajtót rendszeresen olvasók számára, ezért a jelenkori kutató is e lapokat hívta segítségül az események felfejtéséhez. Az eredeti kép érzelmeket, sztereotípiákat mozgósíthatott, amelyek a torzképeket tanulmányozva is előbukkanhattak. Megfigyelhetjük, hogy a magyar festők műveinek újragondolt változatai majdnem mindig belpolitikai eseményekhez kapcsolódtak.³

A kormányválság, a lemondás és a kormányalakítás allegóriái

Belpolitikai válságok időszakában különösen fontos az olvasók orientálása, így érthető, hogy a karikatúrákon megjelenő képzőművészeti alkotásokat mint eszközt vetették be e témában a rajzolók. A festményátalakítások számos esetben kétoldalas, figyelmet magukra vonzó alkotások, sokszor átlagon felüli kidolgozottsággal. A kormányválságok, bukások tematikában feltűnően sok az újragondolt életkép, ami talán meglepő – inkább számítanánk történelmi tárgyú művek átalakítására.

A kormányválság megjelenítésére igen alkalmasnak tűnt Munkácsy Mihály *Siralomház* című képe, amelyen a kormányválságok időszakainak miniszterelnökeit bújtatták a rajzolók a főszereplő betyár bőrébe. Munkácsy 1869–1870-ben festette azt a képét, amelynek talán a legtöbb karikatúraváltozata született az elemzett időszakban, s Munkácsynak is ez a festmény hozta meg a hírnevet és a sikert. A műnek azonban több ismert változata készült, a tanulmányfestmények között található olyat is, amelyen csak az elítélt és asztala látható, látogatókat még nem festett a művész a betyár mellé. A komor színek, a szomorú tematika alkalmassá tette a művet arra, hogy a karikatúristák az elkeseredettséget és elégedetlenséget sugallják.⁴

A sort a *Bolond Istók* torzképe nyitja (1894. december 16. 5., Homicskó Atanáz), amelyen Wekerle Sándor miniszterelnök a betyár, s a kompozícióba új elemként került, hogy a rab – hiába viszik a vesztőhelyre – mulat, méghozzá Szilágyi Dezsővel (ekkor igazságügyminiszter), illetve a háttérben, a cella ablakában tüntetés látszik. 1894 decemberében országszerte megmozdulásokra került sor, amelyekben a kormányt, Wekerlét és Szilágyit éltették, mert az egyházpolitikai törvényeket végre szentesítette az uralkodó.⁵ A rajzon zsidó figurák vonultak utcára (a zsidó vallás recepciójára viszont csak 1895-ben került sor), akiknek Tisza Kálmán gyertyát akar adni, s a kormányfő figyelmezteti, nehogy a keresztest tegye ki. A karikatúra az ellenzéki – antiszemita hangnemet is megütő – élclapban nem sokkal a Wekerle-kormány lemondása előtt látott napvilágot, így nem véletlen, hogy Wekerle a rab, akit a

---

lapok hasábjain (1890–1910). A külföldi, bécsi művészek alkotásainak gúnyrajzváltozatait vizsgálta: Tamás: Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon, i. m.

³ Egyetlen kivételt találhatunk, lásd: Tamás: Árpád és az uralkodók metamorfózisai, i. m.

⁴ Számos helyen megjelent a mű, a szemlélők az 1890-es években már jól ismerték. Például: *Munkácsy Mihály*. Vasárnapi Ujság, 1882. február 26. 132.

⁵ Vö. például: *A diadal ünnepe*. Pesti Napló, 1894. december 14. 2–3.

vesztőhelyre visznek, miközben az élclap gúnyolódik a kormányzat részeredményein egyház-politikai ügyekben.

A következő miniszterelnököt, Bánffy Dezső bárót is lemondása előtt (február 26.) szerepeltette az egyik élclap e festményt újragondolva. A *Borsszem Jankó* (1899. február 5. 1., szignó nélkül) gúnyképén a fókusz az asztalra került, csak a látogatók egy része látható, azonban a gyerekek helyett gyermekként ábrázolt politikusok tűnnek fel. Bánffy előtt Pulszky Ágost szabadelvű politikus áll gyermekként, a síró asszony Tisza Kálmán. Az ór Polónyi Géza, az ellenzéki obstrukció egyik vezető figurája, s a kép másik oldalán az ellenzéki honatyák (Kaas Ivor gyermekként, Ivánka Oszkár, Hock János és Szilágyi Dezső, aki a lex Tisza elfogadása miatt lépett ki a kormánypártból⁶) gúnyolódnak a kormányfőn. 1899 februárjában az ellenzék és a kormányzat a parlamentáris viszonyok helyreállítása érdekében „békétárgyalásokat” folytatott. A vitatott témák elsősorban az indemnitás és a házszabályrevízió kérdése, amelyet az ellenzék elutasított, illetve az új kormány összetétele a Bánffy-kabinet lemondása után (tiltakoztak Tisza István esetleges belügyministersége, Lukács László miniszterelnöksége ellen).⁷

Hasonló a történelmi szituáció egy immár 20. századi gúnyrajz esetében is. Az *Üstökösben* a karikaturista Jeney Jenő ugyan némileg átrendezte egyes alakok helyét a rajzán, de egyértelműen felismerhető a Munkácsy-festmény (1903. május 24. 329.). Széll Kálmán miniszterelnök a rab, akit ifjabb Andrássy Gyula ellenzéki képviselő vigasztal. Az asszony a szabadelvű párt, a gyermek pedig a „katonai javaslatok”. Baloldalon a háttérben az ellenzéki obstrukció két vezető alakja, Lengyel Zoltán és Barabás Béla mosolyog. 1903-ban az obstrukció újraindult Széll felemelt újonclétszámra vonatkozó javaslata miatt, május 1-jével beállt a költségvetés nélküli állapot, így júniusban távozni kényszerült a Széll-kormány.⁸

Wekerlét viszont nem csak egyszer bűjtatták a betyár bőrébe, 1909-ben újra elővette ezt a tematikát az egyik élclap. A *Borsszem Jankó*ban Homicskó Atanáz képe (1909. szeptember 19. 1.), amely nem a teljes festményt, hanem annak egy részét közölte a rabra fókuszálva, alapvetően híven utánozta Munkácsy művét, de kiegészítette egy papfigurával, amely Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi minisztert rejti. A tárcavezetőt a korszakban tipikus ultramontán ábrázolással figyelhetjük meg utalva Apponyi vallásosságára. A betyár Wekerle miniszterelnök, aki lemondását még 1909 áprilisában beadta, de a következő miniszterelnök személye hónapokig eldöntetlen maradt. A síró asszony a koalíció, rámutatva arra, hogy a koalíciós kormányzás súlyos válságba került. Az előtérben két miniszter, Kossuth Ferenc kereskedelemügyi tárcavezető és ifjabb Andrássy Gyula belügyér áll. Az ór Lukács László szabadelvű politikus, volt pénzügyminiszter, későbbi kormányfő. Szeptember 17-re tűzte ki az uralkodó Lukács audienciáját, ahol – ha a király nem tud megállapodni Wekerlével a válság megoldásáról – Lukács terveit hallgatja meg a kormányalakításról.⁹ Wekerle, Kossuth és Apponyi a sajtóhírek szerint többször tartottak tanácskozást szeptember első felében.¹⁰ We-

⁶ A lex Tisza szakadást okozott a Szabadelvű Pártban: az 1898. év végén az ellenzéki obstrukció következtében elképzelhetetlen volt a költségvetés megtárgyalása, így december 6-án Tisza Kálmán azt javasolta, hogy a benyújtott, de meg nem szavazott büdzsé keretei között gazdálkodjon a kormány. A párt nagyobb része ezt elfogadta, a kisebbség azonban nem tartotta megfelelő eljárásnak a Ház ily módon való kikapcsolását. Gratz: *A dualizmus kora*, I. 364–365.

⁷ *Hírek a folyosón*. Pesti Napló, 1899. február 1. 3.

⁸ *Utazás az ex-lexbe*. Pesti Napló, 1903. május 1. 3.; *Az Apponyi-eset s a helyzet*. Pesti Napló, 1903. május 16. 4.

⁹ *Lukács László audienciája*. Pesti Napló, 1909. szeptember 4. 2.

¹⁰ *Wekerle Kossuth Ferencnél*. Pesti Napló, 1909. szeptember 11. 2.

kerle audienciájára szeptember 15-én került sor, ahol ismertette a magyarországi helyzetet, ez ihlethette a rajzot (végül 1910 januárjában kerül Wekerle helyére a miniszterelnöki székbe Khuen-Héderváry Károly gróf).¹¹

A betyárrá változtatott kormányfők sorát szemlélve elemzésre érdemes szempont a betyárról élő kortárs kép. A betyár megítélése nem volt egységes a dualizmus korában: 1872-ben befejeződött Ráday Gedeon gróf rendteremtő tevékenysége¹² az Alföldön, ezt követően a hajdani betyárvilág napja leáldozott.¹³ A betyár alakjához kötődhetett a félelem érzése,¹⁴ de a tiszteleté is: a betyár a népi történetek szerint a gazdagokra csapott le, a szegényeket nem bántotta, mulatozott, és szép legény lévén, a lányok, asszonyok fejét könnyedén elcsavarta a kocsmákban.¹⁵ Az alföldi parasztság alapvetően szolidaritást mutatott a szegénysorsú betyárokkal.¹⁶

A betyár alakja a 19. század második felének ponyvairodalmában, képzőművészetében is népszerű volt,¹⁷ Abonyi Lajos a *Betyár kendője* című népszínműve pedig „folyton műsoron” szerepelt.¹⁸ A *Vasárnapi Ujság* szerzője 1892-ben örömmel közli, hogy a magyar festők a falu kapcsán végre elszakadtak a betyár-tematikától, s a kocsmák borbúzos levegőjén és a betyárromantikán kívül mást is láttatnak.¹⁹ A betyárromantika azonban nem tűnt el: 1910-ben is amiatt ostorozta az olvasókat a lap egy másik szerzője, hogy még mindig megfigyelhető a jelenség. Határozottan próbálja eloszlatni azt a tévhitet, hogy a betyár szegényeket nem támadott meg – elsősorban arra alapozza érvelését, hogy természetes, hogy a gazdagabbaktól remélt nagyobb zsákmányt, de lecsapott nem jómódúakra is.²⁰ Nem valószínű, hogy az élclapok városi olvasói romantikus érzelmeket tápláltak a betyárok iránt, a karikatúrákhoz sem a sajnálat érzését kapcsolhatták: Bánffy távozását számos kortárs igen várta, az ellenzéki élclapok sem Wekerlét, sem pedig Széllt nem szánták, bár főleg az utóbbi személyéhez pozitívabb megítélés köthető. A vizsgált két évtizedben azok a miniszterelnökök váltak betyárrá karikatúrán, akik hosszabb ideig regnáltak (ezért Szapáry Gyula gróf például elkerülte ezt a metamorfózist), illetve azokat nem alakították át a rajzolók, akikkel szemben talán a

¹¹ *Két óras audiencia*. Pesti Napló, 1909. szeptember 16. 3.

¹² Lásd: Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, i. m.

¹³ A rend fenntartásához jelentős mértékben hozzájárult a csendőrség működésének megkezdése 1884-ben, s a modernizáció sem kedvezett a betyárvilág fennmaradásának: a 19. század második felében változtak az állattartási szokások, lecsapolták a jó búvóhelyet biztosító mocsarakat, a parasztság is igyekezett vagyont gyűjteni, így egyre kevésbé látta szívesen a betyárokat, s egyre inkább veszélyben érezte magát és tulajdonát. Vécsey: *Betyárok könyve*, 194–195.

¹⁴ *Gróf Ráday Gedeon*. Vasárnapi Ujság, 1901. december 8. 786.

¹⁵ A betyárdalokról, a betyárok folklórban betöltött szerepéről számos példával lásd: Küllös: *Betyárok könyve*, i. m.

¹⁶ *Egy új emberfajta*. Vasárnapi Ujság, 1910. november 13. 953.

¹⁷ További festmények például: Greguss Imre: *Betyár élet (Greguss Imre)*. Vasárnapi Ujság, 1910. június 19. 532.; Munkácsy: *A javíthatatlan (A Múcsarnok tavaszi kiállításából)*. Vasárnapi Ujság, 1894. április 22. 264–266.; Lotz Károly: *Szerelmes betyár (Lotz Károly)*. Vasárnapi Ujság, 1904. október 16. 709.)

¹⁸ *Irodalom és művészet*. Vasárnapi Ujság, 1888. szeptember 2. 597. Az 1872-ben született népszínmű (1873-ban mutatták be) évtizedeken keresztül populáris volt. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. 23.

¹⁹ *A Múcsarnok téli kiállítása*. Vasárnapi Ujság, 1892. december 4. 833.

²⁰ *Betyár-romantika*. Vasárnapi Ujság, 1910. október 2. 833–834. Az 1830–1860-as évek sajtója kapcsán Szücsi azt a következtetést is levonja, hogy a szerzők hol a betyárok pozitív tulajdonságaira fókuszálva a betyárromantikát erősítik, hol pedig élesen kikelnek ellenük. Szücsi: *Betyársors*, 96–100.

legnagyobb ellenszenvet táplálták a kortársak (Khuen-Héderváry Károly gróf, Tisza István gróf, Fejérváry Géza báró), s akik talán a legközelebb álltak az uralkodóhoz.

Csapó Csaba véleménye szerint Eric Hobsbawm „primitív lázadók”-ra vonatkozó azon állítása, hogy „a banditák funkciója alapvetően az, hogy a hagyományos társadalom keretén belül megvonják az elnyomás határait, időlegesen felszámoljanak bizonyos visszasságokat”, párhuzamba állítható a magyarországi betyárok helyzetével.²¹ E megközelítést szem előtt tartva is találhatunk közös pontot a betyárrá alakított kormányfők között: mindhárman – ugyan csak ideiglenesen – meg tudtak békélni az ellenzékkel, és szüneteltetni tudták az obstrukciót. A Bánffy-kabinet levelezényelte a millenniumi ünnepeket, Wekerle az egyházpolitikai törvényeket, Széll és Wekerle pedig az ellenzék mellett az uralkodóval való kompromisszumra is hathatósan törekedett.

Szintén társadalmon kívüli alak a cigányé, akinek a szerepeltetésével ugyancsak meg lehetett jeleníteni a bukást. Vastagh György *A kárvallott cigány* című életképén egy vándorcigány család egyetlen lova a földön fekszik. Jeney Jenő a szereplőket némileg áthelyezte *Bolond Istókbeli* karikatúráján (1905. február 12. 7.),²² de a kompozíció jól felismerhető maradt. A torzképen Tisza István miniszterelnök a családfő, aki a fejét vakarva nézi haldokló lovát. Mellette Perczel Dezső házelnök áll – olyan alak, amelynek a festményen nincs megfelelője, mint ahogy a gyermekként ábrázolt Lukács László pénzügyminiszternek sincs. A hárszabálymódosítás és a „zsebkendő szavazás” következtében kialakult belpolitikai válság miatt 1905. január elején az uralkodó feloszlatta a parlamentet. A karikatúra már az 1905. évi választások (január 26. – február 4.) után született, amikor a Szabadelvű Párt alul maradt a Szövetkezett Ellenzékkel szemben. A háttérben a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes báró áll a festmény női szereplőjének helyén, Tallián Béla földművelésügyi minisztert csecsemőként ábrázolva, kezében tartva. Tisza és a Szabadelvű Párt bukását rajzolta meg tehát életképként Jeney.

A korszakban bevett eljárás volt, hogy a karikatúrákon politikusokat cigányokként jelenítenek meg. A cigányként ábrázolt honatyákhoz így minden a népcsoportokhoz kötődő negatív sztereotípiát könnyedén kapcsolható. Az élclapokban a cigányokat bűnözőként – de hosszú ideig nem gyilkosként, hanem általában kisebb lopásokat, átveréseket elkövetőként – szerepeltették a leggyakrabban, vagy olyanokként, akik fifikásan átverik a magyar figurát (például: a lókupec cigány drágán adja el értéktelen lovát).²³ Ezen élclapokban a hagyomány tovább mélyítette a kompozíció negatív jelentésrétegét. A lovas kocsi (és annak irányítása) pedig az állam, a kormányzat tradicionális szimbóluma, ami – a ló és a kocsi állapota következtében – a festmény segítségével előre haladásra teljesen alkalmatlanként jelenik meg. A festmény szerepeltetése annak kiállításához kötődik.

Kevésbé borús hangulatú alkotások karikatúraváltozatai is utalhattak válságra. Margitay Tihmér két festménye is meghihlette a karikatúristákat, amelyeken már nem marginális társadalmi csoportok tűnnek fel. *A jó partie* című alkotás egy gúnyolódó mű: a fiatal férfit édesapja prezentálja a fiatal nőnek, miközben a családtagok a szalonban méregetik a nem túl jóvágású fiatalembert.²⁴ Ez a gúnyrajz is a Szabadelvű Pártról szól (*Kakas Márton*, 1895.

²¹ Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, 178.

²² A festmény akkor jelent meg, amikor a műtárlaton kiállította Vastagh. *A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállításából*. Vasárnapi Ujság, 1897. május 9. 301.

²³ A kriminalizált csoport élclapokban ábrázolásmódjáról lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, 174–180.

²⁴ A festményt nem csupán a *Vasárnapi Ujság* (1895. január 6. 4–5.) közölte, hanem a *Magyar Salon* is: 1889–1890. (1890. április) 576.

január 13. 1., szignó nélkül): Tisza Kálmán az apa, a pártot megtestesítő – nem éppen vonzó – fiatal nő a lány, akinek felajánlja a „jó parti”-t, Khuen-Héderváry Károly grófot. A nagyságosasszony, a lány anyja pedig Podmaniczky Frigyes báró, a Szabadelvű Párt elnöke. A Wekerle Sándor vezette kabinet lemondása után 1895 januárjában az uralkodó a szabadelvű pártbeli Khuen-Héderváry horvát bánt javasolta miniszterelnöknek, azonban támogatottság híján Bánffy Dezső báró, a képviselőház elnöke alakíthatott kormányt (1895. január 14.), aki a karikatúrán Podmaniczky balján foglal helyet.²⁵ A *Kakas Márton* – felhasználva az élcelődő festmény eredeti élet is – elutasította, hogy Khuen-Héderváry elfogadható jelölt lenne.

Ismét Wekerlét, de ekkor már újdonsült miniszterelnökként prezentálja Margitay másik életképének módosított változata. A *féltékeny* című festmény egy parkbeli jelenetet ábrázol: a férj egy fiatal lányt szórakoztat, amit felesége, aki a pad melletti széken ül, duzzogva szemlél. A karikatúrán a feleség szerepét Tisza Kálmán kapta, míg a vonzó férj a frissen kinevezett kormányfő, Wekerle Sándor, aki Apponyi Albert gróffal flörtöl (*Bolond Istók*, 1892. december 25. 9.).²⁶ Apponyi ellenzéki politikusként szorgalmazta az egyházpolitikai reformokat (de a kötelező polgári házasságot nem támogatta), s jelentős szerepe volt abban, hogy a Szapáry Gyula gróf vezette kabinet megbukott. Az ex kormányfő helyett Wekerle inkább az ellenzéki Apponyi felé tesz gesztusokat a rajz üzenete szerint.

Megbukott és frissen hatalomra került miniszterelnököt máskor is ábrázoltak egyszerre. Zichy Mihály *Hulló csillagok* (1885)²⁷ című műve születéséhez képest évekkel később inspirálta Jeney Jenőt (*Bolond Istók*, 1899. november 19. 3.). Az éterben még lebegő csillagokba Széll Kálmán miniszterelnök, Apponyi („jog”) és Plósz Sándor igazságügyér („igazság”) portréi kerültek. Széll hármas jelszavát („jog, törvény, igazság”) reprezentálták a még aktív égitestek. A már kiégett, lehullott csillag Tisza Kálmán arcképét mutatja, s a „*corruptio*” felirat került rá, sugallva a reményt, hogy a korrupciós botrányok befejeződnek a néhány hónapja regnáló Széll-kormány alatt. Jeney ki is egészítette Zichy festményét: a jobb alsó sarokba Bánffy volt kormányfő feje került meghasadt égitestként, akit Ugron Gábor, a Bánffy-kormány ellen zajló obstrukció egyik vezéralakjának csillaga fog eltalálni.

A karikatúrák egy része a munkáját éppen csak megkezdő miniszterelnököt prezentálta általában pozitív karakterként, reménykeltő módon, vagy a kormányfők bukását állította pellengérré, míg másik részük – elsősorban a Munkácsy-kép különféle változatai – mintegy próféciaként vetítette előre az élclapok olvasóinak a várható eseményeket. A kormányfők távozása azonban nem volt váratlan esemény, a karikaktúrák megjelenése előtt a napilapok már távozásukról, kormányválságról cikkeztek,²⁸ a tájékozott olvasó számára ezek a karikaturák a napi sajtóban tárgyalt, ismert híreket dolgozták fel.

²⁵ A Pesti Napló január 1-jei számában a kormányválságról és annak megoldásáról számol be, ismertetve a korona javaslatát a kormányfőre Khuen-Héderváry személyében (3. old.), aki azonban nem élvezte a Szabadelvű Párt támogatását. Az Andrásyok (Tivadar és ifj. Andrásy Gyula is képviselők) voltak, a karikatúrán az utóbbi látható, a Wekerle-kormány király személye körüli minisztereként) Széll Kálmánt támogatták volna a miniszterelnök-jelöltek közül. Szalai: *Iffabb Andrásy Gyula élete és pályája*, 22–23.

²⁶ A festmény megjelent: *Vasárnapi Ujság*, 1892. december 11. 844.

²⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 12. 453.

²⁸ Wekerle estében például: *Lejtőn*. Pesti Napló, 1894. december 1. 1.; Bánffyról: *Taktikázás*. Pesti Napló, 1899. február 2. 2.

Választások

A választási kampányok tekintetében egyértelmű az olvasók befolyásolásának szándéka, s az élclapok sokrétű eszközökkel éltek a cél elérése érdekében. Az ellenzéki kampányesemény jelentőségének, sikerének degradálásával például a kormánypárti élclap is direkt módon hatni kívánt olvasói véleményére: Kacziány Ödön *Cigányok útban* című friss festményét alakította át a *Borsszem Jankó* (1891. december 20. 1.). A szignó nélküli karikatúra módosított címet kapott: *Cigányok a hóban*, de a kompozíciót megtartotta a rajzoló, még ha közelebbi fókusz is választott. (A festmény alkotójának nevét azonban helytelenül jelölte meg, mert Kacziány Géza nem festőként tevékenykedett.) Ismét politikusokat bújtattak cigányok bőrébe, s az útjelző táblán szereplő „Kolozsvár” felirat igazítja el az olvasót: a Nemzeti Párt kolozsvári útjára utal. Apponyi Albertet meghívták a választási kampány időszakában Kolozsvárra, ahol a *Pesti Napló* szerint nagy ovációval fogadták a nemzeti párti képviselőket.²⁹ Ezzel szemben a kormánypárti karikatúrán fagyoskodó-vacogó ellenzékietek láthatunk, a torzkép nem azt sugallja, hogy sikeres volt a nemzeti párti gyűlés Kolozsvárott.³⁰

Más műfajú az oppozíció élclapjának átalakított műve: a *Kakas Márton* Munkácsy *Krisztus Pilátus előtt* című képét választotta alapanyagul a fővárosi voksolások idején (1901. szeptember 22. 8–9., Bér Dezső).³¹ A lipótvárosi Pilátus Podmaniczky, Sándor Pál (szintén szabadelvű pártbeli) pedig Krisztus. A farizeusok: Mezei Mór (szabadelvű), Schweiger Márton, Kohner Zsigmond (a pesti izraelita hitközség vezetője). Sándor Pál és Mezei Mór mindketten az V. kerületben lettek jelöltek, míg Podmaniczky a IV. kerületben.³² Schweiger volt az V. kerületben a küldöttségi elnök és választási elnökhelyettes.³³ A kerületben dúló választási viták kapcsán a Szabadelvű Párt (amelynek elnöke Podmaniczky) úgy határozott, hogy hivatalos jelöltje Mezei Mór.³⁴ Ezzel politikai tekintetben Sándorra ugyanúgy „halálos ítéletet” mondtak, mint Krisztusra – élcelődik a kormánypárti választási vitákon az oppozíció élclapja.

Szintén keleti helyszínre kalauzol bennünket Tornai Gyula *Keleti mesevilág* című képe, amelyet Éder Gyula alakított át a *Kakas Márton* számára (1905. január 22. 3.) úgy, hogy a kompozíciót jelentősen módosította. A festményen egy emberevő szörny előtt vízben gázol egy férfi. Éder karikatúráján Tisza Istvánt üldözi az „obstrukció” szörnyetege nem sokkal a parlament feloszlását követően, a választási kampány közepette. A voksolások előtt publikált képen Tisza kardjára is a „választás” felirat került, s a politikus dühös arckifejezéssel pillant a vízbe. A *Kakas Márton* nem lelkesedett Tiszáért, máskor is hevesen bírálták politikáját és a házszabályrevíziót, a „zsebkendő szavazást”,³⁵ így nem csoda, hogy ilyen kellemtelen szituációban rajzolták meg – talán bízva sikertelenségében a választásokon.

Már nem kampányokhoz kapcsolódik, nem kampányidőszakban született a következő rajz, hanem a voksolásokat szabályozó törvényi kereteket bírálja. Wágner Sándor *Huszár*

²⁹ *Gróf Apponyi Albert Kolozsvárott*. *Pesti Napló*, 1891. december 13. 3.

³⁰ A festményt publikálták: *Vasárnapi Ujság*, 1891. december 13. 820.

³¹ Többször megjelent a teljes festmény vagy csak valamely részlete: *Vasárnapi Ujság*, 1881. szeptember 4. 566., *Vasárnapi Ujság*, 1882. április 16. 245., *Vasárnapi Ujság*, 1900. május 6. 284–285. (Munkácsy május 1-jei halála alkalmából publikált összeállítást a lap.) 1881-ben fejezte be Munkácsy, először 1882-ben állították ki.

³² *A választások előtt*. *Pesti Napló*, 1901. szeptember 7. 3.

³³ *Választási mozgalom*. *Pesti Napló*, 1901. szeptember 18. 2.

³⁴ *Választási mozgalom*. *Pesti Napló*, 1901. szeptember 15. 2.

³⁵ A képet valószínűleg kiállították Tornai kiállításán: *Vasárnapi Ujság*, 1904. január 24. 57–58.; az *Üstökös* is ábrázolta örülteként Tiszát ugyanebben az időszakban: 1905. január 8. 1.

bravúr című festményén egy vágató huszár egy kisgyermeket kap el a földről, megmentve ezzel az életét.³⁶ A *Kakas Márton* címlapján Tisza István (1908. október 4. 1., Éder) a „pluralitás” nevű gyermek életét menti meg. A kép a választójogi reform kapcsán kibontakozott vitára utal: Tisza sohasem volt híve az általános választójognak, míg a kormányzó függetlenségi párt, még ellenzéki erőként, kampányaiban többször követelte azt. Kormányra kerülve azonban már eltávolodtak az eszmétől, és ifjabb Andrassy Gyula gróf belügyminiszter ú. plurális választójogi javaslatot terjesztett be 1908. november 11-én,³⁷ amelyet azonban nem tárgyaltak a parlamentben, maga Andrassy kérte az uralkodót, hogy a heves ellenállás miatt vegyék le a javaslatot a napirendről.³⁸ A *Pesti Napló* értesülése szerint Tisza István viszont kiállt mellette, támogathatóbbnak tartotta, mint az általános választójogot.³⁹ A karikatúra még azelőtt mondott véleményt a sajtóból ismert javaslatról, hogy az a Ház elé került volna, csatlakozott a tervezet elleni tiltakozókhoz.

Láthatjuk, e témában is előszeretettel használtak fel életképeket, talán azért, mert ezek tág mozgásteret adtak a karikaturistáknak a szereplők behelyettesítése tekintetében, s kevésbé igényeltek előzetes (történelmi vagy képzőművészeti) ismereteket.

Párton belüli konfliktusok, pártküzdelmek, párthelyzet

A párton belüli viták esetében fontos szempont lehetett az olvasó informálása, esetleg a konfliktusok bagatellizálása vagy az ellenfél táborán belüli nézeteltérések felnagyítása. Bihari Sándor új életképe, *A falu rossza* című mű⁴⁰ átalakított verzióján (*Borsszem Jankó*, 1890. december 21. 4.) a falu lakói, a kormánypárti képviselők előtt vonulnak végig az ellenzéki erők Szilágyi Dezsővel az élen, akit a képalírás már nem csupán a falu, hanem az egész ország „rosszá”-nak titulált. Szilágyi azzal vívta ki az ellenzéki vezetők nemtetszését, hogy az általa és Apponyi (a háttérben trombitáló alak a festményutánzat) által vezetett ellenzéki tömörülésből kilépett, és 1890 tavaszán igazságügyminiszteri posztot vállalt. Ennek negatív visszhangján élcelődik a *Borsszem Jankó*.

Ellenzéki lap is tematizálta az oppozíció konfliktusait. A Dugovics Titusz önfeláldozásáról szóló mítosz több karikatúrán is megjelenik, azonban Wágner Sándor *Dugovics Titusz önfeláldozása* című festményéhez hű variánsként már jóval kevesebbszer. A kompozíciót megtartotta a *Bolond Istók* képe (1890. szeptember 21. 3., szignó nélkül), amelyen a függetlenségi kör várából Eötvös Károly rántja le Ugron Gábort. Eötvös ugyanis a székely vasút kapcsán személyeskedő hangnemben vádaskodott Ugron ellen, amit Ugron visszautasított, ráadásul a függetlenségi párti politikai elvek tekintetében sem értett egyet a két képviselő, amit a következő – a sorból némileg kilógó – festményváltozat is érintett.⁴¹ Munkácsy ugyan-

³⁶ A *Vasárnapi Ujság* festményhez tartozó szövege szerint megtörtént eset inspirálta a képet: hadgyakorlat közben nézelődő közönség felé vágóztak a huszárok még az 1848-as forradalom előtti időkben, mindenki menekülőre fogta, kivéve egy rémült kisfiút, aki a nagy ijedtségtől nem tudott elfutni. Egy huszár kivált a sorból, s felkapta a ruhájánál fogva a gyermeket. *Huszár bravúr*. *Vasárnapi Ujság*, 1878. március 17. 170. (A 169. oldalon a festményről készült rajzot közölte a *Vasárnapi Ujság*.)

³⁷ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, 205.

³⁸ Szalai: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*, 84.

³⁹ *A választói reform*. *Pesti Napló*, 1908. szeptember 27. 5–6.

⁴⁰ Megjelent: *Vasárnapi Ujság*, 1890. december 7. 804. Mire Bihari elkészítette életképét, Tóth Ede *A falu rossza* című népszínművét már évek óta (Tóth 1874-ben írta a darabot) nagy sikerrel játszották. Sótér (szerk.): *A magyar irodalom története*, 519–520.

⁴¹ *Vasút: Ugron és Eötvös*. *Pesti Napló*, 1890. szeptember 19. 1.; pártellentét: *Ugron Gábor Gyomán*. *Pesti Napló*, 1890. szeptember 16. 2–3.

is egy olyan alkotással is bekerült a *Borsszem Jankó* hasábjaira – s látható maga a mester is a torzkép alsó felében, ahogy nagy lendülettel alkotja meg figuráit –, amelyet éppen az új Országház számára festett, de nem a jól ismert honfoglalást,⁴² hanem egy csatajelenetet ábrázol a „mű”. A gúnyképet a rajzoló Wilhelm von Kaulbach⁴³ *Hunok csatája* című művéről mintázta (*Borsszem Jankó*, 1890. október 12. 3., szignó nélkül), s hunok és rómaiak helyett ellenzéki (Irányi Dániel, Madarász József, Eötvös Károly, Helfy Ignác) politikusok feszülnek egymásnak, a pajzson Ugron Gábor áll Attila helyén a kép fókuszában. Ugron ugyanis néhány párttársával együtt kilépett a függetlenségi pártkörből. A vitát a párt programja váltotta ki, mivel Ugron a perszonálunió elvét kívánta hirdetni.⁴⁴ Kaulbach népszerű képe a hunok és a rómaiak catalaunumi ütközetét örökítette meg: a csatának nem volt valódi győztese, de mindkét fél komoly veszteségeket szenvedett – ezt a tanulságot üzeni a *Borsszem Jankó* a viszálykodó oppozíciónak.⁴⁵

Egy későbbi torzrajzon már nem az ellenzék, hanem a kormánypárt helyzetét mutatta be a *Bolond Istók*. A Feszty-körkép (1894) egyik jelenetét, *A táltos áldozatát* rajzolta újra Cserépy Károly Árpád (*Bolond Istók*, 1894. július 29. 7.). Az áldozat helyszíne jól felismerhető a karikatúrán, bár a festményen edényt nem láthatunk, csak az áldozatokat. Tisza Kálmán a táltos, aki elesik, miközben védi a „szabadelvű húsosfazek”-at. Tisza edénye viszont törött és összedrótozott, azaz az ellenzéki élclap a kormánypárt szétesését és az e szerepkörrel együtt régóta élvezett privilégiumok elvesztését jósolja, arra utal, hogy hiába áldozza fel magát Tisza, nehéz lesz összetartania a pártot. Az ex kormányfő mellett a földön fia, Tisza István fekszik, akinek a kép nem jósol fényes politikai karriert. A festményrészlet átalakítására akkor került sor, amikor az alkotást megtekinthette a közönség, talán így is népszerűsíteni akarták Feszty monumentális képét.

Szintén a kormánypárthoz kapcsolódnak Ferraris Artúr *A tarokk-parti* című festményének átalakított verziói. Az életképen Deák Ferenc portréja alatt kártyáznak a Szabadelvű Párt tagjai (Sváb Károly, Nedeczky István, Jókai Mór, Tisza Kálmán; nézi a játékot Mikszáth Kálmán, Gajáry Ödön, Udascalchi Gyula herceg, Podmaniczky Frigyes, Csernátony Lajos, Beöthy Algernon és Pulszky Károly).⁴⁶ *A Fair play* című karikatúra (*Borsszem Jankó*, 1899. március 12. 3., Faragó József) megváltoztatta a nézőpontot, s Deák arca mérges vonásokat mutat, nem elégedett az utókor szabadelvű politikusaival. A rajz címe pedig utal a kártyapartira éppen berontó Szemere Miklós gróf röpiratának (1896) címére. Tisza Kálmán helyett immár Tisza István és Rosenberg Gyula játszik a kormánypárt részéről, Ivánka Oszkár, valamint Horánszky Nándor a Nemzeti Párt színeiben. A képaláírás szerint a magyar boldog („All right! Most már boldog a magyar!”), azonban Szemere 1897-ben elhíresült pohárköszöntőjében éppen ennek ellenkezőjét állította: „Nem boldog a magyar!” Szemere társadalomkritikát tartalmazó röpirataiban a tisztesség és a tekintély hiányát jelölte meg súlyos problémaként – talán a *Borsszem Jankó* is ezen értékeket hiányolja a politikai elit tekinteté-

⁴² 1890-ben szerződést kötöttek Munkácsy Mihállyal, hogy négy éven belül alkosson meg egy olajfestményt Árpád honfoglalása címmel, amely a képviselőház üléstermék fogja ékesíteni. Cieger: *Árpád a Parlamentben*, 144. Ennek tartalmát is találgatja e rajzával a karikaturista.

⁴³ Kaulbach a müncheni képzőművészeti akadémia igazgatójaként hatást gyakorolt Munkácsyra. Végvári: *Munkácsy Mihály levelei*, 11.

⁴⁴ *Október 1.* Pesti Napló, 1890. október 2. 1.; *A párt-körökből.* Pesti Napló, 1890. október 3. 1.

⁴⁵ A képet lásd: <https://www.staatsgalerie.de/g/sammlung/sammlung-digital/einzelansicht/sgs/werk/einzelansicht/D7F64AD74DBADE65661944A0DC47E6D1.html> (utolsó megtekintés: 2023. április 27.); Neviny: *Wilhelm von Kaulbach*, 7.

⁴⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1902. április 6. 220.

ben –, s mivel a lótarás mellett szeretett kártyázni is, ideális szereplője lehetett egy efféle jelenetnek.⁴⁷ A későbbi karikatúrán a Szabadelvű Párt huszonöt éves jubileuma alkalmával ismét felbukkan a pártösszetartozást is kifejező kártyaparti, azonban már csak Jókai, az idős Tisza Kálmán és Deák unokaöccse, Nedeczky játszanak, ellenzéki szereplőt nem láthatunk. Összekapcsolja a két gúnyrajzot, hogy Deák karba tett kézzel ez alkalommal is kifejezi elégedetlenségét (*Borsszem Jankó*, 1900. március 11. 1., Homicskó Atanáz).

Az egykori ellenzéki erők belső konfliktusai kormányra kerülésük után is megjelentek karikatúrán. Az önálló magyar bank ügye nem vezetett ugyan Kossuth Ferenc miniszteri székből való távozásához 1909-ben, de párton belüli konfliktust és kormányválságot okozott. Linek Lajos ebben az ügyben rajzolta meg a *Kakas Márton* állásfoglalását Bihari Sándor *Bíró előtt* című festménye közvetítésével.⁴⁸ Bihari művének központi személye a falusi bíró, aki-nél a zenész cigány panaszt tesz, mert a módos gazda fia eltörte a hegedűjét. Bemutatja a használhatatlan hangszert, de mivel a tettes rangban felette áll, kizárt, hogy számára pozitív ítélet szülessen. A cselekményt a többi muzsikusz figyel, akik dühösen, értetlenül állnak. A karikatúrán (1909. március 14. 8–9.) Kossuth kereskedelemügyi tárcavezető kapta a bíró szerepét, Holló Lajos, függetlenségi-ellenzéki politikus, a bankcsoport egyik vezetője a vádló, aki az „önálló bank” feliratú hegedűjét tartja a kezében. A hangszert összetörő vádlott pedig Ugron Gábor, szintén függetlenségi párti politikus. A Holló–Justh csoport elkötelezett híve volt az önálló magyar nemzeti banknak, míg a függetlenségi párt másik fele nem támogatta azt. Mindkét szárny meg akarta nyerni magának Kossuth támogatását,⁴⁹ de a *Kakas Márton* festményen keresztül közvetített üzenete nem sok esélyt adott a bank felállításának.

Linek némileg későbbi rajzán a *Ecce homo* festményt felhasználva Kossuthot bújtatta Krisztus ruhájába, s Eötvös Károly látható Pilátusként (*Kakas Márton*, 1909. április 11. 16–17.). A tömegben felismerhető Polónyi Géza volt igazságügyminiszter, illetve egy 20 000 koronás zsák tűnik fel a bal oldalon. Miklós Gyula volt főispán és Eötvös ugyanis felkeresték Kossuthot, azt állítva, hogy a külügyminiszter, Agenor Gołuchowski gróf 1905-ben a főispánon keresztül meghívta őt Bécsbe, hogy egyeztessenek esetleges szerepvállalásáról a kormányban. Eötvös tanúként jelentkezett Miklós ügyében, s úgy emlékezett, hogy Kossuth késznek mutatkozott a bécsi egyeztetésre. A *Pesti Napló* szerint Eötvös minden bizonnyal tévesen emlékszik, legalábbis nem minden részletet elevenít fel pontosan.⁵⁰ Miklós 1909. március 31-én cáfolta, hogy a Fejérváry-kormánytól személyes jutalmat kapott volna. A számára jutott 20 000 koronából (ami a zárszámadás vitájakor került ismét terítékre) állítása szerint felhívásokat küldött ki az úgynevezett békeakció kapcsán. 1905 nyarán ennek az volt a célja, hogy Kossuth Ferenc alakítson kormányt, s át lehessen lendülni a válságon a vitás katonai kérdések kikapcsolásával. Kossuth állítólag késznek tűnt arra, hogy Bécsbe utazzon

⁴⁷ Bacher-Tuli: „A zöld színpad”, 137–138. Szemere 1897. február 7-én ünnepi szónokként a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomáján sötét színekkel festette le a magyarság helyzetét, a beszéd nagy feltűnést keltett az ünneplők között, s a sajtó is szenzációként tárgyalta. Az egyik tudósító szerint a beszéd „az elejétől végig izgató merészségű” volt. A *Széchenyi-lakoma*. Budapesti Hírlap, 1897. február 8. 1.

⁴⁸ Közli: *Ország-Világ*, 1886. november 27. 790. A *Bíró előtt* (1886) népszerűségéről, ismertségéről lásd: Fónagy: *Bihari Sándor*, 353–365. A festmény 1886-ban megjelent a Vasárnapi Ujság lapjain: *Vasárnapi Ujság*, 1886. október 17. 680.; Bihari tollrajza saját festménye után: *Vasárnapi Ujság*, 1906. április 8. 222.

⁴⁹ A kormányt ekkor kormányalakítási válság sújtotta, amelyet az uralkodó úgy hidalat át, hogy a tavasszal lemondott kormányt újra kinevezte. Az önálló magyar bank körüli párton belüli viták eredménye az lett, hogy 1909 őszén kettészakadt a függetlenségi párt. Pölöskei: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása*, 619–625.

⁵⁰ *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 6. 2.

egyvezetés céljából, de a találkozó végül Kossuth betegsége miatt elmaradt. Kossuth azonban cáfolta a vádakát, Gołuchowski szintén kijelentette, hogy nem volt tudomása a szétküldött felhívásokról sem.⁵¹ Kossuth visszautasította, hogy hajlandó lett volna miniszterséget vállalni és ejteni a katonai követeléseket.⁵² Eötvös a karikatúrán úgy prezentálja a tömegnek a minisztert, az egykori ellenzéki politikust, mint aki engedett volna a katonai követelésekből (például: magyar vezényleti nyelv), ami nyilvánvalóan nem jó fényben tünteti fel Kossuthot. Valószínűleg azért ekkor került elő az ügy az élclapban 1909-ben, mert a képviselőházban előszedték azt az elszámolások boncolgatása közben.⁵³ A képviselőházi naplóban rögzítettek szerint Miklós valóban átvette a pénzt: „egy levélpapírra az van írva, hogy: »20.000 koronát megbizatom céljaira felvettem«”,⁵⁴ de az nem derül ki, mire kapta ezt az összeget.

Ebben a tematikában találkozhatunk a legtöbb történelmi-mitológiai kötődésű festmény átalakított változatával. Történelmi szereplők, események tanulságait ajánlották a csatározó politikai aktorok figyelmébe, mindamelllett, hogy az életképek e témában sem hiányoznak a repertoárból.

Az egyházpolitikai viták szimbólumai

Az elhúzódó belpolitikai viták egyike volt 1894–1895 folyamán az egyházpolitikai törvények körül kialakult konfliktus. Azt várhatjuk, hogy ennek kapcsán vallásos tematikájú festményeket (is) felhasználtak a karikaturisták. Elsőként azonban nem illet említünk:⁵⁵ Csók István *Báthory Erzsébet* (1895) című történelmi képét a *Borsszem Jankó*ban Faragó gondolta újra (1895. október 6. 8–9.).⁵⁶ A kegyetlenként elhíresült fejedelemasszony helyére Schlauch Lőrinc váradi püspököt ültette a karikaturista, aki elé Hock János, Kaas Ivor, Antonio Agliardi pápai nuncius és Vajay István katolikus plébános, függetlenségi országgyűlési képviselő löki a mezíten fiatal lányokat. Néhányuk már a földön fekszik („vallásszabadság”, „liberális eszmék” és „haladás”), az erősen tiltakozó „recepzió” nevű nőt pedig éppen Schlauch elé vonszolják. Hideg vízzel – ami a legendák szerint szintén a kínzás egyik eszköze volt – Steiner Fülöp, székesfehérvári püspök⁵⁷ önti le az ellenálló lányt. Faragó közelebbi fókuszot választott, mint Csók, hogy az alakok mindegyike felismerhető legyen, de a kompozíciót megtartotta. A cselekményt csupán szemléző férfiak is többségükben ellenzéki politikusok (Zichy Nándor, Ugron Gábor, Esterházy Miklós Móric gróf pedig háttal áll), vagy olyan volt kormánypárti honatya, aki túl liberálisnak találta a párt egyházpolitikai törvényeit (Szapáry László), illetve a főrendiház tagja, Szapáry Géza. A zsidó vallás recepciójáról szóló

⁵¹ *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 1. 3–4.

⁵² *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 6. 2.

⁵³ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 280. (1909. március 29-i ülés.)

⁵⁴ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 282.

⁵⁵ Két alkalommal – Árpádra fókuszálva – Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festménye is megjelenik az egyházpolitikai viták interpretációiban, azaz ez alkalommal sem vallásos tárgyú, hanem történelmi képet alakítottak át: *Bolond Istók*, 1894. március 4. 6–7., szignó nélkül; *Borsszem Jankó*, 1894. március 4. 10–11., Márk Lajos. Lásd Tamás: Árpád és az uralkodók metamorfózisai, i. m.

⁵⁶ A képet közölte: *Vasárnapi Ujság*, 1895. szeptember 29. 645.; *Magyar Szalon*, 1895–1896, 24. köt. 303–304. A kép hazai nem lelkes fogadtatása, az állami vásárlás elmaradása mélyen letörte Csókot. A kép születéséről és recepciójáról lásd: Révész: *Csók István: Báthory Erzsébet*, 283–313.

⁵⁷ A püspököt a Pesti Napló szerzője intoleránsként, fanatikusként jellemzi. *Belföld*. Pesti Napló, 1895. október 18. 4.

törvényt a főrendiház 1895 májusában fogadta el, s azt 1895. október 1-jén szentesítette az uralkodó. E hosszú vitát, az annak áldozatául esett eszméket ábrázolta Faragó.⁵⁸

Egyházpolitikai kérdések később is megosztották a honatyákat, így a katolikus autonómia ügye is, aminek szemléltetéséhez már vallásos tematikájú festményt választottak a karikatúristák. Feszty Árpád nevééről ma leginkább körképe jut eszünkbe, a karikatúráknak azonban e monumentális festmény ritkábban volt csak ihletője. A *Krisztus temetése* című alkotása viszont kétszer is átdolgozásra került.⁵⁹ A triptichon harmadik darabját alakította át Faragó a *Kakas Márton* lapjain (1902. február 2. 3.). A kompozíció öt női alakját megtartotta, s mindegyiküket politikussal helyettesítette. A főalak, Magdolna helyett az ellenzéki Katolikus Néppárt vezéralakja, Zichy Nándor gróf az, aki ruháitól megválva mély fájdalomtól gyötörve a sír előtt fekszik. Zichy és politikustársai (Majláth József gróf főrendi házi tag, Rakovszky István és Molnár János néppárti politikusok) az autonómiát siratják. A katolikus autonómia kérdése nem először képezte vita tárgyát a Házban, s az 1897 és 1902 között üléselő második katolikus autonómiakongresszus⁶⁰ javaslatait sem sikerült megvalósítani: az uralkodó halasztotta az ügyet, a pápa pedig egyenesen megtiltotta az új tervezet elfogadását, mivel a világi személyek túlzott térnyerését látta benne. Vaszary Kolos esztergomi érsek és hercegprímás is a püspöki kar felsőbbbségét hangsúlyozta, és javaslatában erősen korlátozta a világiakat megillető jogköröket.⁶¹

Szintén 1902 februárjában jelent meg ugyanebben a témában Jeney Jenő rajza a *Bolond Istókban* (1902. február 2. 6–7.), azzal a különbséggel, hogy Jeney a festmény mindhárom darabját átalakította. Az első részen, a *Krisztus levétele* címűn a hóhér, Asbóth János leengedi a keresztről Krisztus, az Autonómia testét. Timon Ákos tanár,⁶² Wlassics Gyula kultuszminiszter, Horánszky Nándor és Ugron Gábor tűnnek még fel. Wlassics Magdolna képében került a karikatúrára, Timon pedig a kereskedőében, aki engedélyt kapott arra, hogy leemeltesse Krisztust a keresztfáról. A két lator („Indolentia” és „Hyerarchia”) még keresztre feszítve látható, utalva arra, hogy melyek azok a tényezők, amelyek – véleményük szerint – akadályozták a katolikus autonómia létrejöttét. A *Sirba vitel* című második képen a halottas menetben a test mögött Ugron, Horánszky, Zichy, Wlassics, Rakovszky és Vaszary halad, elől pedig Széll Kálmán miniszterelnök, valamint Schlauch Lőrinc ismerhető fel. A *Krisztus siratása* című részen pedig ismét Wlassics tűnik fel Magdolnaként az előtérben, az autonómiát

⁵⁸ Schlauchot és törekvéseit a *Pesti Hirlap* egyenesen ultramontánnak bélyegzi. *Tolerabitur*. Pesti Hirlap, 1895. szeptember 3. 1. Schlauch röpiratában (*Dr. Schlauch Lőrincz bibornok, váradai püspök fölterjesztése az „egységes polgári házasságjogról” szóló törvényjavaslatra és indoklására*. Budapest: Franklin, 1893.) élesen bírálta a polgári házasság intézményét is.

⁵⁹ A *Vasárnapi Ujság* nemcsak a festményt mutatta be részleteiben vagy mindhárom képet egyszerre, hanem már a vázlatok elkészültéről is beszámolt 1898-ban (*Vasárnapi Ujság*, 1898. november 13. 799.). A kész festményt úgy aposztrofálja a lap, hogy Feszty „sokat emlegetett bibliai nagy festménye” (*Vasárnapi Ujság*, 1902. január 26. 52.). A kép ismertségét növelhette, hogy Feszty korábban is festett a triptichon egyik darabjának témájához hasonló képet: 1889 telén állított ki hasonló kompozíciót *A kesergő asszonyok Krisztus sírjánál* címmel, amely meghihlette Rudnyánszky Gyulát, aki *Krisztus sírjánál*. *Feszty Árpád képéhez* címmel verset közölt. *Vasárnapi Ujság*, 1889. december 8. 793–794.

⁶⁰ Az első kongresszusra 1870–1871-ben került sor Eötvös József báró minisztersége idején.

⁶¹ Anka: *Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról*, 22–23.; Nándori: *A katolikus autonómia történetéhez*, 201–232.

⁶² Timon neve korábbi szervezkedésnél is feltűnik: bizalmas pártközi értekezletre hívták meg 1893-ban, amelyet Esterházy Miklós Móric gróf szervezett az egyházpolitikai törvények elleni összehangolt akciói tervezése során (Ugron Gábor és Zichy Nándor is részt vett az értekezleten). Bonitz: *Gróf Zichy Nándor*, 227.

siratja még Ugron, Zichy János gróf, néppárti politikus, továbbá Apponyi és Rakovszky. A festmény felidézése hivatott a katolikus autonómia kudarcának jelentőségét is illusztrálni.

A vallásszabadság kérdését később Munkácsy-kép átdolgozásával is megjelenítették. A *Borsszem Jankó*ban (1907. december 1. 12–13., Bér Dezső) Wekerle miniszterelnök ül a helytartó székében, de a cím (*Az Eszme Pilátus előtt*) és a felirat Pilátus két oldalán („1848” és „1867”) arra utal, hogy az 1848–1867-es eszmék Pilátusa előtt nem konkrét személy, hanem szintén egy eszme, a vallásszabadság áll Krisztusként. A tematika és a festmény tárgya könnyedén összekapcsolható. Farizeusként Apponyi Albert, Batthyány Tivadar, Holló, M. Sümegi Vilmos, Visontai Soma és Kossuth Ferenc látható. A rajz valószínűleg az 1907. évi 27. tc. (a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól) ellenében fogalmaz meg kritikát. A törvényben ugyanis az egyházak az egyházi önkormányzat és a vallásszabadság megnyirbálását látták, mivel a törvény meghatározta nemcsak a tanítók juttatásainak kötelező mértékét, hanem büntetethezességüket is, illetve a törvény jelentős része az egyházi iskolákon kívül a szerzetes tanítókra és apácákra is vonatkozott. Sérelmezték, hogy ugyan az egyházi fenntartású iskolák is egyre nagyobb mértékben kaptak állami támogatást, de ez egyben az állami befolyás növekedését is jelentette.⁶³

Az életképek helyett történelmi-bibliai tárgyú festmények átalakításával kommentálták az élelapok az állam és az egyház viszonyát érintő konfliktusokat.

Közéleti szereplők fegyelmi ügyei

Vallásos tárgyú festmények többször szerepeltek nem egyházi ügyekhez kapcsolódó karikatúrákon. Munkácsy két műve hasonló tematikát járt körül, s mindkettő előfordult egy-egy közéleti szereplő fegyelmi ügyének a tárgyalása céljából. Az egyik az *Ecce homo*, a Krisztus-trilógia harmadik darabja, amelyet a millenniumra készített, s 1896. április 26-án állított ki. A festmény azt a pillanatot örökíti meg, amikor Pilátus megmutatja Krisztust a népnek a palota erkélyén. A tömeg Krisztus halálát kívánja, az erkélyen római katonák tartják fenn a rendet.⁶⁴ A mű bemutatását követően két karikatúra is született, amely feldolgozta a képet. A *Bolond Istók* a Krisztus-alakra fókuszált (*Bolond Istók*, 1896. május 3. 5., szígnő nélkül),⁶⁵ míg a *Borsszem Jankó* többet mutat meg a kiabáló tömegből (*Borsszem Jankó*, 1896. május 10. 10–11., Faragó József). Faragó képén a tömeget az ellenzéki politikusok alkotják (Apponyi, Kaas, Ugron, Vajay, Hock, Holló, Bartha Miklós, Madarász, József, Beöthy Algernon), Pilátus Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke, Krisztus pedig Fejérváry honvédelmi miniszter. Római katonaként a kormánypárti erők (Bánffy miniszterelnök, Wekerle, Perczel Dezső belügyminiszter, Gromon Dezső államtitkár) kaptak helyet, illetve Falk Miksa, akinek lapja,

⁶³ Például: *Bánffy riadója*. Egyenlőség, 1907. november 17. 3.

⁶⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1896. május 3. 289–290.

⁶⁵ A *Bolond Istók* képe Prónay Dezső báró főrendiházban elmondott beszédének fogadtatását mutatja be. A karikatúrán Bánffy Dezső báró miniszterelnök prezentálja Krisztusként Prónayt, mögötte Szilágyi József, a főrendiház elnöke áll római katonaként, a tömegben szereplő honatyák (például: Münnich Aurél, Keglevich István gróf) karjukat lengetik vagy köpködnek Prónay-Krisztus felé. Bár Bánffy azt kívánta, hogy a millenniumi ünnepi törvényjavaslatot vita nélkül, egyhangúlag fogadja el mindkét ház, Prónay az uralkodót bíráló beszédet mondott a főrendiházban (kifogásolta, hogy Ferenc József nem jelent meg ezen ünnepi alkalommal a Házban). A Pesti Napló szerzője elítélte, hogy Prónay az ünnepi hangulatot beárnyékolta beszédével. *Országgyűlés*. Pesti Napló, 1896. április 25. 1.; *Belföld*. Pesti Napló, 1896. április 26. 3. A gúnyrajz tehát nem egy konkrét fegyelmi ügyet tematizál, hanem azt, hogy az ellenzéki érzelmű Prónay a kormányzat szerint a főrendiházban nem az elvárt módon viselkedett.

a *Pester Lloyd* egy madártollon látható. Fejérváry egymás után kétszer is párbajozott 1896 tavaszán, amivel a sajtótermékek rendre foglalkoztak, minden bizonnyal erre utalt a karikatúra.⁶⁶

Április végén a lapok hírei szerint a minisztert és a vele párbajozó Bernáth Béla országgyűlési képviselőt az ügyészség perbe fogta párbajvétség miatt.⁶⁷ Az ellenzék Fejérváry elítélését kívánta sorozatos párbajvétségei miatt – üzent a festménnyel a *Borsszem Jankó*, ám az uralkodó – „felségjogával élve” – mindkét Fejérváry ellen indított pert törölte május végén.⁶⁸ Ferenc Józsefnek megvolt erre a lehetősége: az uralkodó a legfőbb bírói hatalom, az ő nevében ítélkeznek a megfelelő szervek, amelyekre átruházta ezt a hatalmat, de alapvetően őt illetik az igazságszolgáltatási jogkörök, ő kegyelmezhet.⁶⁹

Munkácsy másik képe, amely szintén alkalmas volt perek tárgyalása, az ítélethirdetés szimbólumául, a már említett *Krisztus Pilátus előtt*. A *Bolond Istók* egy 1896 eleji rajzán (1896. január 5. 8., szignó nélkül) Zsitvay Leó bíró vette át Pilátus szerepét, s rendhagyó módon két Krisztus áll előtte: Holló Lajos és Bartha Miklós. A farizeusok között láthatjuk Wekerle Sándort, Hieronymi Károly volt belügyminisztert, Havas Imre főügyész-helyettest, Brandenburg Sándort, akit azzal bíztak meg, hogy megvásárolja a *Budapester Tagblat*t, Weissenbacher Endrét, aki a *Szabad Szó* című szabadelvű lapot megvette (szerk.: Hevesi József) és Polónyi Gézá, Bartha védőjét. Anyaként Bolgár Ferenc ellenzéki országgyűlési képviselő, a lap tulajdonos-főszerkesztője látható a *Budapester Tagblatt*-tal mint csecsemővel. Wekerle sajtó útján elkövetett rágalmazás címén állította esküdtszék elé Holló Lajost és Bartha Miklóst a *Magyarország* című napilapban (1894. május 16., 17.) megjelent cikkeik miatt (*Óriási korrupció, Botrány*). Ebben azzal vádolták a kormányt, hogy a rendelkezési alaplól ellenzéki lapokat kívántak megvásárolni, illetve meg is vettek strómanjaik segítségével, akiket busásan megjutalmaztak. A vádakat azonban az ellenzéki politikusok vagy lapszerkesztők nem tudták bizonyítékokkal alátámasztani, Holló ráadásul nem jelent meg a tárgyaláson.⁷⁰⁷¹

⁶⁶ Először az ún. Kasics-ügy következtében került majdnem sor egy párbajra, de úgy tűnik, a segítők hosszas egyeztetéseit követően az elmaradt (*A nap afférjei*. Pesti Napló, 1896. március 13. 6.). Kasics Péter nyugalmazott miniszteri tanácsost Fejérváry korábban elbocsájtotta, mivel az 1895. év végén megszéllőztette a *Nemzeti Ujság*ban minisztere magánéleti problémáit, s a Nemzeti Párt színeiben elkezdett politizálni. Válaszul Fejérváry a *Nemzeti Ujság* szerkesztőjét, Korbuly Józsefet hívta párbajra, amely le is zajlott. (*Törvényték*. Pesti Napló, 1896. május 10. 8.) A *Pesti Napló* április 26-án arról tudósított, hogy Fejérváry egy másik ügyben is párbajozott: Bernáth Béla országgyűlési képviselővel került összetűzésbe négy nappal korábban a Ház folyosóján, majd szobájában nem hallgatta meg Bernáthot, s a modortalan viselkedés következménye lett a párbaj. (*A honvédelmi miniszter párbaja*. Pesti Napló, 1896. április 26. 6.)

⁶⁷ *Törvényték*. Pesti Napló, 1896. április 30. 7.

⁶⁸ *Törvényték*. Pesti Napló, 1896. május 23. 10. Vö. Hajdu: *Fejérváry Géza karrierje*, 42.

⁶⁹ Mezey (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, 95.

⁷⁰ *A mi elégtételiink.*, „Óriási korrupció.” Pesti Napló, 1895. december 20. 1–11.

⁷¹ A gúnyrajzon két lapvásárlási ügghöz kapcsolódó személyek szerepelnek. A dokumentumok összekeverése következtében Hollóhoz véletlenül nem saját lapjának, a Magyarországnak a szerződése, hanem a *Szabad Szó* című lap eladásáról szóló irat jutott el. A *Szabad Sztót* a Kosmos adta ki, a Magyarországot pedig a Kosmos nyomdájában nyomtatták, így keveredhetek össze az okmányok. Holló – a Kosmos hozzájárulása nélkül – közölte a *Szabad Szó* eladásáról szóló okmányt. Az ügy másik szála az, hogy Bolgártól saját lapját, a *Budapester Tagblat*t szintén meg kívánta vásárolni a Kosmos számára Brandenburg, s állítólag csak annyit kért, hogy a kormány egyházpolitikai irányvonalát támogassa az egyébként nemzeti párti lap, amire a tárgyalás megszakadt. Bolgár ez alapján

Szintén a *Bolond Istókban* jelent meg (1900. május 13. 3., Hatos Sándor) e kép újabb változata: Andrassy Tivadar, az összeférhetlenségi bizottság tagja került a helytartó székebe, Ugron Gábor pedig Jézusként áll előtte. Farizeusként például Eötvös Károly és Bánffy tünik fel. Anyaként Hungária látható, aki mérgesen figyeli az eseményeket. A római katona helyét egy osztrák–magyar címeres öltözetet viselő katona vette át. Az alcím az összeférhetlenségi bizottságban zajló ügyekre utal: 1900 márciusában Olay Lajos képviselő jelentette, hogy véleménye szerint összeférhetetlen Ugron képviselői pozíciójával a hadügyminiszteriummal kötött zabszállítási szerződése. Mivel a szerződések már nem voltak érvényben, a bizottság úgy határozott, hogy nem áll fenn összeférhetlenség.⁷² Ezzel azonban nem ért véget az ügy: már másnap újabb összeférhetlenségről (pokrócgár és talpfaszállítás) tettek bejelentést Ugron ellen a képviselőház elnökénél, Perczel Dezsőnél,⁷³ azaz Ugron érdekeltségeit ösztűz alá vették.

A pert maguk után vonó konfliktusszituációk ábrázolásához jól illeszkedett Bihari Sándor már említett, *Bíró előtt* című festménye. A *Borsszem Jankó* karikatúrája a kép központi alakjait reprezentálta – a bírót, a sértettet és egyik esetben a vádlottat –, míg a mellékalakokat már nem. A lap két alkalommal elevenítette fel a képet, aktuálpolitikai tartalommal megtöltve. Mindkét alkalommal olvashatunk a képaláírásban párbeszédet is, amelyekben a panaszt tevő cigány az élelapokban szokványos, tipikus nyelvezettel szólal meg. Bér korábbi képén az eredeti festmény több elemét módosította, a későbbi rajzán jobban ragaszkodott az eredeti kompozícióhoz.⁷⁴

A korábbi karikatúrán (*Borsszem Jankó*, 1908. április 26. 3.) Polónyi Géza a sértett, és Zsitvay Leó bíró előtt mondja el panaszát. A cigány-tematika alkalmazására kedvező alkalmat teremtett, hogy ekkor egyszerre zajlott a dánosi cigányok ügye,⁷⁵ valamint Polónyi Géza

---

feltételezte, hogy a kormányzat áll a lapvásárlási szándék mögött, de ezt bizonyítani nem tudta. „*Óriási korrupció.*” Pesti Napló, 1895. december 20. 4–6.

⁷² *Ítélet az Ugron-ügyben.* Pesti Napló, 1900. május 10. 2.

⁷³ *Ugron ügye.* Pesti Napló, 1900. május 11. 4.

⁷⁴ Bér későbbi képe nem egy adott közszereplő ügyéhez kapcsolódik, hanem általánosságban fogalmaz meg véleményt a magyar közállapotokról, illetve a Tiszát ért friss vádakról. A gúnyrajzon „Csecse Gyula”, a szőke cigány tartja törött hegedűjét a bíró felé, ő, Justh Gyulát, a harcias függetlenségi-ellenzéki képviselőt, obstrukciók vezetőjét jeleníti itt meg. A „szőke cigány” említése visszautal a dánosi rablógyilkosságra, mivel a per során az egyik vádlottról, Lakatos Kunáról felröppent a hír, hogy esetleg nem cigány származású, hanem talált gyermek, mert szőke volt a haja. (*Cigányok.* Pesti Napló, 1908. május 9. 5.) Bér karikatúráján a bíró Magyar Mihály, a nemzetet megtestesítő férfi, aki a vádlott Tisza Istvántól kérdezi, hogy mi a véleménye a vádakról. Tisza válaszában megindokolja, miért törte el a hangszert: „Hát mindig *hamisan* húzta a nyavalyás, nem állhattam éppen szó nélkül.” (*Borsszem Jankó*, 1910. június 26. 3.) A *Borsszem Jankó* mindvégig kiállt Tisza mellett, akkor is, amikor házelnökként és miniszterelnökként a hárszabályok szigorításán fáradozott, így egyértelmű, hogy ismét azt az üzenetet közvetíti nem sokkal az 1910. évi választásokat (1910. június 1–10.) követően, hogy az ellenzéki erők, melyek 1910-ig kormányoztak (illetve az akkori házelnök, Justh Gyula), nem megfelelően irányították az országot. Ez nagyon is aktuális állásfoglalás volt, hiszen június 22-én Justh Gyula, a Justh Párt elnöke az alakuló pártértekezleten választási visszaélésekkel vádolta Tiszát és a kormánypárti képviselőket: „Azt pedig még sem lehet elképzelni, hogy ez az ország annyira megfélemedezett volna magáról, hogy azt az óriási büntényt, amelyet Tisza Istvánék a parlamentarizmus ellen elkövettek, néhány év elteltével a feledés fátyolával borítsa és ennek elkövetőit igazolja.” *Pártértekezletek.* Pesti Hírlap, 1910. június 23. 4.

⁷⁵ A vándorcigányok számlájára írt rablógyilkosságról lásd: Gaál: *A dánosi rablógyilkosság*, i. m. Az ügygel természetesen a napisajtó is foglalkozott: *Az érem másik lapja.* Pesti Napló, 1907. április 29. 10. A nagy sajtóérdeklődés mellett zajlott dánosi per alkalmat nyújtott arra, hogy a szerzők megerősítsék, mélyítsék a cigányokról szóló sztereotípiákat. Kriminlizálásukat a Pesti Napló cikke is

és Lengyel Zoltán sajtóperre. Zsitvay a Polónyi–Lengyel sajtóperben vett részt a törvényszék elnökeként. A képaláírásban a „becsület-hegedímet” fordulat szerepel Polónyi szájába adva. A volt igazságügyminiszter Polónyi Lengyel ellen sajtó útján elkövetett rágalmozás miatt indított pert. Lengyel ugyanis azzal vádolta meg Polónyit – aki ennek következtében 1907-ben elveszítette miniszteri tárcáját –, hogy még fővárosi bizottsági tagként pénzügyi visszaéléseket követett el.⁷⁶ A karikatúra publikálásakor az ügy kivizsgálása már lezajlott, és éppen megkezdődtek a tárgyalások.⁷⁷ A képen Lengyel Zoltánt láthatjuk a gazda fia szerepében, illetve Wekerle Sándor miniszterelnököt a háttérben, aki figyelni, milyen következménye lesz a pernek, és akit Polónyi tanúként kívánt beidézni. Feltűnik a rajzon Vázsonyi Vilmost is, aki Lengyelt védte.⁷⁸ A *Borsszem Jankó* a rajzzal azt sugallta, hogy Lengyelt nem fogják elítélni, s Polónyi nem tud majd elégtételt venni. Részben igaza lett a szerkesztőségnek: Lengyel Zoltánt becsületsértés címén három hónapi fogházra és ezer korona pénzbüntetésre ítélték, azonban a rágalmozás vádja alól felmentették.⁷⁹

A fegyelmi ügyek, bírósági tárgyalások átalakított festményeken kevésbé változatos, de a tematikához jól köthető kontextusban jelentek meg: bibliai történetet, a Krisztus felett hozott ítéletet vagy Bihari feudális bíraskodást megörökítő életképét használták fel a karikatúristák.

Eszmék, intézmények a főszerepben

Zichy Mihály mindamelllett, hogy festőként működött, több ismert irodalmi művet is illusztrált (például: Madách Imre *Az ember tragédiáját*⁸⁰) a korszakban. Az élclapokban többször átalakított illusztrációja az Arany János *Tetemre hívás* című balladájához készült kép, amelyet minden esetben úgy dolgoztak át, hogy valamilyen elvont fogalom, eszme vagy intézmény került a halott helyére.⁸¹ A balladában a megölt ifjú apja a holttesthez hívja a gyanúsítottakat, mert a középkori hiedelem szerint a seb újra vérezni kezd a gyilkos jelenlétében. Arany szövegében a nemes ifjú szeretője a gyilkos, aki nem szándékos emberölést követett el, hanem könnyelműség vezetett a tragédiához, de nem tudja elviselni tette súlyát és megőrül. A karikatúrákon is női ruhába öltöztették a rajzolókat a gyilkosnak kikiáltott politikusokat, az örültség nyomaival. A *Kakas Mártonban* Jeney Jenő rajzán (1903. február 1. 7.) a „nemzeti aspirációk” kerültek az elhunyt helyére, s Apponyi és Fejérváry mutatnak rá a gyilkosra, Singer Zsigmondra, a *Neue Freie Presse* című bécsi lap budapesti levelezőjére. Singer a lap január 21-i számában megjelent közleményében volt nemzeti pártbeli képviselőktől

---

mutatja: „... a cigány beleszületik a bünbe. Egyéni bünös a cigányok közt épp ezért alig is van. Az egész faj él gonosztévő életet.” *Cigányok*. Pesti Napló, 1908. május 9. 6.

⁷⁶ Lengyel cikke megjelent *Vádat emelek* címmel: A Nap, 1907. január 22. Idézi és az ügyet röviden összefoglalja: Cieger: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*, 153–154.

⁷⁷ A Pesti Napló az ügyészség terjedelmes beadványáról tudósít: *Törvényszék*. Pesti Napló, 1908. április 17. 12., az esküdtszéki tárgyalás 1907. április 28-án vette kezdetét. Erről a lap vezércikkben tudósít: *Birák előtt*. Pesti Napló, 1908. április 28. 1–2.

⁷⁸ *Törvényszék*. Pesti Napló, 1908. április 18. 14.

⁷⁹ *A nagy pör*. Pesti Napló, 1908. május 5. 8.

⁸⁰ Az ember tragédiájának egyik jelenetét karikatúrává változtatban lásd: *Bolond Istók*, 1897. február 7. 5., szignó nélkül.

⁸¹ A rajzok körülbelül egy évtizeddel a karikatúrává változatok előtt láttak napvilágot, már ismertek lehetek, de később is kaphatók voltak: *Arany János balladái Zichy Mihály rajzaival*. Budapest, 1895–1898. Az illusztrált díszes kötetet a *Vasárnapi Ujság* reklámozta mint ideális karácsonyi ajándékot: *Vasárnapi Ujság*, 1904. december 25. 908.

szerzett értesülései alapján Apponyi nemzeti követeléseit ismertette a katonai ügyekben.⁸² A képviselőház zárt ülésén egyes iratok (Apponyi memoranduma) gyanús körülmények között való (vesztegetés vagy lopás) megszerzésének vádja is felmerült ellene, de ez alól tisztázták.⁸³ A Singer elleni fellépés a *Pesti Napló* szerint azonban csupán figyelemelterelés arról, hogy Apponyi harcias követelései igen sokat szelídültek. A hírlap szerzője nem érti, miért jelent problémát az, hogy az újságíró közölte értesüléseit, mint ahogy arra is kitér, hogy Apponyi katonai reformkövetelései már közismertek voltak, semmiféle titkot nem szellőztetett meg a levelező.⁸⁴ Jeney a kompozíciót kevésbé tartotta meg, a képaláírás viszont alig változtatott a ballada eredeti szövegén, csak kicserélte az első sorban a főszereplő Bárczi nevét „Berci”-re – becézve Apponyit: „»Hát ki?...« riad föl Berci sötéten.”

A *Kakas Márton* későbbi karikatúrájában (1905. február 19. 11., szignó nélkül) az alkotó megtartotta a kompozíciót, sőt Zichy is rákerült az utánzatra. A halott itt a házszabály, Madarász József korelnök mondja ki Perczelre, a volt házelnökre, hogy ő a gyilkosa. A képviselőház tagjai közül többen a tetem mellett állnak (Széll, Kossuth, Wlassics, Bánffy, ifj. Andrássy Gyula), a korelnök mögött Apponyi és Hock, a kép baloldalán felfegyverkezve Perczel mögött Tisza István, Lukács László, Münnich Aurél, Fejérváry tünik fel. Az 1904. november 18-i házszabályrevíziót 1905. február 17-én érvénytelenítette a Ház, ezért tekintették „halottnak”. Perczel pedig a zsebkendő szavazáshoz való asszisztálása miatt lehetett a „gyilkos”.

A *Borsszem Jankó* képén viszont a katonai költségvetés hunyt el (1906. február 11. 10–11., Bér Dezső). Az apa Kossuth Ferenc, aki Apponyit okolja a férfi halálért. Az apa mellett Olay és ifj. Andrássy Gyula, a halott fölött Ugron, Apponyi, mögötte Polónyi áll. Az előtérben Bánffy térdel. Apponyi és Polónyi vezetésével az ellenzék egy előterjesztést készített a katonai kérdések kapcsán az uralkodónak, amelyet Andrássy vitt Bécsbe február 8-án, de nem jutott közös nevezőre az uralkodóval.⁸⁵

Jeney *Bolond Istókb*eli rajzán (1906. április 22. 3.) láthatók leginkább a nő örült vonásai. A halott a Szabadelvű Párt, gyilkosa pedig Tisza István. Apaként a pártelnök Podmaniczky mutat a tettes felé, míg szabadelvű politikusok (Mikszáth Kálmán, Hieronymi Károly, Falk Miksa) a halottra. A párt az 1906. évi választások előtt, április 11-én oszlott fel,⁸⁶ amiért az ellenzéki lap Tiszát és erőszakos politikáját tette felelőssé.

Zichy egyik festményét is újragondolta Faragó József. *A modern szirén* című alkotás egy pénzéhes kurtizánt jelenít meg, akinek kegyeiért harcolnak a férfiak.⁸⁷ Faragó képén (*Kakas Márton*, 1902. február 15. 1.) a népszerűséget jeleníti meg a kegyetlen szirén, aki nem foglalkozik azzal sem, hogy a lába előtt fekszik egy öngyilkos alak (Ugron Gábor), hanem csak a kapott gyöngysort („népszerűség”) nézegeti. Széll Kálmán adta neki az ajándékot, s a szoknyáján láthatjuk a „jog, törvény, igazság” feliratú jelképeket is, amelyeket szintén a kormányfő adhatott át, azaz talán lemondott ezekről az értékekről. A baloldalon Apponyi Albert fekszik a nő mellett, mögötte feltünik Wekerle, akit azonban a felesége keze „hivatal” felirattal visszaránt, nem engedi a népszerűség közelébe. A jobboldalon Bánffy Dezső és Tisza István próbálnak a nő közelébe férkőzni, ők is a popularitásra vágyanak, sugallja az ellenzéki lap.

⁸² *Egy nagy komédia*. Pesti Napló, 1903. január 23. 3.

⁸³ *A képviselőház ülése*. Pesti Napló, 1903. január 25. 4.

⁸⁴ *Egy nagy komédia*. Pesti Napló, 1903. január 23. 2.

⁸⁵ *Fejérváry Bécsben*. Pesti Napló, 1906. február 9. 4.

⁸⁶ *Nem győzelem, csak fegyverszünet*. Pesti Napló, 1906. április 12. 1.

⁸⁷ Közli: *Vasárnapi Ujság*, 1902. február 9. 86.

Márk Lajos⁸⁸ *Láz* (1895) című friss képe is megihlette Faragó Józsefet. A lázas beteg költő vízióit láthatjuk könnyed nőalakokként, s ágya mellett ápolónője gyógyszert készít. Faragó karikatúráján (*Borsszem Jankó*, 1895. április 21. 8–9.) Apponyi Albert fekszik lázasan, Hock János – Apponyi párttársa – az ápoló, aki a „nemzeti aspirációk” nevű medicinát adja be a betegnek. A nőalakok a „dicsvágy”, „kétely” és „népszerűség” neveket viselik. A Dicsvágy Apponyi babérkoszorús képét tartja. A népszerűség hajhászása – úgy tűnik – Apponyi esetében visszatérő vád volt.

Fontos érték elvesztését tematizálta, jósolta az ellenzéki *Bolond Istók* Kimnach László *Szent László küzdelme a leányrabló kunnal* című festményével, amelyen Szent László király megment egy fiatal lányt, akit egy kun lovas elrabolt, s a lány igyekszik szabadulni a kun szorításából.⁸⁹ A szignó nélküli karikatúrán (*Bolond Istók*, 1897. május 9. 2.) a rajzoló megtartotta a kompozíciót, s Erdély Sándor igazságügyminiszter rabolja el a sajtószabadságot megtestesítő fiatal nőt „Justitia” nevű lován. Szent Lászlóként Chorin Ferenc szabadelvű pártbeli képviselő jelenik meg, aki üldözi a kunt. A háttérben Emmer Kornél bíró követi, illetve Holló Lajos a *Magyarország* című újság zászlóként ábrázolt egy lapjával. 1897. május elején a képviselőház igazságügyi bizottsága a bűnvádi eljárás életbe léptetéséről szóló javaslatot tárgyalta. Az ügy előadója Chorin volt, a tanácskozáson részt vett Emmer és az igazságügyér is. Chorin amellett kardoskodott, hogy a sajtó útján elkövetett kihágások – a sajtószabadság biztosítása érdekében – az esküdtszékkel illetékességébe tartozzanak, amit helyezett Emmer is, míg Erdély a büntetőügyek lehető legnagyobb részét szakbírókhoz elváltatni.⁹⁰ A minisztert éles kritika érte a függetlenségi képviselők részéről is, akik nem tartották szükségesnek az újraszabályozást, végül azonban az igazságügyér javaslata kerekedett felül, így Chorin lemondott előadói tisztségéről.⁹¹

Elvont eszmények védelmének ügyében szintén találkozunk átértelmezett Munkácsy-művekkel. A *Krisztus Pilátus előtt* egyik változatában a *Bolond Istók*ban (1891. március 29. 6–7., szignó nélkül) a vármegye jelenik meg Krisztus helyén magyaros öltözetben, idősebb férfiként. Pilátus szerepét Szapáry Gyula gróf miniszterelnök-belügyér kapta, a farizeusok pedig olyan ellenzéki politikusok, akik támogatták Szapáry törekvéseit (például Apponyi). 1891 márciusában ugyanis a Szapáry-kormány betervezte javaslatát a közigazgatás reformjára, így többek között a vármegyei közigazgatás államosítására.⁹² A javaslat 1891 márciusában a képviselőház közigazgatási bizottságának asztalán feküdt.⁹³ A *Siralomház* pedig a *Kakas Márton* hasábjain bukkant fel (1901. január 20. 3., szignó nélkül), ahol nem egy politikus a rab, hanem a teljes képviselőház. Az őt Széll Kálmán miniszterelnök, aki arra biztatja a betyárt, higgyn a valamikori feltámadásban. A választások évében készült karika-

⁸⁸ A *Láz* című művet Szana Tamás *Száz év a magyar művészet történetéből, 1800–1900* című könyvében publikálták. Szana: *Száz év*, 286. Márkról érdemes megjegyezni, hogy szívesen alakította át ismert művészek (például: Zichy Mihály, Szinnyei-Merse Pál, Benczúr Gyula) képeit, amelyekből 1909-ben „Móka tárlat”-ot tartottak a Terézvárosi Kaszinóban. E képeken azonban a festők stílusát, alakjait parodizálta, nem politikusok kerültek az átformált festményekre. A sajtó beszámolt az eseményről és képeket is közölt. *Cím nélkül*. Uj Idők, 1909. április 11. 356–357., 365. Márkhoz hasonlóan Faragó József is szívesen parodizálta pályatársai alkotásait, kiállításait, tárlataikat. Földi-Hessky: *Így éltek ti*, i. m.

⁸⁹ Publikálták: *Vasárnapi Ujság*, 1897. április 25. 264.

⁹⁰ *A bűnvádi eljárás életbeléptetése*. Pesti Napló, 1897. május 4. 4–5.

⁹¹ *A 16. §*. Pesti Napló, 1897. május 6. 3.; *A 16. § elfogadva*. Uo. május 7. 3.; *Országgyűlés*. Uo. május 9. 4.

⁹² *Közigazgatási és parlamenti reform*. Pesti Napló, 1891. március 8. 1.

⁹³ *A közigazgatási bizottság*. Pesti Napló, 1891. március 23. 1.

túra kifejezheti azt az ellenzéki reményt, hogy fordulatra kerülhet sor. A kép címe (*A tisztelt [siralom-] Házból*) is tudatosítja a politikai viszonyokkal való elégedetlenséget – egyértelművé téve az utalást az eredeti festményre. Ekkor sem valószínű, hogy a betyárral kapcsolatban nosztalgikus-romantikus vonásokra asszociál a torzkép.

E tematikában bukkant fel a legtöbb képtípus: bibliai tárgyú festményt, életképet, de történelmi témájút is újragondoltak, azonban az Arany-ballada illusztrációja – feltehetően a ballada és a kép egyszerűen dekodolható üzenete miatt – maradt a domináns.

Osztrák–magyar konfliktusok

A nem szűk értelemben vett belpolitikához kapcsolódó karikatúrák ritkán használták fel magyar festők műveit alapanyagként, de akad rá példa. Vastagh Géza *Ki a legény a csordában* (1894) című festményét a *Borsszem Jankó*ban Jankó János alakította át (1894. december 16. 4.), ám tévesen nevezte meg annak alkotóját (Vágó Pálnak tulajdonította a frissen kiállított művet).⁹⁴ Az előtérben Szilágyi Dezső igazságügyminiszter készül harcra, a háttérben álló bikák közül csak egy kapott nevet és arcot (Kálnoky Gusztáv gróf, közös külügyminiszter). A Wekerle-kormány és Kálnoky karikatúrán is megelevenedő konfliktusát az idézte elő, hogy a magyar kormányzat szerint Kálnoky beleavatkozott a magyar belügyekbe, halasztotta az egyházpolitikai törvények szentesítését azzal az indokkal, hogy azokat a szentesítés előtt be kívánja mutatni a Szentszéknek. Ez komoly felháborodást keltett a magyarországi sajtóban.⁹⁵ A *Pesti Napló* szerint azonban Kálnoky és Szilágyi személyes konfliktusa nem volt újkeletű: 1894 tavaszán Kálnoky követelte, hogy Szilágyi lépjen ki a kormányból.⁹⁶ A karikatúra Szilágyit nagyobb- és erősebbként ábrázolva sugallta, hogy Kálnoky nem győzhet.

Márk Lajos *Leiki furdalás* (1897) című új művének átalakításakor az újra meg újra felbukkanó pénzügyi kérdésre fókuszáltak.⁹⁷ Bánffy Dezső miniszterelnököt a „Kvóta” feliratú nő szinte fojtogatja, a *Kakas Márton* szerint (1897. április 25. 1., szignó nélkül) ez okozza halálát. 1897 tavaszán a tízévente megújítandó gazdasági kiegyezés újratárgyalása szerepelt a napirenden, amelynek egyik legvitatottabb eleme a kvóta mértékének a megállapítása volt.⁹⁸

Koroknyai Ottó *Mátyás király Bécs előtt* (1895/96?) című festményét a *Borsszem Jankó* dolgozta át (1900. január 7. 8–9., szignó nélkül). A festmény középpontjában Mátyás király lovas alakja kapott helyet, amint a sikeres csata után Bécs (1485) kulcsát átadják neki az előkelőségek.⁹⁹ A gúnyrajzon Mátyás helyére Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter került, mögötte a frissen fuzionált nemzeti pártbeli Apponyi és Horánszky, a szabadelvű Szilágyi Dezső és Tisza Kálmán. A kulcsot Karl Lueger, Bécs főpolgármestere adja át, a háttérben a Stephansdom épülete sejlik fel. Fejérváry január 3-án Bécsbe utazott, hogy a delegá-

⁹⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1894. december 8. 821.; Szmracsányi: *Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*, 97–158.

⁹⁵ *A császár szólott*. *Pesti Napló*, 1894. december 6. 1.

⁹⁶ *A lejárattal rendszere*. *Pesti Napló*, 1894. december 7. 1.

⁹⁷ *A Leiki furdalást* a tavaszi tárlaton állították ki, a *Vasárnapi Ujság* képet nem közölt, csak említette: *A tavaszi műtárlat*. *Vasárnapi Ujság* 1897. április 18. 254.

⁹⁸ A sajtóban találgatások és azok cáfolatai is megjelentek arról, hogy Bánffy hajlandó lenne magasabb kvótát elfogadni, amit azonban Lukács László pénzügyminiszter elutasít. *«Lappangó válságok.»* *Pesti Napló*, 1897. április 22. 2.

⁹⁹ A festmény reprodukcióját 1899-ben bocsjáttották áruba, ez alkalmából közölt cikket róla (a képpel együtt) a *Vasárnapi Ujság* (1899. december 17. 855.).

ciók hadügyi albizottságának ülésén jelen lehessen.¹⁰⁰ Ezzel egyidőben felröppent a hír a sajtóban, hogy a király személye körüli miniszter, Széchenyi Manó gróf betegeskedik, s őt ebben a pozícióban Fejérváry fogja követni,¹⁰¹ talán erre reflektált a karikatúra.

Összegzés

A tanulmány illusztrálja, hogy a vizsgált időszakban újra meg újra felbukkanó eljárás volt, hogy a karikaturisták egy-egy hazai alkotó festményét átalakították. Történelmi festményekre, vallási tárgyú tematikákra és életképekre is esett az alkotók választása – akik sokszor festőként is dolgoztak. Az újragondolt politikusokat felvonultató élcsoportokbeli művek ritkán készültek azzal a céllal, hogy az eredeti festményt bírálják, kifigurázzák, a gúny céltáblájára sokkal inkább a magyarországi politikai elit került. Számos alkalommal összekapcsolódott az eredeti mű és a karikatúra témája (vallásos festmények – egyházpolitikai javaslatok, bíráskodás és ítélethozatal ábrázoló festmények), de ilyen szoros tematikai kapcsolatot nem mindig fedezhettünk fel. A politikai karikatúra műfajából adódóan az elemzett gúnyrajzok az aktuálpolitikai eseményekhez kapcsolódtak, azokat igyekeztek interpretálni új vagy kevésbé friss festményeket segítségül hívva. Aktualitásukból következően a torzképek általában már megtörtént eseményekre reflektáltak, vagy olyan konfliktusok kapcsán fejtettek ki véleményt – ha a végkifejlet még nem is volt ismert –, amelyeket a napilapok már tematizáltak, esélyeket latolgattak. Ritkább esetben fejeztek ki reményt, bizakodást a jövővel kapcsolatban.

A *Vasárnapi Ujság* számos új festményt közölt a tavaszi és őszi tárlatokhoz kapcsolódóan, ami elősegítette az alkotások fel-, illetve megismerését, leíró, elemző cikkei az értelmezést is megkönnyítették. A kanonizációhoz jelentősen hozzájárult ez a kiadvány és néhány további, képzőművészeti alkotásokat is rendszeresen felvonultató hetilap.

Különböző témákban és tematikákon belül is megfigyelhettünk visszatérő alkotásokat (például: Munkácsy bibliai témájú festményei, a *Siralomház*), illetve újra meg újra felbukkanó életképszerplőket: a betyárt és a cigányt. A betyárokhoz hasonlóan a cigányokhoz is a kirekesztettség – mivel a falvak szélén vagy vándorcigányként éltek – és a bűnözés sztereotípiája kapcsolódott. A *Borsszem Jankó*ban minden cigánnyá változtatott politikus ellenzéki, az opozíció *Bolond Istók*jában pedig természetesen kormánypárti. Kivételt e tekintetben a *Kakas Márton* képe jelent, amely a függetlenségi párt belső konfliktusát ábrázolja, így hiába az ellenzék élclapja, mégis ellenzéki politikus alakult át cigánnyá.

A képelemzéssel foglalkozó kutatók a kanonizáció magas fokának tekintik, ha egy-egy művészeti alkotást újraprojektálják, s immár egy másik művészeti alkotás keretei között – jelen esetben karikatúrán – teszik közzé.¹⁰² A képek egy részénél ezt valóban alátámaszthatjuk: Munkácsy *Siralomháza* például már annyira ismert lehetett, hogy semmi szükség nem volt arra, hogy megnevezzék a festményt és annak alkotóját. Más esetekben azonban nem erre utalnak eredményeink: a karikaturisták szívesen választottak egy-egy képet az új őszi vagy tavaszi tárlat művei közül, amelyeket azzal is igyekeztek népszerűsíteni, de legalábbis szélesebb közönséggel megismertetni, hogy élclapok karikatúráivá alakították át azokat. Ilyen esetekben a gúnyrajz címe vagy képaláírása segítette az olvasó-szemlélő tájékozódását vagy a festmény címével vagy alkotójának nevével. Az élclapok, a sajtó szerepére a

¹⁰⁰ *A miniszterelnök Bécsben*. Pesti Napló, 1900. január 4. 2.

¹⁰¹ *Gróf Széchenyi miniszter lemondása*. Pesti Napló, 1900. január 6. 2. A híresztelés alaptalan volt, a miniszterelnök Széll vette át a hivatalt 1900 márciusában.

¹⁰² Részletesen lásd: Fahlenbrach: *Medienkonen*, 116–117.

megismertetés tekintetében már a kortársak is felfigyeltek: „Márk Lajos Láza melynek themája az élcslapok, napilapok útján annyira ismerős, hogy feleslegesnek tartom leírni, mindenesetre nagyszabású, merész dolog”¹⁰³ – olvasható a Képzőművészeti Társulat 1895. tavaszi tárlatának ismertetőjében.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 25. köt. Budapest: Athenaeum, 1909.

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 28. köt. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1909.

Bolond Istók, 1890–1910.

Borsszem Jankó, 1890–1910.

Budapesti Hirlap, 1897.

Kakas Márton, 1890–1910.

Magyar Salon, 1889–1890., 1894–1895.

Ország-Világ, 1886.

Pesti Hirlap, 1895., 1910.

Pesti Napló, 1890–1910.

(Az) Üstökös, 1890–1910.

Vasárnapi Ujság, 1890–1910.

Szakirodalom

Anka László: *Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról*. Egyháztörténeti Szemle, 19. évf. (2018) 3. sz. 21–33.

Avigdor Löwenheim: *Zsidók és a párbaj*. Múlt és Jövő, 3. évf. (1992) 4. sz. 83–94.

Bacher-Tuli Andrea: *„A zöld színpad”. A löversenyzés mint a társas reprezentáció sajátos intézménye a dualizmus korában. (1867–1918)*. Doktori értekezés, Budapest, ELTE, 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bachertuliandrea/diss.pdf>

Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Budapest: Szent-István-Társulat, 1912.

Cieger András: *Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával*. In: *Uő: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 139–160.

Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918*. Budapest: Napvilág, 2011.

Csapó Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása*. [Pécs:] Pro Pannónia, 2007.

Fahlenbrach, Kathrin: *Medienikonen. Bildhistorische und wahrnehmungsästhetische Aspekte*. In: Sabrow, Martin (Hg.): *Die Macht der Bilder*. Göttingen: Akademische Verlagsanstalt, 2013. 111–129.

Fónagy Béla: *Bihari Sándor*. Művészet, 5. évf. (1906) 6. sz. 353–365.

Földi Eszter – Hessky Orsolya: *Így éltek ti. Faragó József (1866–1906) művészete. Karikatúrák a Borszem Jankóból. (Kiállítási katalógus)*. Budapest: Szépművészeti Múzeum – MNG, 2012.

Gaál György: *A dánosi rablógylakosság – és ami mögötte van*. Médiakutató, 8. évf. (2007) 3. sz. 7–25.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. 1. köt. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1934.

Hajdu Tibor: *Fejérváry Géza karrierje avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence*. Hadtörténelmi Közlemények, 117. évf. (2004) 1. sz. 3–60.

¹⁰³ N. Istvánffy Gyula: *A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítása*. Magyar Salon, 1894–1895/2. 23. köt. 254.

- Küllös Imola: *Betyárok könyve*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1988.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris, 2003.
- Nándori Barbara: *A katolikus autonómia történetéhez. A II. autonómia-kongresszus 9-es albizottságának működése és az erre tett püspöki észrevételek (1898)*. Magyar Sion, Új folyam 4. évf. (2010) 2. sz. 201–232.
- Nevinny, L.: *Wilhelm von Kaulbach*. Bielefeld–Leipzig: Velhagen und Klasing, 1913.
- Pölöskei Ferenc: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása (1909)*. Századok, 95. évf. (1961) 4–5. sz. 614–644.
- Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest: História–MTA TTI, 2001.
- Révész Emese: *Csók István: Báthory Erzsébet (1895). Egy „mestermű” fogadtatása és utóélete*. Művészettörténeti Értesítő, 58. évf. (2009) 4. sz. 283–313. DOI 10.1556/MuvErt.58.2009.2.5
- Sóter István (szerk.): *A magyar irodalom története IV*. Budapest: Akadémiai, 1965.
- Szalai Miklós: *Iffabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2003.
- Szana Tamás: *Száz év a magyar művészet történetéből, 1800–1900*. Budapest: Athenaeum, 1901.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest: Hornyánszky, 1891.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest: Hornyánszky, 1896.
- Szmrecsányi Miklós: *Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*. Művészet, 10. évf. (1911) 6. sz. 97–158.
- Szücsi Frigyes: *Betyársors. A betyárvilág társadalomtörténete*. Székesfehérvár: Alto, 2018.
- Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2014.
- Tamás Ágnes: *Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon (1890–1910)*. Századok, 157. évf. (2023) 4. sz. 761–788.
- Tamás Ágnes: *Tamás Ágnes: Árpád és az uralkodók metamorfózisai. Magyar művészek festmény-karikatúrái az élclapok hasábjain (1890–1910)*. Magyar Könyvszemle, 139. évf. (2023) 3–4. sz. 528–548. DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.528-548
- Vécsey Aurél: *Betyárok könyve. Betyárvilág Magyarországon*. Kecskemét: Vagabund, 2009.
- Végyvári Lajos: *Munkácsy Mihály levelei*. In: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*. S. a. r. Végyvári Lajos. Budapest: Művelt Nép, 1952. 5–13.

CSÍKI TAMÁS

Miskolci Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 136–161.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.136-161

www.aetas.hu

Kultusz és emlékezet

*A Petőfi-centenárium (1923)**

ABSTRACT. *Cult and memory. The Petőfi Centenary (1923).* The paper presents the celebrations of the centenary of the birth of Sándor Petőfi, based on contemporary newspapers, which provides an opportunity to illustrate the political use of the "martyred" poet: his cult was modeled on religious cults, which in post-Trianon Hungary gave hope for the apotheosis of the nation as a sacred community, and was suitable for spreading the propaganda of irredentism, which also used religious symbols, in local communities. The celebrations abroad were intended to confirm Petőfi's importance in world literature, the "Hungarian genius" and the cultural supremacy of the Hungarian people in the Carpathian Basin; but the commemorative year also provided a way of promoting the popular-national conception of literature. The paper then examines the artistic works (symphony, folk play, drama and film) made about Petőfi in 1923 as products of high and popular culture, and then presents the centenary editions of his works, which also provides an opportunity to illustrate the sometimes conflicting state funding and market operation and control of culture.

Keywords: *Petőfi Centenary, cult, commemoration, culture, irredentism*

„Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?
Ki meri meglátni, ki meri idézni
az igazi arcát?
Ünnepe vak ünnep, s e máj napoknak
Szűk folyosóin a szavak úgy lobognak,
mint az olcsó gyertyák.”

Babits Mihály, 1923.

1923-ban Petőfi Sándor születésének századik évfordulóját ünnepelte az ország, a megemlékezések igencsak sokszínűek voltak. A Parlament kupolacsarnokában nemzeti Pantheon felállítását tervezték, vándorkiállítás rendeztek Kiskőrösön, többnapos fesztivált tartottak Segesváron, szobrot avattak Kiskunfélegyházán, emléktáblát lepleztek le a Hortobágyon, régi és új múzeumi kiállításokat nyitottak meg, emlékbélyeg-sorozatokat adtak ki, szimfóniát, alkalmi népszínművet, melodramát és mozifilmet mutattak be, teljes és válogatott Petőfi-kiadások láttak napvilágot, Párizsban, Londonban, Berlinben és más európai városokban tartottak ünnepségeket, legendák elevenedtek meg ismét a költő haláláról. Mindebből néhány rendezvény koreográfiáját, valamint egy-egy művészi alkotást mutatok be, ami módot ad az egyszerre jelenlévő kultusz és kommemoráció politikai instrumentalizációjának,¹ a nemzeti

---

* A tanulmány a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

és a helyi közösségek szerint differenciált kulturális gyakorlatainak, illetve annak szemléltetésére, hogy az emlékezetpolitikának miféle lokális lenyomatai vagy variánsai alakultak ki.

Nem volt olyan társadalmi csoport Magyarországon, mely ne vett volna részt az ünnepségekben. A kiskőrösi gazdák 1922 szilveszterén Petőfi-dalokat énekeltek, a Szociáldemokrata Párt munkásgyűléseket szervezett, az egyetemisták március 15-én a pesti utcákon ünnepeltek, a Belügyminisztérium tisztviselői a Várszínházban tartottak kultúrestet,² a fővárosi vendéglősök és kocsmárosok mozgalmat indítottak Petőfi atyja (a „jó öreg kocsmáros”) megünneplésére. Fontosnak tartom ezért a társadalomtörténeti szempontok érvényesítését (a kultusz társadalmi környezetének vizsgálatát); de mód nyílik az irodalom és általában a kultúra olykor konfliktusba kerülő állami finanszírozásának és piaci működésének, valamint ellenőrzésének szemléltetésére is.

Tanulmányomban a sajtóra támaszkodtam, mely nagy terjedelemben és változatos módon reflektálta az eseményeket. Kormánypárti és ellenzéki, országos és helyi, politikai és irodalmi lapok közöltek vezércikkeket, kommentárokat, tudósításokat, művészeti kritikákat, olvasói leveleket és interjúkat, melyek egyszerre szólaltatták meg a hagyományos értelemben vett közvélemény és a „néphangulat”³ Petőfi-képeit, és járultak hozzá annak alakításához, de a kultusz nyelvhasználatának különböző regiszterekre is utalnak.⁴

Petőfi a nemzetgyűlésben

A törvényhozás az emlékezetpolitika vagy – a centenáriumi évben gyakran használt kifejezést idézve – a költő „kisajátításának” reprezentatív színterévé alakult, és a nemzetgyűlés tagjainak részvétele az ünnepségekben a politikai kultúra színvonaláról is árulkodik. Petrovics György, Makó kormánypárti képviselője 1922. december 6-án indítványozta Petőfi emlékének törvénybe iktatását, valamint mellszobrának felállítását a nemzeti Pantheonban, mely az országgyűlés kupolacsarnokában kaphatna helyet. A Pantheon tervével, mely Herczeg Ferentől eredt,⁵ a képviselők nem foglalkoztak, az emléktörvény tárgyalása pedig botrányba

¹ A Petőfi-kultusz politikai megnyilvánulásait dokumentálja Margócsy István gyűjteménye, mely külön fejezetet szentel a centenáriumi ünnepségeknek. Margócsy (szerk.): *Jöjjön el a te országod...*, 101–163. A közölt szövegek alapján Dávidházi Péter (kissé differenciálatlanul) a mindenkori politikai hatalom legitimálását szolgáló mitizáló nyelvhasználatot és a vallási képzettársításokat hangsúlyozza (ami az irodalmi és a vallási kultusz analógiáját implikálja). Dávidházi: *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*, 174–206. Margócsy újabb szöveggyűjteményében Petőfi írói és irodalomtörténeti recepcióit követi nyomon, a centenáriumi megemlékezőket itt Herczeg Ferenc képviseli. Margócsy (szerk.): *Petőfi Sándor emlékezete*, 202–206.

² Az ünnepség a *Budapesti Hírlap* szerint Petőfi „nemzeti demokráciájának” szellemében zajlott le, a fellépők között és a közönség soraiban ugyanis a legmagasabb rangú állami funkcionáriusok és egyszerű napidíjasok is képviseltették magukat. A *Belügyminisztérium Petőfi-ünnep*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 70. sz. 1923. márc. 27. 6.

³ Ezekről a fogalmakról: Lukacs: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*, 122–125.

⁴ Dávidházi Péter Shakespeare kultuszát mint beállítódást (a szellemi értékek rajongó, kritikát nem ismerő tisztelete), mint szokás- vagy szertartásrendet (szent helyek felkeresése, ereklyék gyűjtése, szertartásokon való részvétel, szövegek áhítatos gondozása) és mint nyelvhasználatot (magasztaló és cáfolhatatlan kijelentések) vizsgálta, ami mentalitás- és kultúrtörténeti következtetéseket tett lehetővé. Ezek a szempontok számomra is fontosak voltak (bár a használt források következetes érvényesítésüket nem tették lehetővé), és a kultusz társadalmi gyakorlataira és alanyának kulturális reprezentációira is igyekeztem figyelmet fordítani. Dávidházi: *„Isten másodszülöttje”*, 8–12.

⁵ Az író szerint a kupolacsarnok már csak azért is a legalkalmasabb, mert a város közepén van, ezért az érdeklődők könnyen megközelíthetik. *Ma délben alakul meg a magyar panteon intézőbizottsága*. Új Nemzedék, 4. évf. 282. sz. 1922. dec. 12. 3.

fulladt. A törvényjavaslatot december 22-én Klebelsberg Kunó nyújtotta be,⁶ Scitovszky Béla házelnök ünnepi megemlékezését Cserty József lovasberényi tanító szavai zavarták meg („éljen Petőfi szelleme, éljen a magyar népköztársaság”), ami heves tiltakozást váltott ki.⁷

Pakots József író, a Vázsonyi Vilmos vezette Nemzeti Demokrata Párt képviselője⁸ 1923 januárjában Petőfi cenzúrázása miatt fordult a belügyminiszterhez. A Vigadóban tartott ünnepségen, melyen maga is részt vett, az egyik előadó (Fehér Artúr) az *Apostol* című elbeszélő költeményből húsz sorral többet szavalt el, mint amit a rendőrség előzetesen jóváhagyott, ráadásul a kísérezében két taktust a Marseillaise-ből vettek át, amiért Fehér Artúr ellen „üldözés” indult. Pakots más eseteket is említett (egy terézvárosi munkásösszejevetelen Petőfi-verseket tiltottak be,⁹ és felszólították a jelenlévőket, hogy a *Walesi bárdok* és a *Gólyához* című verseket se szavalják, mivel „veszedelmes tendenciáik vannak és félreértésre vezethetnek”), amire Rakovszky Iván belügyminiszter készségesen reagált. Elismerte, hogy a rendőrség egyes tisztviselői olykor „túlbugzóságot” tanúsítanak (amivel szemben erélyesen kíván fellépni), ám az sem engedhető meg, hogy „Petőfi szellemét kiforgassák vagy egyoldalúan beállítva agitatórius célokra használják fel”.¹⁰

A nemzetgyűlés 1923. március 15-ei ünnepi ülése, ahol az emléktörvényt fogadhatták volna el, a kormánypárti többség akaratának megfelelően elmaradt, mivel a miniszterelnök attól tartott, hogy az ünnep „politikai vitává fajul”, és az ellenzék Petőfivel a saját nézeteit kívánja népszerűsíteni (a szociáldemokraták azt szerették volna, ha a költő „szellemi hagyatékát” örök időkre szabadnak nyilvánítják, vagyis nem fogják cenzúrázni).¹¹ Petőfi emlékének csaknem egy év óta késlekedő megörökítése 1923. november végén került utoljára a nemzetgyűlés elé. Szakács Andor a törvényjavaslat újbóli tárgyalását indítványozta, Pekár Gyula író, a Petőfi Társaság elnöke¹² képviselőtársait bírálta,¹³ a szociáldemokrata Vanczák János pedig azt hangsúlyozta, hogy a költőben ők nemcsak a forradalmárt, hanem a nemzetéért harcoló hazafit is tisztelik, és nem gondolják, hogy „Petőfi szocialista volt [...], nem akarjuk magunknak kisajátítani”. A kormány azonban az emlékév letelte után már nem

⁶ A szöveget közli: Margócsy (szerk.): *Jöjjön el a te országod*, 106–107.

⁷ „Gr. Széchenyi Viktor: Szégyellje magát! Hogy lehet az ilyen embert megtérni! Pusztulnia kell innen az ilyen embernek! [...] B. Podmaniczky Endre: Disznó! [...] Karafiáth Jenő: Károlyi Mihály bérence! Miért nem hívja vissza Károlyit? [...] Gr. Ráday Gedeon: Kun Béla bérence ez! (Élénk felkiáltások jobb felől: Pfüj! Gazember!) [...] Farkas István: Megtagadják Petőfit! Most tagadták meg!” *Nemzetgyűlési Napló*, VII. 1922. dec. 22. 339–340.; Szalai: *Koszorúcsata*, 61–68.; Margócsy (szerk.): *Jöjjön el a te országod*, 108–111.

⁸ Pakots a Petőfi Társaság tagja és az 1909-ben megnyílt Petőfi Ház igazgatója volt.

⁹ *Az örült, a Temetésre szól az ének és a Furdik a holdvilág az ég tengerében...* című költeményeket.

¹⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, IX. 1923. január 24. 97–99., 102.; Margócsy (szerk.): *Jöjjön el a te országod*, 153–154. A Szeged egy szilveszter estéjén történt esetet említett. Az egyik ünneplő a főtéren az *Egy gondolat bánt engemet...* című verset szavalta, mire két rendőr szólította meg: „– Melyikük szavalta azt, hogy világszabadság? – Petőfi Sándor – felelte a szavaló. – Az már nem él, az nem szavalhatott – szól a rendőr. – De ő írta. Petőfit csak lehet szavalni? – Nem lehet kérem, csak engedéllyel. Mi nem hallottunk semmit, hanem a Proféta szállónál panasolta egy úriember, hogy maguk a világszabadságot szavalják. Hát jó lesz csendben maradni.” *Szilveszteri körkép*. Szeged, 4. évf. 1. sz. 1923. január 3. 4.

¹¹ *Nemzetgyűlési Napló*, X. 1923. március 14. 464–465.

¹² 1921 júniusáig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára.

¹³ „Többet tettem Petőfi dicsőségének és az ő révén a magyar dicsőségnek a föld kerekéségén való körülhordozásával, mint önök a szajkódásukkal [...] Nagy Ernő: Szabó Dezső kisujja többet ér, mint az egész Petőfi Társaság!” *Nemzetgyűlési Napló*, XVII. 1923. november 23. 108.

kívánta Petőfi emlékezetét napirendre tűzni, és a végleges halasztásra az indemnitás sürgető tárgyalása kínált lehetőséget.¹⁴

Ünnepok és emlékezések

A centenáriumi év 1922. július 31-étől 1923. július 31-éig tartott, azaz a segesvári tragikus nap keretezte, a megemlékezéseket az 1876-ban alakult Petőfi Társaság szervezte. Az ünnepségsorozat Erdélyben, a költő síremlékénél kezdődött, melynek több napos programjáról és a résztvevőkről a helyi és a magyarországi lapok is részletesen beszámoltak. Július 29-én (szombat) este dalárdák adtak szerenádot, a hivatalos rendezvények másnap reggel istentiszteletekkel kezdődtek, majd az Erdély magyarságát reprezentáló nyolcezres tömeg jól felismerhető csoportokban a fehéregyházi sírhoz zárandokolt.¹⁵ Makfalvi Dózsa Endre regényíró, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke (és Kolozs vármegye Trianon előtti alispánja) az *Erdélyben* és a *Magyar vagyok* című Petőfi-versekből idézett,¹⁶ Sándor József, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület alelnöke bibliai allúziókkal átszótt beszédében Petőfit Krisztussal azonosította, az 1848-as forradalmat és szabadságharcot méltatta, végül szakrális esküre szólította fel a hallgatóságot.¹⁷ A tömeg ezután Petőfi síremléke előtt vonult el, ahol Makkay Sándor református püspök mondott imát, majd a délutáni társaságban Varga Zsigmond fiatfalvi birtokos egy ereklyét adott át a szervezőknek: azt a serleget, melyből a költő Székelykeresztúron, az utolsó vacsoráján ivott.¹⁸

Az esti program segesvári díszmenettel kezdődött: a helyi tűzoltózenekart az irodalmi, közművelődési és szakmai egyesületek, az egyházak képviselői, az erdélyi tájak népének „színes és gyönyörködtető” csoportjai kísérték a város utcáin keresztül a sporttelepre, ahol a dalárdák Petőfi-dalokat énekeltek, fehéregyházi („műkedvelő”) parasztleányok a *Falu végén kurta kocsmá* című jelenetet adták elő, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság képviselőiben Benedek Elek a szülőföld szeretetéről szolt a „székely néphez”, végül az est vidám táncmulatsággal zárult.

A kulturális program másnap irodalmi matinével folytatódott. Tessitori Nóra kolozsvári előadóművész Petőfi-verseket szavalt, előadások hangoztak el a költő életéről, Nyíró József a *János vitéz* és az *Apostol* szimbolikájáról beszélt, és az ünnepség végén a brassói dalárda Ábrányi Emil: *Petőfi. – A segesvári csatatéren* – című költeményét énekelte el.¹⁹

¹⁴ *Nemzetgyűlési Napló*, XVIII. 1923. december 21. 293–294.

¹⁵ A tudósítók például a Temesvár-gyárvárosi dal- és zeneegyesület, a nagyszebeni magyar iparossegylet és önképzőkör, a brassói polgári kör, a Maros-Torda megyei földműves szövetség tagjait, Kolozsvár ősi hajdúságát, a kalotaszegi és székely falvak búzavirággal díszített nemzeti viseletbe öltözött népét, valamint a hétfalusi csángók „egész székértáborát” azonosították. (A hatóságok engedélyezték a magyar színek használatát.)

¹⁶ „De semmi kincsért s hírért a világon//El nem hagynám én szülőföldemet.//Mert szeretem, hón szeretem, imádom//Gyalázatában is nemzetemet.”

¹⁷ „Mondjuk utána és kövessük Petőfit: A magyarok Istenére esküszünk, esküszünk, hogy más mint magyar nem leszünk.” *Zarándoklás a fehéregyházi sírhoz*. *Ellenzék*, 43. évf. 170. sz. 1922. augusztus 1. 2.

¹⁸ Sándor József ígéretet tett arra, hogy a serleget az 1892-ben megnyílt kolozsvári ereklyemúzeumban helyezik el, és az évente rendezett Petőfi-napokon közszemlére fogják bocsátani.

¹⁹ Segesváron július 30-án még egy rendezvényre került sor. Az erdélyi magyar iskolák és egyházak küldöttjei kongresszust tartottak a fenyegetett felekezeti oktatás védelmében. Tiltakoztak az egyházak nevelési és tanulmányi birtokainak kisajátítása ellen, hitet tettek az autonómia és az iskolák kölcsönös, valláskülönbség nélküli látogatása mellett, az állam anyagi támogatását kérték, valamint kiálltak a felekezeti tanítók és tanárok mellett. *Zarándoklás a fehéregyházi sírhoz*. *Ellenzék*, 43. évf. 170. sz. 1922. augusztus 1. 1–3.; *Az országos Petőfi-ünnep Segesváron*. Brassói Lapok, 28. évf. 174.

Magyarországon még el sem kezdődtek a megemlékezések, amikor települések sora (Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Aszód, Kecskemét, Pápa és Sopron) kezdett versengeni az 1916-ban Segesvárról elmenekített Petőfi-szoborért. Kiskőrös érdekében a település országgyűlési képviselője, Meskó Zoltán járt közben Vass József kultuszminiszternél, és a község szlovák lakosságának kívánatos magyarosodásával érvelt (amit a szobor előmozdíthat), a félegyháziak élénk sajtókampányt folytattak,²⁰ és a kormány végül, a Petőfi Társaság javaslatára, Kiskunfélegyháza mellett döntött.²¹ A centenáriumot a szoboravatással kívánták megnyitni, ezért annak – miként Klebelsberg Kuno a minisztertanács szeptember 7-ei ülésén kifejtette – „országos jelentőségűnek kell lennie, hogy lássa az egész régi Magyarország és a külföld is, hogy a magyar nemzet méltóképpen meg tudja becsülni a maga nagyjait, ami által a környező ellenségeinkkel szemben kulturfőlényéről tesz tanúságot, elszakadt véreink szívében pedig táplálja a hazaszeretetet szent tüzét”.²²

A kormány félmillió korona póthitelt szavazott meg a minél impozánsabb kommemoráció érdekében, ami azonban a tervezettől eltérően zajlott le. A *Félegyházi Hírlap* augusztus 27-én arról írt, hogy a szeptember 8-ára (a költő és Szendrey Júlia házasságának évfordulójára) tervezett ünnepség előkészületei késlekednek, az ország „színe-javának” érdeklődése csekély (márpedig „Petőfit nem lehet kisvárosi szenzációvá zsugorítani [...], lelkes népet és ünneplő vidéket kell a szobor elé odaállítanunk”), ezért a szoboravatást el kell halasztani.²³ A „nemzet” részvételével tervezett reprezentatív ünnepség végül belpolitikai konfliktusok és párharcok áldozatává vált. Horváth Zoltán, a város ellenzéki (48-as Kossuth párti) országgyűlési képviselője és ugyancsak ellenzéki polgármestere az október 29-ei időpontot javasolta, a kormánypárti városatyák viszont a kormány újabb és újabb halasztásra vonatkozó döntését támogatták (29-e ráadásul az őszirózsás forradalom évfordulója volt). A városi közgyűlés többsége végül október 29-ét fogadta el, és a szobrot szűkkörű rendezvényen adták át. Pakots József beszédében azt hangsúlyozta, hogy az ünnepelt halhatatlansága a „néplelek erejéből támadt”, Jakab Ödön irodalomtörténész, a népnemzeti irányzat ismert költője *Petőfi* című alkalmi ódáját adta elő, majd a koszorúzás után a város függetlenségi hagyományokat követő képviselőtestülete „fényes lakomát” rendezett, ahol keserű hangvételű szónoklatok hangzottak el.²⁴

---

sz. 1922. augusztus 3. 1–4.; Balászi: *Az 1922. évi Segesváron tartott magyar felekezeti iskola-kongresszus*, 130–136.

²⁰ Porst Kálmán főgimnáziumi igazgató, a félegyházi Petőfi daloskör elnöke például a „költői lélek” születési jogával érvelt: az Alföld végtelensége és szépségei itt keltettek „a gyermek Petőfi lelkében kitörölhetetlen impressziókat.” [Porst Kálmán]: *Kié a költő és kié legyen a szobra?* Budapesti Hírlap, 42. évf. 6. sz. 1922. január 8. 1.; Porst Kálmán: *Hazajön Petőfi!* Félegyházi Hírlap, 40. évf. 3. sz. 1922. január 15. 1.

²¹ Meskó szerint „anyagiak” játszhattak közre, és Kiskőrös valószínűleg nem tudta úgy támogatni a Petőfi Társaságot, mint Félegyháza. *Nemzetgyűlési Napló*, VII. 1922. december 22. 323.

²² MNL OL K 27. 1922. szept. 7.

²³ *A Petőfi-szobor leleplezése*. Félegyházi Hírlap, 40. évf. 36. sz. 1922. augusztus 27. 1.

²⁴ *Mégis október végén leplezik le a félegyházi Petőfi-szobrot*. Magyarország, 29. évf. 232. sz. 1922. október 12. 2. Az események értelmezésében az antiszemizmus is helyet kapott. A *Nemzeti Újság* tudósítója szerint az ortodox hitközség, a Szeretet és Testvériség, az Izraelita Nőegylet és a Chevra Kadisa szónokaira hárult Petőfi méltatása, és egyikük „arra hivatkozott, hogy a »zsidók ismét sárga folttal jelentek meg a szobor előtt, hogy így hódoljanak a költőnek, aki mindig az egyenlőség és a testvériség eszméjéért küzdött«. A beszéd, mely burkolt formában súlyos gyanúsításokat tartalmazott a keresztény politika és a kormányzati rendszer ellen, a megjelentek között kínos visszatetszést keltett.” *Disszonáns Petőfi-ünnep*. Nemzeti Újság, 4. évf. 248. sz. 1922. október 31. 3. *A Magyarországon viszont arról írt, hogy azok, akik „el akarták rontani az ünnepély örömét, kiadták a parancsot,*

Az ünnepségek az újévben is folytatódtak, ezek közül a február 16-án Debrecenben tartott megemlékezést mutatom be, mely Szabolcska Mihály helyi kultuszának ápolásával fűződött össze. A debreceni teológián végzett temesvári lelkész-költő a Kisfaludy Társaság budapesti ülésén vett részt, és a Csokonai Kör meghívására érkezett a cívisvárosba, hogy a „Petőfi-ünnepély fényét közreműködésével emelje”. Az emlékűnnepet a református kollégium dísztermében tartották, a „Szabolcska költészetét imádó” ifjúság a karzatokon foglalt helyet. Először a kollégium nagyhírű kántusa lépett fel, majd Pap Károly, a Csokonai Kör elnöke Petőfi költészetéről beszélt (poézisének két sajátossága van: „a természetes egyszerűség és az élénkség”) és Szabolcskát köszöntette. Baltazár Dezső püspök az egyházkerület nevében üdvözölte az egykori debreceni diákok („jussot formál hozzád az egész emberiség, mert a te fényed sugara örök fényt mutat az emberiségnek”), Baja Mihály lelkész-költő alkalmi versével tisztelt Szabolcska előtt. Ezután a Csokonai Színház művésze Petőfi-verseket szavalt, Csobán Endre levéltáros felolvasásában azt az ellenszenvet fejtegette, ami Petőfi műveiben Debrecen felé megnyilvánult („egy sok megpróbáltatáson átment ember sötét gondolatai ezek; egy lírikus sötét hangulatú verseiért Debreczen nem felelős”), végül Szabolcska Mihály négy hazafias költeményét adta elő, melyek a jelenlevőket „mélyen megrendítették”. Az ünnepség után a Csokonai Kör díszvacsorát adott Szabolcska tiszteletére, ahol újabb köszöntők hangzottak el.²⁵

Petőfire ezúttal Szabolcska Mihály árnyéka vetült, a szakrális tisztelet és a bibliai paraklétosz-szerep (szószóló, közbenjáró) őt illette meg,²⁶ míg a „tények”, mintsem a hiperbolák iránt fogékony levéltáros számára Petőfi egyszerű „ember” vagy „lírikus” maradt. A debrecniek sem akartak azonban lemaradni az emlékéllátásban. A Csokonai Kör pályázatot hirdetett „Petőfi életének és költészetének debreceni vonatkozásai” című tanulmány írására, és Zoltai Lajosnak, a múzeum igazgatójának javaslatára ugyancsak pályázatot írtak ki egy emléktábla elkészítésére, amit a hortobágyi csárda falán kívántak elhelyezni, ahol Petőfi 1842 októberében az első népdalát (a *Hortobágyi kocsmárosnét*) írta. A domborművet, mely a költőt malaclopó köpenyben ábrázolja, Füredi Richárd szobrászművész készítette, avatására 1923. október 7-én került sor, amiről a sajtó jó hangulatú kirándulásként számolt be. (A rendezők a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az Akadémia, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság képviselőit is számítottak, ám a meghívottak nem érkeztek meg.) Az ünneplők vonattal utaztak a helyszínre, ahol először Debrecen törzsménesét tekintették meg, és rövid „népies ismertetést”²⁷ hallgattak a hortobágyi állattenyésztésről. Az emlékműnél a Himnuszt énekeltek, Baja Mihály ezúttal is alkalmi költeményét adta elő,²⁸ majd Csűrös Ferenc kulturtanács-

---

hogy nemcsak küldöttséget nem szabad küldeni, hanem még az utcára sem szabad menni”. p.ö.: *Politika a kulturünnepből*. Magyarország, 29. évf. 248. sz. 1922. október 31. 2.

²⁵ Szabolcska Mihály a Csokonai-kör Petőfi-ünnepélyén. Egyetértés, 5. évf. 38. sz. 1923. február 17. 1–2.

²⁶ Dávidházi: *A hatalom eredetmondái*, 193.

²⁷ A cikkíró feltehetően a „népies gazdasági előadások” analógiájára használja a kifejezést, mely előadásokat a gazdák számára szerveztek a korszerű növénytermelésről és állattartásról.

²⁸ „Levett kalappal üdvözöllek//Vén csárda, hej, ütött, kopott, //Kigyúlt szívemmel úgy öllelek, //Mint hitvalló a templomot. //Itt járt Petőfi. Lábnyomával //Szentté avatta küszöböd //S ivódba zengő dal-karával //Egész Parnasszus költözött.” *Petőfi-ünnepély a Hortobágyon*. Egyetértés, 5. évf. 228. sz. 1923. október 9. 2.

nok ünnepi megemlékezése következett, melyben a csárdát szakrális és nemzeti kontextusba helyezte.²⁹ Végül megkoszorúzták a domborművet, és a kirándulás társas ebéddel zárult.³⁰

1923. március 15.

Tömegrendezvényekre március 15-e kínált lehetőséget, amit a kormány 1923-ban nemzeti ünnepé nyilvánított, ezáltal az ellenzékől kívánta azt visszafoglalni. A budapesti „hivatalos” program az állami kommemorációról, illetve a politikai hatalom által a keresztény-nemzeti ideológia szerint megalkotott Petőfi-örökségről tanúskodik. A fellobogózott Budapest utcáin már a reggeli órákban cserkészcsapatok és ifjúsági küldöttségek vonultak a Nemzeti Múzeumhoz, a Petőfi térre, valamint a Szabadság téren lévő irredenta szobrokhoz, ahol helyőrségi zenekarok fogadták őket (az üzletek már délelőtt bezártak). A központi ünnepség 11 órakor az Országház téren kezdődött (a Parlament homlokzatát piros-fehér-zöld zászlókkal és Petőfi hatalmas relief képével díszítették), a főbejáratnál a miniszterek, a fővárosi törvényhatóság képviselői, egyházi vezetők és a Petőfi Társaság tagjai sorakoztak fel, a vármegyei küldöttségek a kétszázerezes tömegben kaptak helyet,³¹ József főherceg a családjával és Horthy kormányzó utoljára érkezett meg. A *Himnusz*t, a *Szózatot* és Papp-Váry Elemérné imáját, a *Magyar Hiszekegyet* dalárdák adták elő, majd az ünnepi beszédek következtek. Sipócz Jenő, Budapest főpolgármestere szerint a költő osztály- és rangkülönbség nélkül minden magyaré (a nemzet egésze „emelte, mint a nemzeti egység kifejezőjét eszményi piedesztálra [...] Ő maga, ha élne, csak azokat tagadná meg, akik nem félik az Istent és nem ismerik a hazát, mert ő keresztény lélekkel hitt az Istenben és ebben a hitben halt meg a hazáért [...] Halhatatlan szellem, haladj feltartóztathatatlanul Isten által kijelölt utadon.”), Klebelsberg Kuno azt hangsúlyozta, hogy Petőfi előfutára Balassi Bálint, aki „vérének ontásával tett tanúságot hazafisága mellett. Petőfi hazafias lírájának is a mártír-hitvallás erejét az adja meg, hogy honfi érzésének lángoló kitöréseit a segesvári síkon életének feláldozásával pecsételte meg.” Pekár Gyula beszéde költői képekben bővelkedett: „Szent tavasz, szent magyar március, de profundis a mélységből hívunk ismét és mint első rügyet, reménykedve üdvözlünk az ezeréves ország csonka törzsén. Petőfi Sándor a magyar szabadság első evangélistája [...] a segesvári nagy eltűnt visszatért.”³² A szónoklatok után Paulay Erzsí hófehér selyemruhában szavalta el Petőfi *Élet vagy halál* című versét, ami az adott kontextusban irredenta

²⁹ „Mikor egy templomot gyalázat ér, azt ünnepies formában szokták újra beszentelni. 1919 áprilisában ebbe az épületbe, mely fölött Petőfi lelke szólal a hortobágyi szél zúgásában, idegen nép katonái, mint hódítók vonultak be s ezzel megszenteltették ez épületet és a szűz magyar földet. Ez a mi mai ünnepünk egy újraszentelés. Petőfi kőbe vésett alakja e csárda falán eltakarja előlünk a foltot, melyet nemzeti önrzetünkön a szégyenletes idők emléke ejtett.” *Petőfi-ünnepély a Hortobágyon*, i. m.

³⁰ *Petőfi-ünnepély a Hortobágyon*, i. m.

³¹ A kormányhoz közel álló *Budapesti Hírlap* becslése.

³² A keresztény-konzervatív polgármester, a kultuszminiszter és a Petőfi Társaság elnökének beszédében, a hangsúlybeli eltérések ellenére, az irodalom, a politika és a vallás összefonódik. Petőfi keresztény és nemzeti költő, a nemzet és a (hazafias) költészet a szakralitás szférájába emelkedik, utóbbi legitimitását a költő mártírúma erősíti. A 129. zsoltárra utalás a *Querela Hungariae* Mohács utáni irodalmi toposzát idézi, de Petőfi visszatérése (apoteózis) a haza feltámadásának reményét adja.

szöveggé minősült át,³³ végül a fővárosi iskolák egyesített kórusa az Egressy Béni által megzenésített *Talpra magyart* énekelte el.³⁴

A radikalizmust március 15-én az egyetemi ifjúság képviselte, akik a kormánytól függetlenül ünnepeltek. Ők délelőtt a Szabadság téri irredenta szobrokhoz vonultak, ahol Csanády György költő, a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesületének egyik alapítója és Khloiber Oszkár, a Turul Szövetség tagja szólta a fiatalokhoz,³⁵ majd az ünnepelés a dualizmus időszakában kialakult szokásrendet követve, a Vigadóban, a múzeumkertben és a Petőfi-szobornál folytatódott. A hagyomány azonban új rítuselemekkel gazdagodott. A Petőfi téren az Ébredő Magyarok Egyesülete is megemlékezést tartott, a gyűlés végén (este 6 óra körül) a diákok csoportjai az Erger-Bergert énekelve és a zsidókat szidalmazva *Az Est* szerkesztőségéhez vonultak, a kivézényelt rendőrökre botokkal támadtak, akik erőlyesen (kardlapokkal) oszlatták fel a tömeget.³⁶

Nem minden politikai irányzat ünnepelhetett önfeledten. A szociáldemokrata Farkas István a nemzetgyűlésben tette szóvá, hogy pártja március 18-ára (vasárnapra) a pesti Petőfi-szobornál tervezett megemlékezését a rendőrség betiltotta, és hasonlóképpen járt el a váci főszolgabíró, a debreceni rendőrkapitány, valamint a bonyhádi elöljáróság is (mivel „népgyűlés keretében Petőfi emléke profanzáltatnék”). Farkas a gyülekezési jog biztosítását követelte a belügyminisztertől („az ország munkássága és demokratikus érzelmű polgársága azon demokratikus szabadságjogok letéteményesének érzi magát, amelyekért Petőfi Sándor, a nép nagy fia küzdött”), és ugyanezt kérte a keresztényszocialista Szabó József is, aki a költő szellemi örökségének másfajta értékeire hivatkozott: „...hogyan képzei a belügyminiszter úr, hogy a munkásságot a hazafias érzésben megerősítsük, ha száz évben egyszer adódó Petőfi-ünnepélyt és március idusának hazafias szellemben való megünneplését a keresztény nemzeti alapon szervezett munkásságnak rendőri beavatkozással eltiltja.”³⁷

³³ „Te rác, te horvát, német, tót, oláhság, // Mit marjátok mindnyájan a magyart? // Török s tatártól mely titeket védett, // Magyar kezekben villogott a kard. // Megosztottuk tivéletek híven, ha // A jó szerencse nekünk jót adott, // S felét átvettük mindig a tehernek, // Mit vállatokra a balsors rakott. // S ez most a hála!... vétkes vakmerénnyel // Reánk uszit a hűtelen király, // S mohó étvágygal megrohantok minket, // Miként a holló a holttestre száll.”

³⁴ *Petőfi ünnepe március Idusán*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 61. sz. 1923. március 16. 1.

³⁵ „Magyarok akarunk lenni és azt akarjuk, hogy ne legyen az országban más, csak magyar. Egy célunk van, az integer magyar Magyarország visszaszerzése.” *Százvezrek hódoltak Petőfi emlékének a mai országos ünnepen*. Az Est, 14. évf. 61. sz. 1923. március 16. 2.

³⁶ *Százvezrek hódoltak Petőfi emlékének a mai országos ünnepen*, 1–2.; *Marinovich főkapitány nyilatkozik a tegnapi tüntetésről*. Az Est, 14. évf. 62. sz. 1923. márc. 17. 1–2.; Margócsy (szerk.): *Jöjjön el a te országod*, 145–150.

³⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, XI. 1923. március 21. 112–113., 115. A szociáldemokraták pesti nagygyűlésüket egy héttel korábban (március 11-én) akarták megtartani, amit nem a rendőrség akadályozott meg. A *Népszava* aznapi száma a címlapján invitálta a munkásokat a délután 3-kor kezdődő ünnepélyre („a nagy költő szabadságszeretetének méltó továbbhordozója a munkásosztály [...], e nagy örökség és a benne rejlő erő és öntudat arra szólít, hogy a magyar proletárság megemlékezését Petőfiről impozánssá tegyük”), az időjárás azonban közbeszólt, esni kezdett, és a fél 3-ra összegyűlt 5000–6000 embert Farkas István tájékoztatta a megemlékezés elhalasztásáról. Az egyik idős munkás kifakadt: „Ha én vidékről bejöttem, a pestiek is itt maradhatnának.” (Lehetséges, hogy a rendőrség a március 15-ei rendbontás nyomán tiltotta be a nagygyűlést.) *Munkások! Elvtársak! Ma, vasárnap, délután 3 órakor kezdődik a Petőfi-téren a szociáldemokrata munkásság Petőfi-ünnepélye*. *Népszava*, 51. évf. 57. sz. 1923. március 11. 1.; *A rossz időjárás miatt elhalasztották a Petőfi-ünnepélyt*. *Népszava*, 51. évf. 58. sz. 1923. március 13. 6.

A szociáldemokraták népgyűléseiket a budapesti kerületekben és a vidéki városokban (Szegeden, Pécsen, Miskolcon) rendszerint nem az utcákon, hanem zárt helyiségekben tartották meg, ahol munkásdalárdák léptek fel, és szabad előadások hangoztak el Petőfi életéről és költészetéről. A miskolci pártszervezet például március 11-én a Korona Szálló nagytermében rendezett ünnepséget, ahol Vanczák János, az ideológiai és irodalmi tekintetben jól képzett nemzetgyűlési képviselő Petőfi gyermekkoráról, „hányattatásairól” és vándorlásairól (amiből szerelmi lírájának „mélysége” következik), valamint forradalmi verseiről beszélt: „...nemcsak népköltő volt, de forradalmi lelkű is volt. Izzón szerette a népet és látta annak szenvedéseit a jobbágyi és zselléri sorban [...], buzgón szívta magába úgy a francia forradalom történetét, mint általában a forradalmi szellemet, megérezte, hogy ennek a megrázkódtatásnak el kell jönnie Magyarországon is [...] Álmaiból megvalósult a forradalom, a republika, megvalósult tragikusan az az álma is, hogy karddal a kezében a szabadságért harcolva essen el. A forradalmi kormány Debrecenben kikiáltotta a magyar köztársaságot, megválasztotta kormányzónak Kossuth Lajost, és Petőfi Sándor mint a magyar köztársaság katonája esett el.”³⁸ Ezután Reisinger Ferenc, Miskolc nemzetgyűlési képviselője vette át a szót, és az ellen a vád ellen tiltakozott, hogy a szociáldemokraták „kisajátítják” Petőfit.³⁹

Más koreográfiával zajlott a március 15-e, valamint Petőfi ünneplése Kiskőrösön, aminek hosszúra nyúlt előzményeire is érdemes utalnunk. A költő szülőfalujában már 1921 végén nagyratörő tervek fogalmazódtak meg: a századik évforduló napján (1922. december 31-én) Kiskőrös legyen az országos ünnepségek központja, itt gyűljenek össze, Horthy Miklós mellett, a kormány és a nemzetgyűlés, a tudományos és az irodalmi társaságok képviselői, valamint a magyar városok és községek delegáltjai, amit elsősorban a saját támogatásával kívántak elérni.⁴⁰ A kezdeményezés azonban visszhangtalan maradt, bizonyossá vált, hogy Kiskőrös a téli hidegben nem tud méltóképpen gondoskodni az „előkelőségek” elszállásolásáról, és a megyei hatóságok „óva intették” az előljáróságot attól, hogy nagyobb szabású ünnepséget rendezzen, mivel a község nem bírná el az ezzel járó „mérhetetlen” kiadásokat. Ezért a helyi lakosság szilveszter estéjén egy-egy szál gyertyát helyezett az ablakokba, és „magára hagyatottan” zarándokolt el a költő szülőházához.⁴¹ Komáromi János író (a Petőfi Társaság tagja) jelen volt a faluban, és a rá jellemző mélabús hangnemben örökítette meg a tapasztalatait: „Legszebb a gazdák ünnepe volt, mert a legközvetlenebb. Látni kellett volna őket a

³⁸ A szociáldemokrata párt az 1920-as évek elején illeszkedett az új politikai rendszerhez, és az 1921 decemberében megkötött Bethlen–Peyer-paktumban azt is vállalta, hogy felhagy a köztársasági propagandával. Radikalizmusát a retorikában (vagy a szimbolikus politika terén) próbálta megőrizni: a szónok Petőfit nemcsak a saját hősi halálát, hanem a forradalmat és a köztársaságot is megjósoló próféta-ként (vátessként) azonosította. S ez a prófécia, miként igazolta, 1848-ban be is teljesült. Vanczák János szavait az általa szerkesztett *Népszava* közölte, így a mitikus múltértelmezés széles körben ismertté vált. *A szervezett munkásság Petőfi-ünnepei*. Népszava, 51. évf. 61. sz. 1923. március 16. 4.

³⁹ A rendőrhatóság képviselője többször megszakította a szónokot, és figyelmeztette, hogy kormányrendeleteket nem bírálhat, és tartózkodjon az „izgatástól”, mert különben megvonja tőle a szót. (Reisinger a sajtószabadság és a gyülekezési jog hiányát sérelmezte, illetve a *Respublika* című versre hivatkozott.) *Petőfi emlékének áldoz Miskolcz munkássága*. Reggeli Hírlap, 32. évf. 58. sz. 1923. március 13. 6.

⁴⁰ *A Petőfi Szobor-Bizottság gyűlése*. Kiskőrös és Járása, 15. évf. 50. sz. 1921. december 11. 1–2. A helyi publicisztika kritikusan jegyezte meg, hogy a közélet egyik szereplője az ellen tiltakozott, hogy az ünnepségek rendezésében olyanok is részt vegyenek, akik nincsenek kellő figyelemmel a „nadrág élére” és a „kézelő keménységére” (azaz a kultusz ápolását a lokális elit számára kívánta fenntartani). *Petőfi nyakravalója*. Kiskőrös és Járása, 16. évf. 28. sz. 1922. július 9. 1.

⁴¹ Zoltán János: *Csak egy gyertyaszálát Petőfinek*. Kiskőrös és Járása, 16. évf. 51. sz. 1922. december 17. 1–2.

hosszú asztaloknál, üveg-borocska előtt, amint egymásközt voltak, amint egyik-másik értelmes gazdálkodó felállt és Petőfiről elmélkedett. Nem az égre fölrepült és szétrobbant meteororról, hanem a becsületes emberről, a szegény nép költőjéről, a hűséges férjről és a hazafias magyarról. Ott láttuk ezeket a magyarba-szakadt szláv típusú gazdákat és földmunkásokat, amint bólogatva figyeltek a maguk közül való szónokokra s láttuk a legényeket és az öreg gazdálkodókat, amint minden műsor nélkül, egymásután kiléptek az emelvényre s órákon át Petőfi verseket szavaltak és dalolgattak [...] Már jóval éjjel előtt megindult a zarándoklás a nádtetejű házacskához. Az udvaron, a szűk közben és a szomszédos portákon legalább háromezer ember [...] Egyszerre csak megkondul a katolikus templom harangja s ugyanakkor zúgni kezdenek a luteránus harangok is. S az iparosokból és földművesekből összeállt helybeli dalárda énekelni kezdi a *Fürdik a holdvilág az ég tengerében* című dalt [...] Az emberek szeméből kibuggyantak a könnyek.⁴²

A kiskőrösi értelmiségiek 1922-ben Petőfi Sándor emlékezetének muzealizációját és kultuszának elmélyítését is tervbe vették. A helyi sajtó több ízben arról írt, hogy a fővárosban, például a Nemzeti és az Ernst Múzeumban vagy az 1909-ben átadott, de csaknem állandóan zárva tartó Petőfi-házban felbecsülhetetlen ereklyék vannak, ezek azonban sokkal „lelkesítőbbek” lennének a költő szülőházában. A múzeum ezenkívül a Kiskőrösön egyelőre lap pangó muzeális értékű Petőfi-emléktárgyak összegyűjtését ösztönözte.⁴³

A tervek között szerepelt a Petőfi Irodalmi Kör megalapítása is, amit Barcsai Emma, a költőről elnevezett polgári fiú- és leányiskola tanárnője a sajtóban népszerűsített és indokolt meg: A kiskőrösi szoborbizottság (anyagiak, illetve a lakosság áldozatkészségének hiányában) évek óta hiába küzd egy új Petőfi-szoborért, az olvasókörök sem vették előbbre a „szegényes Petőfi-kultusz” (aminek „gyér jelei” csak itt-ott mutatkoznak), ezért a költőt alaposabban megismertető felolvasásokat, irodalmi matinékat szervező és könyvtárral rendelkező irodalmi körre lenne szükség, mely a csekély számú értelmiséget egyesítené, és a „középosztály leányainak” lelki-műveltségi igényeit is biztosítaná.⁴⁴

⁴² Komáromi: *Csatangolások mindenfelé*, 48–50. A leírás arra utal, hogy a gondosan irányított kulturális emlékezet sokféle rítusa mellett Kiskőrösön az írástudóvá váló parasztság körében a három-négy generációra kiterjedő kommunikatív emlékezet és a folklorizálódott Petőfi-hagyomány is elevenen élt. Assmann: *A kulturális emlékezet*, 49–51. Petőfi költeményeinek népdallá alakulásáról: Tari: *A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik*, 22–35.

⁴³ *Petőfi-múzeum*. Kiskőrös és Járása, 17. évf. 5. sz. 1923. február 4. 1.

⁴⁴ A tanárnő az egyik kiskőrösi lány levelére hivatkozott, melyet a polgári radikális *Világ* közölt: „A tavasz eljöttével örömet akartam magamnak szerezni és Pestre rándultam fel. Vágyakkal, illúziókkal telítve, mint általában a középosztály lányai [...] Vagyonom megmaradt roncsain elmentem a »művészet csarnokába«, a Nemzeti Színházba, ahol egész iskolai idealizmusunk végső álmát és erősségét, az Ember tragédiáját adták, azt az egyetlen zárt ablakot, amelyen a középiskolai műveltségű magyar nő betekinthez a nagyvilágba, a műveltség ősi történetébe, a társadalomtudományba, bölcselkedésbe, vallások történetébe, politikai férfi-nő-kérdésbe és egyéb olyan tiltott területekre, amikhez többé aztán az életben se juthat [...] Úgy szeretnék már őszinteséget, valami igazit, valami szépet hallani vagy látni, ami nincs frissen átmázolva. Mert gondolja el, szerkesztő úr, mit hallottam Petőfiről, Petőfi szülőhelyén, március 15-én: »Lánglelkű költőnk, Te voltál az első ébredő a hazában.«” (A szöveget a *Világban* megjelent hosszabb változathól idéztem.) B. E.: *Petőfi-kör*. Kiskőrös és Járása, 16. évf. 18. sz. 1922. április 30. 1–2.; *Falu*. Világ, 13. évf. 82. sz. 1922. április 9. 17. A Petőfi Irodalmi Kör, mely 1924-ben a Petőfi Társaság „patronálásával” alakult meg, „a falusi nép szívében kívánt oltárt emelni [a költő] halhatatlan emlékének”, és a javarészt „tót ajkú” kiskőrösi lakosság magyarosítását is célul tűzte. Tiszteletbeli elnöke Pekár Gyula, elnöke Zoltán János takarékpénztári igazgató, alelnöke Tepliczky Aladár ügyvéd, titkára Mendelényi János iskolaigazgató volt, a tagságot tanárok, tanítók, tanfelügyelők alkották. *Petőfi Irodalmi Kör Kiskőrösön*. Új Barázda, 6. évf. 241.

Ilyen előzmények után tartották meg Kiskőrösön az 1923. március 15-ei ünnepséget (a meghívott fővárosi „előkelőségek” ezúttal sem jelentek meg), a délelőtti program istentisztelettel kezdődött, és az iskolásoké volt a főszerep. A megkoszorúzott Petőfi-szobornál a költő verseit szavalták, az ünnepi beszédet Solti János, az evangélikus népiskola igazgatója és Revaló Pál főjegyző tartotta, majd Jókai Mór emléktábláját avatták fel. A program délután a Szarvas Fogadó színháztermében folytatódott. A Magyar Nemzeti Szövetség kiskőrösi csoportjának dalárdája a Magyar Hiszekegyet énekelte, a „szárnyaló hangú” megemlékezést Szávay Gyula, a Petőfi Társaság főtítkára tartotta, az iparos dalárda Petőfi-, valamint irredenta dalokkal lépett fel, majd Kovács Vilmos községi jegyző Várady Antal: *Petőfi a Hortobágyon* című melodramáját adta elő hegedű-, zongora- és cimbalomkísérettel. Az est az *Árpád sírja* című irredenta énekkel fejeződött be.⁴⁵

A kiskőrösi megemlékezésekhez még egy program kapcsolódott. Március 15-én nyílt meg a Faluszövetség által rendezett négynapos vándorkiállítás, amely – csakúgy, mint a korábbi, országsszerte tartott kiállítások – a község fejlesztését, gazdasági és kulturális értékeinek bemutatását tűzte célul, a helyi lakosság és a vendégek számára pedig szórakozást, művelődést és az ismeretszerzés lehetőségét kínálta. A polgári fiú- és leányiskolában berendezett kiállítás szakosztályait négy nap alatt 2500–3000 látogató tekintette meg. A mezőgazdasági csoportban a szőlészek és borászok termékei között nagy népszerűségnek örvendett a kiskőrösi szeszfőzde Petőfi törkölye (a költő tehát márkanév lett), az ipariban a környékbeli kalapviselést, csizmadiamesterek remekeit és a szövőszék működését is bemutatták, a kulturális és népművészeti csoport magyaros stílusú kézimunkáit, a saját tervezésű hímzéseket, valamint a népviseletek „a magyar nép kulturális fölényét” igazolták. A kiállítás elnöke, Melczér Gyula főszolgabíró saját gyűjteményét bocsátotta rendelkezésre (festményeket, vadászfegyvereket és a jobbágyvilágból származó derest és kalodát), továbbá a Petőfi-serleget, a költő születési anyakönyvét és más relikviákat is bemutatottak.⁴⁶

Megemlékezések külföldön

A Petőfi-év lehetőséget kínált a költő világirodalmi és általában a magyar vagy nemzeti „génusz” (szellem) európai jelentőségének külföldi reprezentálására, a helyszínek azonban minden esetben sajátos kulturális karaktert kölcsönöztek a megemlékezéseknek. Heller Hugó bécsi kiadótulajdonos a Hofburgban rendezett irodalmi estet, melynek szónoka az emigráns író és irodalomtörténész, Hatvany Lajos volt, néhány héttel később ugyancsak Bécsben „ellen Petőfi-estet” tartottak, ahol Császár Elemér egyetemi tanár, az irodalmi konzervatívizmus akadémikus képviselője a Petőfi Társaság küldöttéként *Petőfi költői lángelméje* címmel tartott előadást.⁴⁷ Finnországban és Észtországban (Helsinki, Turkuban és

sz. 1924. november 12. 3. Az 1920-as népszámlálás szerint Kiskőrös népességének 14%-a (1669 fő) volt szlovák anyanyelvű. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 69. köt. 1910. 92–93.

⁴⁵ Az utóbbi szövegét Havas István tanító, a Petőfi Társaság tagja írta. *A március 15-i ünnepségek*. Kiskőrös és Járása, 17. évf. 11. sz. 1923. március 18. 1–2.

⁴⁶ A négynapos programot népegészségügyi, valamint a korszerű agrártermelést népszerűsítő filmvetítések egészítették ki. *A Falu Szövetség kiállítása*. Kiskőrös és Járása, 17. évf. 9. sz. 1923. március 4. 1–2.; *Vándorkiállítás*. Kiskőrös és Járása, 17. évf. 12. sz. 1923. március 25. 1–2.

⁴⁷ A két szöveg az ideológia és a megszólalók szerepei által is alakított Petőfi-képek, illetve a kultusz nyelvhasználatának eltéréseit szemlélteti. Hatvany Lajos Petőfi német irodalmi kapcsolatairól beszélt (német nyelven), és a magyar messiások reménytelenségéhez jutott el: „Az európai kultúra szószólói sommás ítéletet mondanak a mai magyarságra és elfeledik negyvennyolc magyarját. Részvét nélkül, érdeklődés nélkül nézi a külföld azoknak a magyaroknak a vívódását, akik ma is Petőfi

Tartuban) a finnugor népek rokonsága és barátsága jegyében ünnepelték a költőt, a szófiai megemlékezésen Kastner Jenő irodalomtörténész a bolgár–magyar (turáni) vérrokonságról beszélt,⁴⁸ New Yorkban a munkásdalárdák 1922 decemberében Petőfi verseit és az Internacionálét énekeltek. Folytathatnám a sort Rómával és Trieszttel, Madriddal és Amszterdammal, valamint Krakkóval és Vilnával vagy Münchennel és Lipcsével, ahol a sok évszázados vagy az újabban szerveződő kulturális, illetve intézményes és személyes kapcsolatokat felhasználva tartottak Petőfi-megemlékezéseket, az ünnepi szónoklatokat mindenhol a lefordított költemények előadása színesítette.⁴⁹ Három európai főváros rendezvényeit érdemes kiemelni.

A Berlieni Magyar Intézet Barátainak Egyesülete 1923. március 3-án tartotta ünnepségét az egyetem aulájában, amit Gragger Róbert szervezett. A rektor rövid bevezetője és Gragger Petőfi költészetét elemző előadása után Balogh Ernő zongoraművész Bartók Béla népdalfeldolgozásait játszotta, a dalokat Gertrud Bindernagel, a berlieni opera művésznője énekelte, aki előadott néhány, a fiatal Nietzsche által megzenésített Petőfi-verset is. Ezután Liszt Ferenc *Rákóczi-indulója* csendült fel, majd a Berlinben élő hegedűművész, Kresz Géza Brahms magyar táncait játszotta.⁵⁰

szellemében óhajtának élni. Petőfi méltó utódja, a modern költő, Ady Endre panaszolja a magyar Messiás sorsát, aki hiába jött megváltani a világot, ha a magyarok közé jött. Azért gyűltünk össze, hogy a szellemiség megszakadt kapcsolatait nyugat és kelet között Petőfi géniuszában újra összefűzzük.” Hatvany a Petőfihez fűződő sztereotípiákra és a hazai irodalomszemléletre is utalt: „Halála a harcmezőn – a világtörténelem ezen igazságtalansága – szinte elhomályosította az életét és a világtörténelemhez való jogát. Mintha művészetének örökérvényűsége 1848. időleges forradalmi eszméin múlta. A neve a zabolátlanság, a cigányság, a bortól megmámorosodott, forrongó és kiforratlan, fiatalosan naiv östehetség hamis képzetét kelti.” (Az előbbi szövegrészt a *Jövő*, az utóbbit a liberális *Neues Wiener Tagblatt* közölte.) Hatvany Lajos: *Petőfi és Németország*. *Jövő*, 3. évf. 6. sz. 1923. január 9. 2.; Hatvany, Ludwig: *Petőfi*. *Neues Wiener Tagblatt*, 57. évf. 7. sz. 1923. január 9. 5. A *Bécsi Magyar Újság* kritikusan jegyezte meg, hogy Hatvany biztosan elítelné, ha Magyarországon rendeztek volna ilyen ünnepséget, mely nem segítette Petőfi „homályba borított” alakjának tisztázását. (Igaz, Heller Hugó kikötötte, hogy az este során „lehetőleg minden politika mellőztessék”.) *Petőfi-ünnepély Bécsben*. *Bécsi Magyar Újság*, 5. évf. 6. sz. 1923. január 9. 5.; *Petőfi-ünnep a Hofburgban*. *Jövő*, 3. évf. 6. sz. 1923. január 9. 6. Császár Elemér a Bécsi Magyar Szövetég rendezvényén „keresztény honfitársaink” előtt tartott magyar nyelvű felolvasást, és a költő magasztalása, illetve a tudósi tekintélye által igazolt szavai nem igényeltek irodalmi argumentációt, a „lánglelkű” Petőfit pedig a feltétlen tisztelet illeti: „Élete és költészete valóságos csoda. Pályája mozgalmasságával akár egy regényhősé; lelkének kibontakozása kőbor diákból acélos karakterré, sláv családból a magyarság tipikus képviselőjévé szinte páratlan; költészete, mely alig hat év alatt annyi és oly szép virágot hajtott, sem előtte, sem utána nem ismétlődött meg a világhistóriában. Ez éppen költői lángelméjének a hatása. Igazi teremtő lángész, aki új utakat tört, új területeket hódított a költészet számára.” *Bécsben is ünnepelték Petőfit*. *Nemzeti Újság*, 5. évf. 17. sz. 1923. január 23. 3. Erről a nyelvhasználatról a *Világban* Zsolt Béla írt persziflázst: „Pekár Gyula és Császár Elemér hordozták végig a Petőfi-áhitat szövétnekét az országban, és az elhangzott orációk során sok minden mondódott el Petőfi Sándorról, ami alakját és költészetét élesebb megvilágításban állítja az utókor elé. Pekár Gyula tagadhatatlan originalitással a »kard és a lant hősét« ünnepelte Petőfiben, de legpregnansabb jellemzését mégis Császár Elemér adta, aki megkapó újszerűséggel a »lánglelkű« jelzőt adományozta a százesztendő Géniuszknak.” *Zs. B.: Petőfi a Jardimban*. *Világ*, 14. évf. 194. sz. 1923. augusztus 30. 6.

⁴⁸ Koltay-Kastner Jenő italianistáról van szó.

⁴⁹ A külföldi rendezvényekről: Bán: *Petőfi centenáriuma*, 104–135.; Szalai: *Koszorúcsata*, 70–78.

⁵⁰ *A berlieni Petőfi-ünnep*. *Budapesti Hírlap*, 43. évf. 55. sz. 1923. március 9. 4.; *Petőfi-est Berlinben*. *Brassói Lapok*, 29. évf. 60. sz. 1923. március 16. 7. Gragger 1923-ban német nyelvű Petőfi-kötetet szerkesztett, melyben az újabb fordításokat vette figyelembe. Rózsa: *Gragger Róbert és a berlieni*

Londonban gróf Szapáry László királyi követ adott hangversenyt a meghívott exkluzív társaság (miniszterek, a domíniumok főügynökei, a diplomáciai testületek tagjai, valamint az „angol arisztokrácia”) számára. A program a berlinihez hasonló volt. Dohnányi Ernő Liszt és Bartók zongoraműveit, valamint saját kompozícióit adta elő a Kodály és Bartók korai műveit Európa-szerte megismertető Waldbauer–Kerpely vonósnégyes közreműködésével. Ezután Torday Emil, a Londonban élő neves Afrika-kutató mutatta be Petőfi életútját, majd Vera Beringer művész nő szavalt angolra fordított költeményeit. A hangverseny után magyar nemzeti ruhába öltözött hölgyek tokaji bort szolgáltak fel.⁵¹

A legnagyobb visszhangja Magyarországon a párizsi, Sorbonne-on tartott megemlékezésnek volt. Az előkészítést a katolikus francia író és újságíró, Jean de Bonnefon irányította, aki 1922-ben Párizsban tartott előadást a sok évszázados francia–magyar kapcsolatokról, közreműködött Petőfi költeményeinek és a *János vitéznek* a francia kiadásában,⁵² és 1923 májusában a Petőfi Társaság díszes ünnepségen fogadta tagjai közé.⁵³

A Sorbonne 1923. január 16-án „hódolt” Petőfi előtt. A díszteremben négyezer ember gyűlt össze, a katonazenekar a Marseillaise-t és a Rákóczi-indulót játszotta, az ünnepi beszédet Pekár Gyula, a Sorbonne egykori diákja tartotta, amit két „kommunista fiatal” bekiabálásokkal („fehérterror”) zavart meg.⁵⁴ Az incidens után Charles Tisseyre képviselő és Anatole de Monzie szenátor szólalt fel, ami a rendezvény politikai karakterét (és szándékát) tette nyilvánvalóvá. Az előbbi magyarországi úttjáról beszélt (a franciák iránt barátságot tapasztalt, és az érzés kölcsönös), míg az utóbbi szerint a francia és a magyar népnek az 1848-as hagyományok alapján kell egymáshoz közelednie („most szenved ez az ország, és Petőfi szellemét hozta el hozzánk követnek”).⁵⁵

Magyar Intézet könyvtára, 308. Farkas Gyula irodalomtörténész (Gragger utóda a berlini egyetemen) a *Napkelet* című folyóiratban számolt be a németországi ünnepségekről, és Ottó Zarek esztéta szavait idézte („emlegettetni és mégis ismeretlennek lenni: ez a sorsa a magyar Petőfinek is, mint mindazoknak, akiket nemzetük nemzeti költővé nyilvánított”). Farkas Gyula: *Petőfi-ünnepélyek Németországban*. *Napkelet*, 1. évf. 4. sz. 1923. április 1. 387–388.

⁵¹ Szapáry követ fényes Petőfi-ünnepet rendezett Londonban. *Magyarország*, 30. évf. 45. sz. 1923. február 25. 11.

⁵² A szövegeket a magyar származású Paul Régnier fordította, s a magyarul nem tudó Bonnefon „igazi költői érzéssel” átdolgozta. Eckhardt Sándor szerint a fordítók „ismeretlen költőt” fedeztek fel a franciáknak (az egyik irodalmi újság például Petőfit Rózsa Sándorral tévesztette össze), és az egzotikumot (a pusztá képeit) keresték, vagy azokat a verseit választották, melyekben a „németet szidja”. Egyébként pedig szinte lehetetlen Petőfit franciára fordítani, mivel a „francia vers másfajta lírai hangulattal jár, mint a magyar és összeegyeztethetetlen a költő egyszerű, naív, homéroszi stílusával”. Eckhardt Sándor: *Petőfi franciául*. *Napkelet*, 1. évf. 4. sz. 1923. április 1. 363–364.

⁵³ Székfoglaló előadását a francia származású és István királynak koronát adományozó II. Szilveszter pápáról tartotta, ami a „magyar–francia rokonszenv” ezeréves hagyományát igazolja. A *Budapesti Hírlap* (más újságokhoz hasonlóan) a magyarság „lelkes apostolaként” méltatta Bonnefont, bizonyára elfelejtve azt, amit róla másfél évtizeddel korábban megírt: a szenzációhajhász francia újságíró 1907-ben „leplezte le”, hogy Szilveszter pápa bullája és István király koronája hamisítvány. *Párisi szenzáció Szent Istvánról*. *Budapesti Hírlap*, 27. évf. 80. sz. 1907. április 3. 3.; *Jean de Bonnefon székfoglalója a Petőfi Társaságban*. *Budapesti Hírlap*, 43. évf. 112. sz. 1923. május 19. 5.

⁵⁴ Az egyikük Illyés Gyula volt, aki önéletrajzi regényében számolt be az eseményekről. (Ő Bonnefont „cikkeiben és szónoklataiban hamar megvásárolható” újságírónak nevezte.) Illyés: *Hunok Párisban*, 7–8.

⁵⁵ Mindketten a magyar diplomácia által megnyert politikusok voltak. Ablonczy: *Francia diplomaták Magyarországon*, 1170.

A kulturális (irodalmi) megemlékezés ezután következett, Bonnefon, kiterjedt kapcsolat-hálózatát mozgósítva, alapos munkát végzett. A Comédie Française művészei (Roger Gailard, Renée du Minil, Marguerite Moreno, Louise Silvain) Petőfi-költeményeket szavaltak, Paulay Erzsébet a *Szeptember végén* és az *Egy gondolat bánt engemet...* című verseket adta elő franciául,⁵⁶ majd költők (a fiatal Maurice Rostand, Jean Sarment és Lucie Delarue-Madrus) erre a napra írt Petőfi-ódáikkal léptek fel, és a prózai számok között a zeneszerző André Messager *Magyar táncát* hallgatta a közönség.⁵⁷

Petőfi kulturális megörökítése

A különböző művészeti alkotások az emlékéllátásra, a Petőfi-kultusz alakítására és erősítésére, valamint politikai üzenetek megfogalmazására egyaránt alkalmasak voltak, és a sokféle-leképpen tagolt közönségigényről (vagy ízlésvilágról) is tanúskodhatnak. A Petőfi Társaság aligha találhatott alkalmasabb zeneszerzőt Hubay Jenő hegedűművésznél, a magyar romantikus zenei hagyomány képviselőjénél és a Zeneakadémia igazgatójánál ünnepi szimfónia komponálására. A monumentális alkotás, melyben a Filharmóniai Társaság, a főiskola zenekara (Hubay félszáz tanítványával, valamint cimbalommal, tárogatóval, furulyával, harangokkal és marhakolomppal megerősítve), az Operaház kórusa, a Palesztrina kórus, a Budai Dalárda és egyesített gyermekkarok vettek részt, négy tételben elevenítette meg a költő életét: a *Születés* „ünnepies pátoszáat” a *Szülföld* „magyaros levegője” (az Alföld bukolikus hangulata), a *Júlia* „gyengéd poézise”, végül a *Szabadságharc* „magasztos csataképe” és a főhős (vallásos darabokban szokásos) apoteózisa követte. A kórusok szövege Petőfi költeményeire épült,⁵⁸ a magánzólamokat Székelyhidy Ferenc (Petőfi), Medek Anna (Júlia), Tihanyi Vilma (Génusz) és Vencell Béla (Halál) énekelte.⁵⁹

Hubay Jenő a berliozói és a Richard Strauss-i programzene mintáját követte (az oratorikus mű „áttörte” a szonáta formájú szimfónia kereteit), a díszelőadást 1923. február 26-án a Városi Színházban tartották.⁶⁰ A látvány is egészen különleges volt: a lépcsőzetes amfiteátrumon legelöl a kétszáztagú zenekar, melyet Hubay vezényelt, mögöttük a költő fehér mellszobra körül a háromszáztagú kórus, a balusztrádos emelvényen a gyermekkar kapott helyet, a nézőtér a kormányzó, a főherceg, a közélet notabilitásai, valamint a „születési és a szellemi arisztokrácia színe java” jelent meg. A *Budapesti Hírlap* szerint azonban a jegyek jelentékeny része nem kelt el, ami ilyen sokmillió vállalkozásnál nem lehet közömbös.⁶¹

⁵⁶ Paulay egyszerű fekete ruhában kívánt fellépni, de a rendezők azt kérték, hogy a „sok mindent szimbolizáló” fekete helyett, inkább díszmagyarba öltözzön. *Gyászruha helyett – díszmagyar*. Pesti Hírlap, 45. évf. 18. sz. 1923. január 24. 5. A művészno elismerése sem maradt el. Az elterjedt formula szerint Horthy kormányzó a kultuszminiszter előterjesztésére „megengedte”, hogy Paulay Erzsébetnek a „párisi Sorbonne által rendezett ünnepségen való sikeres közreműködéséért elismerésem tudtul adassék”. Hivatalos Közlöny, 31. évf. 7. sz. 1923. április 1. 97.

⁵⁷ *A Sorbonne Petőfi-hódolása*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 22. sz. 1923. január 28. 4.; Bán: *Petőfi centenáriuma*, 110–115.; Fodor: *Szellemidzés*, 61–74. Petőfi korabeli francia recepciójára Pongrácz: *Visszatekintés a Petőfi-centenárium francia irodalmára*, 55–63. (Rostand ódáját, amit Zilahy Lajos fordított le, a magyar lapok is közölték. Pesti Napló, 74. évf. 25. sz. 1923. február 1. 3.)

⁵⁸ *Est, Minek nevezzelek, Szabadság, szerelem!, Nemzeti dal, Jövendőlés*.

⁵⁹ *Petőfi-szimfónia*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 46. sz. 1923. február 27. 3.; *Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája*. Pesti Hírlap, 45. évf. 46. sz. 1923. február 27. 6.; Szalai: *Koszorúcsata*, 48–50.

⁶⁰ A mai Erkel Színház.

⁶¹ A bemutató költségei elérték a kétmillió koronát. *Petőfi-szimfónia*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 46. sz. 1923. február 27. 3.; *Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája*. Az Újság, 21. évf. 46. sz. 1923. február 27. 1.

A zenekritika elismerte Hubay Jenő teljesítményét, ám ideológiai szempontokat is érvényesített. Szabados Béla, a Zeneakadémia tanára (és a *Magyar Hiszekegy* megzenésítője) a mű motivikus gazdagságát és az óriási orchesztrum előkelő hangzását dicsérte, és a zeneszerző érdemét annak igazolásában látta, hogy a „fajlag magyar zene minden elképzelhető indulat kifejezésére képes [...] vajha ez a mű is tényezőjévé válnék annak az iskolának, mely hivatva lesz felvirágoztatni a felsőbbrendű faji magyar zenét”.⁶² Ifjabb Toldy László szerint⁶³ a Petőfi-szimfónia több „architektonikai objektivitást”, kevesebb terjengősséget és mélyebb, nem a hangszerek tömegében megnyilvánuló drámaiságot kívánt volna, Hubay ott állt helyt, ahol Petőfi líraisága ihlette.⁶⁴ A *Népszava* kritikusa radikálisabban fogalmazott: A zenemű szerkezete gyenge (néhány jól megkomponált dal viszont maradandó értékű), és a formanyelve elavult, „magyarossága nem egyéb, mint a népszínműzene kompromittált álmagyarossága”.⁶⁵ Kern Aurél zenekritikus⁶⁶ Petőfi zenei recepciójának értékeléséből indult ki. A költő „művészi népiességét” „álnépiességgel” próbálták megszólaltatni, míg verseinek kongeniális megzenésítője a mai napig nem akadt.⁶⁷ Hubay alkalmi opusa (mely az oratórium, a kantáta és a szimfonikus költemény keveréke) erre nem vállalkozhatott, stílusa és hangzása a régi utakon halad (megszólal a *Szabadság, szerelem...*, és „körülötte félreérthetetlenül zsong a Lohengrin hattyúromantikája”). Ugyanez jellemző a mű magyarosságára: Hubay „előkelővé és folyamatossá teszi azt az írásmódot, melyet húsz–harminc évvel ezelőtt magyarosnak tartottak, melyre azonban súlyosan rációfolt a legújabb idők kutatása”. Az elvont esztétikának azonban figyelembe kell vennie, hogy a mester ezúttal apoteózist írt, melyből semmi sem hiányzik, amit az ünnepi alkalom megkíván: retorika, pompa, zaj, változatoság, népszerűség és a hatás.⁶⁸

A Petőfi Társaság tagjai színjáték írására önmagukat tartották a legalkalmasabbnak, Szávay Gyula és Géczy István⁶⁹ 1922 végén készült el a *Petőfi* című ötfelvonásos darabbal, mely tíz képben jelenítette meg a költő életét.⁷⁰ A premiért december 9-én a Várszínházban tartották, és Szávaynak további nagyratörő tervei voltak: a színművet szilveszter estéjén, amikor a költő születésnapját országszerte ünnepelték, a Nemzeti Színházban kívánta bemutatni (abban bízott, hogy Hevesi Sándor igazgató „mesterkezével segítségére lesz a darabnak”), ami végül nem valósult meg. Az előadások azonban folytatódtak: a Várszínházban még öt

---

A szimfóniát 1926-ban Helsinkiben, majd 1930-ban Debrecenben mutatták be a Déri Múzeum ünnepélyes megnyitása alkalmával, és a debreceni hangversenyt a rádió is közvetítette.

⁶² Szabados Béla: *Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája*. Budapesti Szemle, 1922. 544. sz., 62–69.

⁶³ Zeneszerző, a Nemzeti Zenede tanára.

⁶⁴ Ifj. Toldy László: *A főváros zenei élete*. Napkelet, 1. évf. 6. sz. 1923. június 1. 585.

⁶⁵ B-t.: *Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája*. Népszava, 51. évf. 46. sz. 1923. február 27. 6.

⁶⁶ Kern 1915 és 1917 között az Operaház, 1922-től a Nemzeti Zenede igazgatója volt.

⁶⁷ Isoz Kálmán 1923-ban nyolcvan zeneszerzőt (köztük Hubay Jenőt) és számos „ismeretlen” komponistát gyűjtött össze, akik Petőfi száznegyven költeményét zenésítették meg. Haraszti Emil szintén 1923-ban ötszáznál többre becsülte a Petőfi-dalok számát. Ifj. Toldy László szerint a centenáriumi alkalmából különösen a „dilettánsok vetik rá magukat a költőóriás verseire, hogy magukat állíthassák az érdeklődés homlokerébe”. Isoz: *Petőfi műveinek zenei bibliográfiája*, 99–125.; Ifj. Toldy: *A főváros zenei élete*, 585.

⁶⁸ Kern Aurél: *Hubay Petőfi-szimfóniája*. Magyarság, 4. évf. 46. sz. 1923. február 27. 6–7.

⁶⁹ Szávay a debreceni, majd a budapesti kereskedelmi és iparkamara főtitkára volt, Géczy színészként kezdte pályáját, és 1922-től a *Színészek Lapját* szerkesztette.

⁷⁰ *Szilveszter éjjelén, Pápai diákélet, A szülői házban, „Hej Debrecen”, „Mennyből az angyal” (Etelke), Nagykároly (Júlia), A koltói csoda (Anikó), Március 15., Fegyverre!, Segesvár.*

alkalommal, továbbá vidéken és a határon túl is játszották,⁷¹ rendszerint műkedvelők, illetve iskolai és kollégiumi önképzőkörök, melyek egy-egy képet önállóan is bemutattak. (A színmű könyvalakban is megjelent, amit 400 koronáért lehetett megvásárolni.)

A korabeli kritikák nem voltak kedvezőek, a legalaposabb véleményt a *Napkelet* cikkírója fogalmazta meg: Petőfi életrajza jól ismert, ezért színműben érdektelen és a legtöbbször „íz-léstelen”, mivel a hős színpadi szavai messze elmaradnak attól, amit a képzeletünk róla megalkotott. Fokozottan érvényes ez erre a darabra, melynek közhelyes, mesterkéltséges és a laposságban példátlan társalgásai „siváran unalmasak”.⁷² Továbbá népies modor jellemzi, melyet „Lisznyai Kálmán is megsokallna [...], mintha kizárólag tanyai lakosoknak írták volna”. A drámai műfajnak az felelne meg, ha a szerző a hős életének egy érdekes fejezetét „szabad költői alakítással” mutatná be; ez az alkotás viszont a Petőfi-centenáriumhoz és a Petőfi Társasághoz sem méltó.⁷³

A kormány és a vármegyék hatalmi eszközökkel próbálták a művet népszerűsíteni. A válás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy a tankerületek vezetői a színművet, mely „vonzó olvasmányul szolgál és maradandó értéke lesz a Petőfi-irodalomnak”, valamennyi közép- és felsőkereskedelmi iskola igazgatóságának „különös figyelmébe ajánlják”.⁷⁴ Vagy Baranya vármegye alispánja arra utasította a főszolgabírókat, a körjegyzőket és a községi elöljárókat, „hassanak oda”, hogy a színjátékot, mely alkalmas arra, hogy a „Petőfi-kultuszt a nép érzésvilágába bevigye s mely kiválólag a nép lelkének és képzeletvilágának való – az egyesületek és az iskolák, valamint a vagyonosabb családok könyvtáraik részére megszerez-zék”.⁷⁵

A mindössze néhány évtizedes magyar filmművészet szintén megemlékezett Petőfiről, a premiert megelőző bonyodalmak a világháború utáni filmgyártás helyzetét szemléltetik. A belügyminiszter 1920-ban a moziengedélyek revízióját rendelte el, csupán az Országos Mozcékképző Bizottság által engedélyezett filmeket lehetett bemutatni, végül arról dön-

⁷¹ Például Debrecenben, Győrben, Szegeden, Sopronban, Kassán, Kaposváron, Székesfehérváron, Aszódon, Tokajban, Sárdon, Kisbéren, Hajdúnánáson, Abonyban és Bácsalmáson. Nagyváradon betiltották; a pesti Városi Színházban, ahol ifjúsági előadásként mutatták be, a második felvonás után a tűzoltóság szakította félbe a darabot, mivel nem volt víz a színpadon. (A műsor ezután a vasfüggöny előtt folytatódott.) *A költő és a sorsharag*. Budapesti Hírlap, 43. évf. 70. sz. 1923. március 27. 6. (A cikkíró szerint így lehet olcsó színházat csinálni.)

⁷² „Petőfi: Feleségek felesége! páros csókot nekem, hogy teljes legyen a nagy nap öröme. Júlia: Sándorom, a mai hajnal a mi hajnalunk. Sorsod a sorsom, vígy engem bárhová [...] Petőfi: Nézd, hitvesem, e fényes csillagot, felhőfoszlányok közt halad. Így a miénk is. A zsarnokság palástja, mint e felhőtornyok, már széttépve hullong a szélben. Mire e csillag elhalványul: vendégünk lesz – a forradalom. Júlia (*Boldogan simul hozzá*): A forradalom? Petőfi: Nápoly, Palermo, Messina tűzben. Ég Páris, ég Itália, Föltámadott a tenger, a népek tengere! Megyek, megirom a miénkek holnap elhangzó első szent dalát. Móricom, a te szobádban születik meg az, visszavonulok pár percre oda. Vasvári: Holnap vásár lesz épen, Tenger lesz a nép.” Szávay–Géczy: *Petőfi*, 114–115.

⁷³ csk.: *Petőfi*. *Napkelet*, 1. évf. 3. sz. 1923. március 1. 269–270. A Petőfi Társaság a szerzőket 10 000 koronával jutalmazta, és Szávay Gyula a centenáriumi ünnepségek szervezésében való „érdemes tevékenységéért” a m. kir. kormányfőtanácsosi címet is megkapta. *Budapesti Közlöny*, 57. évf. 216. sz. 1923. szeptember 25. 1.

⁷⁴ A miniszter a vételárat, a Petőfi Társaság javaslatára, 100 koronában határozta meg, majd az infláció nyomán 400 koronára (300 példány megrendelése esetén 300 koronára) emelte. *Hivatalos Közlöny*, 31. évf. 2. sz. 1923. január 16. 29., 31. évf. 5. sz. 1923. március 1. 71–72.

⁷⁵ *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja*, 25. évf. 6. sz. 1923. február 8. 40. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közgyűlése hasonló érveléssel ajánlotta a mű megrendelését a városi és községi elöljáróknak. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 21. évf. 17. sz. 1923. április 19. 230.

tött, hogy a mozgófényképüzemek a kultuszminisztérium által kijelölt „hazafias és nemzet-nevelő” filmeket a saját költségükön kötelesek beszerezni és legalább egy héten keresztül vetíteni.⁷⁶

A kormány Hevesi Sándort, a Nemzeti Színház főrendezőjét és Sas Edét, az 1922-ben megszűnt Uher Filmgyár dramaturgját bízta meg a forgatókönyv megírásával (bár a sokoldalú Pekár Gyula, a Filmtanács elnöke is jelentkezett a feladatra), a filmet a Petőfi Filmvállalat és az Olympia Filmgyár készítette,⁷⁷ rendezője a korábban János vitézt alakító színész, Deésy Alfréd volt. A filmcenzúra bizottság az engedélyt váratlanul megtagadta (mivel „sok anakronizmus van benne, és nem alkalmas arra, hogy külföldön propagandát csináljon a halhatatlan költőnek”), majd miután kiderült, hogy a kormány rendelkezésére készült, a véleményét megváltoztatta. A film előírt bemutatása ellen a Keresztény Nemzeti Liga tulajdonában lévő Royal Apolló Mozi tiltakozott, és az előadás kötelezettségét a Petőfi Filmvállalatnak fizetett (a várható költségeknél alacsonyabb) összeggel váltotta meg.⁷⁸

A *Petőfi, a nagy költő élete, szerelmei és dicsőséges halála* című filmnek később nyoma veszett, ezért a korabeli ismertetésekre tudunk támaszkodni. A forgatás eredeti helyszíneken (Nemzeti Múzeum, Aszód, Debrecen), valamint a Hűvösvölgyben zajlott, a csatajelenetek többszáz statisztáját a csendőrség biztosította, a főbb szerepeket Uray Tivadar (Petőfi) és Bajor Gizi (Júlia) alakította.⁷⁹ A négy felvonásban a művészet és a dokumentarizmus sajátos kombinációja valósult meg. A rendező az életút hiteles bemutatására törekedett, közismert festmények és történelmi események elevenedtek meg, melyek a „köztudatba átment képeket” (képzeteket) erősítették,⁸⁰ a *Szeptember végén* és az *Egy gondolat bánt engemet... költői látomásként* jelent meg, és a filmkockák között versidézetek, valamint Petőfi-kéziratok és más dokumentumok felvételei tűntek fel.⁸¹

Az újságok az alkotást a népszerűsítés szándékával, lelkesen fogadták, kritikák óvatosan, a „sorok között” fogalmazódtak meg. A *Mozi* és a *Film* például azt hangsúlyozta, hogy a

⁷⁶ *Belügyi Közlöny*, 25. évf. 38. sz. 1920. szeptember 19. 1383., 43. sz. október 24. 1681–1682., 26. évf. 13. sz. 1921. március 27. 364–365.

⁷⁷ Guttman Manó, az Olympia igazgatója azt nyilatkozta, hogy a filmnek az üzleti szempontok helyett a tömegnevelés és a tömegművelés igényét kell szolgálnia. *Készül a Petőfi-film*. Színházi Élet, 11. évf. 36. sz. 1922. szeptember 3. 39–40.

⁷⁸ A *Jövő* publicistája szerint a mozisok egyetértenek a filmcenzúrával, és rettegnek a kötelező filmek-től, mert azokhoz „kötéllel sem lehet közönséget fogni”. *A kurzus Petőfi-filmje*. *Jövő*, 2. évf. 297. sz. 1922. december 29. 5. A *Mozi* és a *Film* című szaklap úgy vélekedett, hogy a kötelező filmeknél is érvényesülnie kellene az üzleti érdekeknek, és a mozikat üzemeltetők egyesületének véleményére hivatkozott: mindaddig ne legyen a Petőfi-film vetítése kötelező, amíg be nem mutatták, és az illetékesek (köztük az egyesület) a költőhöz méltónak nem találják. A film befejezése ráadásul késlekedett, és mivel a premier moziknak jó előre elkészített műsorrendje volt, felmerült, hogy a filmet részletekben vetítsék, ami viszont a Petőfi-kultust „rontaná.” *Be lehet-e osztani a Petőfi-filmet?* *Mozi és Film*, 1. évf. 4. sz. 1922. szeptember 8. 23.; *Tanulságok a Petőfi-film körül*. *Mozi és Film*, 1. évf. 18. sz. 1922. december 24. 16. A bemutatót még egy „botrány” előzte meg. A Petőfi Filmvállalat beperelte Sas Edét és Deésy Alfrédot, mivel az általuk ugyancsak 1922-ben készített *Bolond Istók* című film sérti a vállalat szerzői jogait. Az alperesek azzal védekeztek, hogy nincs szó plágiumról, mivel a *Bolond Istók* nem Petőfi életéről szól. *Harc a Bolond Istók körül*. *Pesti Hírlap*, 44. évf. 295. sz. 1922. december 29. 5–6.; Szalai: *Koszorúcsata*, 30–33.

⁷⁹ A rendező először Kende Mária énekesnőre gondolt, de a kultuszminisztérium Bajor Gizit alkalmasabbnak tartotta. *A Petőfi-film főszereplői*. *Világ*, 13. évf. 198. sz. 1922. szeptember 1. 7.

⁸⁰ Orlay Petrich Soma: *Petőfi Debrecenben*, Zichy Mihály: *Petőfi megdicsőülése*, Révész Imre: *Petőfi a nép között*, a *Talpra magyar...* szaválása.

⁸¹ *A Petőfi-film*. *Budapesti Hírlap*, 42. évf. 293. sz. 1922. december 23. 8.

Petőfit, mely nem vehető össze a sikeres és gazdagon finanszírozott amerikai és európai filmekkel, az ünnepi hangulat és a téma magasztossága miatt szeretettel kell fogadni. „A *Petőfi* című filmben igyekezet van, és azon az úton halad, amelyen tovább menve, új ösvényeket törve alkothatunk olyat is, amely majd kibírja az összehasonlítást a külföldi produktumokkal.”⁸²

A nagyobb fővárosi mozik, az Omnia, a Kamara, a Corso és a Renaissance a karácsonyi ünnepek alatt kezdték vetíteni a filmet, a *Budapesti Hírlap* szerint a nézők „áhítatos csendben” figyelték az előadásokat, melyeket gyakran zajos tapsvihar szakított meg. (Az „értelmiség sorába valók a lánglelkű tehetséget csodálják”).⁸³ Az esztergomi iskolák tanulói együtt nézték meg a filmet, Vácon a város által üzemeltetett moziban mutatták be, és az előadások bevételét a Patronázs Egyesület kapta meg, Szekszárdon mindössze két nap (húsvétkor) vetítették. Az évad sikerfilmje azonban, a lapok tudósításai, a teltházás előadások és az elővételben elfogyott jegyek alapján, úgy tűnik, nem a *Petőfi*, hanem az amerikai D. W. Griffith által rendezett (New Yorkban egy év alatt nyolc millió ember által megtekintett) *Út a boldogság felé* című romantikus dráma volt.⁸⁴

Petőfi Sándor költeményeinek kiadása ugyancsak a jubileumi év kulturális eseménye volt, amit többen (különböző ideológiai irányzatokhoz tartozók) szorgalmaztak. Ferenczi Zoltán irodalomtörténész, a Petőfi Társaság alelnöke 1921 októberében egy körkérdésre válaszolva úgy vélekedett, hogy a centenárium legfontosabb feladata egy hibátlan Petőfi-kiadás lenne, legfeljebb öt-tíz koronás áron, mivel a régi olcsó kiadások a könyvpiacról eltűntek, és a most megjelent, Voinovich Géza által szerkesztett „Petőfi” 480 koronába kerül („ilyen drága könyvvel nem lehet népszerűsíteni”).⁸⁵ Erre azonban a Petőfi Társaságnak nincs pénze (az új kiadás 2 millió koronába kerülne), ezért kiadói szindikátust kellene alapítani, mely a „magyarság áldozatkészségére” támaszkodna.⁸⁶

Juhász Gyula 1922 májusában fejtette ki a véleményét. A hivatalos ünneplők „tabut csinálnak Petőfiből”, komolytalan eszközökkel akarják terjeszteni kultuszát („mindenre lesz pénzük, bankettre, cécóra, utca- és házkeresztelőre, díszelőadásra, népünnepélyre”); mit ér

⁸² A lap, feltehetően nem önszántából, mérvadó véleményeket is közölt az alkotásról: „A *Petőfi*-filmet nagy gyönyörűséggel szemléltem. Lelkesítő, lélekemelő. Hiszem, hogy nemcsak a Hazáért érző magyarban, hanem az idegen lélekben is felébreszti azt a rajongó érzést, amelyet csak Petőfi emléke tud kelteni.” (Berkó István alezredes, az Országos Filmtanács alelnöke.) „A szcenárium és rendezés szempontjából elsőrangú munka, mint hazafias kép a legmegkapóbb, amit eddig produkáltak. Biztos kasszasiker.” (Fodor Berczi, a Phönix mozi igazgatója.) *Petőfi-film*. Mozi és Film, 1. évf. 18. sz. 1922. december 24. 18.; *Nyilatkozatok a Petőfi-filmről*. Mozi és Film, 1. évf. 18. sz. 1922. december 24. 41. A mindössze tizennyolc éves Keresztury Dezső szintén látta a filmet, és évtizedekkel később fogalmazta meg (talán túlságosan szigorú) kritikáját: „Mint lidércnyomásos álom rémlett fel emlékeimben az a szerencsétlen Petőfi-film, melynek Júliáját alakította. A néma és szürke vásznon hangtalanul és színtelenül lépett a képelt sír elé, melynek fejfáján a költő neve feketéllett, s ráterítette a keresztre az özvegyi fátyolt. Hátborzongató volt – nemcsak a rendezés izléstelensége, hanem a művésznő mozdulata s az arca is: mintha marionettek táncából lépett volna ki.” Bános Tibor: *Bajor Gizi és a film*. Film Színház Muzsika, 22. évf. 18. sz. 1978. május 6. 10.

⁸³ *A Petőfi-film bemutatója*. Budapesti Hírlap, 42. évf. 294. sz. 1922. december 24. 15.

⁸⁴ *Petőfi élete és halála*. Esztergom és Vidéke, 45. évf. 11. sz. 1923. február 8. 2.; *Jótekonycélú előadások a városi mozgóban*. Váci Hírlap, 37. évf. 12. sz. 1923. március 18. 1.; *Húsvétra ünnepi műsor*. Tolnamegyei Újság, 5. évf. 13. sz. 1923. április 1. 6.

⁸⁵ A reprezentatív, jegyzetekkel ellátott kötetet a Franklin Társulat adta ki.

⁸⁶ A Petőfi Társaság azt tervezte, hogy Hegedüs Lórántot (a volt pénzügyminisztert) Amerikába küldik, ahol a magyarságtól körülbelül 50 000 dollárt gyűjthetne. *Miképpen ünnepelje a magyarság Petőfit?* Szózat, 3. évf. 243. sz. 1921. október 23. 6.

például az a sok tízezer koronás pályázat, mely szerint „népszínmű kívántatik, amelyben Petőfi Sándor szerepel”. Juhász is úgy vélte, hogy a Petőfi-kultusz terjesztésének egyetlen méltó módja költeményeinek olcsó megjelentetése, amit a kunyhókban és a palotákban is olvashatnának.⁸⁷

A centenárium évében az Athenaeum Kiadó, mely a századfordulóig egyedüli kiadói jogokkal rendelkezett, régebbi és újabb kiadásokkal „árasztotta el” a piacot (*Petőfi összes költeményei, Legszebb költeményei, Szerelmi költeményei, Leíró költeményei, Elbeszélő költeményei, Bordalai, Válogatott versei az ifjúság számára*⁸⁸ – fűzve és kötve), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a területén írt műveket adta ki, az Erdélyi Irodalmi Társaság kiadását Kós Károly művészi címlapja díszítette.

A székesfőváros sem akart kimaradni a sorból, a terveket a közgyűlés és a szociálpolitikai bizottság többször megvitatta. Pakots József 1922 májusában kezdeményezte Petőfi összes műveinek kiadását (ami a „kultúrfölényünket az egész világ előtt dokumentálja”), mások szerint ez nem a főváros, hanem az állam vagy a magánvállalatok feladata. Budapest ezután kiadókkal tárgyalt, az Élet, a Pallas és a patinás Eggenberger nyújtott be árajánlatot, ám a kormány, a Petőfi Társaság és az Akadémia képviselői júniusban azt indítványozták, hogy a teljes életművet, állami támogatással, a főváros jelentesse meg (és a kötetet Ferenczi Zoltán szerkessze).⁸⁹

Az ügy ezzel nem jutott nyugvópontra. Platthy György szerint Petőfi a „legnépiesebb és legnépszerűbb” költője az országnak („népköltő”), ezért „népies” (azaz olcsó) kiadást kell készíteni (az eredeti Emich Gusztáv-féle kiadás lehet a minta), Bozóky Ádám fontosnak tartotta, hogy jegyzetekkel és magyarázatokkal lássák el, hogy a „nép is megismerje, milyen körülmények között fogantak a versek”, Joanovich Pál pedig azt javasolta, hogy készüljön rövidített kiadás is, amire az Alföldön van a legnagyobb igény (itt a legerősebb ugyanis a költő kultusza, dalait mindenhol éneklék, és „nem kell hivatkoznom arra sem, hogy Petőfi egyes költeményei nem valók mindenkinek a kezébe”). A válogatás többletköltséggel sem jár, sőt talán még pénzügyi nyeresége is lehet.⁹⁰

A főváros nyomdaüzemében készült kötet 1922 karácsonyán került az üzletekbe, az előszóban Sipőcz Jenő polgármester az emlékévé népszerű szólamait hangoztatta (Petőfi a magyar génusz megtestesítője, az emberiség közös kincse, a „nép romlatlan, tiszta nyelvével szóltatta meg gondolatait”).⁹¹ A kiadásról Voinovich Géza irodalomtörténész (szintén a Petőfi Társaság tagja) fejtette ki a véleményét: Ferenczi Zoltán gondos munkát végzett (bár nem volt nehéz dolga, mivel Havas Adolf kritikai kiadását követte), ezért csak néhány kisebb szakmai megjegyzése lehet.⁹² Nagyobb probléma – folytatta a gondolatmenetét Voinovich –, ha egy hatóság (a főváros) beáll könyvkiadónak, mivel ezzel a válságban lévő könyvkiadás és a kiadók lehetőségeit rontja, ráadásul az 1923-as év legolcsóbbnak hirdetett könyve egyáltalán

⁸⁷ Juhász Gyula: *Csevegés*. Szeged, 3. évf. 110. sz. 1922. május 14. 1.

⁸⁸ Az utóbbi ára 70 korona volt. *Az Athenaeum Petőfi-kiadványai*. Magyarország, 29. évf. 276. sz. 1922. december 3. 6.

⁸⁹ Budapest házinyomdájának költségvetése szerint 30 000 példány előállítására 3 300 000 koronába (Ferenczi tiszteletdíja 50 000 koronába) kerülne. *Fővárosi Közlöny*, 33. évf. 27. sz. 1922. május 19. 1406–1407., 33. évf. 32. sz. 1922. június 23. 1641–1642.

⁹⁰ *Fővárosi Közlöny*, 33. évf. 35. sz. 1922. július 11. 1868–1869., 33. évf. 36. sz. 1922. július 14. 1988.

⁹¹ Ferenczi (szerk.): *Petőfi összes költeményei*, 3–4. (A rövidített kiadás ugyancsak megjelent.)

⁹² Ferenczi egészítette ki az egyik verstördéket (nem „meggyőzően”), és néhány szövegnél szükséges lett volna az olvasók tájékoztatása.

nem olcsó (400 korona), amit a bizományosi árusítás tovább drágít.⁹³ (A Franklin egyik Petőfi-kiadása például „sokkal szebb kiállításban, bő jegyzetekkel” 480 koronába került.)⁹⁴ Budapest az államra is ráerőltetett számos példányt (bolti áron), ezáltal Petőfit „szubvencióra szoruló íróvá tette, mintha ingyen nem is olvasnák. Mindez így nem kegyelet, nem áldozat Petőfi szellemének, hanem – üzlet. Hiába, Petőfinek nincs szerencséje a hatóságokkal.”⁹⁵

Lehetséges, hogy Voinovich Géza piaci viszonyokat idealizáló nézetében szerepet játszott, hogy a Franklin-féle kiadás is forgalomban volt, és a főváros részéről az üzleti megfontolások politikai-kulturális szándékokkal fűződtek össze. A kötetet az elcsatolt területeken is terjeszteni kívánták, vagy Sopron vármegye arra hatalmazta fel az alispánt, hogy ötvenezer koronáért vásároljon példányokat, melyeket a megye iskoláiban, lehetőleg újév napján, „Petőfi Sándor ajándékaént” osszanak szét.⁹⁶

Összegzés

A *Szózat* című lap 1921 októberében a közélet vezető személyiségeit kérdezte meg arról, hogyan ünnepelje a magyarság a közelgő Petőfi-évfordulót. Rákosi Jenő szerint a megemlékezéseket egy „centrális tekintélynek” kellene irányítania, és amit a Petőfi Társaság tervez (novellák, alkalmi színdarabok íratása), az a grandiózus ünneplés paródiája lenne csupán. Nálunk ilyen alkalmakkor sokan a „saját személyüket [akarják] szerepeltetni”, míg a tömeg nem érzekelet mást, mint a „jubileumok szokott elcsépelet külsőségeit”. Herczeg Ferenc úgy vélte, hogy Petőfi ünneplése nemzeti ügy, ezért a szervező bizottságban helyet kell kapnia az írókon kívül az ifjúságnak, a katonáknak, az ipari munkásságnak és a „magyar népnek” is, továbbá attól tartott, hogy a szomszédos államok a saját területükön akadályozni fogják a megemlékezéseket. Ferenczi Zoltán a Petőfiről szóló tanulmányok, értekezések és kritikai méltatások „özönvizét” jósolta, annak ellenére, hogy az „én Petőfi-életrajzom a maga nemében a legjobb munka, amely után már nem lehet újat írni a költőről”.⁹⁷ Négyesy László irodalomtörténet szerint viszont kívánatos volna, ha végre méltó, „lelki” életrajz készülne (sablonos Petőfi-biográfiából van elég), és a költő kultuszát a „népbe kell belevinni”, mivel a 19. század mulasztása volt, hogy részben kiadói érdekből, részben politikából (a „Bach-korszakra gondolkod”) nem teremtették meg a „magyar nép minden rétegében Petőfinek a lelkekben és szívekben gyökerező kultúráját”.⁹⁸

A kultusz alakulását, szertartásait és nyelvhasználatát 1848/49 megítélésének világháború utáni változása befolyásolta. A szabadságért (a nemzeti függetlenségért) harcoló költő

⁹³ A kötet (kereskedői felárral) fűzve 440 koronába, félvásznon kötésben 825 koronába, díszes egész vászon kötésben 990 koronába került. Budapest tanácsa 1924 februárjában, az infláció nyomán, a bolti árat 20 000, 25 000 és 30 000 koronára emelte, a főbizományost eladott példányonként 65% illette meg. *Fővárosi Közlöny*, 35. évf. 8. sz. 1924. február 29. 163.

⁹⁴ Ferenczi Zoltán és Voinovich Géza az irodalmi konzervativizmus képviselői voltak, az előbbi 1896-ban megjelent Petőfi életrajzát, Kerényi Ferenc szerint, az „aprólékos adatgyűjtés és az alapos forráskritika” jellemezte, ami hosszú időre a Petőfi-irodalom alpmunkájává tette (a pályázatot kiíró Kisfaludy Társaság által felkért bírálók viszont a készülő művet „száraznak és pozitivistának” tartották). A Franklinnál 1921-ben megjelent Petőfi-kiadást Voinovich rendezte sajtó alá, ő a Havas Adolf-féle szövegeket a keletkezésre vonatkozó jegyzetekkel egészítette ki. Kerényi: *Petőfi Sándor élete és költészete*, 479–480., 482.

⁹⁵ vg.: *A hatósági Petőfi*. Budapesti Szemle, 1922. 552. sz. 157–160.; Voinovich Géza *a főváros Petőfi-kiadásáról*. Világ, 13. évf. 287. sz. 1922. december 17. 3.

⁹⁶ *Sopron Vármegye Hivatalos Lapja*, 22. évf. 53. sz. 1922. december 28. 404.

⁹⁷ Ferenczi: *Petőfi életrajza*, i. m.

⁹⁸ *Miként ünnepelje a magyarság Petőfit?* Szózat, 3. évf. 243. sz. 1921. október 23. 6.

halála (mártíruma) vált hangsúlyossá, kultusza a vallási kultuszok mintájára épült, ami 1923-ban a nemzet mint szakrális közösség apoteózisának reményét adja, és alkalmas a hőskultusz és a szintén vallási szimbólumokat használó irredentizmus helyi közösségekben is közérthető propagandájának terjesztésére. (Aligha véletlen, hogy az emlékévé a segesvári ünnepséggel kezdődött, és az említett szimfónia, népszínmű és film is a megdicsőülés/feltámadás motívumával zárult.) Petőfi világirodalmi jelentősége ugyancsak a kultusz meghatározó eleme („szellemóriásokkal” került egy sorba),⁹⁹ ami a Trianon után „megnyomorított” ország életjele, illetve a magyar géniusz és a magyarság Kárpát-medencei kultúrfölényének igazolására szolgálhat.¹⁰⁰

A felmagasztosult költőt feltétlen tisztelet és hódolat illeti, ezt az 1923. január 21-én a Parlament kupolacsarnokában tartott állami ünnepség elnevezése és rituáléja is kifejezte („A magyar társadalom országos Petőfi-hódolata”). A költő fehér mellszobra előtt a hadsereg hódolatát Vitéz Nagy Pál tábornok, a tudományokét és az irodalomét Herczeg Ferenc, az ifjúságét Nagy Iván,¹⁰¹ a gazdákét Lovász János nemzetgyűlési képviselő és a munkásokét Horváth Gergely fejezte ki. A kormány képviselőjében, a „megjelenésében akadályoztatott” Bethlen István helyett,¹⁰² Rakovszky Iván belügyminiszter mondott ünnepi beszédet, melyben Petőfi forradalmiságát aktualizálta, ami az ettől eltérő jelentések (és a politikai ellenség) megjelölésére és kirekesztésére is módot adott: „Petőfi forradalmár volt. De akkor a nemzeti forradalmak korszakát éltük. Ma a társadalmi forradalmak időszakában, amikor a nemzeti érzés szembekerül a forradalmi érzéssel, Petőfi habozás nélkül a nemzeti érzés oldalára állna. Az ő nemzetközisége, melyet születése és származása példáz legjobban, abból áll, hogy

⁹⁹ A kultikus nyelvhasználat (a magasztaló és cáfolthatatlan kijelentések) uralták a vidéki sajtót is. Dóby Ferenc gyulai nyomdatulajdonos és lapszerkesztő például vezércikkében úgy fogalmazott, hogy „Petőfi ott van azok között a szellemóriások között, akiket az emberiség sohasem feledhet el. Ott van a Parnasszus legmagasabb csúcsán, ahova csak Homeros, Vergilius, Horatius, Dante és Shakespeare tudtak feljutni [...] Hatalmas szelleme, világraszóló lángelméje odaveti magát óriási gátul abba az elemi erővel hömpölygő szennyes áradatba, amely az ő nemzetét a megsemmisülésbe akarja sodorni.” *„Az álmok nem hazudnak...”* Békés, 55. évf. 2. sz. 1923. január 6. 1.

¹⁰⁰ Az érvelés nem hagyta figyelmen kívül Petőfi származását sem, és a terminológia a jobboldali radikalizmus számára népszerű pogány mítoszokat és a turáni származást is felhasználta. Herczeg Ferenc a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén arról beszélt, hogy „minél több szláv vér buzgott Petőfi ereiben, annál nagyobb dicsőség háramlik ebből a magyarságra, mert bizonyos, hogy Petrovics Sándor sohasem emelkedik föl a világirodalom állócsillagai sorába, ha ifjú Szigfrídként előbb meg nem fürdik a turáni sárkányvérben [...] A Kárpátok hegygyűrűjében különböző népfajok élhettek, de a kulturális élet lehetőségeit itt egyedül csak a magyar faj tudta megteremteni.” Herczeg Ferenc: *A százéves Petőfi*. In: Margócsy (szerk.): *Petőfi Sándor emlékezete*, 203. A szlovák újságok ugyancsak megemlékeztek a centenáriumról, a Pozsonyban megjelenő *Slovenská politika* (a Keresztény Földműves Párt lapja) a költő magyarosodását azonban másként értelmezte: „Felhívjuk a figyelmet a történelmi tényekre, hogy szlovák gyermekeink megértsék, hány millió szlovák halt meg a magyar tengerben, hány százezer váltott nemzetet, és elméjükkel, művészi és zseniális képességeikkel hányan gazdagítottak idegen nemzeteket [...] E tősgyökeres szlovákból a magyar iskolák révén és a magyar nemesség felsőszteudata miatt nem szlovák költő, Alexander Petrovič, hanem a magyarok legnagyobb hőse, a magyar öntudat és a szabadság harcosa lett. Petőfi egész életében, elveiben és verseiben megmutatkozik a háborúellenes, tősgyökeres szláv szellem és jellem, melynek a magyar jellemhez és szellemhez semmi köze.” A magyar nemzetiségpolitika felelős tehát Petrovič magyarosodásáért, ám ő megmaradt a szlovák (szláv) néplélek költőjének. Idézi: Méry: *Petőfi-centenárium*, 312–323. (A szövegrészt Méry János fordította.)

¹⁰¹ A szélsőjobboldali Magyar Egyleti és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének az elnöke, majd 1944 novemberétől a Külügyminisztérium kulturális osztályának a vezetője.

¹⁰² Lehetséges, hogy a miniszterelnök nem kívánt részt venni a „hódolásban”.

magyarrá akart tenni mindent, ami idegen, és elfordult volna attól a nemzetköziségtől, mely idegenn akarja tenni azt, ami magyar.”¹⁰³

Az emlékév a kultikus tisztelet indoktrinációjára is lehetőséget kínált. A kormány elrendelte, hogy a tanintézetekben (az elemi, a tanonc- és a polgári iskolákban, a gimnáziumokban, a tanítóképzőkben) az ifjúság „lelkét” Petőfi életének és költészetének ismertetésével készítsék elő, majd újév második vasárnapján ünnepségeket kell tartani, melyeken Petőfi-versek és alkalmi beszédek hangozzanak el, és élőképeket mutassanak be.¹⁰⁴

Az ünnepségeket a Petőfi Társaság szervezte, melynek tagjai konzervatív szemléletű irodalomtudósok, ismert írók és költők voltak¹⁰⁵ (Babits Mihályt és Móricz Zsigmondot viszont 1920-ban kizárták soraikból), Pekár Gyula elnök a kormánnyal való közvetlen kapcsolatot biztosította, s valóban jól működő irodalompolitikai intézményként és kulturális hálózatként menedzselte a centenáriumi: ¹⁰⁶ főttkarát, Szávay Gyulát bízta meg például ünnepi szindarab írásával, melyet tagjai bíráltak és minősítettek bemutatásra alkalmasnak,¹⁰⁷ majd a Társaság jutalmazta a szerzőt, érte el a terjesztés és népszerűsítés kormányzati támogatását (és kezelte a befolyó jövedelmeket).¹⁰⁸ Az emlékév lehetőséget kínált az Erdélyi János, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt által alakított népies Petőfi-kép kanonizálására,¹⁰⁹ a nép-nemzeti irodalomfelfogás és annak vulgarizált, álnépieskedő irodalmi gyakorlatának népszerűsítésére (önmaguk ünneplésére), valamint – ahogyan a későbbi alelnök megfogalmazta – „a szélsőséges,

¹⁰³ *A magyar társadalom Petőfi-ünnepé az Országház kupolacsarnokában.* Budapesti Hírlap, 43. évf. 17. sz. 1923. január 23. 1. Szekfű Gyula ugyancsak összebékítette Petőfi forradalmi és nemzeti karakterét oly módon, hogy forradalmi romantizmusa és doktriner liberalizmusa (a szabadság elvont kategóriája) nemzetivé alakult át, és ez költészetének esztétikai értékelését is meghatározta: forradalmi versei nem emelkedhetnek az *Egy gondolat bánt engemet...* színvonalára. Szekfű Gyula: *Petőfi-centenáriumi.* Napkelet, 1. évf. (1923) 1. sz. 21–25.

¹⁰⁴ *Hivatalos Közlöny*, 30. évf. 23. sz. 1922. december 1. 424. Az iskolai nevelésnek változatos eszközei voltak. A kultuszminiszter az aszódi gimnázium kezdeményezésére arra utasította a középiskolákat, hogy a VIII. osztályban az egyik magyar írásbeli feladat témája „Mit jelent számomra Petőfi emléke” legyen. A legjobb dolgozatokat (összesen hatvan intézményből) Aszódra küldték el, ahol összefoglaló tanulmány készült a „nagyjaink emlékének megünnepléséből meríthető pedagógiai tanulságokról”: „Megragadta tanulóinkat Petőfi küzdelmes élete, lebilincselte őket a költeményeiben elhittett filozófiája, a hétköznapiságon felülemelkedő világnézete, vallásos hite, tiszta erkölcsi élete, az igazi férfiasságról vallott szilárd elve...” *Hivatalos Közlöny*, 31. évf. 17. sz. 1923. szeptember 1. 256.; Az aszódi evang. Petőfi Főgimnázium értesítője az 1923–24. tanévről, 1–2.

¹⁰⁵ Például Havas István, Pakóts József, Petri Mór, Szávay Gyula, Surányi Miklós és Szathmáry István.

¹⁰⁶ Önmagukat a kultusz „papjaiként” vagy „apostolaiként” határozták meg, akiknek a kötelessége, hogy az „ájtatoskodóknak előénekjenek”. (A kultikus nyelvhasználat terjesztésében és erősítésében a Petőfi Társaság tagjainak valóban meghatározó szerepe volt.) Kalla: *A Petőfi-relikviák története*, 225.

¹⁰⁷ Ferenczi Zoltán, Voinovich Géza és Császár Elemér.

¹⁰⁸ A Petőfi Társaság Petőfi-bélyegkek kiadását és árusítását is tervezte, ám ennek jogát a Hadirokkantak, Özvegyek és Árvák Nemzeti Szövetsége kapta meg. *Kavarodás a Petőfi-bélyegkek körül.* Magyarország, 30. évf. 158. sz. 1923. július 17. 5.

¹⁰⁹ Az említettek szerepe e folyamatban eltérő volt, és a „népiesség” értelmezése és a „nép” fogalma is változott. Erdélyi János szerint Petőfi „népköltő”, mert „legtöbnyire úgy ír, hogy [...] a magasb műveltséget nélkülöző nép is megérthesse, szerethesse. Egyszerűség, világosság, könnyűség verseinek egyik fő érdeme.” Beöthy Zsolt hét évtizeddel később úgy fogalmazott, hogy Petőfi „nem népköltő, hanem a néppel megteljesedett, a nép szellemével meggazdagodott, kiélesedett, magára ismert nemzeti lélek költője. Mielőtt ez a nemzet törvény szerint megalakult volna: a lelke megszólalt Petőfi-ben.” Erdélyi: *Petőfi Sándor újabb költeményei*, 35–36. (Erdélyi írása 1846-ban jelent meg.); Beöthy: *Petőfi*, 28.; vö. Kerényi: *Petőfi Sándor*, 469–470.

idegenségük miatt modernnek tetsző [...], magyar jellemünket és kialakult nemzeti etnikumunkat” fenyegető (és Petőfi kultuszát sem kímélő) költői és szellemi irányzatok, valamint képviselőinek megbélyegzése.¹¹⁰ Az utóbbiaknak válaszként a felszínes és önmagáért való vég nélküli ünnepségek sajtóbeli karikírozása, illetve a kultusz szakrális nyelvével szemben a profán nyelvhasználat lehetősége maradt.¹¹¹

A megemlékezések helyszínei irodalmi, hazafias és vallási jelképekkel telített szakrális terekké alakultak, a térhasználatnak azonban számos lokális és társadalmilag meghatározott változata volt. A zarándoklat, a mozgalmas irodalmi fesztivál és a tanügyi kongresszus eseményeit egyesítő segesvári megemlékezés a nemzet trianoni határokon átívelő egységét reprezentáló szimbolikus tér(vissza)foglalás, a hortobágyi csárdánál a Csokonai Kör részvételével az Alföld mint nemzeti és irodalmi táj kultikus újraerősítése történt, vagy Budapest március 15-én a hatalmi kirekesztés és a különböző politikai irányzatok és csoportok közötti térfoglalási küzdelmek terepe. A kiskőrösi és más alföldi (volt mezővárosi) települések megemlékezéseinek programját a közösségi élet ünnepi alkalmainak Petőfire hangolt kulturális elemei (szavaltatok, dalárdák, hangszeres zene), a díszvendégek (a Petőfi Társaság küldötteinek) szónoklatai és az ugyancsak merev ceremoniális rendben zajló társas vacsorák alkották. A résztvevők a keresztény-nemzeti ideológiát és az irredentizmust internalizáló helyi középosztály tagjai (lelkészek, tanítók, tanárok, jegyzők, ügyvédek), akik messze távolodtak az 1850–1860-as évekbeli mezővárosi kisértelmiségnek Petőfi költészetét befogadó és kultuszát megteremtő, az „alkalmazott literatúra” műfajaiban jártas szellemiségétől.¹¹² S ezek az ünnepségek (a kultusz gyakorlatai) a szociokulturálisan és politikailag tagolt, tekintélyelvű lokális társadalmakat aligha alakították a Victor Turner-i értelemben vett, a hierarchiákat akárcsak átmenetileg feloldó *communitassá*.¹¹³

¹¹⁰ Havas István: *Pekár Gyula a Petőfi-kultusz élen, 70–71. A Szózat* című fajvédő lap viszont a Petőfi Társaságot bírálta az egyik pesti mulatóban szervezett megemlékezés miatt: „A Petőfi-estélyen felépnek ugyan magyar művészek, akik Petőfi-verseket szavalnak, de a rozmaringos magyar Alföld dalait megelőzi a Jardin műsora. A szemita idegenek torz vigyorgása a poshadt kuplák után ostoba arcfintorgatással fog elegyedni, ha az ő megszokott lágyéksiklandozó egyvelegük után a művészek megszólaltatják a delibábok lelkét. Bár a jelölés szerint az »éj« tiszta jövedelme a Petőfi Társaságé, mégsem áll fenn jelen esetben a római közmondás: Pecunia non olet, mert az a pénz igenis büzlök, amit a Jardin de Paris kokottjai löknek a magyarság legszentebb oltárára.” *Petőfi-éj a Jardin de Paris-ban*. Szózat, 5. évf. 182. sz. 1923. augusztus 12. 11.

¹¹¹ *A Világ* (Zsolt Béla) szintén tudósított a Jardin mulató rendezvényéről: „A Petőfi Társaság sorozatos ünnepekkkel ékesítette fel azokat a falvakat, barlangokat és csárdákat, amelyek Petőfi révén emlékezetes földrajzi relikviáivá váltak a magyar irodalomtörténetnek [...] Kortársak feljegyzései, versek és hagyományok okolták meg, hogy a Kutyakaparó csárdában is ünnepséget rendezzenek, mert hiszen a bornemissza Petőfi, ha nem is a karcos miatt, de a néppel való közelebbi megismerkedés érdekében be-betért a csárdába, és nem egy szikra lobbant benne lánggá a pipafüstös, olajfényes ivószobában. A Petőfi Társaság miután gondosan kiaknázta az összes alkalmakat és helyeket, melyeket a Petőfi-hagyományok felavattak, kezdett nem egészen szigorúan ragaszkodni a tradíciókhoz, és többek között a Jardin-ban tartott ünnepséget [...] Annyi kétségtelen, hogy Szávay Gyula főtitkár úr rövid beszédében felhívta a mulató közönségének figyelmét a nap jelentőségére, majd gyors egymásutánban következtek a program többi számai, a négy pompás néger énekes, szononok, blüettek és mindennek betetőzőeképpen a »Miért járkálsz meztelenül?« című bohózat, melynek azonban a főtitkár úr sem tudott annyi erkölcsi alapot kölcsönözni, hogy a rendőrség szeméremértő tartalma miatt, megkésve bár, be ne tiltsa.” Zs. B.: *Petőfi a Jardinban*. Világ, 14. évf. 194. sz. 1923. augusztus 30. 6.

¹¹² Kerényi: *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából*, 198–203.

¹¹³ Vö. Takáts: *A kultusz kutatás és az új elméletek*, 297.

Az emlékévbén bemutatott művészeti alkotások sokszínűsége a kultúrafogyasztó közönség rétegződéséről és ízlésvilágáról (a kultúrpolitika erről alkotott képzeiteiről) tanúskodhat. A magaskultúrát képviselő Petőfi-szimfónia a „szellemi arisztokráciának” teremtett exkluzív (egyszeri) társasági alkalmat (Berlinben és Londonban a kulturális elit inkább Lisztet, Kodályt és Bartókot hallgatta), Herczeg Ferenc egyfelvonásos „lélektani” darabja, *A költő és a halál*, melyet a Nemzeti Színház mutatott be 1922 szilveszterén Hevesi Sándor átdolgozásában, az „intelligens” középosztály számára készült.¹¹⁴ Az idejétmúlt népszínmű vagy a korabeli szkeccsek esztétikai színvonalát aligha meghaladó Petőfi-film mint a populáris és tömegkultúra – a népnevelést és a sematikus ideológiák (a hazafiság) terjesztését szolgáló – termékei a kontúrtalan, megannyi életformát és átmeneti élethelyzetet magában foglaló városi és falusi kispolgárságot célozták meg.¹¹⁵

Miközben az ország Petőfit ünnepelte, a kultúra piaci működésének és állami szervezésének sajátos párhuzamai, illetve a művészetek autonómiájának korlátozása érvényesült. A politikai hatalom ellenőrizni kívánta, hogy a költő terjedelmes életművéből mikor, hol és mi hangzik el, a cenzúra a Petőfi-filmet kifogásolta, majd a vetítését kötelezővé tették, a mozik viszont gyorsan levették a műsorukról. (A propaganda a hazafias retorikát a várható üzleti sikerrel kombinálta.) Az állam nagyvonalú mecénásként támogatta a reprezentatív Petőfi-szimfónia bemutatását, és ösztönözte hathatósan (legalább az iskolák számára) a népszínmű igénytelen kiadásának beszerzését. Herczeg Ferenc és Juhász Gyula darabja a „szabályozott” kulturális piacon versenyzett. Az Athenaeum Kiadó az emlékévkonjunktúráját próbálta kihasználni, a (magánkiadókkal szemben nyertes) főváros a költőt műveinek „olcsó” és szubvencionált kiadásával kívánta népszerűsíteni, ily módon – amennyiben elfogadjuk az irodalompolitika szereplőinek meggyőződését – Petőfi legalább maga is alakította saját kultuszát.

---

¹¹⁴ A darab Székelykeresztúron játszódik, Petőfi életének utolsó éjszakáján. A költőt többen próbálják a csatától távol tartani (az evilági dicsőség vagy a szerelem csábításával), de ő a biztos halált (és ezzel a halhatatlanságot) választja. A színmű 1923-ban nyomtatásban is megjelent. Kállay Miklós: *A költő és a halál*. Nemzeti Újság, 4. évf. 296. sz. 1922. december 30. 2. Hasonló volt a témája Juhász Gyula ünnepi játéka (Petőfi elmegy), amit a nagyvárad Szigligeti Színház ugyancsak szilveszterkor tervezett bemutatni, ám – a magyarországi lapok szerint – a román cenzúra betiltotta (és helyette Herczeg műve került színre). Az írófejedelem még a premier előtt nyilatkozott a *Szegednek*: „Jó helyről megnyugtatást kaptam, és azt hiszem, hogy akadály nélkül mehet a darab megszállt területen is. Politika nincs benne, hanem tisztán emberileg igyekeztem a Petőfi-problémát megfogni.” (Politika Juhász darabjában sem volt; Herczeg művét Kassán, Kolozsváron és Gyulafehérváron is bemutatták.) *Kinek a „Petőfijét” adják elő a Nemzeti Színházban december 31-én?* Magyarország, 29. évf. 262. sz. 1922. november 17. 7.; *Juhász Gyula Petőfi-darabját betiltotta a román cenzúra*. Nemzeti Újság, 4. évf. 294. sz. 1922. december 28. 5.; *Herczeg Ferenc az írónyomorról*. Szeged, 3. évf. 227. sz. 1922. december 17. 4.

¹¹⁵ Balázs Béla szerint a filmgyártás a kispolgárra támaszkodik, akinek nincs osztályöntudata, és a kispolgári mentalitás nem korlátozódik egyetlen társadalmi rétegre. („A kispolgár ott rejtőzik sok proletárban, számos értelmiségiben és nagypolgárban is.”) A kispolgári tömegek vonzódnak a giccshez, és a megfilmesített romantizált érzelmek és a pátosz is giccsé válik. Balázs: *A látható ember*, 275, 280–281. Hauser Arnold úgy vélekedik, hogy a mozinézó „tömegközönség” híján van bármiféle közösségtudatnak. Hauser: *A művészet szociológiája*, 692.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944.

Nyomtatott források

Az aszódi evang. Petőfi Főgimnázium értesítője az 1923-24. tanévről. Aszód, 1923.

Ferenczi Zoltán (szerk.): *Petőfi összes költeményei*. Budapest: Budapest Székesfőváros, 1923.

Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. Budapest: Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

Margócsy István (szerk.): *Jöjjön el a te országod... Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1988.

Margócsy István (szerk.): *Petőfi Sándor emlékezete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2022.

Nemzetgyűlési Napló, VII., IX., X., XI., XVII., XVIII. (1922., 1923.)

Szávay Gyula – Géczy István: *Petőfi. Ünnepi színjáték*. Budapest: Fővárosi Könyvkiadó, 1923.

Az Est, 1923.

Az Újság, 1923.

Bécsi Magyar Újság, 1923.

Békés, 1923.

Belügyi Közlöny, 1920., 1921.

Brassói Lapok, 1922., 1923.

Budapesti Hírlap, 1907., 1922., 1923.

Budapesti Közlöny, 1923.

Budapesti Szemle, 1922.

Egyetértés, 1923.

Ellenzék, 1922.

Esztergom és Vidéke, 1923.

Félegyházi Hírlap, 1922.

Film Színház Muzsika, 1978.

Fővárosi Közlöny, 1922., 1924.

Hivatalos Közlöny, 1923.

Jövő, 1922., 1923.

Kiskőrös és Járása, 1922., 1923.

Magyar Statisztikai Közlemények, 1910.

Magyarország, 1922., 1923.

Magyarság, 1923.

Mozi és Film, 1922.

Napkelet, 1923.

Nemzeti Újság, 1922., 1923.

Népszava, 1923.

Neues Wiener Tagblatt, 1923.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1923.

Pesti Hírlap, 1922., 1923.

Pesti Napló, 1923.

Reggeli Hírlap, 1923.

Sopron Vármegye Hivatalos Lapja, 1922.

Szeged, 1922., 1923.

Színházi Élet, 1922.

Szózat, 1921., 1923.

Tolnamegyei Újság, 1923.

Új Barázda, 1924.

Új Nemzedék, 1922.

Váci Hírlap, 1923.

Világ, 1922., 1923.

Szakirodalom

- Ablonczy Balázs: *Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. Századok*, 134. évf. (2000) 5. sz. 1149–1170.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999.
- Balázs Béla: *A látható ember. A film szelleme*. Budapest: Gondolat, 1984.
- Balácsi Dénes: *Az 1922. évi Segesváron tartott magyar felekezeti közti iskolakongresszus*. Keresztény Magvető, 103. évf. (1997) 2. sz. 130–136.
- Bán Aladár: *Petőfi centenáriuma külföldön*. In: Sas Ede (szerk.): *A Petőfi Társaság ötven esztendeje 1876–1926*. Budapest: Petőfi Társaság, 1926. 104–135.
- Beöthy Zsolt: *Petőfi*. *Protestáns Szemle*, 32. évf. (1920) 1–10. sz. 28–29.
- Dávidházi Péter: *„Isten másodszülette”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest: Gondolat, 1989.
- Dávidházi Péter: *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*. In: Uő: *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1998. 174–206.
- Erdélyi János: *Petőfi Sándor újabb költeményei*. In: Margócsy István (szerk.): *Petőfi Sándor emlékezete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2022. 32–48.
- Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. 1–3. kötet. Budapest: Franklin Társulat, 1896.
- Fodor Ilona: *Szellemidézés*. *Korunk*, 3. évf. (1999) 7. sz. 61–74.
- Hauser Arnold: *A művészet szociológiája*. Budapest: Gondolat, 1982.
- Havas István: *Pekár Gyula a Petőfi-kultusz élén*. In: Uő: *Akikkel találkoztam*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet, 1944. 67–73.
- Isoz Kálmán: *Petőfi műveinek zenei bibliográfiája*. *Muzsika*, 2. évf. (1930) 3. sz. 99–125.
- Kalla Zsuzsa: *A Petőfi-relikviák története*. In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2003. 225–248.
- Kerényi Ferenc: *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)*. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000. 198–203.
- Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2022.
- Komáromi János: *Csatangelások mindenfelé*. Budapest: Genius Könyvkiadó, 1930.
- Lukacs, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2004.
- Méry János: *Petőfi-centenárium Csehszlovákiában*. In: Majoros Györgyi – Sipos Lajos (szerk.): *Babits és kortársai*. Budapest: Napkút Kiadó, 2015. 312–323.
- Pongrácz István: *Visszatekintés a Petőfi-centenárium francia irodalmára*. *Életünk*, 12. évf. (1974) 1. sz. 55–63.
- Rózsa Mária: *Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára*. *Magyar Könyvszemle*, 104. évf. (1988) 1–4. sz. 304–310.
- Szalai Anna: *Koszorúcsata. A Petőfi-centenárium történetéhez*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Takáts József: *A kultusz kutatás és az új elméletek*. In: Uő (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2003. 289–300.
- Tari Lujza: *A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik*. *Magyar Napló*, 11. évf. (1999) 7. sz. 22–35.

BOROVI DÁNIEL
szabadjoglalkozású művészettörténész

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 162–185.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.162-185
www.aetas.hu

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása I.

Senyei Károly Erzsébet-szobra a budai királyi palota Habsburg-termében

ABSTRACT. *The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elisabeth in Budapest I. Károly Senyei's Elisabeth Statue in the Habsburg Hall of the Royal Palace of Buda.* During the expansion of the royal palace in Buda at the end of the 19th century, the three historical memorial halls were constructed. These halls evoked three significant periods of the building and Hungarian history in the style of that era. In the middle axis of the facade on the side of the Danube was the Habsburg Hall, that housed the white marble busts of Habsburg rulers by Károly Senyei. One of these was the bust of Queen Elisabeth. The hall survived the siege during World War II in a relatively good condition, but it was still demolished in the 1960s. The statues were disposed of, but three of them found their way into the Budapest Gallery. The busts of Maria Theresa and Charles III were displayed in the 1990s in the Castle of Gödöllő, and later in the Budapest History Museum. Elisabeth's bust, due to her renewed cult, was planned to be displayed as a public memorial in Szarvas in 1987, but in the end it received a similar, commemorative function in the Korányi Institute, which was previously named after the queen.

Keywords: *the cult of Queen Elizabeth, memorial sculpture. commemorative culture, monument restoration, musealization*

Az elmúlt közel négy évtized Magyarországon az Erzsébet királyné valós történelmi szerepével, illetve hazai kultuszával kapcsolatos kutatások megélénkülését hozta. Ezzel párhuzamosan uralkodónéi reprezentációjának, illetve emlékezetének és emlékezete őrzésének művészettörténeti szempontú vizsgálata is megindult. A történeti kutatás – az elmúlt két évtizedben elsősorban Vér Eszter Virág tevékenysége¹ – eddig főként a kultusz kialakulásának az 1860-as évek közepétől kezdődő periódusát, intézményesülését, illetve az Erzsébet halálától (1898) a Monarchia felbomlásáig terjedő két évtized kultikus megnyilvánulásait vizsgálta. A két világháború közötti időszak Erzsébet-kultuszának kutatása, különösképp pedig annak kérdése, hogy ez a kultusz 1945 után hogyan élt tovább, eddig kevesebb figyelmet kapott. A szoboreltávolítások és visszaállítások gesztusát általában a művészettörténeti feldolgo-

¹ A történész számos, Erzsébet királynéval kapcsolatos publikációja közül a kifejezetten kultusztörténeti vonatkozásúak: Vér: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán*, i. m.; Vér: „*Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...*”, i. m.; Vér: „*...egy áldott emlékezetű királyné...*”, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások*, i. m.; „*...egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...*”, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, i. m.

zások is viszonylag marginálisan kezelték. Kétrészes tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy egy speciális nézőpontból, a királyné budapesti (köztéri) szobrainak sorsát az 1945 és 1989 közötti periódusban vizsgálva szolgáljak adalékokkal a téma későbbi átfogóbb történeti feldolgozásához.

Bár a 19. században az uralkodói reprezentáció eszközeül szolgáló portré nemcsak festmény vagy grafika, hanem szobor is lehetett, vizsgálatom fókuszába elsősorban kommemoratív célú ábrázolásokat állítottam. Igaz, Erzsébet esetében a közintézményi reprezentációra szánt, illetve az emlékezés céljára megrendelt portréi Magyarországon ikonográfiai szempontból összemossádk, így a két műfaj közötti váltás gyakorlatilag észrevétlen volt. Nem tettem viszont éles különbséget köztéri, illetve közintézményben felállított alkotások között, hiszen a középpontban ezúttal az eltávolítás és az esetleges visszaállítás aktusa áll, és ebből a nézőpontból az eredeti elhelyezés kérdése kevésbé releváns.

Az első részben Senyei Károly 1904-ben elkészült carrarai márvány mellszobrának sorsát kísérem végig, amely a királyi palota Habsburg-termében egyszerre alkotta egy Habsburg-magyar történelmi portrészorozatot, valamint egy palotatörténeti arcképgaléria részét, emellett pedig önálló, kommemoratív ábrázolásként is értelmezhető volt az épületkomplexum egyik reprezentatív helyiségében, amely a 20. század első felében nemcsak ünnepélyes események színhelye volt, hanem a királyi vár nagyközönség által látogatható részéhez tartozott, azaz viszonylag széles kör számára nyújtotta a tiszteletadás és a megemlékezés lehetőségét.

A budai királyi palota Habsburg-terme és szobrai²

A budai királyi palota 19. század végi bővítésekor három történelmi emlékkerem létesítését határozták el. A helyiségek – a Szent István-, a Mátyás-, illetve a Habsburg-terem – a palota reprezentatív első emeletén kaptak helyet, és Hauszmann Alajosnak a királyi várat bemutató, 1912-ben megjelent kötete szerint az épület, illetve a magyar történelem jelentős korszakait idézték fel az adott időszak stílusában: „...a királyi vár történelmi múltja egyenesen megkövetelte, hogy nemzeti létünk elmúlt kimagasló korszakait is megörökítsük, így az Árpádok, a Hunyadyak és a Habsburgok korszakát kellett kifejezésre juttatni s megterveztük a Szent István, a Hunyady Mátyás és a Habsburgok termét, melyek mindegyike a palota belső beosztásában egy-egy központot alkot. Ezeket a termeket az illető korszak megfelelő stílusában képeztük ki.”³ A koncepció mindenestre inkább a magyar történelem, semmint a palota

² Tanulmányom első, Senyei szobrával foglalkozó része a Magyar Nemzeti Múzeumban 2018. november 21–23. között lezajlott F. Dózsa Katalin emlékkonferencián elhangzott, *Senyei Károly Erzsébet királyné-szobra a budai királyi palota Habsburg-termében* című előadásom szerkesztett, átdolgozott változata. A konferencia-előadáshoz elsősorban Budapest Főváros Levéltárában a Királyi Vár Építési Bizottság, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Királyi Vár Építési Bizottság Műszaki Hivatala iratanyagában, továbbá a Budapesti Történeti Múzeumban, a Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztálya Irattárában és az Országos Műemléki Felügyelőség (később Forster Központban) folytattam kutatásokat. Jelen tanulmányomhoz ezeken túl a *Habsburg reprezentáció Magyarországon a 19. század második felében: Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi* című, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténet Tanszékén 2006-ban megvédett szakdolgozatomhoz 2003–2006 között többek közt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában és Történeti Fényképtárban, a Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztályán és Adattárában, valamint a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban végzett kutatásom eredményeit is felhasználtam. Ezúton köszönöm valamennyi intézmény munkatársainak segítségét.

³ Hauszmann: *A magyar királyi vár*, 48–49. A Habsburg-teremmel ezidáig viszonylag keveset foglalkozott a művészettörténeti kutatás. A három helyiség közül az utóbbi években a legnagyobb

történelmének korszakait idézte fel, hiszen a középkori épületegyüttes létrejöttében jelentékeny szerepet játszó Anjouk, illetve Luxemburgi Zsigmond egyáltalán nem kapott benne szerepet, az Árpád-kort felidéző terem pedig mind névadásában, mind dekorációs programjában leginkább a palota építéstörténete szempontjából nem releváns Szent István alakját helyezte előtérbe. Igaz, az épületegyüttes mint a Szent Jobb-erekye és a koronázási jelvények őrzési helye⁴ számtalan szállal kötődött az államalapító személyéhez.

Az épületkomplexum egyik legreprezentatívabb pontján, a dunai homlokzat középtengelyében a két szint belmagasságú Habsburg-terem kapott helyet. Az eredetileg Mária Terézia idején emelt északi szárny (a mai „C” épület, jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria része) a századfordulás bővítéskor vált a dunai homlokzat központi elemévé. Hauszmann Alajos ugyanis a „C” épület (korabeli szóhasználatnál a palota északi vagy felső négyszöge) kelet–nyugati középtengelyére tükrözte a meglévő, Duna felé eső traktusokat, és így alakította ki az új, északi épületszárnyakat (a mai „A” és „B” épületet). Az új középtengelyt monumentális kupolával hangsúlyozta.⁵

A Habsburg-termet Hauszmann a 18. századi Bécs barokk arculatát is nagymértékben meghatározó építész, Johann Bernhard Fischer von Erlach modorában alkotta meg. Hauszmann 1900-ban a Mérnök- és Építész Egyletnél tartott előadásában a helyiséget „Fischer von Erlach stílusában”⁶ készülőnek mondta; 1903-as publikációja szerint „Mária Terézia időbeli barok” stílusban⁷ tervezte meg. A terem boltozatára Lotz Károly Ferenc József és Erzsébet apoteózisát festette meg. Ez volt a művész utolsó murális munkája. A freskón a helyiség mennyezete illuzionisztikusan megnyílik, felhős égre engedve kilátást. A kompozíció központi motívuma a terem nyugati falának boltozatindításánál a freskó látszatarchitektúrájának részeként megfestett, az uralkodópár profilját ábrázoló medalionportré volt, amely felé Hungária alakja nyújtott babérszorút. Efelett puttók emelték magasba a magyar koronázási jelvényeket, az eget a jó kormányzás feltételeit és áldásait allegorizáló figurák töltötték be.⁸

---

figyelmet a 2021-re elkészült rekonstrukciójához is kapcsolódóan, főleg Rostás Péter kutatásainak köszönhetően, a Szent István-terem kapta. Rostás: *A Szent István-terem*, i. m. A művészettörténész 2001-ben a Mátyás-teremnek, illetve a helyiség helyén létrejött későbbi enteriőröknek is szentelt önálló tanulmányt. Rostás: *Egy helyiség helye*, i. m. 2009-es tanulmányában pedig a korszak politikatörténetének kontextusában vizsgálta az emlékerem dekorációs programját és Hauszmann stílusválasztásait. Rostás: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” díszterem*, i. m. Szatmári Gizella a századfordulós palotabővítés új épületrészeinek szobrászati díszítését bemutató tanulmányában tért ki röviden a Habsburg-terem büszkjeire is. Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 467–469. Legutóbb Serfőző Szabolcs az újkori budai királyi palota Habsburg-reprezentációját bemutató nagyszabású tanulmányában érintette a Habsburg-terem dekorációjának kérdését. Serfőző: *Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában*, 97–99.

⁴ Erről bővebben lásd: Beke: *A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században*, 128–132.

⁵ A bővítést 1891-es haláláig vezető Ybl Miklós és a munkáját folytató Hauszmann Alajos terveinek összefüggéseiről, illetve a bővítés koncepciójának alakulásáról lásd: Farbak: *A budai királyi palota a historizmus korában*, i. m.

⁶ *Az új királyi palota*. Budapesti Napló, 1900. március 3. 8.

⁷ Hauszmann: *A királyi vár belső kiképzése és iparművészi felszerelése*, 178.

⁸ A freskó koncepciójának kialakulásáról a mennyezetkép témájának részletes ismertetésével lásd: Szvoboda Dománszky: *Az újkori Budavári Palota belső díszítése*, 425., 428–430.

A terem dunai homlokzata elé Hauszmann hatoszlopos portikuszt épített, amelyből két-karú lépcső vezetett le a Várkert teraszára. A portikuszt koronázó timpanonba ugyancsak Senyei kompozíciója került: az allegorikus szoborcsoport Ferenc Józsefet dicsőítette.⁹

Az első emeleti helyiséget Habsburg uralkodók életnagyságnál nagyobb fehérmárvány mellszobraival díszítették. A Senyei Károly által mintázott, Carrarában kifaragott büsztők III. Károlyt, Mária Teréziát, Ferenc Józsefet, illetve Erzsébet királynét ábrázolták.

A Királyi Vár Építési Bizottság 1899. október 24-én tartott ülésén a művezetőség előterjesztette a palota képzőművészeti díszítésére szánt összeg tervezett felhasználását. Ebben a Habsburg-terem díszítésére „nyolc drb. márvány mellszobor” szerepelt, összesen 12 000 forintos költséggel.¹⁰ Hauszmann 1900 márciusában tartott előadásában még általános Habsburg-tematikájú ábrázolási programra utalt, eszerint a „falfülkékben karrarai márványszobrok a Habsburg-ház főbb alakjait fogják jelképezni”.¹¹ 1903. november 12-én a Királyi Vár Építési Bizottsághoz írt koncepciótervében viszont már arról számolt be, hogy mivel – valószínűleg a terem architektúrájának végleges kialakítása miatt – csak négy mellszobor állítható fel, „a Habsburg uralkodóház fejedelmi tagjai közül csak azoknak megörökítése van tervbe véve, akiknek uralkodása alatt a budai királyi váron ténylegesen építettek. Ezek az uralkodók: III. Károly, Mária Terézia és I. Ferencz József; minthogy továbbá dicsőült Erzsébet királynénknak is nagy része volt a jelenlegi építkezésben, Mária Terézia mellszobrával szemben Erzsébet királyné szobra volna felállítandó.”¹² Erzsébet említése ezúttal is a királyné magyarországi mítoszára jellemző túlzásnak tűnik, hiszen a lakosztályához kapcsolódó vasszerkezetű verandán és a végül csak a halála után kivitelezett magyaros stílusú kerti házon¹³ kívül más konkrét fejlesztés nem kapcsolható személyéhez. Ezt a narratívát erősítette mindenesetre az építkezés (szak)sajtója is. Az *Építő Ipar* például így írt: „A terem 4 postamensén III. Károly, Mária Terézia, I. Ferenc József és Erzsébet királynénak, a Habsburgház azon tagjainak mellszobrai állanak, kik a budai várpalotán építkezéseket hajtottak végre.”¹⁴

Senyei 1903. november 12-én nyújtotta be árajánlatát a négy mellszobor és talapzatuk nagymintáinak elkészítésére és gipszbe öntésére, összesen 9200 koronáért.¹⁵ A következő év márciusának végére a mintázás annyira előrehaladt, hogy megkezdték a szobrok kifaragásával kapcsolatos előkészületeket. Hauszmann a carrarai Triscornia cég összesen 27 000 koronás árajánlatának elfogadását javasolta a Bizottságnak.¹⁶ Július 25-én Senyei arról adott hírt Hauszmannnak, hogy a négy mellszobor és talapzatuk mintázása, illetve gipszbe öntése

⁹ A szoborcsoport nagymintájának fotója: SZM – MNG Szobor Osztály és Éremtár, Fotóarchívum, ltsz. 5218. A sérült szoborcsoportot a palota újjáépítése során az 1960-as évek elején megsemmisítették. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 205.

¹⁰ A Királyi Vár Építési Bizottság jegyzőkönyve, 1899. október 24. BFL II.3a 2. kisdoboz.

¹¹ *A királyi palota. Hauszmann professzor tollából*. Pesti Napló, 1903. március 3. 6.

¹² Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1903. november 12. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹³ Az épület datálásával kapcsolatos, Hauszmann félrevezető visszaemlékezésén és nyilatkozatain alapuló problémákat Rostás Péter tisztázta az építkezés levéltári anyaga segítségével. Rostás: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” dísztermek*, 165–166.

¹⁴ L–r.: *Képek és szobrok az új királyi palotában*. Építő Ipar, 1905. február 19. 61.

¹⁵ Senyei Károly levele Hauszmann Alajosnak, 1903. november 12. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁶ Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1904. március 30. BFL II.3b 39. dob. 121/1903. A Triscornia-cég magyarországi megrendeléseiről lásd: Szerdahelyi–Borovi: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*, 187–191.

elkészült.¹⁷ A művezető építész a következő év januárjában már arról számolt be a bizottságnak, hogy a szobrokat és talapzataikat leszállították, s mivel azok teljesen megfelelnek a művészi követelményeknek, és sérülés nélkül érkeztek meg, a cég számlája kiegyenlíthető.¹⁸ A talapzatokat díszítő aranyozott bronz borostyán- és virágfüzéreket ugyancsak Senyei mintázta és Haraszi József ércöntődéje kivitelezte.¹⁹

Ferenc Józsefet a szobrász a büszt mintázása idejéhez közeli életkorban, a Szent István-rend nagymesteri ornátusában jelenítette meg.²⁰ A rendet Mária Terézia alapította 1764-ben. A középkori lovagrendek mintájára szerveződött polgári érdemrend az 1757-ben alapított katonai Mária Terézia-lovagrend²¹ polgári megfelelője; az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig legmagasabb kitüntetése volt. A védőszent kiválasztása, az érdemrend heraldikus kialakítása, valamint az ornátus jellegzetességei is a magyar királyságra utalnak, de kezdettől fogva nem csak magyar nemzetiségű tagokat vettek fel.²² A rend nagymesteri címét az uralkodónó a mindenkori magyar király személyéhez rendelte.²³ A renddel kapcsolatos kezdeti ellenkezés hamar gyengült, sőt az érdemrend hón áhított kitüntetéssé vált. A királynak a Szent István-rend nagymestereként való ábrázolása a rend névadója, illetve a rendalapító személye folytán tágabb történeti kontextusban – ráadásul egyszerre magyar és magyar–Habsburg közös történelmi összefüggésekben – láttatta az uralkodót. Mária Terézia esetében ezzel szemben a szobrász nem utalt a királynő nagymesteri méltóságára: a büszt magyar díszruhás ideálportré.

Erzsébetet – Ferenc Józseffel ellentétben – fiatalon, az 1867-es magyar királynévá koronázása alkalmával viselt magyar díszruhában ábrázolták.²⁴ A büszt ikonográfiája nem meglepő, hiszen az uralkodóné esetében már posztumusz ábrázolásról volt szó. A választás azért sem szokatlan, mert a korszak emlékműszobrászata az ábrázolt személy közéleti működésének esszenciáját igyekezett megjeleníteni a kommemoratív funkciójú alkotásokon: „...egy szoborba öntendő alaknál elsősorban nem az jöhet tekintetbe [...] mi volt a magánkedvtelés, hanem hogy mily helyzet jellemzi leginkább ama közpálya természetét, melynek hálás elismeréséül szolgál az emlékmű” – érvelt például a budapesti Andrassy-emlékmű ábrázolásmódjával kapcsolatos sajtóvitában 1890-ben a *Fővárosi Lapok*.²⁵

Erzsébet királyné magyarországi kultusza az 1860-as évek közepétől bontakozott ki. Alapja a magyarok iránti szimpátiája, különösképp az 1867-es kiegyezés létrehozásában

¹⁷ Senyei Károly levele Hauszmann Alajosnak, 1904. július 25. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁸ Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1905. január 27. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁹ *A művezetőség 164. sz. jelentése*, 1904. június 13. MNL OL K 518, 5. csomó 70. f.

²⁰ Ferenc József Szent István-rendi díszruhás portréiról bővebben lásd: Borovi: *A szecessziós uralkodóportré és Liqeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra*, 23–25., 31–33., 39–45.

²¹ A rendről bővebben lásd: Makai: *A Mária Terézia Katonai Rend*, i. m.

²² Kugler: *A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig*, 86. 2014-ben a Magyar Nemzeti Múzeum rendezett nagyszabású kiállítást a rend történetéről. Katalógusa számos új megközelítésű tanulmányával a téma eddigi legátfogóbb szakirodalmá. Gödölle–Pallos: *Szent István lovagjai*, i. m. A rend történetéről bővebben lásd: Pandula: *A magyar királyi Szent István rend és a Magyar Szent István Rend*, i. m.

²³ Igaz, a császárné férje halála után, 1765-ben fia, a még fiatalos II. József – ekkor még csak német-római császár – javára lemondott a nagymesteri méltóságról. Makai–Héri: *Kereszt, érem, csillag*, 25.

²⁴ A ruháról bővebben lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 91–97.

²⁵ D.: „Lovon vagy gyalog”? (*Szönyegre kerülő kérdés*). *Fővárosi Lapok*, 1890. március 27. 617.

vállalt tevékeny, a korabeli felfogás szerint meghatározó szerepe volt.²⁶ A formálódó mítosz szerint a kiegyezés Erzsébet műve volt, aki így a kiegyezés nemzőjévé magasztosult: „Az ő pusztá keze tette egybe azt a két kezét, melyet ármánykodás vont el egymástól. Erzsébet nem mes szíve, tündöklő elméje nem pihent, míg császári férje fején nem ragyogott a magyar szent korona, míg le nem törülte az utolsó könnyecseptet is a magyar nép arczáról” – írta például Benedek Elek a királyné halála után.²⁷

Az Erzsébetet magyar királynéként megjelenítő 1867 utáni ábrázolások – festmények, grafikák és szoborportrék – leggyakoribb vizuális forrása az az újabb kutatások szerint 1866 márciusában Bécsben, Emil Rabending műtermében készült fotósorozat volt, amely az uralkodónét magyar díszöltözetben, a 19. századig visszavezethető hagyomány szerint a magyar koronázási díszruhában ábrázolja.²⁸

Erzsébet a kiegyezés eseménysorát követően nem vállalt tevékeny szerepet a magyar közéletben, bár gesztusokat továbbra is tett.²⁹ Nagyobb nyilvánosságot kapó magyar díszruhás közszereplése mindenesetre az ezt követő közel harminc évben nem volt. Kivételt képezett a millenniumi ünnepségeken való megjelenése fekete díszmagyar öltözékben³⁰ – Erzsébet a trónörökös halála (1889) után élete végéig szinte kizárólag feketét viselt. A millenniumi szereplés azonban már nem gyakorolt érdemi hatást Erzsébet magyarországi ikonográfiájára.

A királyné a hatvanas évek végétől nem készítettett magáról fényképfelvételt.³¹ Ezután már reprezentatív portréhoz is csak néhány alkalommal ült modellt, legutoljára valószínűleg Georg Raabnak a császári pár ezüstlakodalma idején elterjedt, udvari díszruhás arcképehez 1877-ben.³² A magyar művészek közül nagy valószínűséggel Zichy Mihály volt az utolsó, aki az élő modell után festhette meg a királynét 1876-ban, az Erzsébetet Deák Ferenc ravatalánál ábrázoló, nagyszabású kompozíciójához.³³ Magyarországon a reprezentatív portré műfajában a fiatal, koronázási ruhás Erzsébet ikonográfiai típusa így egyre általánosabbá vált. A „magyarul érző” királyné képének fenntartása a Ferenc Józsefhez fűződő viszony ambivalenciája miatt társadalmi-pszichológiai szükség is volt – a típus általánossá válásában bizonyára ez is közrejátszott.³⁴ E kép fenntartása egyfelől a magyarok tradícióra sokat adó világképét figyelembe véve a múltra való hivatkozás formájában nyilvánulhatott meg (ezt képviselhették az állandósuló Rabending-referenciák), másrészt az ismert típusnak a jelenhez

²⁶ A téma korszerű történeti értékeléséről lásd: Vér: „...egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...”, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban*, i. m.

²⁷ Benedek Elek: *Erzsébet királyné élete*, 134.

²⁸ A fotósorozatról és annak új datálásáról lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 92–94.

²⁹ 1876 januárjában például felkereste Deák Ferenc ravatalát, mely eseményről minisztériumi felkérésre Zichy Mihály készített monumentális festményt. A témáról bővebben lásd: Róka: *Egy kultusz-kép története*, i. m.

³⁰ A millenniumi díszruháról bővebben lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 100–102.

³¹ Utolsó, új datálásom szerint 1867 nyarán készült műtermi portréfotójáról lásd: Borovi: *Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*, 121–122.

³² Raab portréjának magyarországi hatásáról lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 99.

³³ Róka: *Egy kultusz-kép története*, 38.

³⁴ A „magyar Habsburg” szükségét a korszak magyar közgondolkodásában és azt, hogy Erzsébet királyné miért és hogyan tölthette be ezt a szerepet, Gerő András elemezte szellemes tanulmányaiban. Gerő: *Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné*, 12–13.

közelítésével volt megvalósítható. A leggyakrabban a Rabending-fotók nyomán készült portrék sorában – ahol változatosságot mindössze az eltérő kvalitás ad – kivételt jelentenek Than Mór és id. Vastagh György arcképei, amelyeken a festők a koronázási ruhás típus korszerűsítését kísérelték meg – egyrészt az öltözék átalakításával, másrészt újabb vagy újabbnak vélt portréfejek beemelésével.³⁵

A koronázási ruhás típus, úgy tűnik, 1890 körül kezdett szinte kizárólagossá válni, azért is, mert a magyar ruhás fiatalasszony képének további, újabb hiteles ábrázolások bevonásával történő korszerűsítése – ilyen ábrázolások híján – már nem volt megvalósítható. A millenniumra a páros portrékon – legyen szó akár reprezentatív arcképről, akár populáris grafikáról vagy emléktárgyról – a hetvenedik évéhez közeledő uralkodó mellett egy (legfeljebb) érett asszony foglal helyet. Így például a Hauszmann Alajos által tervezett új Igazságügyi Palota dísztermének Erzsébet-képe, Bruck Lajos műve is a koronázási díszruhát viselő fiatal királynét ábrázolta.³⁶ Párdarabja természetesen az idős – a Szent István rend nagymesteri ornátusát viselő – Ferenc József arcma volt.³⁷ A Keleti pályaudvar számára 1897-ben mintázott Zala-portrúpár Erzsébetjét „díszmagyarban, viruló egészségben és ifjúságban, az 1867-iki arckép alapján” ábrázolták, „mely leginkább átment a köztudatba” – írta a büsztök egy példányának a budapesti Park Clubban történt elhelyezése után a *Vasárnapi Ujság*.³⁸ A királyt Zala az élő modell után mintázta.³⁹

Mivel a fiatal, koronázási díszruhás királyné típusa a reprezentatív portrékon már az Erzsébet halála előtti évtizedben rögzült, az életében készült reprezentatív portrékból az emlékművekbe való átmenet szinte teljesen zavartalan volt. Sok esetben a kisebb emlékművek nem mások, mint a királyné életében készült, őt „ideális alakban” megjelenítő – így az emlékművek követelményeinek teljesen megfelelő – szobrok másodpéldányai. Leggyakrabban Zala vagy Strobl,⁴⁰ esetleg Viktor Tilgner büsztjének⁴¹ példányaival találkozunk. Így állították fel például 1902-ben a Fejér vármegyei Cecén Zala korábbi, koronázási ruhás mellszobrának példányát Erzsébet emlékműveként, Tóry Emil újonnan tervezett, a magyar korona motívumával lezárt építészeti keretében.⁴² A magyar városházák, vármegyeházák posztumusz Erzsébet-portréi is általában ezt a típust követik.

A Habsburg-termet először az 1904. május 11-én tartott bál az udvarnál alkalmával nyitották meg, ideiglenes büféként. A helyiséget erre az alkalomra ívlámpákkal világították meg.

³⁵ Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 98–100.

³⁶ Az 1945 után a Képzőművészeti Főiskolának nyersanyagul felajánlott, majd később az Egyesült Államokba kicsempészett festmény történetéről lásd: Kovács: *Bruck Lajos: Erzsébet királyné portréja*, 17.

³⁷ Hauszmann: *A budapesti Igazságügyi Palota*, 5.

³⁸ *A királyi pár mellszobra a Park-klubban*. *Vasárnapi Ujság*, 1899. július 9. 472.

³⁹ *A királyi pár mellszobra*. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 31. 737.

⁴⁰ Strobl a széles körben elterjedt mellszobor végleges variációját a források szerint ugyan közvetlenül a királyné halálát követő hetekben mintázta, de már 1888-ban is készített egy (jelenleg nem ismert) változatot. A mellszobor történetének és használatának eddigi legátfogóbb összefoglalása a büszt egy példányának 1901-es kolozsvári felállítására kapcsán: Vécsei: *Magyar nemzeti emlékművek Kolozsváron és Marosvásárhelyen a dualizmus időszakában*, 105–116.

⁴¹ Tilgner még Erzsébet életében mintázott büsztjének egy példánya, amelyet 1899. május 22-én avattak fel Nyirádon, az első volt a királyné halála után emlékére emelt magyarországi köztéri szobrok sorában. Az emlékmű történetéről bővebben lásd: Németh: *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*, i. m.

⁴² *Erzsébet királyné szobra Czeccén*. *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 31. 350.

Lotz freskóját már megcsodálhatták a vendégek,⁴³ a szobrok mintái viszont ekkor még Senyei műtermében voltak készülöben. A helyiség a két világháború közötti periódusban, amikor az épület kormányzói rezidenciaként működött, olykor ünnepélyes aktusok színtere volt: Horthy Miklós itt avatta például a Mária Terézia Rend lovagjává Oszlányi Kornél vezérőrnagyot 1944. január 24-én.⁴⁴ A terem a palota látogatható részébe tartozott, így a nagyközönség is megtekinthette.

A palotába azonban a 20. század első éveiben más Erzsébet királynét ábrázoló szobrászati alkotások is kerültek, ezek azonban nem az architektúra szerves részét képező művek voltak, hanem az épületegyüttes díszítését szolgáló műtárgyanyag részeként vásárolták őket, illetve az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum anyagának részét képezték.

Hermann Klotz szobrának – amely nappali ruhában, idősebb korában ábrázolta a királynét – az eredetivel megegyező méretű gipsz öntvényét az 1908. január 15-én a budai királyi palota krisztinavárosi szárnyában magyar hölgyek kezdeményezésére, Ferenczy Ida szervező munkájának köszönhetően, Ferenc József és lányai, Gizella és Mária Valéria főhercegnő határozott támogatásával megnyílt Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban állították ki. A kiállítás az első években két helyiségből, a gyűjteményt muzeális installációban bemutató ún. múzeumteremből, illetve a királyné rekonstruált írószobájából állt. Klotz szobra a múzeumteremben kiemelt helyen, az egyik rövidebb fal középtengelyében kapott helyet;⁴⁵ az egész teret szervező elhelyezésével, illetve installációjával pedig nemcsak műtárgyként szerepelt, hanem kommemoratív célú alkotásként is értelmezhető volt. Későbbi sorsa nem ismert, a második világháborút követően az anyaintézménybe, a Magyar Nemzeti Múzeumba visszakerült alkotások között már nem szerepel.⁴⁶

A szobor eredeti márvány példányát, a budapesti Erzsébet Örökimádás-templom előcsarnokában állították fel 1908-ban. Az Aigner Sándor által tervezett templom az Üllői út 75–77. szám alatt épült fel 1904 és 1908 között, a Központi Oltáregyesület kezdeményezésére. Építésének ötlete még a királyné halála előtt felmerült, a merényletet követően viszont egy Erzsébet-émléktemplom gondolatával kapcsolták össze. 1908. szeptember 8-án szentelték fel, majd két nappal később, Erzsébet halálának tizedik évfordulóján tartották benne az első ünnepi gyászmisét.⁴⁷ A civil ruhás, de kissé ünnepélyes hatású alkotás lépcsőn lelépve, uszályos öltözékben ábrázolja a királynét. Ez a szobor a magyarországi kultusz talán legmeglepőbb emléke. Ténylegesen szakrális helyszínen állították fel, ahol a fiatal, koronázási ruhás típus sokkal inkább elvárható lenne, a „civil” királyné képe pedig talán a legkevésbé tűnik létjogosultnak. A szobor Erzsébet egykori, közvetlen udvari környezetének tagjai, báró Nopcsa Ferenc főudvarmester, a királyné felolvasónője és bizalmasa, Ferenczy Ida, illetve gróf Festetics Mária udvarhölgy ajándékként került „örök hálájuk és legmélyebb hódolatuk jeléül” a templomba. A jellemző, reprezentatív magyaros öltözetű típustól való eltérést valószínűleg ez a személyes kötődés magyarázza. A szobrot Klotz feltehetően még 1905-ben

⁴³ *A Habsburg-terem megnyitása*. Pesti Napló, 1904. május 10. 10.

⁴⁴ Az ünnepélyes aktusról bővebben: *Ünnepélyes keretek között avatták a Mária Terézia Rend lovagjává vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagyot*. Magyar Nemzet, 1944. január 25. 5. Az eseményről készült fotó: MNM TF, ltsz. 1405/1954 fk. Az eseményről készült filmhíradófelvételen vágóképként az Erzsébet-mellszobor is feltűnik; ez a szobor eredeti állapotának ma ismert leginformatívabb vizuális dokumentuma. Nemzeti Filmintézet Filmarchívum, azonosító: mvh-1041-06.

⁴⁵ Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 26.

⁴⁶ A szobor egy további gipsz öntvénye jelenleg a bécsi Sisi Museum állandó kiállításán látható.

⁴⁷ *Az Örökimádás temploma*. Vasárnapi Ujság, 1908. szeptember 20. 761–762. A templom építéséről bővebben lásd: Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 118–122.

mintázta: a Haus- Hof- und Staatsarchivban őrzött fotón,⁴⁸ amely valószínűleg még a műteremben mutatja a szobor agyag nagymintáját, a „Hermann Klotz Wien 1905” kézzel írt felirat szerepel, míg az alkotásnak a bécsi Förster gyár által forgalmazott porcelán kiváltozata az 1906-os évszámot viseli.⁴⁹ A *Pesti Napló* 1906 áprilisában a magyar szobrászat sérelmére elkövetett, felháborító esetként számolt be arról, hogy a budapesti emléktemplom Erzsébet-szobrát osztrák művész készíti. „Magyarok ők, úgy tudjuk, vagy csak osztrák-magyarok?” – tette fel a provokatív kérdést az újságíró az ajándékozókka, a királyné egykori udvartartásának leghűségesebb és leghosszabb ideig szolgáló magyar tagjaival kapcsolatban. A szerző azt is feltételezte, hogy az alkotás nem önálló kompozíció, hanem Klotz 1903-ban Meránban felállított ülőszobrának másodpéldánya lesz. „Vissza kell utasítani ezt az ajándékot, Budapesten Erzsébet magyar királynénak magyar szobrászművész kezéből való szobrot állítsanak fel abban a templomban, melyet az ő emlékének szenteltek. A budavári Erzsébet-emlékre összegyűlt másfél millió tőke egy évi kamatja elégséges erre a szoborra. A tulipánkert mágnás-hölgyei pedig küldjenek a visszaszármaztatott szoborhoz mellékelve három tulipánjelvényt is, azzal a mottóval, hogy ne csak a magyar ipart, de a magyar művészetet is pártoljuk!”⁵⁰ – írta dühösen a cikkíró. Kirohanása abból a szempontból nem meglepő, hogy az 1880-as évek elejétől kezdve, amikor egy olyan magyar szobrászgeneráció lépett fel, amely már képes volt nagy mennyiségű köztéri és épületszobrászati feladat magas színvonalú ellátására, valóban szinte elvárás lett, hogy magyarországi megbízásokat magyarországi alkotók kapjanak. Jól példázza ezt a hazánkba települt Fessler Leó esete, aki sokáig Ybl legkedveltebb épületszobrásza volt, de pályája félbetört, valószínűleg az őt osztrák származása miatt mind a sajtó, mind saját pályatársai (így Szász Gyula) részéről ért támadások következtében.⁵¹ Klotz márványszobra mindenesetre elkészült, és már a templom felszentelése előtt, 1907-ben Budapestre érkezett, ahol ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban állították fel.⁵²

A templom *historia domusa* szerint az előcsarnok mellékkápolnaszerű bővítmenyét, amelyben a szobor helyet kapott, már 1921-ben átalakították. A szobor eredeti helyén Máriaoltárt alakítottak ki, a Mindenkor Segítő Szűzanya képével. Erzsébet királyné szobrát az Oltáregyesület épületének lépcsőházában helyezték el.⁵³ Ennek némiképp ellentmond, hogy a Fáy András Reál gimnázium 1927–1928-as értesítőjében *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai* című írásban az olvasható, hogy „1918-ban a »népharag« elől rejtegették, ennek csillapodtával pedig a kolostor udvarán állították fel”.⁵⁴ Mindenesetre logikusabbnak tűnik az az értelmezés, hogy a szobrot még 1918-ban távolították el, majd később nem állították vissza eredeti helyére. Annyi bizonyos, hogy az alkotás elpusztulása előtt a lelki gyakorlatos ház lépcsőházában állt, ezt róla készült amatőr fotó is bizonyítja.⁵⁵ A szobor az épületegyüttest az 1956-os forradalom idején ért találatok következtében semmisült meg, a rázúduló

⁴⁸ AT-OeStA/HHStA SB Sammlungen Bilder Denkmäler 5.

⁴⁹ Példánya: IMM, ltsz. 54.1145.1.

⁵⁰ *A magyar művészet sérelme*. Pesti Napló, 1906. április 20. 12. A szerző az 1906 áprilisában magyar arisztokrata hölgyek kezdeményezésére megalakult, a magyar ipar pártolását célul kitűző Országos Tulipánkert Szövetség tevékenységére utalt.

⁵¹ Szerdahelyi–Borovi: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*, 38–41.

⁵² Sárosi Bella: *Erzsébet-szobrok*. Vasárnapi Újság, 1907. november 24. 944.

⁵³ Vér Eszter Virág szíves közlése. Prohászka László 1949-et említ a szobor áthelyezésének dátumaként. Prohászka: *Szoborhistoriák*, 48.

⁵⁴ Vitéz: *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai*, 5.

⁵⁵ Közli: Prohászka: *Szoborhistoriák*, 48.

törmelék összetörte.⁵⁶ A töredékek későbbi sorsa nem ismert, a márványtáblát az épület udvarán kialakított kőtárban őrzik.⁵⁷

Telcs Ede érzékeny, a királynét idősebb korában, uralkodónéi attribútumok nélkül ábrázoló bronz mellszobrát 1901-ben állították fel a szabadkai honvédlaktanya udvarán.⁵⁸ A finom, szecessziós hangulatú plasztika márvány példányát Telcs az 1901/1902-es Téli tárlaton mutatta be a budapesti Múcsarnokban.⁵⁹ Az agyagmintának a katalógusban közölt képe szerint a büszt csak a mellrész kialakításában tért el a szabadkai emlékszobortól.⁶⁰ Telcs alkotását megvételre ajánlotta a Királyi Vár Építési Bizottságnak, ezt követően Hauszmann Alajos felterjesztése nyomán megvásárolták a palota számára, hogy „valamilyik szalon kiváló díszül” szolgáljon.⁶¹ Minden bizonnyal ezt látjuk az Augusztia főhercegné számára a Vár krisztinavárosi szárnyában újonnan berendezett dolgozószoba sarkában Erdélyi Mór felvételén.⁶² A szobor további sorsa nem ismert, valószínűleg Budapest ostroma idején vagy a palota helyreállítása során pusztult el. A levéltári anyag tanúsága szerint az 1906-os Tavaszi tárlaton az uralkodó kezdeményezésére egy ugyancsak Erzsébet királynét ábrázoló kisebb márványszobrot, Zala György alkotását vásárolták meg a palota számára, azonban nem ismert, hogy hol helyezték el, illetve hogy mi lett a sorsa 1945 után.⁶³

A két világháború közötti periódus egyetlen újonnan létrehozott enteriőrje a budai királyi palotában a Szabó László várkapitány felügyelete mellett a barokk épületrész középső szárnyában (a mai D épületben), a trónterem szomszédságában a világítóudvar lefedésével 1929 és 1936 között létrehozott ún. Corvin Mátyás-könyvtárterem volt (nem tévesztendő össze a hauszmanni Hunyadi Mátyás-teremmel a krisztinavárosi szárnyban), amely corvinák őrzési helyként, emellett pedig Mátyás-emlékhelyként is szolgált. Enteriőrje ezzel szemben – valószínűleg a környező palotarészekhez való illeszkedés érdekében – neorokokó stílusú volt. A teremben a kódexeken kívül számos más, Mátyás királlyal kapcsolatos műalkotást is elhelyeztek, így például a közismert, az uralkodót és Beatrix királynét ábrázoló domborműves portrét is.⁶⁴ A magántulajdonban lévő ún. Rabati-albumban, amely elsősorban a palota főkertésze, Grantner István fotóit tartalmazza, a felvételek egyikén – amelyek jól látható a Mátyás- és Beatrix-relief is – Zala Ferenc József-mellszobra is feltűnik az egyik rövidebbik

⁵⁶ Prohászka: *Szoborhistóriák*, 48.

⁵⁷ Vér Eszter Virág közlése.

⁵⁸ A szecessziós kőtalapzatot Maróti Géza tervezte. A sajátos típus itteni megjelenését az indokolhatja, hogy a szabadkai szoborállítás nem hivatalos kezdeményezés volt. A bajai születésű, de Szabadkán felnőtt Telcs saját pátriája számára, mint a 6. honvéd gyalogezred tartalékos hadnagya az ezrede iránti hálából, díjtalanul készítette el a szobrot a város számára, miközben Szabadka már rendelkezett hagyományos ikonográfiájú, hivatalos Erzsébet-emlékkel, Strobl Alajos koronázási ruhás büsztjével. *Erzsébet királyné szobra Szabadkán*. Vasárnapi Ujság, 1901. augusztus 4. 496. Strobl szobrát alig egy évvel korábban, 1900. szeptember 10-én leplezték le. Gajdos: *Szabadka képzőművészete*, 82.; *Erzsébet királyné emléke Szabadkán*. Vasárnapi Ujság, 1900. szeptember 30. 643.

⁵⁹ *Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1901/02-es téli kiállítása*, kát. sz. 22.

⁶⁰ *A Vasárnapi Ujság* a kiállításról tudósítva a szabadkai változat mintájának képét közli. *Vasárnapi Ujság* 48. évf. (1901) 47. sz. november 24. 753.

⁶¹ Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 471.

⁶² A fotót a *Szalón Ujság* közölte 1902-ben, amikor József Ágost főherceg és felesége, Augusztia főhercegné a József főhercegi palota átépítése idejére a királyi várba költözött. *Szalón Ujság*, 1902. december 31. 7. A fotó egy eredeti példánya a Mike Portobello Aukciósház 96. árverésén szerepelt, tévesen József főhercegi palota megjelöléssel.

⁶³ Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 471.

⁶⁴ Rostás: *Egy helyiség helye*, 509.

fal bal szélső fülkéjében. A királyné félalakja szimmetrikus párként, vele szemközt helyezkedett el, ahogy egy a palotát bemutató vezető 1938 körül készült fotója is mutatja.⁶⁵ Mivel a Várkapitányság iratanyaga ezekből az évekből megsemmisült, más forrás pedig nem áll rendelkezésünkre, nem állapítható meg teljes bizonyossággal, miért helyezték el Ferenc József és Erzsébet szobrát az alapvetően Mátyás király kultuszának szentelt teremben. A két büszt a fotók tanúsága szerint Zala 1897-ben a Keleti pályaudvar számára mintázott mellszobor-párjának példánya volt, amelyeket – különösen Erzsébetét a királyné halála után emlékműként – az országban számos helyszínen felállították. Így az is elképzelhető, hogy a könyvtárteremben már a büsztpár másodlagos elhelyezése történt. Talapzatuk tervvariációiként azonosíthatók a Kiscelli Múzeumban őrzött rajzok, amelyeken a posztamenseken az építész a két Zala-szobrot is felvázolta.⁶⁶ A szobrok második világháború utáni sorsa nem ismert.

A Habsburg-terem és Senyei mellszobrainak sorsa 1945 után

A budai királyi palota épületkomplexuma 1949-ben kapott műemléki védeltséget,⁶⁷ ezzel párhuzamosan pedig megindult a középkori vár maradványainak feltárása és az újkori palota helyreállítása. Az utóbbi esetében a 18. századi épületrészek kaptak nagyobb szakmai figyelmet – igaz, ezekben is történtek jelentősebb bontások, így a kápolna felszámolása; a századfordulós, az ekkor még nem kanonizálódott késői historizmus szellemében készült átépítés és bővítés számos eleme azonban – részben szakmai, részben ideológiai, részben ízlésbeli okokból – a bontócsákány áldozatává vált. „... a Budavári Palota újjáépítése során a műemlékek elbontása kiterjedt városszerkezeti, városképi, építészeti, képzőművészeti és az interieur-kultúra terén fennmaradt emlékeinkre egyaránt. Sem az évtizedekkel ezelőtt lefektetett nemzetközi carták alapelvei, sem a magyar műemléki törvények rendelkezései, sem építésztszadalmunk józan mérlegelése nem tudta ezen a területen megfékezni a rombolás szellemét [...] A részrehajlás veszélye nélkül leszögezhetjük, hogy a Budavári Palota újjáépítésének programkialakítói, tervezői, beruházói és kivitelezői műemlékvédelmi téren valahol utat tévesztettek. [...] Mulasztást követett el az Országos Műemléki Felügyelőség is azáltal, hogy az idejében és indokoltan műemlékké nyilvánított épületkomplexust gyakorlatilag nem részesítette kellő védelemben”⁶⁸ – fogalmazta meg kritikáját Czagány István művészettörténész, műemléki szakember már 1967-ben.⁶⁹

A Habsburg-terem a Vár azon részei közé tartozott, amelyek a második világháború ostromát viszonylag épen vészelték át, míg a palota számos más része rendkívül súlyos károkat

⁶⁵ *A királyi palota Budapesten*, 26. A szobrokat a helyiségben más Budapest-témájú kötetek is említik, például Medvey: *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*, 10–11. A szobrok a háborús veszteségek jegyzékében is szerepelnek 254. és 256. számmal. Közli Kókay: *Dokumentumok*, 312.

⁶⁶ BTM KM Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 99-B, 100-B, 101-B, 102-B.

⁶⁷ A Várnegyed rendeltetésének és műemlék jellegének megóvásáról a Népköztársaság Gazdasági Főtanácsának 1130/20/1949 számú határozata rendelkezett. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 58.

⁶⁸ Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 207.

⁶⁹ A szerző Hauszmann életműve feldolgozottságának kérdésére is kitér: „Alapvető hiány keletkezett a Magyar Tudományos Akadémia késedelmeskedéséből, mivel a már régebben elkészült Hauszmann-monográfiát [Ybl Ervin munkáját – megjegyzés tőlem, B. D.] a mai napig sem adta ki. Ezáltal kétségben hagyta Hauszmann életművét és abban a Budavári Palota művészeti értékét illetően mindazokat, akik annak sorsáról dönteni voltak kénytelenek. Csakis így történhetett meg, hogy Hauszmann palotájának számos, meglevő értékes részét lebontották olyanok, akik az Akadémia hivatalos állásfoglalása híján, maguktól nem tudták az említett részek értékét helyesen megállapítani.” Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 207.

szenvedett. Egy 1945-ben készült, alapvetően higgadt tárgyilagosságú kisfilmben (*Vár állott, most kőhalom*; rendező: Bánk László) egy édesapa sétál fel fiával a romos Várba. Eljutnak a palotába is, amely az apa elmondása szerint immár harmadik alkalommal pusztult el. Felidézi az egykori uralkodói rezidencia dicső korszakait, mesél a középkori palotáról, Zsigmond és Mátyás építkezéseiről, a Corvina könyvtárról; az egykori gazdagságot a Hartmann Schedel-féle világkrónika Buda-fametszete és Corvina-oldalak vágóképei idézik meg. Szó esik ezután a török uralomról, a középkori palota pusztulásáról és annak újkori utódjáról: az apa Mária Terézia építkezései kapcsán a bombázások nyomán láthatóvá vált MT-monogramos téglát is mutat. Említi, hogy a palotát a szabadságharc során, amikor „hős honvédjaink visszafoglalták Budát, tűz hamvasztotta el”, és a „meglévő alapokon” Ferenc József építtette ki a rezidencia „végső” formáját, Ybl Miklós és Hauszmann tervei alapján. Megnézik Strobl Alajos Mátyás-kútját, majd belülről is szemügyre veszik a palotát. Felkeresik a kápolnát, elhangzik, hogy itt őrizték a Szent Jobbot, majd a Diplomata lépcsőt, a Corvin-termet mint a corvinák egykori őrzőhelyét, a tróntermet, ahol – mint megtudhatjuk – egykor Haydn vezényelt,⁷⁰ és ahol a király a hódoló országgyűlést fogadta.⁷¹ Eljutnak a névvel említett Habsburg-terembe is, ahol, mint elhangzik, úgyszólván épségben maradtak Lotz Károly freskói, amelyek „talán egyedül őrzik az egész palotában a magyar művészet emlékét”. A freskó témájáról nem esik szó, bár az uralkodópár portrémedalionja jól látszik a kisfilmben. A négy mellszobor a felvételeken nem jelenik meg, bár ekkor még biztosan a teremben álltak. A bálterem megtekintése után („vége a díszebédeknek és a fényes fogadásoknak” – hangzik el) láthatjuk viszont Róna József ugyancsak épen maradt „nagyserű” Savoyai-lovasszobrát. A film végkicsengése optimista: „...szétzúzódott az ország hamis fényével és csillogásával. [...] Az élet erősebb, mint a halál, és belső ragyogással fogja megtölteni a most még romokban heverő egykori, hiú pompát.”

A teremről a Budapest ostroma után készült ma ismert fotók jellemzően még 1945-ben vagy az azt követő néhány évben készültek. A helyiség állapota – azaz főként a törmelék eltakarítása és a mozdítható részek lassú eltűnése – is segít a képek pontosabb periodizációjában. A felvételek közül a korábbiak a szovjet tisztet a terem zongorájánál ábrázoló kép⁷² – háttérben III. Károly büsztjével –, valamint az ismeretlen fényképező,⁷³ illetve a Szöllősy Kálmán⁷⁴ és Kunszt János⁷⁵ által készített, a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzött, 1945-re datált sorozatok. Valamennyin sűrű törmelék réteg borítja a terem padlóját, a helyiség közepén egy falikarcsokor roncsa felszik. A zongora még lábakon áll, a pilaszterekre erősített falikarok nagy része még a helyén van. Az ismeretlen fotós által készített, illetve a szovjet tisztet ábrázoló felvételen III. Károly, Mária Terézia és Erzsébet királyné mellszobra még teljesen ép. Szöllősy és Kunszt fotóin jól látható, hogy III. Károly és Erzsébet szobrát (és valószínűleg az ezeken nem látható másik kettőt is) megrongálták, orruk letört. A két sorozat közül Kunszt fotói lehetnek a későbbiek, ezeken ugyanis az Erzsébet- (és

⁷⁰ Joseph Haydn 1800. március 8-án József nádor születésnapja alkalmából itt vezényelte *Teremtés* című oratóriumát.

⁷¹ A narráció arra utal, hogy Ferenc József és Erzsébet 1896. június 8-án itt fogadta a millenniumi ünnepek részeként az országgyűlés két házának hódolatát. Az eseményről bővebben lásd: Abonyi Árpád: *A mai nap*. Fővárosi Lapok, 1896. június 9. 7–8.

⁷² HM ltsz. 24882. A tiszt egyes források szerint Vaszilij Zakarcsenko író.

⁷³ MNM TF ltsz. 66.2308, 66.2309.

⁷⁴ MNM TF ltsz. 18018, 18078. Szöllősy egyik felvételét Czagány István is közli 1967-es tanulmányában téves, 1960-as datálással. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 206., 220.

⁷⁵ MNM TF ltsz. neg 61174, neg 61272.

valószínűleg a képeken nem látható többi) büszt talapzatát díszítő bronz virágfüzéreket már leszerelték. A Magyar Filmipari Rt.-nek később a Magyar Távíratí Irodához került, 1947-ben készült felvételein⁷⁶ a törmelék egy részét már eltakarították, a lábaitól megfosztott zongora a földön felszik, az elérhető magasságban lévő falikarokat leszerelték. Ezekon a felvételeken is jól látszik, hogy a büsztök arcát szétroncsolták, viszont a mellszobrok jellegzetes elemei, az elől a talapzat homlokoldalára rálógóként kifaragott drapériák III. Károly és Erzsébet szobrán még érintetlenek. (Ferenc József büsztjének mellrészén már az ismeretlen fényképész által 1945-ben készült felvételen is látszik törésfelület; Mária Terézia szobra nem jelenik meg az 1947-es felvételeken, de valószínűleg ekkor még ez is a helyén állt.) Valószínűleg ugyanekkor készült a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Fotótárában őrzött felvétel is, amely dél felől mutatja a termet, így Mária Terézia szobra is látható.⁷⁷ A ma ismert fotók közül ez az egyetlen, amelyen látszik a mennyezet sérülése: az északi fal boltozatindításánál mutatkozik találat okozta hiány a födémbe, körülötte ázás nyomaival.⁷⁸

A Habsburg-terem pusztulásának története elválaszthatatlan a kupola kérdésétől. A palota 1945 utáni (negatív) értékelésének visszatérő fordulata volt, hogy a Hauszmann-féle átépítés és bővítés eredményeképp létrejött épületkomplexumon a kupola csak díszítőelem volt, a belső tere nem volt helyiségként kiképezve, ezenkívül pedig nem is kapcsolódott az épület reprezentatív, első emeleti teremsorához – egészen konkrétan a Habsburg-teremhez. Kritikával illetik a stílusát is, németes-szecessziósként írva le azt, és a korszakban mindkettő kárhozott jelző volt.⁷⁹ A helyreállítási tervekben szinte a kezdetektől fogva új, a hauszmannitól eltérő kupolamegoldással kísérleteztek – bár az első, 1949-es tervváltozat, melynek célja az állami vezetésnek a palotában való elhelyezése volt, a kupolát és a tetőfelépítményeket teljesen elvetette.⁸⁰ Az 1950-es második tervváltozatban – Kotsis Iván korábbi elképzelését alapul véve⁸¹ – a kupola helyére négyzetes felépítmény került, amely az épületnek korábban, a palota 18. századi, egyetemi célra történő átalakításakor a mai D épület dunai homlokzatának középtengelyében elkészült, a nádori időszakban lebontott csillagvizsgáló tornyát idézte volna.⁸² A tervekkel kapcsolatos széles körű ellenkezés, illetve az Építésügyi Minisztérium és a műemléki hatóság 1952-es zártkörű pályázatának tanulságai után ismét kupolás megoldásban gondolkodtak.⁸³

⁷⁶ 1947. február 26-i felvételek: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum. azonosító: MTI-FOTO-757513, MTI-FOTO-FMAFI19471964004, MTI-FOTO-FMAFI19471964005; Rév Miklós 1947. július 24-én készült fotója: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-FMAFI19473240043.

⁷⁷ Meglepő módon a palota háborús veszteségeinek 1945-ös listája 250–253. számmal a Habsburg-terem mellszobrait is említi, noha ezek ekkor – minimális sérülésekkel – biztosan a helyükön álltak. Közli: Kókay: *Dokumentumok*, 311–312.

⁷⁸ MÉM–MDK Fotótár, ltsz. 092.567N.

⁷⁹ Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 344. A késői historizmus, illetve a szecesszió kanonizálódása csak a későbbi évtizedekben következett be.

⁸⁰ „A citadella szomszédságában, a magasabban fekvő lakóvár apró egységének csipkéje alatt egy nyugtalan tetőkonfiguráció helytelen volna. Kísérletet is produkált az ostrom: tetői nélkül ma szebb a várkontúr” – indokolták a Janáky István és Perényi Imre által készített tanulmányterv műleírásában. Idézi: Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 59.

⁸¹ Az építész 1945 augusztusában saját kezdeményezésre publikálta ezzel kapcsolatos elképzelését *Épületek és tervek* című kötetében. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 56–57.

⁸² A második tervváltozatról bővebben lásd: Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 60–64.

⁸³ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 64–65. A titkárság június 10-i határozatát teljes terjedelmében közli: Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 352–353.

Az 1950-es években készült helyreállítási tervek – amelyek a később megvalósultnál még nagyobb változtatásokkal jártak volna – már láthatóan nem számoltak a Habsburg-terem megtartásával. A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1952 áprilisában az építési program módosítását határozta el, és új irányelveket fogalmazott meg a palota helyreállításával kapcsolatban. Ezek egyike volt, hogy a „belső részeket munkahelyiségekké kell átalakítani. Teljesen modern, világos irodaszobákat kell létesíteni oly módon, hogy a régi dísztermek helyére munkahelyiségek kerüljenek.”⁸⁴ Ez változást jelentett a korábbi elképzelésekhez képest, melyek még a belső terek helyreállításával számoltak, amihez Flach János több esetben terveket is készített.⁸⁵ Az 1952. április 30-i MDP titkársági ülésen tárgyalt előterjesztésben szereplő a „kupolacsarnokot nem szükséges kiképezni” szöveg helyére „nem kell kiképezni” került.⁸⁶ A végleges szöveg így szól: „A kupolacsarnokot nem kell kiképezni, hanem a kupola alatti teret is munkatermek létesítésére kell hasznosítani.”⁸⁷

Az 1953-ban elfogadott, Janáky–Pámándi–Flach-féle 4. tervváltozat hátrébb tolta volna a kupolát a dunai homlokzattól, a C épületszárny első emeletén pedig reprezentatív fogadótereket valósított volna meg. Az épület ezen elképzelés szerint felszámolt belső udvarának középtengelyében alakított volna ki a klasszicizáló szocreál szellemében elképzelt, három szint belmagasságú, kazettás félgömbkupolával fedett csarnokot, amelyet opeionnal nyitott volna meg a külső kupola tamburjában kialakított tér felé. Így egy a barokk és a későbbi korszakok kettős héjú kupoláihoz hasonló megoldással (ilyen a budapesti Parlament és a Szent István-bazilika kupolája is) tett volna eleget a főemelet és a kupolater összekapcsolása igényének oly módon, hogy vizuálisan a tambur tényleges terét is bevonja a kompozícióba, és ez utóbbit belül is reprezentatívan alakítja ki. A kupola új elhelyezésével párhuzamosan a C épület belső elrendezése is változott volna, a terv az egykori keleti traktusban, a Habsburg-terem helyén is új, klasszicizáló enteriőröket jelez, egy a kupolacsarnokkal összefüggő kelet–nyugati irányú térsor részeként.

A következő években a helyreállítás kérdése háttérbe szorult, az elfogadott tervet pedig 1955-ben a Építészeti Tanács bírálóbizottsága is kritikával illette, különösen a hátrahúzott kupolának az ortogonális nézettől eltérő egyéb nézetekből – így az előtte húzódo teraszról, a Clark Ádám, illetve a Molotov (ma Vigadó) térről – való kedvezőtlen feltárlását, és a Hauszmann-féle állapot felé közelítette ismét a helyreállítás célját. Az Építészeti Tanácsot a Minisztertanács 1955 szeptemberében megszüntette. Ezt követően decemberben Szijártó Lajos építésügyi miniszter és Trautmann Rezső, az Országos Építésügyi Hivatal elnöke a negyedik tervváltozat kormány szintű jóváhagyását javasolta – erre azonban már nem került sor.⁸⁸

Az újjáépítés 1957-ben kapott új lendületet, és ekkor alakult ki az a – korábban egyszer már elvetett – elképzelés is, hogy a palotát nagyobb részt kulturális, kisebb részt kormányzati célokra hasznosítsák. Janáky István ennek megfelelően dolgozta ki az ötödik tervváltozatot, amely szerint a C épületbe az Elnöki Tanács és a Minisztertanács fogadóterei és irodái kerültek volna. Az előző tervben hátrahúzott, klasszicizáló kupola a hauszmanni előd helyén épült

⁸⁴ Idézi Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 65.

⁸⁵ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 65.

⁸⁶ *Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. április 30.-án d.u. 5 órakor megtartott üléséről*. MNL OL M-KS 276-54. 2.

⁸⁷ Közli: Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 352. A határozat elvetette a sivár, kaszárnyaszerű homlokzati megoldásokat és a lapostetőt, és mind ezek, mind a kupola esetében felvetette, hogy ha nem találnak jobb megoldást, akkor az eredeti hauszmanni külső architektúra helyreállítása is elképzelhető – a „szecessziós” díszítések nélkül.

⁸⁸ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 67–69.

volna újjá. Végül mégsem ez az 1958 végén jóváhagyott változat valósult meg, a következő évben ugyanis a teljes épületkomplexum kulturális célú hasznosításáról döntöttek, amelynek terveit már a Janákyt váltó új főépítész, Hidasi Lajos dolgozta ki. A végül megvalósult elképzelés szerint a B – C – D szárnyakban a Magyar Nemzeti Galéria új otthonát alakították ki.⁸⁹

Úgy tűnik azonban, hogy a terem bontása 1958 elején még nem volt teljes mértékben eldöntött. Az 1945-ös kisfilmnek a freskó készítőjét annak témája elé helyező szelleme lát-szott érvényesülni az Országos Műemléki Felügyelőség és a 43. sz. Építőipari Vállalat közötti levélváltásban, amelyben 1958 februárjában az év során elvégzendő munkákról egyeztettek. Ezek között első helyen szerepel a „Diplomata-lépcső boltzata és föléje, valamint a *Lotz terem* [kiemelés tőlem – B. D.] fölé ideiglenes tető készítése”.⁹⁰ A cél minden bizonnyal a freskó védelme volt a további ázástól.⁹¹ Az 1961 márciusában és áprilisában az Országos Műemléki Felügyelőség által elfogadott kiviteli terveken a meglévőként ábrázolt Habsburg-terem – és a C épület további enteriőrjei, így a kápolna is – azonban már a bontható részeket jelző citromsárga színkóddal van jelölve.⁹² A C épületszárny újjáépítését megelőző, építési engedélynek minősülő bontási határozatát a Fővárosi Tanács VB VIII. Városrendezési és Építészeti Osztálya 1962. január 15-én adta ki.⁹³ Az épületszárny végleges helyreállításakor az alaprajzi elrendezést is radikálisan átalakították. A Nemzeti Galéria főlépcsőháza az egykori udvar helyére került, úgy, hogy a keleti traktusban kialakított új földszinti előtér, illetve az első és második emeleti kiállítócsarnokok egységes, összefüggő térsort alkotnak vele. A monumentális lépcső végcélja a harmadik emeleten az új, klassziczáló kupola alatt kialakított terem lett. Az első emeleti kiállítóterek építésekor a homlokzati főfal kivételével a Habsburg-terem határolófalait is felszámolták. A dunai homlokzat portikusza ugyan megmaradt, a Habsburg-lépcsőt viszont elbontották, így megszűnt a tér kertkapcsolata is. A timpanonból eltávolították Senyei szoborcsoportját; az attika középtengelyében a korábbi koronás országcímert 1964 áprilisában⁹⁴ a Magyar Népköztársaság címerének domborműve váltotta fel, amely elkészültekor a legnagyobb ilyen jellegű ábrázolásnak számított.⁹⁵

A Habsburg-termet díszítő mellszobrok közül három szerencsésen túlélte a bontásokat, bár az 1945-ös, illetve 1947-es, korábban már bemutatott felvételeket megvizsgálva jól

⁸⁹ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 70–72.

⁹⁰ Az Országos Műemléki Felügyelőség levele a 43. sz. Építőipari Vállalatnak, 1958. február 26. BFL XV.17.f.354.c 65.c tét. 31.dob.

⁹¹ A palotát díszítő műalkotások megóvása, illetve megmentése meglehetősen ötletszerűnek tűnik a helyreállítás 1950-es évekbeli történetében. A feltehetően 1951-es fotók tanúsága szerint leválasztáshoz készítették elő Deák Ébner Lajosnak a krisztinavárosi szárny lépcsőházát díszítő, ekkor Lotz alkotásainak vélt falképeit. Vö. Czagány: *A Budavári Palota*, 100. Czagány István azonban 1967-ben már mint a bontásnak áldozatul esett alkotásokat említi őket. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 100. Az ugyanitt elhelyezett, Strobl Alajos-féle, sérült Iustitiát „a kivitelező vállalat »elszállítási nehézségek« miatt a helyszínen feldarabolta”. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 217. lj. 49.

⁹² Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ, Tervtár.

⁹³ Bontási határozat. BFL XV.17.e. 306.a 156. tét. 57. dob. A MTI fotóinak tanúsága szerint a kupola-dob bontására már az előző év nyarán sor került.

⁹⁴ A sajtó 1963 augusztusában arról tudósított, hogy először a címer gipszöntvényét helyezik fel, ezt követi majd a végleges, kőből készült változat. *Elkészült a Budavári Palota kupolája. Az év végéig lekerül az állvány a dunai homlokzatról*. Népszabadság, 1963. augusztus 10. 4. Az MTI fotóiportere, Mikó László 1964. április 23-án készített fényképeket a már elhelyezett címeren az utolsó simításokat végző kőfaragókról. MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-846967, MTI-FOTO-846966.

⁹⁵ *Hírek* rovat. Népszabadság, 1964. május 16. 10.

látható, hogy a róluk az 1960-as és 1970-es években készült fotókon látható további komoly sérülések már a palota helyreállítása idején keletkeztek.

A palota rekonstrukciója idejére a Szent György téren felvonulási területet, kültéri kőfaragóműhelyt és „szobortemetőt” alakítottak ki. Itt faragták újra a palota homlokzati díszzeit, de más műemlék épületekhez, például Károlyi Alajosnak a Nemzeti Múzeum mögött felépült palotájához (Ybl Miklós, 1863–1879) is itt gyártották le az előregedett épületplasztikák cseréit.⁹⁶

Czagány István, aki 1950-től 1970-ig műemléki kutatásvezetőként dolgozott a Budavári Palota rekonstrukciós munkálatainál, előbb a Tudományos és Műemléki Szakosztály tagjaként, majd a Középülettervező Vállalat munkatársaként,⁹⁷ 1966-ban pedig máig alapvető monográfiát is közreadott a palotáról és a Szent György tér további jelentős épületeiről,⁹⁸ 1967-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben tette közzé *Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári Palota újjáépítésénél* című, korábban már idézett, hosszabb tanulmányát.⁹⁹ Ebben figyelmet érdemlő módon – különösképp amiatt, hogy állami beruházásról volt szó – a korszakban szokatlanul kritikus hangot ütött meg, és számos szakmailag vitatható megoldást, illetve anomáliát tárt az olvasók elé. Írásában kitér a Habsburg-terem bontására és szobrainak sorsára is.

Beszámolója szerint III. Károly büszkje 1963-ban legalább fél évig a Színház utca kövezetére kidobva hevert. A művészettörténész levélben kérte Bertalan Vilmost, a Történeti Múzeum igazgatóját a szobor múzeumba szállítására. Ő azonban nem volt hajlandó ezzel foglalkozni. A négy szobor közül három még 1966-ban is ugyanazon a helyen feküdt. Czagány szerint III. Károly szobrát végül a Beruházó Vállalat közbenjárására beszállították a Múzeumba. A másik két szobor továbbra is ugyanott maradt, 1967-ben melléjük állították Vastagh György sérült *Lófékezőjét* is.¹⁰⁰

Egy fotó tanúsága szerint egy évvel később Mária Terézia és Erzsébet márvány mellszobra még mindig a szabad ég alatt pusztult. Az Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek elején, nyilvánvalóan az intézmény megbízásából, rendszeresen dokumentálta egy-egy budapesti terület köztéri szobrait, emléktábláit és muráliáit. Felvételei negatívjaihoz, amelyek kutatásaim során kerültek elő a jogutód Budapest Galéria egy tévesen duplumokat tartalmazónak hitt szekrényéből, részletes, a fotók témáját és a készítés idejét is tartalmazó, kézzel írt listákat is mellékelte.

Az egyik, 1968 júniusában felhasznált negatívtekercs többek között a Budavári Palota környékének szoboremlékeit örökítette meg. Néhány kockán a Szent György tér részletét látjuk, hátul nyerstégla homlokzatos földszintes barakképülettel, jobbról a Sándor-palota ekkor még csak vakolatlanul álló, rekonstruált nyugati homlokzatával. Az előtérben oszloptörzsek és faragott köelemek töredékei között eredetileg a királyi palotában állt szobrok sorakoznak:

⁹⁶ Bara István 1968. október 17-én készült fotósorozatának képein jól felismerhető restaurálás, illetve újrafaragás közben a királyi palota oroszlános kapuja attikáján elhelyezett magyar középcímer, valamint a Károlyi-palota homlokzati loggiájának ívháromszögeit díszítő puttók. MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-1942928.

⁹⁷ Pályaképére lásd Horler Miklós búcsúztatóját, amely Czagány temetésén hanzott el: Horler: *Czagány István 1926–1988*, i. m.

⁹⁸ Czagány: *A Budavári Palota*, i. m.

⁹⁹ Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, i. m.

¹⁰⁰ Czagány: *A Budavári Palota*, 217. 41. lj. Ifj. Vastagh György alkotása Czagánynál és a modern szak- és ismeretterjesztő irodalomban *Lófézőként* vagy *Lófékező csikósként* szerepel, a szoborállítás idejének sajtójában, illetve a Királyi Vár Építési Bizottság iratanyagában következetesen *Lovát elővezető csikósként* említik.

balról Jankovits Gyula *Libatolvajának*¹⁰¹ szinte felismerhetetlen csonkja, jobb karján „LIBA-TOLVAJ LUDAS MATYI” felirattal, mellette hátukra fektetve Mária Terézia és Erzsébet mellszobra a Habsburg-teremből. Kovács Ernőnek a negatív dobozába behajtogatott autográf listája szerint „Jankovich [sic!] Gy: Libatolvaj / Senyei K: Mária Terézia és Erzsébet kir.-né szobrok a Budai Várpalota területén”.

Kiss Károly a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkében az ebben az évben előbukkant budavári gótikus szoborlelet példaszerű feltárását és restaurálását állítja szembe Senyei büsztjeinek sorsával. A cikk írója kritikával illeti az újkori palota enteriőrjeinek elpusztítását, ezek között említve a Habsburg-termet is, „amely a rosszul értelmezett napi politizálás nevében ugyancsak eltűnt – e teremmel együtt Lotz Károly alkotásai is elpusztultak”.¹⁰² A szerző elismerően szól Senyei itt elhelyezett mellszobrainak magas művészi színvonaláról, és – hangsúlyozva, hogy nincsen benne semmilyen Habsburg-nosztalgia – a történelmi múlt megváltoztatásának szándékát látja és kárhóztatja a szobroknak a palotából való kidobása mögött. „Néhány hónapja három szobor – Mária Terézia, III. Károly és Erzsébet carrarai márványból faragott mása – még ott szomorkodott a Sándor-palota előtti felvonulási területen, rozsdálló vasak közepette a szemében” – írja, bár a szobrok számában valószínűleg téved, hiszen nemcsak Czagány tanulmánya mond neki ellent, hanem Kovács Ernő felvétele és listája is. Szerencsére cikkének konklúziója is tévesnek bizonyul: „A Sándor-palota elé, a szemétdombra vetett műalkotások már nem érthették meg, hogy valakinek eszébe jusson: mégis jobb sorsra volnának érdemesek, s meg kellene óvni őket az elmúlástól. Ma már nincsenek meg ezek a szobrok. Nincs már mit elvinni a szemétdombról. A szobrokat elvitte más, vagy mások. Hogy ki, vagy kicsodák? Nem tudni. Am azt igen, hogy kiváló műalkotások voltak, s azt is, hogy a carrarai márvány manapság ritka jelenés. Jó pénzt adnak érte a sírkőfaragók.” A mellszobrok ezzel szemben – pontosan nem ismert módon – a Kiscelli Múzeum külső szoborraktárába kerültek. Egy a Budapest Galériában őrzött, ismeretlen időpontban készült felvétel – a környezet alapján – már itt ábrázolja az Erzsébet-büszttöt.¹⁰³ Innen szállították át őket is 1979 decemberében társaikkal együtt egy süllyadási raktárba.¹⁰⁴ A szobrok megérkezését és elhelyezését Ruska Judit felvételei örökítették meg.¹⁰⁵

III. Károly és Mária Terézia büszttjét végül az 1990-es évek második felében restaurálták, egy ideig a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban voltak láthatók, jelenleg ismét a budai királyi palotában, a Budapesti Történelmi Múzeum Vármúzeumának kiállításán tekinthetők meg.¹⁰⁶

¹⁰¹ A Múcsarnok 1891-es Téli Tárlatán bemutatott, gipszből készült alkotást Ybl Lajos várkapitány javaslatára vásárolták meg a királyi palota számára, majd Carrarában márványból kifaragatták. Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 470. A II. világháborúban súlyosan megsérült szobrot a Magyar Képzőművészeti Egyetem végzős restaurátor szakos hallgatója, Agárdi Fanni állította helyre, és 2016-tól a Budapesti Történelmi Múzeum állandó kiállításán látható.

¹⁰² Kiss Károly: *SZOBROK és szobrok*. Népszava, 1974. június 7. 5.

¹⁰³ BTM BPG KMAO, ltsz. nélkül.

¹⁰⁴ A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság átvételi elismervénye, 1979. december 22. BTM BPG KMAO Irrattár.

¹⁰⁵ Többek közt: Senyei: Erzsébet királyné: BTM BPG KMAO, ltsz. 80.62.1., 80.24.1.; Zala: Erzsébet királyné: BTM BPG KMAO, ltsz. 80.27.1–3. Senyei: Mária Terézia: BTM BPG KMAO, ltsz. 80.21.1.; Strobl: Erzsébet királyné (Jánoshegyi kilátó): BTM BPG KMAO, ltsz. 80.21.1.

¹⁰⁶ Varga Kálmán, a gödöllői kastély miniszteri biztosa 1994-ben kezdeményezte, hogy a mellszobrokat a közeljövőben múzeumként megnyíló kastély számára restaurálják. A Budapest Galéria (illetve tulajdonosként a Fővárosi Önkormányzat) 1995-ben öt évre letétként átadta azokat a Gödöllői Királyi

Senyei szobrának újraállítási kísérlete Szarvason (1984–1987)

Szarvas Város Barátainak Köre azután, hogy kezdeményezte, hogy Eötvös Loránd és Jedlik Ányos büsztjét (Zsákodi Csiszér János, illetve Nemes Ósz György 1952-es, egykor a Városliget művészétánya számára készült, majd 1966-ban lebontott alkotásait)¹⁰⁷ felállíthassák településükön, és később egy alkalmas Erzsébet királyné-szobor után is tájékozódni kezdett Farkasinszky Lajosnál, a Fővárosi Tanács elnökhelyettesénél. Zsigmond Attila, a Budapest Galéria vezetője, egyben a fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság főigazgatója 1984 áprilisában ugyanis arról tájékoztatta Koszti Pált, a szarvasi Városi Tanács Művelődési Osztályának osztályvezetőjét, egyben a Baráti Kör titkárát, hogy eljutott hozzá a kérés, és van egy Erzsébet királynét ábrázoló sérült, restaurálásra szoruló márvány mellszobruk (azaz Senyei alkotása), amelyet nem szándékoznak a fővárosban felállítani, így tartós letétként átadható Szarvas számára. A főigazgató arról is tájékoztattott, hogy az alkotás a Galéria süllysápi telepén megtekinthető.¹⁰⁸

A szoborállítás helyszíne a település egykori Erzsébet-ligete lett volna, amelyet az előző századfordulón a királyné emlékére alakítottak ki. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter ugyanis 1898. november 19-én (Erzsébet-napon), két hónappal a királyné halála után körlevelet intézett az ország lakosságához. Ebben arra buzdított mindenkit, hogy a természetszerető uralkodóné emlékét emlékfák, ligetek, erdők létesítésével örökítsék meg. A minisztériumhoz tartozó intézményeket pedig rendeletben szólította fel a fásítási programban való közreműködése. 1899-ben a felhívásra telepített emlékfák száma becslések szerint a hárommilliót is meghaladta. A mozgalom sikerét az is magyarázza, hogy a minisztérium ingyenesen bocsátotta az igénylő települések rendelkezésére a facsemetéket, így a királyné emlékének megőrzése az adott település fásítási programjaihoz is hozzájárulást nyújtott.¹⁰⁹ Szarvason a Kőrös-szabályozást követően parkosított Népkertet neveztek át Erzsébet-ligetté.¹¹⁰ A kez-

---

Kastély Múzeumnak, ezt 2001-ben újabb öt évre meghosszabbították. A büsztök helyreállítását 1996-tól Szomolányi Péter végezte. Végül statikai okokból mégsem tudták a tervezett helyre felállítani őket. Egy ideig a kastély történetét bemutató tárlaton voltak láthatók, majd 2002-ben a Budapesti Történeti Múzeum kezdeményezésére az intézmény leltári állományába (I.sz. 2002.15 és 2002.16.), illetve ún. Barokk udvarára (a múzeumnak otthont adó III. Károly-kori palotaszárny néhány évvel korábban lefedett belső udvarára) kerültek, ahol jelenleg is megtekinthetők. A szobrok történetének feltárásában a Budapest Galéria irattári anyaga mellett Faludi Ildikónak és Kovács Éva Mariannának (Gödöllői Királyi Kastély Múzeum), valamint Köblös Péternek (Budapesti Történeti Múzeum) tartozom köszönettel. A mellszobrok restaurátori dokumentációja: GKK Adattár, gysz. 1933.

¹⁰⁷ Rajna György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*, 451/8767.

¹⁰⁸ Zsigmond Attila, a Budapest Galéria főigazgatójának levele Koszti Pálnak, a Szarvas Városi Tanács VB Művelődési Osztálya osztályvezetőjének, 1984. április 6. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 315/1/84. A látogatásról a Baráti Kör honlapjának évfordulós visszatekintése így emlékezik: „A főigazgató kíséretében dr. Körösfalvi Pál elnökkel látogatást tettünk a süllysápi »szobortemetőben« (zárt raktárpépület), ahol azokat a szobrokat őrzik, amelyek a II. világháború előtt közterületeken álltak, viszont 1945. után nem illettek a szocialista kultúrpolitikába. Itt láttuk pl. Gombós felrobbantott szobrát is. Több szoborból válogathattunk. Főleg olyanokat kerestünk, amelyek viszonylag ép állapotban voltak. Így találtunk rá Eötvös Loránd és Jedlik Ányos szobrára, valamint Erzsébet királyné mellszobrára. Ez utóbbi szobor kissé megrongált állapotban volt, csak restaurálás után lehetett volna felállítani. A szobrot mégis igényeltük, meg is kaptuk.” Az 1983–1984-es évek eseményei. <http://szarvasibaratikor.hu/a-barati-kor/az-első-25-ev/6/> (Letöltés: 2024. január 30.)

¹⁰⁹ Az Erzsébet-ligetekről bővebben lásd: Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 46–56.

¹¹⁰ „Szarvas község elöljárósága a piac téren 70 drb ákáczfát ültetett s azonkívül a 2 év óta fennálló 30 hold területű népkertjét, mely terjedelménél és nagy gondozásra valló szépségénél fogva az alföld

deményezés nyomán kialakított parkokban gyakran helyezték el a királyné szobrát – Szarvason erre akkor nem került sor.

A mellszobor restaurálására a megbízást 1984 nyarán id. Madarassy Walter szobrászművész kapta, miután a Képző- és iparművészeti Lektorátus nem emelt ez ellen kifogást.¹¹¹ A helyreállítás költségét a Lektorátus 1985. október 30-án kelt állásfoglalása szerint az igénybejelentőnek kellett állnia.¹¹²

Ezalatt elkészült a Jedlik- és az Eötvös-szobor restaurálása Szarvas számára, a szobrász által megállapított 30 100 forintos költséget a Lektorátus elfogadta, és felhívta a szarvasi Városi Tanácsot az összeg megfizetésére.¹¹³

Id. Madarassy Walter 1987. június 10-én kelt részletes költségelszámolásában 176 650 forintban állapította meg az Erzsébet-szobor restaurálását. Felhívta a figyelmet arra, hogy hazánk csapadékos időjárása miatt nem célszerű a carrarai márványszobrot szabadterén felállítani, így ahhoz fa védőépületet is tervezett, amely rossz idő esetén pihenőhelyül is szolgálhatott volna a kirándulók számára. Olcsóbb alternatívaként javasolta a szobor bronzba öntését, amely nemcsak a költséges védőépület létesítését tette volna szükségtelenné, de az esetleges rongálókkal szemben is jobban védhette volna az alkotást.¹¹⁴ Az előbbi javaslatot a Lektorátus is magáévá tette, ugyanis a restaurálás bírálatakor, amelyre a Budapest Galéria és a szarvasi Városi Tanács Művelődési Osztályának képviselői részvételével került sor, Szakértő Bizottságuk javaslata és a Budapest Galéria 1987. július 13-i levelében foglaltak alapján kikötötték, hogy a védőépület elkészültéig a szobrot csak belső térben lehet elhelyezni, lehetőleg úgy, hogy azt a város közönsége is megtekinthesse. Mivel a restaurálást magas művészi színvonalúnak ítélték, a szobrász által kért díj 200 000 forintra emelését javasolták a kiemelkedően igényes munka elismeréseként.¹¹⁵

Madarassy 1987. november 29-én azzal kereste meg levélben a Budapest Galériát, hogy annak ellenére, hogy Erzsébet mellszobrát közel két esztendei gondos munkával restaurálta, azt a Lektorátus zsúrije június 26-án átvette (bár erről a szabadságlások miatt csak július 24-én postáztak értesítést), a büszk azóta is, mintegy öt hónapja a műtermében áll, és a honoráriumát sem kapta meg, így azonnali intézkedést sürgetett.¹¹⁶

A szobor elszállítása elmaradásának hátterében az állt, hogy a szarvasi Városi Tanács már augusztus 23-án értesítette a Budapest Galériát arról – azonban erről nem tájékoztatták a szobrászt –, hogy „a tanácsi költségvetés jelentős mértékű központi elvonása miatt” nem tud megfelelni a Lektorátus által szabott feltételnek, hogy védőépületet építsenek vagy bronzba öntsék a büszköt, és a restaurálás költségét sem tudják kifizetni. Így lemondtak a szoborról.

egyik legszebb sétánya, *Erzsébet királyné ligete*-nek nevezte el” – számolt be a Földművelési Minisztérium által kiadott kötet. *Erzsébet királyné emlékfái*, 44.

¹¹¹ Erről a szarvasi Városi Tanács tájékoztatta a Budapest Galériát, az Erzsébet királyné-szobor restaurálást jelölte meg a legsürgősebb feladatként. Koszti Pál levele Zsigmond Attilának, 1984. augusztus 21. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 2643–2/1984.

¹¹² A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: MEB 182/85 1985. október 28.

¹¹³ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1985. december 3. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Rest./39/1985.

¹¹⁴ Id. Madarassy Walter költségvetése, 1987. június 10. BTM BPG KMAO Irattár.

¹¹⁵ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1987. július 24. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Rest./29/87.

¹¹⁶ Id. Madarassy Walter levele, 1987. november 29. BTM BPG KMAO Irattár. Az ezen, illetve mellékletein olvasható utólagos feljegyzés tanúsága szerint a szobrász kérését „egy rendkívül udvarias elnézést kérő” levél kíséretében azonnal teljesítették.

Jelezték, hogy ha anyagi helyzetük később lehetővé teszi, élni szeretnének majd a bronzba öntés lehetőségével. A levél végén megjegyezték, hogy a korábban helyreállított és felállított Jedlik Ányos- és Eötvös Loránd-mellszobor „szép színfoltja az Erzsébet ligetnek”.¹¹⁷ Erzsébet-szobrot azóta sem állítottak az azóta ismét Erzsébet-liget nevet viselő parkban. A szarvasi önkormányzat 2023 májusában közadakozást indított a királyné szobrának felállítására.¹¹⁸

Senyei restaurált szobra végül az intézmény centenáriuma alkalmából a budapesti Országos Korányi Pulmonológiai Intézetbe került korábbi Erzsébet-szobruk pótlására.¹¹⁹ Az intézményt Erzsébet Királyné Szanatórium néven eredetileg báró Korányi Frigyes alapította. Az építkezés a főváros által adományozott telken 1900 szeptemberében indult, és 1902-ben már betegeket is fogadtak.¹²⁰ Ahogy azt Szatmári Gizella művészettörténész feltárta, először 1902-ben Strobl Alajos adományaként került az intézménybe a királynét ábrázoló mellszobor, amelyet 1902-ben helyeztek át a főbejárattól nyíló hallba, s az a Tanácsköztársaság idején semmisült meg. A szobor pótlására 1927-ben kerülhetett sor, amikor özv. Győry Lászlóné gipsz Erzsébet-plasztikát adományozott az intézménynek, és hamarosan annak kőbe faragására és – a képeslapok tanúsága szerint – felállítására is sor kerülhetett. A sanatóriumot 1948-ban államosították, ekkortól Állami Korányi Tüdőgyógyintézet néven működött. A fiatal uralkodónét ábrázoló, koronázási ruhás félalakos szobrot eredeti helyéről eltávolították, de csak raktárba került: visszaemlékezők szerint 1958-ig a kórház pincéjében kapott helyet.¹²¹ 1964-ben már az Iparművészeti Múzeum raktárában őrizték, és a Mátyás-templom műkincseit bemutató tárlatra kérte kölcsön Tóth János plébános a múzeummal egy épületben működő Iparművészeti Főiskolától.¹²² Az alkotás ezt követően került a Mátyás-templomba, ahol jelenleg is őrzik.¹²³ Az alkotást ekkor még Strobl Alajos munkájának tartották;

¹¹⁷ A Szarvas Városi Tanács VB Művelődési Osztálya osztályvezetője, Koszti Pál levele Zsigmond Attilának, a Budapest Galéria főigazgatójának, 1987. augusztus 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyirat-szám: 191–5/1987. A *Szarvas és vidéke* hetilap 1986. december 16-án számolt be a Szarvas Város Barátainak Köre évi közgyűléséről, ahol Koszti Pál mint köri titkár ismertette a szobor megszerzésének lehetőségét a város számára. Úgy vélték, a szoborállítás a védőépület létesítésével együtt meg fogja haladni a 100 000 forintot, míg a Baráti Kör 30 000–40 000 forintot tudott volna áldozni erre a célra. A szoborállítás komoly viták környezetébe került: az október 11-i közgyűlésen Körösfalvi Pál köri elnök, ekkor Megyei Tanács végrehajtó bizottsági tag beszámolója szerint a szoborállítás tervét elvi szempontból elfogadták, bár elhangzott, hogy az súlyos anyagi terhet róna a városra. „Misik Lajos felvetette, hogy ő látta a szobrot, és véleménye szerint ronda, nem ér meg ennyi pénzt.” <http://szarvasibaratikor.hu/a-barati-kor/az-első-25-ev/6/> (Letöltés: 2024. január 30.)

¹¹⁸ <https://www.szarvas.hu/index.php/hirek/kiemelt-hirek/571-felhivas-erzsebet-kiralynye-szobranak-elkeszítése-tamogatasara> (Letöltés: 2024. január 30.) A tervek egyike, amelyek közül a város lakosai választhatják ki a nekik jobban tetszőt, Róna József gödöllői, a másik Mayer Ede és Szécsi Antal egykor a budapesti Műgyemtem könyvtárában állt szobrának másolata.

¹¹⁹ A tartós letétbe adásról a Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztályának irattára nem őriz dokumentumokat.

¹²⁰ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707.

¹²¹ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707–708.

¹²² Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707–708.

¹²³ A *Budapest* folyóirat 1970-ben közölt egy olvasói levelet, melyben annak szerzője arról írt, hogy a júniusi számot olvasva megfektette a gyomrát a sok Habsburg. A levélíró Dr. Seenger Ervinnek a Jánoshegyi kilátót bemutató cikkét kritizálva megjegyezte azt is, hogy Strobl egykor ott állt Erzsébet-mellszoborra valójában nem tűnt el, hanem „ma is látható a Mátyás-templom pincemúzeumában. Úgy vélem, ennyi nyilvánosság elég is számára”. A szerkesztő postája rovat. Budapest, 8. évf. (1970)

a művész fia, Stróbl Mihály azonban a főplébániának írt 1968-as levelében ellenvéleményének adott hangot. Ezután magas kvalitása alapján Zala György művének vélték,¹²⁴ így szerepelt a legutóbbi évekig a templom kiállításán.

Szatmári figyelmét az Erzsébet-szobrokat kutató Németh Andrásné Farkas Gabriella nyírádi helytörténész és gyűjtő hívta fel arra, hogy korabeli fotók tanúsága szerint az alkotással megegyező megjelenésű Erzsébet-szobrot avattak 1916-ban egy trieszti iskola udvarán. Szatmári ezért 2015-ben hipotetikusan a trieszti és pulai Erzsébet-émlékmű alkotóját, Franz Seifertet vetette fel a Mátyás-templom szobrával kapcsolatban is.¹²⁵ Az avatás idejének trieszti sajtóját áttanulmányozva sikerült végül azonosítanom az alkotó kilétét, akit a *L'Osservatore Triestino* című olasz nyelvű napilap Giovanni Rendićként említ,¹²⁶ és nyilvánvalóan azonos a verseci, eltérő ikonográfiájú Erzsébet-büszttöt is készítő horvát szobrásszal, Ivan Rendićsel. A szobrot Rendić mindenestre legalább másfél évtizeddel korábban mintázhatta, egy az *Uj Idők*ben közölt 1901-es fotó tanúsága szerint ugyanis az alkotó azt a megjelenés évében a budapesti Műcsarnok Téli Tárlatán mutatta be.¹²⁷

Rendić szobra jelenlegi elhelyezésével a Mátyás-templom múzeumában alapvetően műtárgyként jelenik meg, de az épületben lezajlott 1867-es koronázást megidézve – hasonlóan Lotz koronázási freskójához – a megemlékezés aktusára is lehetőséget biztosít. Senyei szobra ezzel szemben jelenleg elsődlegesen kommemoratív funkciót tölt be a Korányi Intézet folyosóján, a kórház egykori elnevezésére és létrejöttének körülményeire emlékeztetve. Egyelőre nyitott kérdés, hogy Senyei büszttje is megindul-e a muzeologizáció útján, vagy a királyi palota folyamatban lévő rekonstrukciója részeként az eredeti helyén újraalkotni tervezett térben az ismét virágzó (bár a 20. század második felében jelentősen átformálódott) Erzsébet-kultuszban tölt majd be az eredetihez hasonló funkciót.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II.3.a A közigazgatás felsőbb szervei. Királyi Várépítési Bizottság. Ülésjegyzőkönyvek

II.3.b A közigazgatás felsőbb szervei. Királyi Várépítési Bizottság. Általános iratok

XV.17.e. 306.a Gyűjtemények. Tervtár. Budapest Főváros Tanácsa tervei. Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei és iratai. Dobozban tárolt tervek és iratok

XV.17.f.354.c Gyűjtemények. Tervtár. Építések, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Középiletépítő Vállalat iratai és tervei. Kiviteli tervek

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Galéria, Köztéri Alkotások Osztálya (BTM BPG KMAO)

Gödöllői Királyi Kastély Múzeum (GKK) Adattár

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

---

9. sz. 46. Ez azonban nyilvánvaló tévedés, hiszen a kilátó mellszobrát ekkor a Kiscelli Múzeum raktárában őrizték.

¹²⁴ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 708.

¹²⁵ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 708–709.

¹²⁶ *Il monumento alla Imperatrice Elisabetta nella civica Scuola omonima*. *L'Osservatore Triestino*, 1916. június 11. 1–2.

¹²⁷ *Uj Idők*, 1901. december 1. 485., 496.

K 518 Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Államfői hivatali levéltár. Várépítési Bizottság Műszaki Hivatala

M-KS 276-54. Az 1945 utáni munkáspártok és szakszervezetek iratai. A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Szervei. Titkárság.

Múzeumi tárgyak

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Budapest (BTM KM)

Iparművészeti Múzeum, Budapest (IMM)

Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (SZM – MNG)

Nyomtatott források

Benedek Elek: *Erzsébet királyné élete*. In: Gábel Gyula (szerk.): Erzsébet királyné emlékének. Hódolat Magyarországnagy királynéjának. Budapest, 1905. 132–135.

Czagány István: *Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári palota újjáépítésénél*. Művészettörténeti Értesítő, 16. évf. (1967) 3. sz. 177–221.

Hauszmann Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Budapest: Pátria, 1897.

Hauszmann Alajos: *A királyi vár belső kiképzése és iparművészi felszerelése*. Magyar Iparművészet, 6. évf. (1903) 4. sz. 161–196.

Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest: Hornyánszky Viktor, [1912].

A királyi palota Budapesten. Budapest, 1938.

Kókay György: *Dokumentumok. A volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 293–342.

Medvey Lajos: *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*. Budapest: Mérnökök Nyomdája, 1939.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1901/02-es téli kiállítása. Budapest, 1901.

Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest: Stephaneum, 1907.

Vitéz Mátyás: *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai*. In: Haszler Károly (szerk.): *A budapesti IX. kerületi M. Kir. Állami Fáy András Reálgymnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről*. Budapest: Fáy András Reálgymnázium, 1928. 3–8.

Budapest, 1970.

Budapesti Napló, 1900.

Fővárosi Lapok, 1890, 1896.

Magyar Nemzet, 1944.

Népszabadság, 1963, 1964.

Népszava, 1974.

L'Osservatore Triestino, 1916.

Pesti Napló, 1903., 1904, 1906.

Szalón Ujság, 1902.

Uj Idők, 1901.

Vasárnapi Ujság, 1897, 1899, 1900, 1901, 1903, 1907.

Szakirodalom

Beke Margit: *A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 125–134.

Borovi Dániel: *Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*. Fotóművészet, 55. évf. (2012) 2. sz. 114–123.

Borovi Dániel: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*. In: F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 91–109.

Borovi Dániel: *A szecessziós uralkodóportré és Ligeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra*. In: *A hosszú 19. század. Konferenciakötet (Gödöllői Múzeumi Füzetek 16.)*. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 2017. 23–48.

- Czagány István: *A Budavári Palota és a Szent György téri épületek*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1966.
- Farbaky Péter: *A budai királyi palota a historizmus korában. Ybl Miklós és Hauszmann Alajos átépítési terveinek fejlődése és kapcsolata*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 267–292.
- Farbaky Péter és mások (szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – Budapest–Vári Nagyboldogasszony Főplébánia, 2015.
- Gajdos Tamás: *Szabadka képzőművészete: történeti áttekintés a kezdetektől 1973-ig*. Szabadka: Szabadegyetem, 1995.
- Gerő András: *Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 7–15.
- Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.
- Horler Miklós: *Czagány István 1926–1988*. Magyar Építőművészet, 80. évf. (1989) 4. sz. 58–59.
- Kollányi Béla: *Az újjáépült Budavári Palota*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1990.
- Kovács Éva Marianna: *Bruck Lajos: Erzsébet királyné portréja*. In: 20 év kincsei. Tárgyak és történetek a gödöllői kastélyban. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Közhasznú Nonprofit Kft., 2016. 17.
- Kugler, Georg: *A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 81–87.
- Makai Ágnes – Héri Vera: *Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben*. [Budapest]: Helikon, 2002.
- Makai Ágnes: *A Mária Terézia Katonai Rend*. In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 21–29.
- Németh Andrásné Farkas Gabriella: *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*. Nyirád: Erzsébet királyné Általános Iskola, 2002.
- Pandula Attila: *A magyar királyi Szent István rend (1764–1918, 1938–1945) és a Magyar Szent István Rend (2011–)*. In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 31–75.
- Prakfalvi Endre: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 343–359.
- Prohászka László: *Szoborhistoriák*. Budapest: Városháza, 2004.
- Rajna György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*. Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1989.
- Róka Enikő: *Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál*. In: Róka Enikő – Csicsery-Rónay István (szerk.): *Zichy Mihály*. Zala: Occidental Press – Zichy Mihály Alapítvány, 2001. 36–44.
- Rostás Péter: *Egy helyiség helye. A Budavári Palota Hunyadi Mátyás-termének története*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 487–537.
- Rostás Péter: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” díszterem*. Tanulmányok Budapest múltjából, 34. kötet (2009) 149–172.
- Rostás Péter: *A Szent István-terem. A Budavári Palota déli összekötő szárnyának helyreállítása*. Rubicon, 32. évf. (2021) 8. sz. 4–11.
- Serfőző Szabolcs: *Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945)*. Ars Hungarica, 49. évf. (2023) 1. sz.
- Szatmári Gizella: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése. A Habsburg-terem*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 457–486.
- Szerdahelyi Márk – Borovi Dániel: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*. Budapest: Holnap Kiadó, 2022.
- Szvoboda Dománszky Gabriella: *Az újkori Budavári Palota belső díszítése*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 411–455.
- Vécei Hunor: *Magyar nemzeti emlékművek Kolozsváron és Marosvásárhelyen a dualizmus időszakában (1867–1918)*. Doktori disszertáció. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2022.

- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 2. sz.
- Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.
- Vér Eszter Virág: „... egy áldott emlékeztű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.
- Vér Eszter Virág: „Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 93–104.
- Vér Eszter Virág: „... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868). Aetas, 34. évf. (2019) 2. sz. 5–36.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz*. Történelmi Szemle, 65. évf. (2023) 1. sz. 43–64.

CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

„A Balkán a Rennwegnél kezdődik”

A legújabb német történészvita a Kelet- és Közép-Európa fogalom létjogosultságáról

Az elmúlt évtizedben a Kelet-Közép-Európa, illetve a Közép-Európa fogalom ismét a társadalomtudományi diskurzusok homlokterébe került. A vita arról, hogy hol húzódnak Közép-Európa – az egyszerűség kedvéért nevezzük most így – és egyáltalán az európai régiók határai, nem új keletű, s korunk meghatározó eseményei, mint a Szovjetunió felbomlása s az Európai Unió keleti bővítései rámutattak, hogy a határok időnként revideálásra szorulnak. Európára különösen jellemző a bizonytalanság bizonyos régióinak – így Közép-Európának – a létét és körvonalazhatóságát illetően; a tudományos élet azon képviselői körében azonban, akik mégis azonosítani vélnek Nyugat- és Kelet-Európa között egy különálló régiót, annak határait és megnevezését¹ illetően nincs konszenzus. S a régió különböző elnevezései mögött nem egyszerűen égtájak, földrajzi tájékozódási irányok állnak, hanem a térséghez társított attribútumok, kulturális jellemzők is. A térség kutatása számos országban intézményesült, így az ontológiai vita, azaz a „Kelet-Közép-Európa” mint különálló régió létezésének tagadása tudománypolitikai vetületet is kapott.

Hol keressük Közép-Európát?

Ha összehasonlítjuk a különböző nemzeti történetírásokat, a térség meglétéről, megnevezéséről és határaitól alkotott koncepciók még nagyobb sokszínűségére bukkanhatunk, a történettudományi konszenzus hiánya általános jelenségnek nevezhető. Az egységes Európa-képen belül Közép- / Kelet-Közép- / vagy Köztes-Európa léteire vonatkozóan európai kontextusban szemlélve két-, illetve háromszatátú koncepciók nyertek teret. A *hármás*, „Nyugat-Közép-Kelet” *felosztást* vallotta a prágai Károly Egyetem professzora, Jaroslav Bidlo (1868–1937) és a nemrégiben elhunyt cseh író, Milan Kundera (1929–2023). Bidlo kulturális-civilizációs alapon, a latin-nyugati és az ortodox kereszténységhez tartozás alapján húzta meg Kelet- és a nyugati civilizációhoz tartozó Közép-Európa választóvonalát. Kundera Közép-Európájához a későbbi Visegrádi Négyek (területe) mellett Ausztria tartozik, míg Kelet-Európához az orosz, fehérorosz és ukrán területek mellett Albániát, Romániát és Bulgáriát sorolta.² Szűcs Jenő (1928–1988) és Schöpflin György (1939–2021) is a háromszatátú Európa

¹ A tanulmányban körvonalazott régió legelterjedtebb címkéi Közép-, Kelet-Közép-, illetve Köztes-Európa.

² Kundera: *Az elrabolt Nyugat*, i. m.; Bidlo: *C qu'est l'histoire de l'Orient européen*, i. m. Idézi: Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 25.; Wandycz: *East European History and its Meaning*, i. m. Idézi: Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és*

koncepciót képviselte. Szűcs „Közép-Kelet-” vagy „Kelet-Közép-Európa” névvel illetve a Nyugat-Európa és az ortodox Kelet-Európa közötti térséget, amelyhez a (későbbi) visegrádi államok területét sorolta, míg Schöpflin Európája annyiban tért el ettől, hogy Oroszországot nem tartotta Európa részének, így az ő Kelet-Európája „csak” a visegrádi országokat északról és délről ölelő sávot ölelte fel, ám nem civilizációs, hanem politikai alapon.³

Az egyre inkább teret nyerő, ún. *Köztes-Európa* koncepció kevésbé támaszkodik belső sajátosságokra, a térségben a hasonlóságot külső, objektív tényezőre: az ütközőzóna-jellegre, a német és az orosz településterület közötti elhelyezkedésre alapítja. A *Zwischeneuropa* koncepciót Robert Sieger (1864–1929) és Albrecht Prencz (1858–1945) német földrajztudósok dolgozták ki a Nagy Háború forrása közepette.⁴ Friedrich Naumann (1860–1919) német teológus-politikus addigra már megjelentette a nevéhez kötött *Mitteuropa* tervét, amely a kulturális határookra tekintet nélkül a központi hatalmak államainak német dominancia alatti államszövetségéé bővítését célozta.⁵

A Köztes-Európa koncepció utat tört a magyar historiográfiában is: Szabó Zoltán (1912–1984), a „népi írók” szociográfusa is a német és az orosz birodalmak közötti földrajzi helyzet sajátosságaiból vezette le a „közép-európaiságot”.⁶ Érdemes szót ejtenünk a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete által szerkesztett, végül az 1947-es párizsi békékhez felhasználni szándékozott tetemes statisztikai és térképadatbázist tartalmazó Közép-Európa Atlaszról, amely demográfiai és gazdasági alapon különítette el a Nyugat-, Kelet-, Észak- és Dél-Európa között fekvő Közép-Európát, amelyre olykor a „Belső-Európa” megnevezést használta.⁷ Pándi Lajos (1945–) a térség egységét a kisállami létben, sajátos heterogenitásban és a „birodalmi irányítás elleni protestálásban” találta meg, a Köztes-Európa elnevezést javasolva.⁸ Legutóbb Romsics Ignác (1951–) foglalkozott ezzel a kérdéssel, a birodalmak ellenében történő nemzetállami fejlődést véli ő is összekötő kapocsnak a régió oly sok tekintetben különböző két alrégiója, a Balkán és az attól északra fekvő latin kereszténység dominált terület között, így létrehozva a nagyhatalmak közötti „puffer”- vagy „tamponzónát”.⁹

Délkelet-Európában, 26. Bidlo emellett elválasztotta Közép-Európától az orosz dominancia peremvidékéhez tartozó nem katolikus Balkánt, Romániát, Ukrajnát és Fehéroroszországot. Uo.

³ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 32–33. Schöpflin tagoltabb Európája abból a szempontból is kivételes, hogy Oroszország „kizárása” mellett is háromszatú koncepciót képviselt, az atlanti partoktól az Urálig terjedő nyugat-keleti tengelyre így négy egymás melletti régiót, Nyugat-, Közép-, Kelet-Európát és Oroszországot is fölfűzve. Uo.

⁴ Prencz–Sieger: *Zwischeneuropa?* i. m. Idézi: Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 23. A koncepció nem független Németország addig nem tapasztalt térségi domináns szerepétől.

⁵ A Mitteleuropa-tervről lásd: Németh: *A Mitteleuropa-terv*, i. m.

⁶ Szabó: *Magyarság és Közép-Európa*, 11. Szabó ugyanakkor következetesen került a „Köztes-Európa elnevezést”, s a „Közép-Európa” fogalmat használta tanulmányában.

⁷ Rónai (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*, i. m. „A Fekete-tenger és a Balti-tenger között húzható legrövidebb vonaltól nyugatra terül el az a Belső-Európa, mely történelmi fejlődésében, művelődésében, gazdálkodásában és társadalmi szerkezetében mindig erősen elkülönült a félig ázsiaiak számító orosz vidékektől”. Uo. 14–15. A kiadvány történetéről lásd: Klinghammer: *Rónai András*, i. m. A Közép-Európa Atlasz elvetette a Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa elnevezést, szerkesztői a Köztes-Európa fogalomhoz hasonlóan „politikai indíttatású értékválasztásnak”, „elnevezés-kísérleteknek” minősítették a Kelet-Európa és Közép-Európa, valamint a Kelet-Közép- és Közép-Kelet-Európa fogalmakat. Uo. 12.

⁸ Pándi: *Előszó*. In: *Köztes-Európa*, i. m. A Pándi által tárgyalt Köztes-Európa „Finnországtól Görögorszáig”, illetve „Csehországtól Moldáviáig” terjed. Uo. 7.

⁹ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 37.

Európa *kétosztatú felosztása* egyben Közép-Európa\Köztes-Európa létének tagadását is jelenti. Ezek a koncepciók e „középső” térséget jellemzően vagy kettévágják, vagy az orosz/szovjet régió részének tekintik. Az első jelentős változatot az orosz szlavofil irányzat képviselte, amely Európát egy germán-latin és egy görög-szláv vagy ortodox részre osztotta, amelyben Magyarország mintegy a Nyugat nyúlványaként ékelődött a keleti régióba.¹⁰ Nyugat és Kelet választóvonalát az Elbánál, majd a churchilli vasfüggöny-vonalnál¹¹ állapította meg Niederhauser Emil (1923–2010), Európát így egy nyugati és egy keleti részre osztva.¹² Samuel P. Huntington (1927–2008) amerikai politológus jól ismert, a világot civilizációkra osztó elmélete is egy latin kereszténységen alapuló nyugati és egy ortodox keleti részt különböztetett meg Európában, a „muszlim civilizációhoz” tartozó kisebb szigetek mellett.¹³

Számos teoretikus a *bipoláris*, ám kisebb, *Szovjetunió nélküli Európa-fogalommal* operált, így a brit történész-politológus Hugh Seton-Watson (1916–1984) és Kelet-Európa kutató honfitársa, Carlile Aylmer Macartney (1895–1978).¹⁴ Az orosz területek nélküli Európa-fogalom legismertebb képviselője a szlavofil eszme antitézisének megalapozó lengyel történész, Oskar Halecki (1891–1973), aki a két világháború közötti történész-kongresszusokon mutatta be periodizáción alapuló koncepcióit.¹⁵ A hidegháború időszakának „blokkosodása” és a két tábor elmélet tovább erősítette az Oroszország/Szovjetunió nélküli Európa és az attól nyugatra elhelyezkedő „Kelet-Európa” fogalom nemzetközi elfogadottságát.¹⁶ A magyar historiográfiában már a két világháború között a földrajztudós miniszterelnök, Teleki Pál (1879–1941) földrajzi-történelmi tényezőkre hivatkozva „leválasztotta” a Szovjetuniót Európáról,¹⁷ majd Bibó István a második világéget követően a reményvesztettség szülte tanulmányában, *„A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”* című írásában a Rajna és az Oroszország közötti térségre használta következetesen a „Közép- és Kelet-Európa” terminológiát.¹⁸ Berend T. Iván (1930–), a térségmeghatározó tényezők sokféleségének elemzése során mutatott rá a politikai alapú regionális elkülönítés tipikus példájára a hidegháború „Közép- és

¹⁰ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 22.

¹¹ A fultoni beszédben felvázolt Stettin (Szczecin) – Trieszt vonal.

¹² Niederhauser Kelet-Európája három további alrégióra tagolt: Délkelet-, valamint az egyaránt sajátos megnevezésű Nyugat-Közép- és Kelet-Kelet-Európára. Magyarországot, „fejlődésének ismertetőjegyei” alapján, a 10–11. századi államalapítások nyugathoz viszonyított „évszázados megkésétsége” nyomán Kelet-Európához sorolta, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Jugoszláviával együtt, amihez véleménye szerint – a Monarchia korában – Ausztria is hozzátartozott. Niederhauser: *Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung*, i. m.; Niederhauser: *Kelet-Európa a magyar történelemben*, i. m.

¹³ Huntington: *The Clash of Civilizations?* i. m.

¹⁴ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 26.

¹⁵ A lengyel történész első Kelet-Európa koncepciójába a lengyel, a balti és a keleti szláv népek tartoztak, majd elválasztotta a nyugati szláv régiót a keleti szlávtól, különösen az oroszától azon az alapon, hogy az utóbbit a mongol megszállás elvágtatta az európai fejlődésről – az előbbi így „Közép-Kelet-Európá”-nak nevezte. Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 23., 25., 28., 30–31.

¹⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem-állandó tagságának a nemzetközi szokásjogon alapuló kvótarendszere, mintegy „alkalmazott regionalizmusként”, napjainkig a Kelet-Európa csoportba sorolja a Varsói Szerződés egykori tagállamai mellett a jugoszláv utódállamokat és az európai és kaukázusi egykori szovjet tagköztársaságokat is.

¹⁷ Teleki: *Európáról és Magyarországról*, 51–53., 96–102., 130–133. Idézi: Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 28.

¹⁸ Bibó: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, i. m.

Kelet-Európája” kapcsán, amely az Elbától az Urálig tartott,¹⁹ Péter László (1929–2008) szintén 1945-öt jelölte meg a fordulópontnak, amely nyomán a korábbi közép-európai térség keleti fele Kelet-Európa részévé vált,²⁰ üdvözölve ugyanakkor Közép-Európa „újralfedezését” a poszt szocialista korszakban.²¹

A németországi tudományos fórumokon 2018–2019-ben lángolt fel a polémia a negyed-évente megjelenő *Journal of Modern European History* egy közleménye nyomán, ahol három kutató egyszerűen a semmi kutatásának (*Nischenforschung*) titulálta a régió (intézményes) tanulmányozását, amelyet azután négy, összesen öt kutató szerző által jegyzett tanulmány vett védelembe. A következőkben ezt a vitát mutatom be.

Kelet-Közép-Európa-kutatás mint a „semmi kutatása”?

A Szovjetunió megszűnése óta eltelt bő három évtized, a vasfüggöny leomlásával és a térség fokozatos csatlakozásával az Európai Unió, az OECD és a NATO szervezeteibe, azaz a nyugati integrációnak nevezett folyamattal az Elbától keletre eső régió (vélt) Kelet-Európa-hoz tartozása elvesztette létjogosultságát, a Varsói Szerződés egykori nem-szovjet tagállamait tekintve mindenképpen. Ennek ellenére Nyugat-Európában előszeretettel sorolják napjainkig Kelet-Európa-hoz ezt a régiót, ami néhol még a tudományos intézetek, tanszékek s publikációk elnevezésében, címében is megmutatkozik. A németországi tudományosságban azonban lassan fő sodornak tekinthető a régió különálló térségként, részdiszciplínaként való intézményes tanulmányozása.²² A nézet, amely a térség államait és nyugatosodó kultúráit az egykori szovjet vagy orosz területekhez sorolta, a hidegháború végeztével fokozatosan visszaszorult, ugyanakkor a régiós sajátosságokkal együtt (Kelet-)Közép-Európa önállósága, léte is újfent megkérdőjeleződött – immár nem a „szovjet Kelet-Európa”, hanem egyszerűen csak a jelző nélküli „Európa”, azaz a „Nyugat” részeként.

Elsőként az amerikai hadtörténész és szlavista Mark von Hagen (1954–2019) vonta kétségbe a régió önállóságának jelentőségét 1995-ben azáltal, hogy Közép-Európa nemzetállamokra épülő jellegadó mivoltát kérdőjelezte meg, mondván, azok a modern, korban önmagukban életképtelenek, mindössze „gyalogok a birodalmak rendszerében”. Ugyanakkor a nacionalizmusnak a térségre jellemző keleti, „vérségre” alapozó és „etnikai” válfaját megkülönböztetve mégiscsak elválasztotta azt a nyugati, „polgári” nacionalizmustól.²³

A német történész-szovjetológus Jörg Baberowski (1961–) már kendőzetlenül támadta a Kelet-Európa kutatást arra alapozva, hogy az 1991 után elvesztette létjogosultságát, mivel a szovjet blokk felbomlásával a kelet-európai történelem politikai megalapozottsága

¹⁹ Berend T.: Magyarország helye Európában. In: Helyünk Európában, I. 37.; Berend T.: Bevezetés. In: Helyünk Európában II. 7.

²⁰ Péter: *Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?* i. m.

²¹ Péter: *Central Europe and its reading into the past*, i. m.

²² A történeti Kelet-Közép-Európa kutatás németországi fellegvárának tekinthetők a következő intézmények: az 1950-ben keletről kitelepített, nem egyszer kettős kötődésű értelmiségiek által Hessianben alapított Herder Intézet (HI: Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung); „keletnémet” párja, az 1995-ben Lipszében alapított Kelet-Közép-Európai Történet- és Kultúratudományi Intézet (GWZO: Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa); az 1930-as alapításától Regensburgban működő Kelet- és Délkelet-Európa Tanulmányok Leibniz-Intézete (IOS: Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung); a viszonylag újabb keletű jénai Imre Kertész Kolleg, s az előbbiektől eltérően két egyetem (Ludwig-Maximilian Egyetem, München, illetve a Regensburgi Egyetem) részeként működő működő Kelet- és Délkelet-Európa Tanulmányok Doktori Iskola (GOSE: Graduate School for East and Southeast European Studies).

²³ Hagen: *Does Ukraine Have a History?* i. m.

megszűnt, mindössze a földrajzi „definíciót” hátrahagyva. Baberowski a térség különválasztására nem látott semmilyen más igazolható alapot. Azt is hozzátette, hogy a Kelet-Európa kutatás semmiféle innovációval, impulzussal nem járult hozzá a történettudomány műveléséhez, ahogy metodikájában sem vitte előrébb a történetírást. A térség kutatói akár a lebecsülés jeleként is értelmezhetik Baberowski megállapítását, miszerint a honismeret/országismeret (*Landeskunde*) és a történettudomány közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, mivel tanulmánya kontextusából kitűnik, hogy a Kelet-Európa kutatást legfeljebb az előbbi kategóriába sorolja. Baberowski a dekonstrukció mellett azért „helyet talált” a térségnek: egyszerűen Európához sorolja azt a középkori intézmények folytonossága, a jogi struktúrák, a jogállami fejlődés, az életvitel, a polgári társadalom fejlettsége és az akadémiai professzionalizáció mint „érintkezési pontok” (*Berührungspunkte*) nyomán. Ezzel szemben, érvel, Oroszország nem illik bele az európai kontextusba autokráciája, a személyelvű kormányzás, a szocio-kulturális sokszínűség s fejletlenebb infrastruktúrája következtében. Baberowski ezzel a térség orosz Kelet-Európához való tartozását is dekonstruálta. Véleménye szerint az „Odera és az Amur” folyók közötti térség nem alkothat egy egységet a nagy fokú életvitelbeli és kulturális heterogenitás miatt, 1989/1991 óta pedig már mint politikai egység is megszűnt.²⁴

Az 1990-es éveknek Kelet-Európát/Kelet-Közép-Európát megkérdőjelező tanulmányait majd két évtizeddel később követő tanulmány Pamela Ballinger tollából még szintén a németországi kutatók berkein belül lezajló történészvita előzményének, mintsem részének tekinthető. Az amerikai történész-antropológus kutató (1968–)²⁵ szintén a régió dekonstruálására szólította fel tudós társait, már nem tartva „jelentős politikai vagy kulturális definíciónak” (*meaningful political or cultural designation*) Kelet-Európa fogalmát: a NATO és az EU keleti bővítései (rövid átmeneti időszak után) bevégezték Kelet-Európa kivezetését az államszocializmusból.²⁶ Ugyanakkor a régiók létét vagy nem létét időhöz kötötte, tanulmányában saját korát (2017) vizsgálta a regionalizmus szemszögéből. Szerinte ugyanis a migrációs válságra adott reakció alapján új határ húzható a kevésbé befogadó, egyben kevésbé csábító migrációs célpont „új Kelet” és a „befogadó Nyugat és Észak” között.²⁷

A Kelet-Európa- vagy Közép-Európa-koncepció meghaladásához a „végső döfést” Markus Krzoska (1967–),²⁸ Kolja Lichy (1978–)²⁹ és Konstantin Rometsch³⁰ közös

²⁴ Baberowski: *Das Ende der Osteuropäischen Geschichte*, i. m.

²⁵ Legfontosabb munkái: *History in Exile: Memory and Identity*, i. m., *La Memoria dell'Esilio*, i. m., *The World Refugees Made*, i. m.

²⁶ Hozzáteszi továbbá, hogy a térség a Mediterráneummal mint különálló régióval együtt szűnt meg.

²⁷ Ballinger: *Recursive East*, i. m.

²⁸ Németországi történész, kutatási területe a német–lengyel kapcsolatok, a történetírás története, jelenkortörténet, város- és hétköznapitörténet és az egykori keleti németlakta területek története. Számos „Kelet-Európával” foglalkozó tanszék és intézet egykori vagy jelenlegi munkatársa, mint az Imre Kertész Kolleg vagy a darmstadti Német Lengyel Intézet (Deutsches Polen-Institut). Főbb művei: *Ein Land unterwegs*, i. m., Krzoska–Zajac: *Deutsch-Polnische Geschichte – 1945 bis heute*, i. m. Profilja a Justus-Liebig Egyetem honlapján: https://www.uni-giessen.de/de/fbz/fb04/institute/geschichte/osteuropa/karteikartenseiten/copy_of_personen/krzoska-markus (Letöltés: 2024. április 16.)

²⁹ Németországi történész, polonista, Profilja a Justus-Liebig Egyetem honlapján: https://www.uni-giessen.de/de/fbz/fb04/institute/geschichte/osteuropa/karteikartenseiten/copy_of_personen/lichy-kolja (Letöltés: 2024. ápr. 16.) Művei közül lásd: *Stand und Aufstand*, i. m.

³⁰ Történész-polonista, számos a régióval és a lengyel–német kapcsolatok történetével foglalkozó intézmény, például a Herder Intézet egykori tagja. A három szerző nevéhez fűződik továbbá egy általuk szerkesztett kötet, amelyben 20 kutatóval készített nagyinterjúkn keresztül mutatják be az 1990-

tanulmánya szándékozta bevinni a *Journal of Modern European Studies* hasábjain. A német történéshármas a Közép- és Kelet-Európa kutatást a hagyományos történetírás „zárt tartalmaiként” írta le. Az ezen régió kutatására specializálódott intézményeket pedig a dehonesztáló ’elefántcsonttorony’ címkével látták el, azt állítva, azok pusztán önfenntartó, önlegitimizációs céllal kutatják a régiót, amiben a szerzőhármas nem lát semmiféle innovációt. „Kelet-Közép-Európán túl? Egy német semmikutatás apóriájához” című tanulmányukban átvették Baberowski fent bemutatott érvrendszerének elemeit Kelet-Közép-Európa különálló régió voltának megalapozatlanságáról, sőt földrajzi tekintetben sem tekintik külön egységnek. Baberowski nyomán kijelentik: a térség külön kezelésének nincs tudományos alapja, „ha csak nem akarjuk a történettudományt történeti honismeretként félreérteni”. A szerzőhármas „elődeikhez” hasonlóan Európa egyetlen egységként való kezelését javasolja, felhívva a figyelmet arra, hogy a historiográfia trendje már egyre inkább a transznacionalizmus és a globalizmus, mintsem a regionalizmus irányába mutat. A regionalizmust továbbá a társadalom-, mikro- és hétköznaptörténet trendjeibe sem lehet beilleszteni, teszik hozzá.³¹

Az interregionális feldolgozást részesítik előnyben a régiókat elválasztó határvonalak keresése helyett, ami jelenlegi formájában szerintük nem tudja követni az általános történettudományos trendeket. A regionális tanulmányokat (*area studies*) általában a tér- és időbeli kontextus különleges kognitív, ismeretelméleti alapú keretezésének tartják, s különösen a „marginalizálódástól” tartó Kelet-Közép-Európa kutatóktól hiányolják a régió konstruált voltára (*Raum, den man sich konstruiert hat*) irányuló önreflexiót. Azért hozzáteszik, hogy a *global studiéstól* sem áll távol, hogy régiókra irányuljon a kutató figyelve, különösen a válságövezetekre, ám Kelet-Közép-Európa kutatása véleményük szerint megmaradt a 19. század kategóriáinál. Ehelyett inkább arra fektetnék a hangsúlyt, hogy a társadalmak mit jelentenek Európára történetében, amire viszont Kelet-Közép-Európa történeti kutatása nem ad választ – vélik. A szerzők számos – köztük fentebb is bemutatott – történést citálva emelik ki a régiót körülhatárolni célzó koncepciók sokféleségét,³² holott azt is megállapítják egyúttal, hogy a tudományosságban konszenzus van Kelet-Közép-Európa földrajzi határait illetően, hozzátevé, hogy a magyar területek hovatartozása továbbra is kérdéses, illetve hogy mindez a történelmi folyamatok kutatása szempontjából semmiféle hozzáadott értéket nem képvisel (*Trotz kleinerer Nuancen, etwa in Bezug auf die Zugehörigkeit der ungarischen Länder, ist das allgemeine wissenschaftliche Verständnis von Ostmitteleuropa also geographisch relativ stabil, ohne dass sich hieraus ein wie auch immer gearteter Mehrwert für die Erforschung historischer Abläufe ableiten ließe*).³³

Krzoska, Lichy és Rometsch tehát a történeti Kelet-Közép-Európa kutatást transznacionális birodalomkutatás részeként kívánja újradefiniálni. Összegzésükben végső soron elismerik, hogy a Kelet-Közép-Európa koncepciónak létezik egy „kemény, területi alapú [...] elméleti magja” (*harter räumlicher [...] theoretische Kern*), amely az etnikum és a nemzet kérdéskörére alapozva a történetírásban sikeresen fennmaradt. A globális, európai, biro-

---

es éveket, elsősorban a német-lengyel kapcsolatokra fókuszálva: *Wende, Wandel, Weitemachen? Nachfragen zur Geschichtswissenschaft der 1990er Jahre in Deutschland, Polen und Europa*, i. m.

³¹ Krzoska–Lichy–Rometsch: *Jenseits von Ostmitteleuropa?* i. m.

³² A „megkerülhetetlen” Oskar Halecki és a német Köztes-Európa teoretikusok mellett kiemelik például az „erőszak történeti”, a nemzetközponitú és a globális történetírás megközelítéseit. A szerzők álláspontja érezhetően közelebb áll a szintén csak érintőlegesen bemutatott Michael G. Müllers téziséhez, miszerint Kelet-Európát vagy Kelet-Közép-Európát legfeljebb annyiban megalapozott egységként kezelni, mint Európát magát. Müller: *European History*, i. m. Idézi: Krzoska–Lichy–Rometsch: *Jenseits von Ostmitteleuropa?* 54.

³³ Krzoska–Lichy–Rometsch: *Jenseits von Ostmitteleuropa?* i. m.

dalmi és transznacionális fordulatokban a történeti kulturális kutatások során mindenféle hierarchiát elvető tér- és időbeli perspektíva válik szükségessé – zárják érvelésüket.

Kelet-Közép-Európa (kutatásának) védelmében

A Kelet-Közép-Európát intézményesen kutatók válaszaik külön rovatként³⁴ jelentek meg a *Journal of Modern European History* 2018. évi harmadik számában. Peter Haslinger (1964–) osztrák történész, aki a Herder Intézet igazgatójaként intézményét tekintve is érintett a kérdésben, angol nyelven válaszolt. Haslinger a térség különálló voltát annak sajátos karakterében és történelmében látja megalapozva, bár sajátosságainak kifejtését más, a tanulmányban idézett kutatókra „bízva” – reakciójában a térség megnevezését érintő fejtegetésre és az intézményes kutatás létjogosultságára fektette a hangsúlyt. A Németországban kutató és oktató szerző egyetértett ugyanakkor azzal, hogy a térség „áldozatul esett” a számos különféle megnevezésnek, s azok mindegyike legalább részben ideológiai konnotációt is hordozott magában. Ezért a szerzőhármastól különösen hiányolta, hogy nem tudtak a térségre helyettesítő terminológiát javasolni. A németországi Kelet-Közép-Európa-kutatás kiemelt szakértőjeként tagadta, hogy tudományos elszigeteltségbe kerültek volna a térséget kutató intézetek. Hangsúlyozta páneurópai és transzatlanti kapcsolati hálózatukat és széles interdiszciplináris spektrumukat, amely kiterjed az urbanisztikára, biztonsági tanulmányokra (*security studies*), a kulturális örökség kutatására (*cultural heritage studies*), metodikájukban pedig a digitalizációra (*digital humanities*) is. Haslinger kijelentette, hogy a Kelet-Közép-Európa kutatás feladata az 1989 utáni, posztsovjet fejlődés „történelmiesítése”, valamint az Európai Unió keleti bővítéseiről szóló eddigi diskurzusok (például a szociológia alkotta) kereteinek újraformálása.

Joachim von Puttkamer (1964–) – aki az Imre Kertész Kolleg vezetőjeként szintén megszólítva érezte magát a vitában – már nagyobb hangsúlyt fektetett, mintegy a Haslinger-tanulmányt kiegészítve, a régió egységként való szemléletének indokolására. „*Warum Ostmitteleuropa? Von Nischenforschung kann nicht die Rede sein*” című tanulmányában a közös, diskurzusok tárgyává tett történelmi élményeket emeli ki: a világháborúkat, a holokausztot, a kényszermigrációkat, a nemzetállamépítést és a párhuzamos demokráciáépítést – hogy csak a 20. századot érintse.³⁵ Kijelenti, hogy ezeket s más hasonlóságokat, közös elemeket „nem lehet nem látni”, s vizsgálható például az is, hogy mi különbözteti meg a visegrádi négyek államait például Ukrajnától. Kelet-Közép-Európában a társadalom, politika és kultúra figyelemreméltó ritmusban fejlődött ugyanis – véli. Mindez pedig önmagában nemzetek feletti vizsgálati szempontokat jelent, így alaptalannak tartja a vádat, hogy a térség kutatása visszalépés lenne a „metodológiai nacionalizmus” (*merthodischen Nationalismus*) felé. Puttkamer nyomatékosítja a Kelet-Közép-Európa kutatás iránt megmutatkozó társadalmi igényt is, ugyanis szerinte a politikai szféra elvárja a történetírástól, hogy bemutassa a hasonlóságokat és a különbözőségeket.³⁶

A német történész Friederike Kind-Kovács és az irodalmár Valeska Bopp-Filimonov (1977–) szerint a térbeli behatárolások s „mentális térképek” módszertana kiválóan használható a történettudományban; a térhez kötődő előfeltevések szerintük a mikroszociológiá-

³⁴ „*Reaktionen auf die Kritik an der »deutschen Nischenforschung«*”.

³⁵ Puttkamer az 1790 és 1945 közötti Kelet-Közép-Európát nem tekintette elhatárolható, koherens egységnek, ahogyan azt a vitában résztvevő Friederike Kind-Kovács és Valeska Bopp-Filimonov kiemelte. Puttkamer: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, 2. Idézi: Kind-Kovács–Bopp-Filimonov: *Debating East Central Europe Again?* 308.

³⁶ Puttkamer: *Warum Ostmitteleuropa?* i. m.

ban is alkalmazhatók. Valamelyest még üdvözlők is az intézményeket ért egzisztenciális kihívást, mint ami ismét a két régióra, Kelet-(Közép)- és Délkelet-Európára irányította a figyelmet, mindenekelőtt arra, hogy a két térség kutatása végre levált a „nagy testvéréről”, Kelet-Európáról, amelyet már a vitát kirobbantó szerzőhármás is a russzisztikával azonosított. Kind-Kovács és Bopp-Filimonov bírálja az Európa-történet művelését annak nyugatkozpon-túsága miatt, amely marginalizálta – sőt a hidegháború végeztével létjogosultságában is megkérdőjelezte – a Kelet-, Közép-Kelet- és Délkelet-Európa-kutatást. Véleményük szerint azonban az „intézményes tabula rasa” az e három régiót illető „tudástermelésnek” is véget vetne. Pedig ezek kutatását értékesnek, szükségesnek és – az érintett intézményekben kutatók munkásságára is utalva – a transznacionális nézőponttal összeegyeztethetőnek minősítik. A regionális szemléletet azért is találják meggyőzőnek, mert a történeti Európát is egy kusza, semmiképpen sem állandó és még csak földrajzi tekintetben sem egyértelműen körülhatárolható egységnek látják. Így, jelentik ki, ugyanúgy megalapozatlan kutatási kategóriaként kezelni azt, mint a nemzetállamot. A két szerző Haslingerhez hasonlóan hiányolja a térség kutatását bíráló szerzőhármastól a „kiút” felvázolását, azaz annak kifejtését, hogy véleményük szerint a jelenlegi helyett hogyan kellene a historiográfiának viszonyulnia Kelet-Közép-Európa-hoz.³⁷ Kind-Kovács és Bopp-Filimonov vallja, hogy Kelet-Közép- és Délkelet-Európát sajátosságai és „szuverenitásuk” elválasztja Európa többi részétől, ugyanakkor óva intenek attól, hogy ez intézményes vagy kutatástematikai elszigetelődést jelentsen; épphogy transznacionális megközelítésben kell Kelet-Közép-Európa kutatásához hozzákezdeni s olyan kérdésfelvetéseket azonosítani, melyek, bár vizsgálatukhoz szükséges Kelet-Közép- és Délkelet-Európa bevonása, de minden, akár Európán kívüli országra nézve is relevanciával bírnak. A transznacionális kutatásokba való beforgatással a „célba vett” intézmények is kikerülhetnek az „akadémiai nihilből”, sőt a Kelet-Közép-Európa-kutatás így integratív jelleggel tudna hatni az általános történetírásra, az abban való teljes feloldódás veszélye nélkül.³⁸

John Connelly amerikai történész-russzista³⁹ már tágabb, tudományos értelemben aktuálpolitikai kontextusban szólott hozzá a vitához. A szerzőhármás támasztotta kihívást egy szélesebb, veszélyes tendencia részének látja, amelyben a globális történelem/történetírás vív a „válságban vívó” regionális történetírással (*area studies*). A németországi tudományosságba is intézményesen beágyazott szerző szerint a térséggel foglalkozó kutatóknak mindenekelőtt vissza kell nyerniük a közönségüket, amihez elsősorban kevésbé szofisztikált nyelvezet és a térség kínálta „lenyűgöző, drámai történések” hangsúlyozása szükséges. A Kelet-Közép-Európa kutatást Connelly nem tartja egyszerű „elemzési megközelítésnek”, hanem történelmi tapasztalatok gazdag sorozatának, ahol a vallási, etnikai és nyelvi heterogenitás óriási kihívást jelentett; ilyen körülmények között az együttélés megszervezése, ami persze nem csak Kelet-Közép-Európában jelentett problémát, a térségben a legeggyedül-lőbb módokon öltött testet. Connelly szerint a bizonytalan határok nem indokolják, hogy tagadjuk a régió különállását, külön tanulmányozásának létjogosultságát, a „tér” (*Raum*)

³⁷ A három szerző, Baberowski és mások korábbi megállapításait vizsgálva Kind-Kovács és Bopp-Filimonov úgy értelmezi az „antitezist”, hogy mikroszociológiai vizsgálódások során esetleg lehetséges minden előfeltevéstől mentes struktúrákat alkotni, eseményeket összekapcsolva, kölcsönhatásokat vizsgálva a „gyakorlati fordulat” (*Practice Turn*) jegyében, de éppen Baberowskit mutatott rá arra, hogy ez azzal a veszéllyel járhat, hogy az így megalkotott „konceptció a saját konceptciónkkal vág egybe és nem az odakint lévő valósággal, amely arra vár, hogy koncepcionalizáljuk”. Jörg Baberowski „Hermeneutics and History” című egyetemi előadásából idézi: Kind-Kovács–Bopp-Filimonov: *Debating East Central Europe Again?* 311.

³⁸ Kind-Kovács–Bopp-Filimonov: *Debating East Central Europe Again?* i. m.

³⁹ Főbb művei közül lásd: *From Peoples into Nations*, i. m.

helyett inkább a „színhely” (*stage / Schauplatz*) terminológiát javasolja, amelyet a terjeszkedő nemzeti mozgalmak és a multietnikus társadalmak problematikája tesz önálló egységgé.⁴⁰

Connelly már tanulmánya címében (*„A történelem regionális történetírás, időbeliséghez kötve”*) is utal arra, hogy véleménye szerint történetírás nincs regionális történelem nélkül. De a globális történetírás szempontjából is különlegesnek és fontosnak tartja e térség kutatását, ugyanis szerinte a késő 18. századtól kezdődő „nemzetiesedés mint a nemzetközi és belföldi rendnek ideológiai struktúrát adó fejlődés” vizsgálatának a legjobb terepe Kelet-Közép-Európa. Továbbá a nacionalizusból fakadt a térség másik jellegadó jellemzője, az „anti-imperializmus”, azaz a birodalomellenesség, s e két tényező egymásra hatásáról (pontosabban a birodalomépítésnek a nemzeti mozgalmakra gyakorolt hatásáról) esettanulmányokat is közöl: a jozefinista törekvéseket, a hivatali egynyelvűsítést és a nemzethaláltól való félelmet tárgyalja magyar, cseh, lengyel, horvát, szerb és szász példákat bevonva érvelésébe. Connelly emellett kifejti, hogy Kelet-Közép-Európa koncepciójába a birodalomellenesség hiánya miatt a keleti szláv és a német területek nem vonhatók bele, bár a német diaszpóra és a német *lingua franca* a térség jellegadó elemei közé tartozik. A régió egyedülállóságának és kutatásának védelme mellett Connelly 1919-et a „nemzetállam-alkotás Nagy Bummjaként” (*The 1919 big-bang of nation-state creation*) a világtörténet szempontjából is egyedülálló vizsgálódási terepnek minősíti, mert ezt véli a liberális demokrácia „posztkoloniális” területre való átültetése első lényeges és részben sikeres kísérletének. A Kelet-Közép-Európa kutatás hasznát emellett abban leli meg a szerző, hogy a térség diverzitása olyan összehasonlítható elemzéseket tesz lehetővé, amelyek „mintafelismerésekhez” (*pattern recognition*) és „nagyobb tanulságok” (*larger lessons*) levonásához, általános alkalmazásához segíthetnek hozzá, például a demokratizálás kihívásait említve. Összegző megállapítását Connelly az orosz-amerikai történész-szovjetológus Yuri Slezkine állítására építi, miszerint amely régiónak neve van, annak múltja is van.⁴¹ „Kelet-Közép-Európa esetén különösen indokolt, hogy a térségnek saját elnevezése legyen, ugyanis olyan embereket egyesít, akik megértik egymás történeteit, mert azok közös történetek.”⁴²

A történeti földrajz és regionalizmus németországi kutatója, Patrick Reitinger⁴³ már inkább konszenzusereső szemmel tekintett a vitára, tanulmányában azzal a megállapítással kezdve, hogy az elmúlt évszázadban a tudományosság képtelen volt megnyugtató „gyűjtőfogalommal” (*Containerkonzept*) szolgálni a térségre, ugyanakkor a tudományos szférával szemben támasztott jogos elvárásnak találja, hogy a kérdésnek a végére járjon. Reitinger is fontos kérdésfeltevésnek tartja egyáltalán a régiószemlélet szükségességének vizsgálatát, s hogy az mekkora hozzáadott tudományos értékkel szolgálhat. A szerzőhármás ítéletét azonban felületesnek minősíti, mert szerinte nem rendelkeztek kellően részletes ismeretekkel Kelet-Közép-Európa eddigi kutatásáról. Megállapítja továbbá, hogy a térség (s leginkább aktuálpolitikai okokból elsősorban a viseigrádi országok) a német tudományosság és sajtó figyelmének fókuszában áll, bár ez, teszi hozzá, önmagában még nem elegendő a Kelet-Közép-Európa kutatás legitimálásához. Reitinger a történeti-politikai meghatározás mellett vagy inkább helyett földrajzi, kvantitatív tényezőkre helyezné a hangsúlyt. A történeti földrajz

⁴⁰ Connelly: *History as Area Studies Set in Time*, i. m.

⁴¹ „Whatever has a name, has a past.” Slezkine: *Can We Have Our Nation State and Eat It too?* 179. Tartalmát idézi: Connelly: *History as Area Studies Set in Time*, 320.

⁴² Connelly: *History as Area Studies Set in Time*, 320.

⁴³ A Herder Intézet cseh-német kapcsolatokat is kutató munkatársának főbb művei: *Verräumlichung von Relevanz*, i. m., *Regionale Geographiezwischen Ideologie und Bornoerheit?* i. m.

előnyeként látja, hogy kutatói (beleértve a történettudomány képviselőit is) immár önreflexióval, kritikai attitűddel tekintenek saját térbeli konstrukcióikra, amint azt a 2018-ban tetőzött vita is mutatja. Kijelenti: A Kelet-Közép-Európa koncepció időről-időre „megkérdőjelezendő”, nemzetközi és interdiszciplináris összehasonlítás alá veendő, de nem tartja produktívnak a „kritikát a kritika kedvéért” (*bloße Kritik der Kritik*).⁴⁴

A közkeletű vélekedés szerint a történettudományt a viták csak „előrébb viszik”. Az álláspontok ütköztetése, új nézőpontok bevonása, a legújabb korok történelembe „illesztése”⁴⁵ inspirálóan hat a tudományos konszenzus kialakítására, esetleges újragondolására vagy aktualizálására. Kelet-Közép- vagy Közép-Európa esetében ez a regionális tanulmányok, avagy a történelemszemlélet regionális kategóriákra való összpontosítása megalapozottságának kérdését veti fel, mint ahogy azt a fent bemutatott polémiában vizsgálhattuk. A német történelemszövetség ismét felszínre hozta a kérdést, hogy egyáltalán megalapozott-e a regionális szemlélet Európában, s amennyiben igen, létezik-e különálló egység Nyugat- és Kelet-Európa/Oroszország között. Amint arra az írásom címében idézett, Metternich kancellárnak tulajdonított kijelentés is utal: a regionális határok időben változhatnak, és érzékelésük nem ritkán politikai elfogultságtól sem mentes. Napjaink történetírása Kelet-Közép- vagy Közép-Európa sajátos (kulturális) különállásának kérdésében inkább igenlő állásponton van, s megtalálni véli a régióban a hasonlóságokat, amelyek megkülönböztethetővé teszik Nyugat- és Kelet-Európától, valamint – a kontinens felosztásának részletességétől függően – Dél- és Észak-Európától is. A 2018-ban tetőzött német történelemszövetség ugyanakkor mindenképpen tanulságos lehet a magyarországi kutatók számára is.

BIBLIOGRÁFIA

Szakirodalom

- Baberowski, Jörg: *Das Ende der Osteuropäischen Geschichte. Bemerkungen zur Lage einer Geschichtswissenschaftlichen Disziplin*. Osteuropa – Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens, vol. 48 (1998) No. 8-9. 784–799.
- Baberowski, Jörg: *Hermeneutics and History*. Die Tageszeitung, vol. 44. (2018) No. 3. 20–22.
- Ballinger, Pamela: *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton: Princeton University Press, 2003. doi.org/10.1515/9780691187273
- Ballinger, Pamela: *La Memoria dell'Esilio*. Roma: Veltro Editrice, 2010.
- Pamela Ballinger: *Recursive Easts, Shifting Peripheries: Whither Europe's "Easts" and "Peripheries"?* East European Politics and Societies and Cultures, vol. 31. (2017) No. 1. 3–10. doi.org/10.1177/0888325416678658
- Ballinger, Pamela: *The World Refugees Made: Decolonization and the Foundation of Postwar Italy*. Ithaca: Cornell University Press, 2020. doi.org/10.7591/cornell/9781501747588.001.0001
- Berend T. Iván: *Magyarország helye Európában*. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 1. kötet. Budapest: Magvető, 1986. 8–38.
- Berend T. Iván: *Bevezetés*. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 2. kötet. Budapest: Magvető, 1986. 5–7.
- Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Új Magyarország, 1946. május 28., június 4., 11., 18., 25., július 10., 16. (Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 2. kötet. Budapest: Magvető, 1987. 122–157.)

⁴⁴ Reitinger: *Wozu historische Ostmitteleuropaforschung? – und was wir aus der Geographiegeschichte lernen können!* i. m.

⁴⁵ Esetünkben ez Kelet-Közép-Európa 1989 utáni korszakának „történelemmé válását” jelenti.

- Bidlo, Jaroslav: *C qu'est l'histoire de l'Orient européen, quelle en est l'importance et quelles furent ses étapes*. Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale, vol. 6. (1934) No. 1-2. 11–73.
- Connelly, John: *History as Area Studies Set in Time*. Journal of Modern European History, vol. 16. (2018) No. 3. 315–320. doi.org/10.17104/1611-8944-2018-3-315
- Connelly, John: *From Peoples into Nations. A History of Eastern Europe*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2020. doi.org/10.1515/9780691189185
- Hagen, Mark von: *Does Ukraine Have a History?* Slavic Review, vol. 54. (1995) No. 3. 658–673. doi.org/10.2307/2501741
- Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs, vol. 72. (1993) No. 3. 22–49. doi.org/10.2307/20045621
- Kind-Kovács, Friderike – Bopp-Filimonov, Valeska: *Debating East Central Europe Again? German Academia and the Dilemma of Spatial Categories*. Journal of Modern European History, vol. 16. (2018) No. 3. 307–314. doi.org/10.17104/1611-8944-2018-3-307
- Klinghammer István: *Rónai András: Közép-Európa Atlasz – egy térképmű mesterfokon*. Földrajzi Értesítő, 57. évf. (2008) 1–2. füzet 71–75.
- Krzoska, Markus: *Ein Land unterwegs. Kulturgeschichte Polens seit 1945*. Paderborn: Schöningh, 2015. doi.org/10.30965/9783657780853
- Krzoska, Markus – Lichy, Kolja – Rometsch, Konstantin: *Jenseits von Ostmitteleuropa? Zur Aporie einer deutschen Nischenforschung*. Journal of Modern European History, vol. 16. (2018) No. 1. 40–63. doi.org/10.17104/1611-8944-2018-1-40
- Krzoska, Markus – Lichy, Kolja – Rometsch, Konstantin: *Wende, Wandel, Weitermachen? Nachfragen zur Geschichtswissenschaft der 1990er Jahre in Deutschland, Polen und Europa*. Reihe: FOKUS, Band: 4. Paderborn: Schöningh, 2021.
- Krzoska, Markus – Zajasz, Pavel: *Deutsch–Polnische Geschichte – 1945 bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2021.
- Kundera, Milan: *Az elrabolt Nyugat. avagy Közép-Európa tragédiája*. Paris: Dialogues Européens, 1984. Eredetiben: Kundera, Milan: *Un Occident kidnappé - ou la tragédie de l'Europe centrale*. Le Débat, 1983. 5. N. 27. doi.org/10.3917/deba.027.0003
- Lichy, Kolja: *Stand und Aufstand: Adel Und Polnisch-litauisches Gemeinwesen im Rokosz von 1606–1609*. (Spätmittelalter-Humanismus-Reformation, 123.) Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Müller, M. G.: *European History. A façon de parler?* European Review of History, vol. 10. (2003) No. 2. 409–414. doi.org/10.1080/1350748032000140877
- Németh István: *A Mitteleuropa-terv – Friedrich Naumann Közép-Európája*. Rubicon, 34. évf. (2023) 6–7. sz. 56–67.
- Niederhauser, Emil: *Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung*. Studia Slavica, Tomus IV. (1958) 359–371.
- Niederhauser Emil: *Kelet-Európa a magyar történettudományban*. Magyar Tudomány, 55. – Új folyam 23. (1978) 500–507.
- Pándi Lajos (összeáll.): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Budapest: Osiris-Századvég, 1995.
- Penck, Albrecht – Sieger, Robert: *Zwischeneuropa? Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1916. Nr. 3. 177–180.
- Péter László: *Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?*. In: Uó: *Az Elbától keletre*. Budapest: Osiris, 1998. 17–36.
- Péter, László: *Central Europe and its reading into the past*. European Review of History – Revue européenne d'Histoire, vol. 6. (1999) No. 1. 101–111. doi.org/10.1080/13507489908568224
- Puttkamer, Joachim von: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag, 2010.
- Puttkamer, Joachim von: *Warum Ostmitteleuropa? Von Nischenforschung kann nicht die Rede sein*. Journal of Modern European History, vol. 16. (2018) No. 3. 301–306. doi.org/10.17104/1611-8944-2018-3-301
- Reitinger, Patrick: *Wozu historische Ostmitteleuropaforschung? – und was wir aus der Geographiegeschichte lernen können!* Ein Blog zu Ostmitteleuropa (Herder-Institut), 2019. IV. 16.

- <https://www.herder-institut.de/blog/2019/04/16/wozu-historische-ostmitteleuropaforschung/>.
(Letöltés: 2024. április 16.)
- Reitinger, Patrick: *Verräumlichung von Relevanz – Die Entstehung der Bayerischen Ostmark in der Weimarer Republik*. (Historische Geographie / Historical Geography sorozat, 8.). Münster: Lit Verlag, 2023.
- Reitinger, Patrick: *Regionale Geographiezwischen Ideologie und Borniertheit? Die Entwicklung der Geographischen Landeskunde in Westdeutschland (1970–1990)*. In: Auge, Oliver – Hecht, Michael (hg.): *Jenseits von Ideologie und Borniertheit? Zum Verhältnis von Landesgeschichte und Heimatgeschichte (19. bis 21. Jahrhundert)*. Megjelenés alatt.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Helikon, 2020.
- Dr. Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Digitális Faksimile Kiadás. Budapest: Szent István Társulat – Püski Kiadó, 1993.
- Slezkine, Yuri: *Can We Have Our Nation State and Eat It too?* *Slavic Review*, vol. 54. (1995) No. 3. 717–719. doi.org/10.2307/2501746
- Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. Kelet Népe, 5. évf. (1939) 7. sz. 5–11.
- Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Budapest: Athenaeum, 1934.
- Wandycz, Piotr S.: *East European History and its Meaning. The Halecki-Bidlo-Handelsman Debate*. In: Jónás Pál – Pastor, Peter – Tóth Pál Péter (szerk.): *Király Béla-émlékkönyv*. Budapest: Századvég Kiadó, 1992. 308–321.

PETERECZ ZOLTÁN
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 198–201.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.198-201
www.aetas.hu

A legismertebb hidegháborús gondolkodó forró érzelmei és rideg előítéletei

Frank Costigliola, Kennan: A Life between Worlds. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2023. XXI + 624 oldal

Akit érdekel az Amerikai Egyesült Államok második világháború utáni korszakának történelme, különösen a hidegháború, annak aligha kell bemutatni George F. Kennant. A feltartóztatás doktrínájának szellemi atyjaként örökös helye biztosított az amerikai történelmi panteonban, de hosszú élete során írt számos könyve és cikke, melyek elsősorban az amerikai külpolitikával és Oroszországgal/Szovjetunióval foglalkoznak, szintén előkelő nevet biztosítanak számára. Fontosságát jelzi, hogy néhány elnököt leszámítva nem írtak huszadik századi amerikai-ról annyit, mint Kennanról: már életében számos könyv tárgyalta életét és munkásságát, majd 2005-ben bekövetkezett halála után újabb kiadványok jelentek meg róla. Ezek közül kiemelkedik a John Lewis Gaddis által írt életrajz és a Frank Costigliola által szerkesztett Kennan-naplók.¹

Érdemes belegondolni, milyen hosszú élettal ajándékozta meg a sors George Kennant: már életben volt, amikor 1904-ben Theodore Roosevelt kihirdette az 1823-as Monroe-elv kiegészítését, miszerint az Egyesült Államok – ekkor még „csak” a nyugati féltekén – a nemzetközi rendőr szerepét kívánja eljátszani, és még mindig élt, amikor a

Bush-kormányzat megindította a terror elleni háború jegyében a háborúkat Afganisztán és Irak ellen a huszonegyedik század hajnalán, melyeket egyébként Kennan hevesen ellenzett mint elhibázott külpolitikai lépéseket. A két végesemény között persze zajlott még két világháború, egy négy évtizedes hidegháború, és következett egy poszthidegháborús amerikai hegemon évtized. Vagyis Kennan részese vagy megfigyelője volt a huszadik századnak – annak minden tragédiájával és amerikai sikerével vagy kudarcával együtt, noha ő maga sokkal inkább szeretett volna a 18. vagy 19. században élni.

A most megjelent monografikus életrajz sok Kennan munkássága iránti érdeklődőnek meglepetést vagy akár csalódást is okozhat. Costigliola ugyanis nem a diplomata-történész hagyományos értelemben vett életrajzát próbálta vagy akarta megírni. Arra természetesen nem is volt szükség, hiszen Gaddis, akit Kennan még életében hivatalos életrajzírójának fogadott el, már megtette ezt. Costigliola azonban többször is jelezte az elmúlt évtizedben, hogy a Gaddis-féle életrajz szerinte kívánnivalót hagy maga után. A Kennan életét és pályafutását tárgyaló 2011-es kötet ugyanis – noha hatalmas kutatómunka gyümölcse, és szépen meséli el Kennan életét – Costigliola szerint számos kulcsmomentumot figyelmen kívül hagyott vagy csak marginálisan érintett. Érdekesség-

¹ Gaddis, John Lewis: *George F. Kennan: An American Life*. New York: Penguin, 2011.; Kennan, George F.: *The Kennan Diaries*.

Edited by Frank Costigliola. New York – London: W. W. Norton & Company, 2014.

ként meg kell említeni, hogy Kennan is többször úgy érezte, életének személyes részleteit vagy életfilozófiáját Gaddis nem lesz képes vagy nem kívánja a fókuszba helyezni, és csak a diplomáciatörténetre fog összpontosítani. (493–495. old.) Épp ennek a dimenzióknak a kiteljesedésében rejlik a mostani kötet egyrészt újdonsága és meglepetése, de egyben ereje is: több szempontból ugyanis új Kennan-képet állít olvasói elé. Célja nem szobordöntögetés, de nem is piederasztálra állítás. Kennant, a „tökéletlen zsenit” mint a világgal és önmagával vívódó embert kívánja bemutatni, akinek lelki tusái nagyban hatottak világnézetére és munkásságára, és a rengeteg nyomtatásban megjelent és nem publikált magánirat ezeknek nyomait mind magán hordozza. (X. old.) Ezek bemutatása és kibontása a szerző igazi célja: megmutatni, hogy Kennan meglátásai és véleménye „briliáns percepció és szűk látókörű előítélek között váltakozott”. (XVI. old.)

Noha mindvégig a hagyományos életrajzírói mederben tart minket a szerző, és érinti Kennan gazdag életművének főbb állomásait, a kötet sok szempontból pszichológiai megközelítést képvisel, és Kennannak az életében történt számos eseményre adott reakcióját megpróbálja személyiségének legbelsőbb eredőjére visszavezetni. A történelmi szemlélet tehát kiegészül a pszichológiai megközelítéssel, ami a szokásos életrajznál némileg gazdagabb és eltérő képet fest az olvasó elé. A tézis szerint – amit a szerző körülbelül tízszer megismétel (amitől ez kissé már talán szájbarágóssá válik) – Kennan életében az alapállapot az általa is mélyen hitt freudi tanok alapján felállított bináris világnézet alapszik, miszerint az Erosz és a Civilizáció közti feszültség, a szabadság és a rend közötti ellentmondás határozza meg az egyén életét. Míg az előző energiával és kreativitással ruhazza fel az egyént, addig az utóbbi visszahúzza és keretek közé kényszeríti. Találhatók más visszatérő témák is a könyvben: anyjának néhány héttel Kennan születése utáni elvesztése és az apjával való nem túlságosan bensőséges viszony szintén

kihatott későbbi személyiségére; Kennan meggyőződése saját munkájának fontosságáról és hasznosságáról, szakértelméről és megérzéseiről (különösen a Szovjetunióval kapcsolatosan); Kennannak a freudi pszichológia alapján felállított tézise, miszerint a házasság monogám intézménye nem összeegyeztethető az ember ösztönösen jelenlévő szexuális elvágyódásaival, ami szinte állandó feszültséget okozott hosszú házasságában Annelise Sorensen Kennannal; vagy belülről fakadó zsigeri konzervativizmusa, amivel annyi mindent elutasított egyre modernebb formát öltő hazájából – mind technológiai, mind társadalmi téren.

Az a kettősség – ami a kötet címében is megjelenik – valóban sok szempontból végigkísérte Kennan életét és karrierjét: amerikai volt, de sok tekintetben inkább orosz-nak érezte magát; a feltartóztatás tézisének megalkotója volt, de élete nagyobbik részében annak katonai érvényesítése ellen küzdött; konzervatív volt, de a liberális demokrácia mintaoszágát képviselte; legjobb tudása szerint szolgálta az Egyesült Államokat, de nem hitt az amerikai kivételességben és az amerikai birodalmi építkezésben; idegenkedett a demokráciától, de a világ legrégebben működő és legambiciózusabb tömegdemokráciájának dolgozott; hitt a házasságban és a konzervatív moralításban, de rendszeresen megcsalta feleségét; a modern 20. században élt, de a 18. századba vágyott vissza; különösen farmján igen intenzív munkát végzett, és jó fizikai állapotban volt, amit az állandó stressz hatására pszichoszomatikus eredetű betegségek ellensúlyoztak majdnem egész életében; gyűlölte a nagyfokú gépesítést, a mindent elárasztó hirdetéseket, az autókat és a televíziót, de ő sem tudta teljesen kivonni magát ezeknek a hatása alól, és kénytelen volt bizonyos fokig rájuk támaszkodni. A találó címnek megfelelően Kennan valóban világok között élt és mozgott.

Kennan ifjúkora nem volt idilli. Anyjának korai elvesztése örökre meghatározta jellemét: mindig a szeretetteljes védelmet kereste, és örökös neuralgikus problémát

jelentett az édesanya hiánya. Apjával kölcsönösen nem sikerült közeli viszonyt ápolni, mostohaanyjával nem találta a közös nevezőt, a katonai középiskola nem igazán volt neki való, még Princeton sem hozott igazi át-törést, bár itt keresendőek – legalábbis utólag – a későbbi sikerek kezdetleges csírái. Kennan igazából a külügyi szolgálatban teljese-dett ki, ott találta meg a saját „hangját”, és az ott kialakított vélemények alapján vált az amerikai külpolitika legismertebb formálójává a hidegháború első éveiben. A hirtelen jött hírnév és befolyás azonban csak néhány évig tartott, ami után egy fél évszázadot a periferián kellett töltenie.

Costigliola meggyőzően mutatja be, hogy Kennan az 1930-as évek folyamán – elsősorban földrajzi determinizmusának, faji és etnikai előítéleteinek és freudi felfogásának köszönhetően – már kialakította azt a gondolatmenetet, amit majd 1946–1947-ben az amerikai külügyminisztérium és a külpolitika iránt érdeklő amerikai olvasók elé tárt. A végső lökést azonban természetesen a közvetlenül a háború utáni benyomások adták, ám ezek már nem érintkeztek termékeny ideológiai és érzelmi közeggel. Úgy érezte, a szovjet pártállam a Nyugattal szembeni kisebbségi érzéstől és a hagyományos orosz birodalmi elvektől együttesen vezérelve komoly veszélyforrást jelenthet az amerikai biztonságpolitikára nézve, amit semlegesíteni kell. Noha szövegeiből nem evidens, pontosan milyen módszerre gondolt, bárki, aki ezeket olvasta, könnyűszerrel érezhette azt, hogy katonailag kell feltartóztatni a Szovjetuniót. De tézisének része volt az a jós-lat is, hogy a Szovjetuniót kívülről nem lehet felbomlasztani, az majd belülről fog szétesni – olyan látomás volt ez, ami végül beigazoló-dott.

Ugyanakkor az úgynevezett „hosszú táv-irat”-ban és az X-cikkben (1946, 1947) meg-fogalmazott állítások, amiknek igazából hírnévét köszönhette, Costigliola olvasatában jókor és jól előadott, ténynek tűnő, ám valójában inkább találgatásokra és saját belső vilá-gának kivetítésére épülő kijelentések

voltak. „A Kremlt vagy az orosz embereket érintő elemzésének jelentős része nem meg-figyelésen, hanem sokkal inkább megérzé-sen alapult – az adott körülményekből kiin-dult feltételezésen, de végső soron nem volt az több, mint találgatás. Különösen az 1946–1949 közötti aranyévekben fogadta az ameri-kai kormányzat és közvélemény, illetve a szövetséges kormányok Kennan kijelentéseit úgy, mintha azok maguk lennének az evan-gélium, mégpedig olyan dolgokról, amik kapcsán ő is csak az intuícióira hagyatko-zott”. (537. old.) Így mint másodlagos tézis Costigliola amellett kardoskodik – meglehe-tősen meggyőzően –, hogy az ünnepelten re-alista iskolához tartozó Kennan valójában a realizmus köpönyegébe bújva érzelmektől és előítéletektől fűtve írta híres manifesztu-mait. Ezekben a Szovjetuniót félelmetes szörnyetegként írta le, amelyik világhata-lomra tör, és akivel képtelenség dűlőre jutni a hagyományos diplomáciai keretek között, így a feltartóztatás lehet a megoldás. (Érde-kességként fontos megemlíteni, hogy Ken-nan az amerikai diplomácia történelméről írt könyvében pontosan a realista látásmó-dot hiányolta az amerikai külpolitikai dön-téshozók oldaláról.) De Kennan olyannyira meggyőzően tudott írni, nyelvezete annyira hiteles volt, hogy a legtöbb olvasója – kor-mányszaton belül vagy kívül – nem tudta ki-vonni magát annak logikája és hatása alól. Costigliola szerint Kennan egyik legfőbb tra-gédiája az volt, hogy saját feltartóztatási po-litikájának foglyává vált – ugyanis annyira meggyőzően írta le, mit is kellene tenni, hogy néhány évvel később már hiába emelte fel hangját a részben általa kialakított hideghá-borús politika ellen.

Ezek után talán nem meglepő, hogy Costigliola nem a hosszú táviratban és az X-cikkben találja meg Kennan professzionális csúcspontját, hanem sokkal inkább az 1957-ben a BBC által közvetített londoni Reith-előadássorozatban. Míg az előzőkben a fel-tartóztatási politikát alapozta meg, ami utána az Egyesült Államok hivatalos politi-kai doktrínája lett a hidegháború negyven

évére, a rádióban elhangzott gondolatok az európai békét kívánták megteremteni egy egységes, de semleges Németországgal Európa szívében, míg a két nagyhatalom kölcsönösen nukleáris fegyverleszerelést hajt végre, és kivonul a kontinensről. Mondani sem kell, hogy a politikai vezetés hűledezve fogadta a felvetést, és még jobban kirekesztette Kennant saját soraiból. Ettől kezdve végleg pusztába kiáltott szavak voltak Kennan értékes gondolatai, aki pedig titokban mindvégig abban reménykedett – hiába –, hogy a mindenkori amerikai kormányzat igényt tart majd a Szovjetunióval kapcsolatos szaktudására és véleményére. Costigliola számára tehát Kennan „a hidegháború elfeledett hőse”, aki az a „végül is tragikus egyén, aki elősegítette a hidegháború szítását, majd azután fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy az véget érjen”. (3., 25. old.) Szerinte ugyanis „Kennan sohasem adta fel élete fő álmát: valahogy összehozni az amerikai és orosz embereket”, ami természetesen beteljesületlen maradt. (152. old.) De ami több más szempont mellett egyedivé teszi Kennant, az az, hogy már a harmincas évektől kezdve jól látta, hogy a szovjet uralmat csak belülről lehet felbomlasztani.

A szerző hatalmas archív anyagot dolgozott fel könyvének megírásához. A külügyminisztériumi iratok mellett a fő csapást természetesen a Princetonban őrzött Kennan-dokumentumok jelentették, amelyek több tízezer oldal naplójegyzetet és magánlevelet foglalnak magukban. Ezeknek a forrásoknak egy részét már korábban is feldolgozták a Kennan életművét vizsgáló és elemző könyvek. Costigliola azonban számos egyéb, eddig ismeretlen vagy kevésbé tárgyalt forrást elemez munkájában. Vaskos monográfiájában mindemellett a már említett új megközelítés a leglényegesebb, aminek során az ember kerül a központba: Kennan lelki

világa és az, hogy ez hogyan hatott gondolkodására, fontos kérdések megközelítésére és elemzésére.

A szerző konklúziójában megerősíti azon véleményét, hogy Kennan sikere lett egyben tragédiája is. A hosszú távirat és a X-cikk hirtelen jött és roppant sikeres rövid időszakot jelentett számára az amerikai külpolitika formálásában. De 1950-re ez már a múlté volt, és attól kezdve magányos Don Quijote módjára próbálta befolyásolni annak mindenkori irányítóit – teljesen sikertelenül. Noha a következő négy évtizedben a feltartóztatási politika megváltoztatását propagálta – melynek eredeti tézisét szerinte félreértettek Washingtonban –, a hidegháború hirtelen és az általa egykor felvázoltak szerint alakult története azt sugallta, hogy amiért emlékezni kell George Kennanra, az nem más, mint az amerikai hidegháborús doktrína kialakításban játszott szerepe. Costigliola szerint azonban ez a Kennan-kép szinte lehetetlenné teszi, hogy érzékeljük Kennan élete igazi mondanivalóját: a nagyhatalmak közti párbeszédre épülő hatalmi egyensúly kialakításának, a gépesítés mérséklésének, valamint a környezet védelmének szükségességét – vagyis azt, hogyan lehet egy békésebb és élhetőbb világban élni.

Érdemes ezt a monográfiát együtt olvasni a Gaddis-féle életrajzzal, ugyanis a két könyv sok szempontból kiegészíti egymást. Míg az utóbbi a klasszikus életrajzi nyomvonalat követi, és valóban megismerjük Kennan keretezett életét és karrierjét, addig Costigliola műve sokkal nagyobb mértékben kísérli meg megérteni és elénk tárni a személyiséget: mi motiválta, aggasztotta, kísértette Kennant, és ezek a tényezők hogyan hatottak mindennapi életére és munkásságára. A hidegháború, illetve a huszadik század amerikai történetírása mindenképpen gazdagított Costigliola kötetével.

LÉVAI CSABA

Debreceni Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 202–206.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.202-206

www.aetas.hu

Válság, konszolidáció és egy külföldi diplomata benyomásai

Peterecz Zoltán: Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei. Pénzügyi, gazdasági, politikai és diplomáciai kérdések egy amerikai szemén keresztül. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022. 415 oldal

Legújabb könyvével mintha öt évvel ezelőtt megjelent kötetét ismételte volna meg Peterecz Zoltán, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Anglisztika és Amerikanisztika Tanszékének habilitált egyetemi docense, az Amerikai Egyesült Államok történetének egyik legkiválóbb hazai szakembere.¹ Akkor Jeremiah Smith (1870–1935) tevékenységét foglalta össze, aki 1924 és 1926 között a Magyarországnak nyújtott népszövetségi kölcsön amerikai pénzügyi ellenőreként tevékenykedett, s így került szoros kapcsolatba a korabeli magyar társadalmi és politikai elitel. Most a szintén amerikai Royall Tyler (1870–1953) életpályájának bemutatására törekedett, aki Jeremiah Smith helyetteseként szintén fontos szerepet játszott Magyarország gazdasági és pénzügyi rekonstrukciójában az 1920-as évek közepén. Mindezek alapján az olvasóban az a gondolat is felmerülhet, hogy a kiváló történész miért vesztegette idejét és energiáját arra, hogy még egyszer megírja ugyanazt a

történetet. A válasz erre a kérdésre nagyon egyszerű: azért, mert messzemenően nem ugyanarról a történetről van szó. Ennek igazolása érdekében érdemes összevetni egymással a két könyvet.

A közöttük megállapítható egyik fontos hasonlóság az, hogy magyar változataik publikálását megelőzte angol nyelvű kiadásuk;² másrészt mindkét kötetben olyan amerikai tevékenységéről esik szó, akik az első világháború utáni európai gazdasági és politikai élet legfelsőbb köreivel kerültek kapcsolatba, egy olyan korszakban, amikor az Egyesült Államok kevésbé tevékenyen vett részt az európai ügyek intézésében, legalábbis a Nagy Háborúban és az azt lezáró békeszerződések létrehozásában játszott szerepéhez képest. Mindkettő főhőse Új-Angliában – Smith New Hampshire-ben, Tyler pedig Massachusetts-ben – látta meg a napvilágot. Mindketten nagyon jómódú családba születtek a korabeli Egyesült Államoknak abban a szegletében, amelyik még ekkoriban is az ország szellemi központjának számított, s ahol a legnagyobb presztízzsel rendelkező egyetemek is működtek. Ez a helyzet mindkettejük előtt kitarta azokat az ajtókat, amelyek az értelmiségi, a jogi, az üzleti vagy éppenséggel a politikai élet felsőbb régiói felé nyitottak

¹ Peterecz Zoltán: *Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1824–1926: Egy jenkai pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

² Peterecz, Zoltán: *Jeremiah Smith Jr. and Hungary, 1924–26: the United States, the*

League of Nations, and the Financial Reconstruction of Hungary. London: Versita, 2013.; uő: *Royall Tyler and Hungary: An American in Europe and Crisis Years, 1918–1953*. Reno: Helena History Press, 2021.

számukra utat. Ezen az úton mindketten elindultak, s bár pályájuk több ponton találkozott egymással, mégis nagyon másképpen alakult.

Az első találkozási pontot az első világháború jelentette, hiszen valamilyen formában mindketten szerepet vállaltak hazájuk háborús erőfeszítéseiben, illetve a háborút lezáró békemű létrehozásában. A később is nagyon jó szervezőnek bizonyuló Jeremiah Smith kezdetben a nyugati frontra érkező amerikai haderő utánpótlásának biztosításában játszott fontos szerepet, majd a békekonferencia amerikai delegációjának pénzügyi szakértőjeként olyan problémák megoldásán dolgozott, mint a Németország által fizetendő jóvátétel kiszámítása vagy a szövetségeseknek folyósított amerikai hitelek ügye, amelyek a konferencia alapvető kérdései közé tartoztak. Mégsem volt jó véleménye arról a műről, amelynek létrehozásában ő is szerepet játszott. Tyrel jelentősen más tapasztalatokkal a háta mögött vált az amerikai békedelegáció tagjává. Míg Smith csak az amerikai hadba lépés után, 1918 januárjában érkezett meg Európába, Tyrel már egyetemi tanulmányai egy részét is itt, az Oxfordi Egyetemen végezte. Huzamosabb időt töltött Franciaországban és Spanyolországban, s az utóbbi kultúrája valósággal rabul ejtette. A salamancai egyetemen az ország és a korabeli Európa egyik legjelentősebb gondolkodójával, a nála csak hat évvel idősebb Miguel de Unamunóval (1864–1936) került nagyon szoros baráti kapcsolatba. Egy évig Németországban is élt, majd Párizsba tette át a székhelyét. Nemcsak műveltségét és nyelvtudását, hanem művészettörténeti ismereteit is ekkor alapozta meg, és ekkoriban már aktív publikációs tevékenységet is folytatott. Az amerikai hadsereghez ő is az Egyesült Államok hadba lépése után csatlakozott. Előbb hírszerző tisztként dolgozott, majd a létrejövő Népszövetség Jóvátételi Bizottságában volt az Egyesült Államok nem hivatalos képviselője. Smith és Tyler már eddig is sok párhuzamot mutató pályája aztán Budapesten kapcsolódott össze, amikor a Magyarország-

nak nyújtott népszövetségi kölcsön ellenőreiként (1924–1926) tevékenykedtek.

A kettejük pályája közötti eddig is meglévő különbségek azt követően váltak még nyilvánvalóbbakká, hogy pénzügyi ellenőri megbízatásuk lejárt. Smith ezután visszautazott az Egyesült Államokba, ahonnan már soha nem tért vissza Magyarországra. Abban, hogy kapcsolata mégsem szakadt meg hazánkkal, nagy szerepet játszott a magyar kormányok azon törekvése, hogy Smith magyarországi tevékenységének elismerését összekapcsolják az amerikai politikai és gazdasági érdekcsoportok megnyerésének és befolyásolásának szándékával. Smith a Népszövetséggel még szorosabb kapcsolatot tartott fenn, mivel 1927-ben a szervezet Pénzügyi Bizottságának tagjává nevezték ki, s ezzel összefüggésben Genfben tette át a székhelyét. Itt többször tárgyalt Tyrellel, aki 1926 és 1929 között a magyar kölcsön még fennmaradó részeivel kapcsolatos ügyeket intézte, és közvetítőként működött a Népszövetség, a hitelezők megbízottjai és a magyar kormány között. 1930-ra azonban Jeremiah Smith egészségi állapota annyira megromlott, hogy elutasította, hogy egy Magyarországnak nyújtandó esetleges újabb kölcsön intézésében szerepet vállaljon. Ezt követően visszavonultan élt 1935-ben bekövetkezett haláláig.

A Smith-nél tizennégy évvel fiatalabb Tyler viszont csak 1953-ban hunyt el, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy tartósabb és behatóbb kapcsolatban maradjon Magyarországgal. Smith magyarországi tartózkodása egy olyan korszakra esett, amikor az első világháború következtében felbolydult viszonyok a gazdasági rekonstrukció keretében konszolidálódni látszottak. Nagyon fontos időszak volt, de mégsem tudott olyan „látványos” fejleményekkel szolgálni, mint az 1930-as, 1940-es évek, amikor a nagy gazdasági világválság, a kiéleződő világpolitikai helyzet, a második világháború majd a hidegháború kibontakozása következtében élesedő válságok sorozatával és az addigi legnagyobb világgésszel kellett szembenéznük

a kortársaknak. Tyrel ebben az időszakban is szoros kapcsolatokat ápolt a magyarokkal és Magyarországgal. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy későbbi halála miatt hosszabbra nyúlt az országgal fenntartott kapcsolata, hanem arról is, hogy az sokkal intenzívebbé és bensőségebbé vált.

Tyler ugyanis 1931-ben a Népszövetség által megbízott pénzügyi tanácsadóként vizsgátért Budapestre, hogy segítse az ország kilábalását a válságból, s ezt a feladatot egészen 1938. március 31-ig látta el. 1924 és 1938 között tehát négy magyar miniszterelnökkel (Bethlen István, Károlyi Gyula, Gömbös Gyula, Darányi Kálmán) és azok vezető munkatársaival került közvetlen munkakapcsolatba, és hagyott maga után olyan forrásokat, amelyek kiváló betekintést nyújtanak a korabeli magyar politikai és gazdasági elit viszonyaiba. Royall Tyler 1938 és 1940 között is a Népszövetség alkalmazásában maradt, ezúttal a Pénzügyi Részleg és Gazdasági Hírszerző Szolgálat szakértőjeként. Fő feladata az volt, hogy az éleződő világpolitikai helyzetben kapcsolatot tartson a Népszövetség és az Amerikai Egyesült Államok hivatalos szervei között. Az 1938-ban már tizenégyéves múltra visszatekintő Magyarországgal kapcsolatos tapasztalatait az amerikai külügyminiszternek, Cordell Hullnak címzett egyik jelentésben összegezte. Világosan látta a magyar kormányoknak azt a dilemmáját, hogy revíziós törekvéseik támogatását csak Németországtól és Olaszországtól várhatják, ami viszont főleg az előbbi érdekkörébe viszi az országot. Tyler ekkor úgy gondolta, hogy brit pénzügyi segítséggel Magyarország talán meg tudná őrizni mozgásterét. Ekkori tevékenysége során az amerikai politika olyan vezetőivel került személyes kapcsolatba, mint Franklin Delano Roosevelt elnök, Cordell Hull külügyminiszter, Henry J. Morgenthau pénzügyminiszter vagy a Szövetségi Tartalékbank elnöke, Marriner S. Eccles. A második világháború kirobbanása, majd a sorozatos német győzelmek a Népszövetséget szinte lehetetlen helyzetbe hozták, de Tyler – aki ekkor is fenntar-

totta kapcsolatait Magyarországgal – továbbra is a nemzetközi szervezet alkalmazásában maradt. Teleki Pál miniszterelnökkel már az első világháborút lezáró béketárgyalások kapcsán ismerték egymást, s ismeretségük az elkövetkező években csak tovább mélyült. Ezért merült fel, hogy jó magyar és egyesült államokbeli pénzügyi és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező amerikai állampolgárként Tyler fontos szerepet játsszon annak a pénzalapnak a létrehozásában, amit az Egyesült Államokban egy esetleges magyar emigráns kormány támogatására hoztak létre 1940 májusában.

Teleki öngyilkossága, majd az Egyesült Államoknak küldött magyar hadüzenet azonban azt eredményezte, hogy Tyler számára beszűkültek a Magyarországgal való közvetlen kapcsolattartás lehetőségei. Ennek ellenére továbbra is ő maradt az egyik legfontosabb olyan hírcsatorna, amelyen keresztül „rengeteg értesülés érkezett a magyar bel- és külpolitikáról az angolszász világba”. (312. old.) 1943 augusztusában Tyler hivatalosan az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Újjáépítési Hivatalának képviselője, 1944-ben pedig az Egyesült Államok berni követiségének különleges attaséja lett, gyakorlatilag azonban az amerikai kormány hírszerzőjévé vált. Ebben a minőségében közvetlen kapcsolatban állt az Európában tevékenykedő amerikai hírszerzés Svájcban működő vezetőjével Allan Dulles-szel, másrészt a magyar kormány és a nyugati hatalmak közötti tárgyalások megszervezésében és lefolytatásában is kiemelkedő szerepet játszott. Magyarország német megszállása után azokkal a külföldön maradt magyar diplomátákkal tartotta a kapcsolatot, akik nem ismerték el a Sztójay kormány legitimitását. Hírszerzői tevékenysége idején a magyar döntéshozókat arról igyekezett meggyőzni, hogy „az oroszok a szövetségeseink, és természetesen lojálisak leszünk velük szemben. Ugyanennyire felesleges abban reménykedni, hogy Európa jövőbeni rendezését a magyarokkal tárgyaljuk meg, amíg ők a szövetségeseink ellen harcolnak.” (324. old.) Ugyanakkor

arra is nagy erőfeszítéseket tett, hogy a nyugati vezetőkkel megérttesse Magyarország sajátos helyzetét és történelmét, s eloszlassa az országgal kapcsolatosan a nyugati világban elterjedt sztereotípiákat.

Tyler 1943 óta hivatalosan az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Újjáépítési Hivatala, munkatársa volt, s ennek megalapítása az Egyesült Államok által támogatott új nemzetközi szervezet, az Egyesült Nemzetek Szervezete létrehozása felé tett egyik első lépést jelentette. Széles körű európai pénzügyi és politikai tapasztalata, illetve a Népszövetség munkatársaként eltöltött húsz éve szinte predesztinálta arra, hogy szerepet vállaljon azon új nemzetközi szervezetek létrehozásában, amelyek feladata egy stabilabb nemzetközi rend biztosítása volt. 1947 és 1949 között az 1945-ben megalakított Világbank alkalmazásába lépett, s első feladata egy Franciaországnak nyújtott kölcsön levezénylése volt. 1949 után az ENSZ megbízásából egy a Közel-Kelet gazdasági fejlesztési lehetőségeit felmérő misszió tagjaként tevékenykedett. Magyarország szovjet megszállása következtében az országgal fennálló kapcsolata megváltozott. Egyrészt szoros viszonyt ápolt a nyugati magyar emigrációval, bár annak belső megosztottságára és viszálykodásaira úgy tekintett, mint amelyek komolyan korlátozzák az amerikai kormányzat azon törekvéseit, hogy a kelet-európai „rab népek” Egyesült Államokban élő emigrációinak erőfeszítéseit összehangolja. E törekvés eredménye lett az 1949-ben létrehozott Nemzeti Bizottság a Szabad Európáért elnevezésű szervezet, melynek európai képviselője lett Tyler a következő évben. S bár a szokásos lelkesedéssel vetette bele magát a munkába, 1953. március 2-án, hatvankilenc éves korában váratlanul öngyilkosságot követett el. Ebben többféle tényező, de főként családi problémák játszhattak szerepet.

A két amerikai szakember nemcsak a Magyarországhoz fűződő viszonyuk hosszában és jellegében különbözött egymástól, de egyéniségük is eltérő volt. Smith sokkal magának valóbb, befelé forduló személyiség

volt, míg Tyrel a világ felé nyitottabb, eleve nebb és színesebb egyéniség volt. Ezzel összefüggésben az előbbi érdeklődése alapvetően szűkebb szakterületére, a gazdaságra és a pénzügyekre fókuszált. Tyrelt viszont sokkal több minden érdekelt. Magyarországon kívül több országban (Görögország, Észtország) végzett hasonló feladatokat a Népszövetség számára, és számos más európai országban is sokkal hosszabb időt töltött el. Kifejezetten törekedett arra, hogy az adott országok kultúrájával is megismerkedjen. Azon amerikaiak nem kicsiny csoportjába tartozott, akik az első világháború előtt, alatt vagy után Európába érkezve az európai kultúra búvőkörébe kerültek, s életük nagyobb részét töltötték az Óvilágban, mint szülőhazájukban. Tyrel ezt olyan magas szintre fejlesztette, hogy a bizánci művészet és az ezzel kapcsolatos műkereskedelem egyik vezető szakemberévé vált, aki ezzel kapcsolatban kiváló szakkönyveket is írt.

Hogyan értékelhető mindezek alapján és miért fontos a hazai történetírás számára annak az embernek a pályafutása, aki általában a színpadok mögött fejtette ki tevékenységét, s Magyarország korabeli történelmi sorsfordító idején sohasem lépett ki a kulisszák mögül? Peterecz Zoltán számára ez azt a kérdést vetette fel, hogy ábrázolható-e a történelem jelentős szereplőjeként egy olyan személy, aki időnként fontos, de mégiscsak mellékszereplőként jelent meg a színpadon. S az sem kevésbé fontos szempont, hogy a mellékszereplőt középpontba állítani kívánó történész ne csináljon érdemtelenül főszereplőt hőséből. Ezt a problémát Peterecz Zoltán is világosan érzékelte, s úgy gondolom, hogy arra megfelelő választ adott. Összegzésében úgy fogalmazott, hogy Tylernek „a párizsi békekonferencián »csak« kisebb szervezőmunkája volt, a Jóvátételi Bizottságban »csak« megfigyelő volt, a magyar pénzügyi rekonstrukcióban »csak« főbiztoshelyettes, majd »csak« népszövetségi tanácsadó, a második világháborúban »csak« Dulles jobbkeze, a világháború után »csak« európai megbízott. És tagadhatatlan, hogy komoly döntési

helyzetben sosem vagy csak nagyon ritkán volt. Inkább csapatjátékosként fejtette ki munkáját.” (387–388. old.) Azzal, hogy a „csak” szócskát idézőjelbe tette, Peterecz kiválóan érzékeltette, hogy Tyler jelentősebb szerepet játszott annál, mintsem, hogy jelentéktelen háttérszereplőnek tarthatnánk. A két irányba – a magyar és az amerikai döntéshozók felé – elküldött értékelései és információ mégiscsak hatással voltak arra, hogy a kulisszák előtt hogyan alakultak az események. Úgy gondolom, Peterecz Zoltánnak kiválóan sikerült megoldania azt a feladatot, amit maga elé tűzött. Munkája „nem volt teljesen megkésett kísérlet arra, hogy Royall

Tylert egy kicsit a huszadik század első felének történelmi vérkeringésébe jobban belehelyezze”. (388. old.) Ennél azonban jóval többet is tett. A szakma szabályait maximálisan szem előtt tartva több történetírói szakterületet is gazdagított kiváló monográfiájával: nemcsak a Horthy-korszakkal foglalkozó történészszakmát és az amerikai–magyar kapcsolatok történetét, hanem annak vizsgálatát is, hogy mi motiválta azokat az amerikaiakat, akik a két világháború közötti korszakban annak a Népszövetségnek dolgoztak, amelyiknek az Egyesült Államok nem volt tagja.

BALOG IVÁN
Szegedi Tudományegyetem

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 207–212.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.207-212
www.aetas.hu

A múlt plurális

K. Horváth Zsolt: Mérei Ferenc. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945. II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986. KORALL, Budapest, 2021. 317+717 oldal

Mérei Ferencről és munkásságáról számos elemzés és visszaemlékezés jelent meg, az utókor azonban meglepő módon adós maradt a nagy pszichológus és pedagógus életművének monografikus feldolgozásával. Ezt a hiányt pótolta K. Horváth Zsolt, aki két vastkos kötetben hatalmas feladatra vállalkozott: bemutatni nemcsak a Mérei-szövegeket, hanem kontextusukat is, mégpedig a lehető legszélesebb értelemben.

Az első, 317 oldalas kötet – mely a *Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945* címet viseli – csaknem teljesen azonos a szerző *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc életművében* című 2011-ben megvédett doktori disszertációjával. 2021-ben ehhez társult a második kötet *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986* címmel. K. Horváth óriási apparátust vonultat fel, melynek érzékeltetésére elég annyi, hogy az első könyvben 336, a másodikban 515 lábjegyzetet találunk. Külön fejezet taglalja az életrajzírás során felmerülő elméleti problémákat, az *oeuvre* recepciójának és főleg a szerző kultuszának kérdéskörét, Mérei gyermek- és serdülőkorát, párizsi egyetemi tanulmányait és kapcsolódását az avantgárdhoz és a kommunista párthoz, első publikációit és munkaszolgálatban eltöltött éveit. Terítékre

kerül a Mérei egyik fénykorának tekinthető koalíciós időszak, majd a diktatúra bevezetése utáni rövid mélypont éppúgy, mint a pszichológus informális, underground hálózata, az 1950 utáni peremre kerülés, a részvétel az 1956-os forradalomban, a börtönévek, majd a Kádár-rendszerbeli féllelenezékben megélt újabb reneszánsz. A monográfia írója imponáló, interdiszciplináris ismeretanyagot mozgat meg: egyaránt találkozhatunk pszichológiai, pedagógiai, politológiai, szociológiai, történettudományi, esztétikai és vallástörténeti elemzésekkel – sőt, építészettörténeti fejtegetésekkel is!

A bőség zavarának csökkentése érdekében az alábbiakban előbb K. Horváth Zsolt módszertanával foglalkozom, majd arra térek ki, hogyan elemzi Méreit mint pszichológust és a pedagógust. Ezután azt boncolgatom, hogyan szemléli szerzőnk „hősét” mint liminális személyiséget. Ezt követően az kerül terítékre, hogyan látatja velünk K. Horváth Mérei Ferencet munkaszolgálatot megjáró zsidót. Az utolsó itt tárgyalásra kerülő témakör pedig: Mérei mint kommunista párttag.

A monográfia metodológiai előfeltévései ambiciózusak: újszerű szemléletet próbálnak képviselni azáltal, hogy szakítanak az egyéncentrikus életrajzírás gyakorlatával. A szerző „felül kívánja írni a hagyományos társadalomtörténet előbb osztályokban, majd kategóriákban gondolkodó gyakorlatát, s a »társadalmiságot«, a »társasságot« (*le social*) nem eleve tulajdonságokkal, sajátosságokkal rendelkező tárgyként, hanem állandóan mozgásban levő konfigurációkon

belül megvalósuló kölcsönös viszonyok összességéként szemléli”. (I. köt. 21. old.) Ezzel párosul az a megközelítés, amely „a túlzottan rögzített értelmű, lineáris-narratív »élettörténet« kifejezés helyett inkább az »életrajzi tér«” (I. köt. 33. old.) fogalmával operál, melybe a sorsesemények, a látszólag önidegen, a traumák előidézte szakadások is integrálhatók.

A monográfus más, metodológiai szempontból jelentős megállapításokat is tesz: rámutat, hogy ne csak a nyelvet elemezzük, mert a diskurzus és a praxis nem ugyanaz (II. köt. 226–227. old.), valamint az ideológiakritikát magunkra is kell alkalmazni (II. köt. 49. old.). Állást foglal amellett, hogy a kutató ne kötelezze el magát se saját kora, sem az általa elemzett kontextus formálójának értékítélete mellett, hanem a kettő közti termékeny feszültségben keresse a történeti megértést. (I. köt. 10. old.) A Holokauszt-kutatásra nézve is fontos észrevételeket tesz, például amikor helyteleníti, hogy az elismeréspolitikát a holokauszt-túlélőket homogén tapasztalattal és egyetemes erkölcsi ítélettel ruházza fel (I. köt. 289. old.), vagy azzal a megállapítással, hogy hiányzik a második világháború veszteséinek szenvedéseit feltáró köznaptörténet. (II. köt. 22. old.) A zsidó identitás kérdéskörével kapcsolatban pedig Tábor Bélára hivatkozva fogalmazza meg: a zsidóság ne legyen „aszimmetrikus ellenfogalom”, hanem valódi népközösség. (II. köt. 340–341. old.)

K. Horváth további fontos célkitűzése az intenzív Mérei-kultusszal – amely szerinte egyfajta fordított teleológiát vetít bele a biográfiába – szembeni kritikus, distanciált attitűd kialakítása, egyben elméleti megalapozása: „A kultusz csak a »ma« felől látja az élettörténetet, célja nem az élettörténet egyedi eseményeinek feltárása, hanem egyik oldalon a »példaszerű«, a »követendő«, a másik oldalon pedig az »elretentő«, az »elutasítandó« oppozíciójában való gondolkodás: példakövetés vagy bálványrombolás.” (I. köt. 94. old.) Márpedig – ahogy a szerző igen találóan és szellemesen megjegyzi – „a

múlt, úgy tűnik, plurális természetű”. (I. köt. 95. old.)

K. Horváth igen alaposan és értőn boncolgatja Mérei pedagógusi és pszichológusi pályájának állomásait, jól emeli ki a legfontosabb művek fő üzenetét. Aláhúzza, hogy Mérei pedagógusként is demokratikus szocialista volt, a demokratikus közösségépítés híve, aki állandóan arra a kérdésre kereste a választ, hogyan lehet egy demokratikus hagyományokkal nem rendelkező országban leküzdeni azokat a tekintélyelvű, alá-fölérendeltségen alapuló magatartáskódokat a nevelésben, amelyek Mérei iskolai éveit is megkeserítették. Pontosan azért tanulmányozta olyan intenzíven a gyermeki társadalmat, mert úgy vélte, a gyerekek között spon-tánul kialakuló vezető kiválasztási, közösség-szervezési mintázatokban egyfajta ösztönös demokrácia érvényesül, ami példa lehet a felnőttek számára is.

Mérei különös érdeklődéssel fordult az *ad hoc* és az intézményes közti, preszociális és alegális szerveződési szint felé. Az ehhez a problematikához fűződő megismerési érdek az egyik ihletője magisztrális művének, *Az együttes élménynek*. A másik motiváció – kiindulópontját, nem végkövetkeztetéseit illetően – részben személyes háttérű és kordia-gnosztikai jellegű: megérteni, hogyan tapasztalhattak milliók a tömeggyilkos Hitlernek. Mérei rámutat: naivítás mindezt egyetlen emberre visszavezetni, ahogy azt is látni kell, hogy az együtteség nem tömegembert teremt, hanem éppenséggel növeli az egyéni színvonalat. (II. köt. 142. old.) Zseniális meglátása, miszerint a vezető is alárendeltje a vezetetteknek, mert nem az számít, ki parancsol, hanem hogy mit: csak olyan parancsot érdemes kiadni, amit a követők legitimálnak. (II. köt. 146. old.) Olyannyira, hogy van „meghódított hódító” is (II. köt. 144. old.), főleg ha a vezető jól összeszokott csoporttal kerül szembe. (II. köt. 145. old.)

A pszichológus Mérei másik nagy jelentőségű munkája *Az utalás mint az élmény-*

*közösség szemiotikai többlete.*¹ Mérei Ferenc itt is a gyermekközösségekben tapasztalható jelenségeket hozza összefüggésbe a felnőttek világával. Eszerint gyerekek, de felnőttek között is létezik a közösen átélt élmények felidézése egy kulcsinger hatására, aminek következtében hirtelen „közös hullámhosszra” kerülhetnek úgy, hogy ez kívülről számára érthetetlen marad. Az utalás egyfajta hermetizmus, ami vájtfülűeknek szól, sajátosan kódolt rétegnyelvet hordoz, és szubkulturális jellegű. Egyfajta összekacsintással teremt egy meglehetősen exkluzív, belterjes, informális közösséget. Ez pedig ideális terepet jelentett egy egyre puhuló diktatúra ellenzéki-félellenzéki csoportjai számára – gondoljunk csak a demokratikus ellenzék házibulijaira. Erős Ferenc, az egyik legjobb Mérei-interpretátor szerint az utalás a második nyilvánosság nyelve, „a korszak pszichopatológiája”.² (II. köt. 598.) Ennek egyik szimptomája, hogy maga Mérei is egy ilyen belvilágra, a – még később tárgyalandó – Törzsre hivatkozik anélkül, hogy közelebbről megvilágítaná (hiszen a diktatúrában nem is teheti!): ő is a tagja.³

Ez viszont már átvezet a Mérei-életmű egyik legfontosabb problémájához, amit monográfiája igen részletesen és értőn elemez: a marginalitásból kinövő közösség, a *communitas*⁴ kérdésköréhez. Mérei számára gyerekként meghatározó volt a poroszos, merev, rideg, kegyetlen férfivilágú iskola elutasítása (I. köt. 124. old.), fiatalként pedig előbb Kassák Munka-körén keresztül, majd párizsi egyetemi éve alatt találkozása az avantgárdal. Innen kapta az inspirációt egész életén át követett életvezetési alapelvehez: mindent meg kell élni, még a rosszat, a szenvedést is, mert életünk értelme legyen megélt értelem, és ehhez mindig a belső iránytűnk kell követni (I. köt. 64. old.) –

ezért is válhatott pszichológusi felfogásának alapjává az élmény, az élménygondolkodás kategóriájának középpontba állítása.

Mérei már az ötvenes évek elejétől fogva, állásából történt elbocsátását követően tagjává vált a Törzsnek (már maga a név is beszédes!), egy baráti társaságnak, amelybe csak kemény avatási szertartással lehetett bekerülni, és amelynek tagjai rendszeres összejöveteleiken felolvasásokat tartottak egymásnak. Olyan témákról és olyan tolvajnyelven, amelyet csak ők, a beavatottak – zseninek tartották magukat! (II. köt. 358.) – értettek. Egy diktatúrában, ahol mindenféle civil társadalmi szervezkedés tilos vagy minimum gyanús, az ilyen hálózatok szerepe különösen felértékelődik. Már csak azért is, mert besúgóktól kell tartani, és akárhogy is vigyáztak a Törzs tagjai, köztük is akadtak ügynökök. Az illegitásba szorított Törzs tagjai újra élhették azt a fenyegetettség-érzést, amit 1945 előttről kommunisztaként és/vagy származásuk miatt már ismertek, de azt az elitizmussal vegyes, sértett koldusgögot is, amivel mindezt jól-rosszul kompenzálni igyekeztek, és amelyet e sorok írója állástalan repülőegyetem-hallgatóként és szamizdatolvasóként maga is érzett. Ez a „tribalizmus” csakugyan hasonló funkcióit is töltött be, mint a demokratikus ellenzék házibulijai, amelyek egyúttal kvázi politikai vitaklubok is voltak, és a második társadalomban⁵ történő, alulról jövő önszerveződés, a „szabadság kis körei” fórumaiként működtek.

A részben kényszerű, részben azonban felvállalt, identitásképző elemmé vált liminalitás megnyilvánult a tagok zsidóságukhoz fűződő viszonyában is. Mivel a kör a zsidóságukat nyíltan nem vállaló, ún. nem zsidó

¹ Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikai szociálpszichológia köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. 264–288.

² Erős Ferenc: *Mérei fényében és árnyékában*. BUKSZ, 2. évf. (1990) 2. sz. 150–154., itt 153.

³ Mérei: *Társ és csoport*, 286.

⁴ Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris, 2002.

⁵ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.

zsidókból⁶ állt, következetes peremem-
be-
rekként a zsidóságból is kiilleszkedtek. „Sze-
ánszaikon” gyakoriak voltak a zsidó témák,
de ezeken éppúgy ironizáltak, mint más té-
mákon – sokszor ószövetségi utalásokat ke-
verték sztálinizmus-paródiákkal. (II. köt.
388. old.) Gyakran idézték meg a Holokauszt
áldozatául esett barátaik emlékét is. Még egy
visszatérő motívuma volt gyűléseiknek: a
szexuális teljesítményeikkel való dicsekvés.
K. Horváth érdekesen és érzékenyen kap-
csolja össze ezeket az egymástól látszólag tá-
voli motívumokat: a felfokozott életigenlést
látja közös nevezőjüknek, amivel a Vészkor-
szak pusztításával kívántak szimbolikusan
dacolni.

Mindez a Holokauszt emlékezetére vo-
natkozik – de hogyan élte meg magát a mun-
kaszolgálatot Mérei Ferenc? Nos, sajátos,
egyben rá jellemző és életvezetési elveivel
egyező módon. Kihívásnak, feladatnak, meg-
mértetésnek fogta fel, ezért jobban el tudta
viselni, mint mások. A testi, fizikai megpró-
báltatások is kevésbé őrlték fel, mint sors-
társait, mert gyerekkorától kezdve jobban
hozzászokott a nélkülözéshez, mint a maga-
sabb státuszú családokból jött „muszosok”.
Pszichésen is nagyobb ellenállóképességet
biztosított számára sajátos „örömelve”: az
intenzív élet (I. köt. 288. old.), az itt és most
élni imperatívusza (I. köt. 286. old.), ame-
lyet így fogalmaz meg: „...az élet hic et nunc
jelenség. Nem várom az életet, hanem élem
a mindenkori »itt és most« feltételek kö-
zött.”⁷ Egy interjújában pedig így vall erről:
„...abban a helyzetben, ahová éppen a sors

vezetett, ott kell élnem. Minden helyzetben
meg kell találnom, ki kell alakítanom a lé-
tem, még ha nem fogadom is el az adott élet-
feltételeket és a megváltoztatásukon fárado-
zom, akkor is ez az én egyszeri, visszavonha-
tatlan életem.”⁸ Ez tette képessé arra, hogy a
legsörnyűbb körülményeket is akasztófahu-
morral fogadja.

A megaláztatás, ami a munkaszolgálato-
sokat érte azért, hogy nem viselhették a
magyar hadsereg katonai egyenruháját, őt is
nagyon megviselte, de igen sajátosan, „pro-
aktív” módon dolgozta fel. Miután sikeres
szökése után beállt a szovjet hadseregbe,
még évekig szovjet egyenruhában járt Buda-
pesten, mert ekképpen igyekezett bizonyí-
tani a maga és mások számára: ő már nem
pária, nem vesztes – és ehhez az akkor és ott
legerősebb hatalmi jogar viselését találta a
legmegfelelőbb eszköznek. (I. köt. 313. old)
Így, amíg azelőtt megvetett, üldözött senki-
nek számított, fontos ember, valaki lett be-
lőle. És mivel magától szökött át az oroszok-
hoz, mindezt szuverenitása visszaszerzése-
ként, felszabadulásként élte meg – a szó va-
lódi és az 1945–1990 közötti hivatalos politi-
kai terminológiában használatos értelmében
egyaránt.⁹ Ez óvta meg ugyanakkor a jára-
dék-neurózistól¹⁰ (I. köt. 314. old.), hiszen ő
autonómiáját nyerte vissza azzal, hogy csat-
lakozott egy diktatúra hatalmi gépezetéhez.
Mindez már a következő kérdésünkhöz vezet
át bennünket: Miért és hogyan volt Mérei
kommunista?

K. Horváth megállapítása szerint Mérei
pályája legproblematisabb részének el-

⁶ Deutscher, Isaac: *The Non-Jewish Jew And Other Essays*. Ed. and Introduction Tamara Deutscher. New York: Oxford University Press, 1968.

⁷ Mérei Ferenc: *Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március)*. In: Lélektani napló. Szerkesztette Forgács Péter. Budapest: Osiris, 1998. 450.

⁸ Mérei Ferenc – Somogyi Tóth Sándor: *Élet-minőség (dialogus)*. Kortárs, 23. évf. (1979) 10. sz 1563–1573.

⁹ Zsidóság és erőszak viszonyának 1945 utáni megváltozását finoman elemzi: *Karády Viktor: Zsidóság és fasiszta alkat. (Egy Bibó-megjegyzés margójára)*. Forrás, 25. évf. (1995) 12. sz. 41–55.

¹⁰ Kulcsár István: *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban*. In: *A zsidóság útja*. Összeállította: Kőbányai János. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 366–372.

fogulatlan analizisét nehezíti kultusza, ami a mítoszrombolásra alkalmas momentumokat háttérbe szorította a bálványozott hős biográfiájában. (II. köt. 154–155. old.) Akadályt jelent azonban az ennek ellenhatásaként jelentkező deheroizálás, sőt démonizálás is, amely a hatalommal való többrendbeli visszaéléssel, emberek tönkretételével vádolja őt. Fontos és a monográfus által alaposan adatolt körülmény azonban, hogy e vádak csak egy olyan pszichológus igyekezett bizonyítani, aki maga is mentális beteg volt; Méreire nézve terhelő más adat nem került elő. (I. köt. 78–88., 183. old., II. köt. 220. old.)

Megállapítható viszont a felelőssége a diktatúra kiszolgálásért annyiban, hogy „a Nékosz tanárelnökeként, a Kollégiumi Tanács elnökeként, az MDP Köznevelési Bizottságának tagjaként, valamint az ONI [Országos Neveléstudományi Intézet] főigazgatójaként, röviden a magyar köznevelés és felsőoktatás látszólag döntési helyzetben lévő szakpolitikus hivatalnokaként jóformán a döntés minden részletéről tudott, tudhatott. Magánál a döntésnél azonban legfeljebb aszisztált, ha egyáltalán jelen volt.” (II. köt. 235. old.) Az igazán fontos kérdés az, miért tette mindezt ez a kivételes önazonossága miatt méltán legendássá vált, szuverén gondolkodó. Hogyan válhatott a demokratikus szocialista pedagógia hirdetője a diktatórikus szocializmus hívévé?

Ennek megértéséhez az vihet közelebb, ha tekintetbe vesszük: a demokratikus szocialista álláspont nála két komponensből tevődött össze. Egyrészt Mérei célkitűzése a tekintélyelvű, poroszos nevelés helyett olyan iskolarendszer kialakítása volt, amelyben a mellérendeltségre épülő, az autonómiát feltétlenül tisztelő viszonyok uralkodnak. A másik alapvető prioritás viszont az volt számára, hogy az iskolában szűnjön meg a kasztszellem, nyíljanak meg a kapuk a munkás- és parasztszármazásuk előtt. Igen ám, csak hogy a második célkitűzést a sztálinista rendszer is megvalósította – igaz, a nem fizikai származásuk diszkriminálása árán. Mérei alighanem azért kötött kompromisszu-

mot a Rákosi-rendszerrel, mert a második prioritás követése eltakarta előle azt a tényt, hogy az első elérése egy zsarnokságban zárt. Azt sem vette észre, hogy hiába próbálja meg külsődlegesen, de konzisztensen imitálni a sztálinista frazeológiát, mert az önkényuralom a nyelvezetet is áthatja. Éppen a logikátlanság, az inkoherencia teszi lehetővé, hogy tetszés szerint bármikor, bármit vagy bárkit lehet vele akár dicsőíteni, akár ellenségnek kikiáltani.

Bár Mérei eredendően nyugati marxista volt, a kommunista eszme eredendő messianizmusának, a szovjet totalitarizmus öngyűlölő paranoiájának delejező hatásától – amelynek jellegzetes példája a *Csokoládé*, a démoni bolsevik kultregény – ő sem tudta függetleníteni magát. Élete végéig kínozta a sztálinista szuperego, amely még az ő testestül-lelkestül szabadelvű személyiségébe is beépült. (II. köt. 548–549., 553. old.) Eredendően független és egyben valóságstisztelő gondolkodása azonban minden igyekezete ellenére is kiütöközött, ezért nagyon hamar, már 1950-től belső emigrációba kényszerült.

Bármennyire is rá oktrojált helyzet volt ez, további pályája azt bizonyítja, hogy így talált vissza lételemébe: az örök ellenzéki – vagy legalábbis félellenzéki – szerepébe. Ez mutatkozott meg az 1956-os forradalomban való részvételében éppúgy, mint abban, hogy még a börtönéveket is kihívásnak fogta fel, és alkotó munkával töltötte. És a szubverzió inspirálta élete utolsó nagy korszakában, lipótmezei évei alatt is, ahol ismét lehetett – Esterházy kifejezésével élve – „egyszerre kívül és belül a tizenhatoson”.

A kétkötetes munka egyfajta Mérei-enciklopédia, amely minden olyan kérdéskörre kitekint, sőt mélyfúrásokat végez, amely „hősének” életéhez, műveihez kapcsolódik. A könyv tele van éleselméjű meglátásokkal, remek felismerésekkel – sőt, zavarba ejtően bővelkedik bennük. Hibáink nem egyebek túlzásba vitt erényeknél – írja Kemény Zsigmond, és ez erre a könyvre is igaz. Egyik fő érdeme, hogy nem lineáris, individuális fejlődéstörténetet ír, hanem az egyén és kon-

textus közti dinamikus viszonyra koncentrálnak (I. köt. 9. old.), és a biográfiai módszert ötvözi a társadalomtörténettel (I. köt. 19. old.). Sok esetben azonban ez oda vezet, hogy a kontextus a textus fölébe kerekedik, és arcképet háttérrel helyett háttérrel kapunk arcképpel, ahol Mérei írásainak elemzése időnként visszaszorul. Hiszen a kontextusnak is van kontextusa, és így tovább – így aztán helyenként K. Horváth saját, sokoldalú interdiszciplináris felkészültsége következtében

asszociációs láncokba gabalyodik: az egyik dologról egy másik jut eszébe, arról egy harmadik stb. Több önfegyelemmel kevesebb lett volna.

Ez a túl sok is hallatlanul magas minőséget képvisel azonban. A Mérei-monográfia a magyar társadalomtudományi gondolkodás maradandó, rendkívül értékes darabja, amelynek hibái is tiszteletet parancsolók. Aki elolvassa, nagy élménnyel és jelentős tudásanyaggal lesz gazdagabb.

IGNÁCZ ÁGOSTON

Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 213–216.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.213-216

www.aetas.hu

Fókuszban a hatalomgyakorlás formái

Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Ritual and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland. Edited by Grischa Vercamer and Dušan Zupka. Leiden–Boston: Brill, 2021. 534 oldal

A közel három évszázada tevékenykedő Brill Academic Publishers egyike a legismertebb nemzetközi tudományos kiadóknak. A 2007-ben útjára indított *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* elnevezésű kiadványsorozat küldetése – ahogy a neve is mutatja – nem kisebb, mint a Kelet-és Kelet-Közép-Európa régiók egy-egy történeti aspektusának feldolgozása tanulmánykötetek és monográfiák formájában, igen széles palettáját nyújtva a napjainkban zajló medievisztikai kutatásoknak. A sorozat fókuszában olyan témák állnak, mint például a művészetek, régészet, regionális eltérések vagy a kulturális identitás alakulása.

A 2021-ben megjelent *Rulership in Medieval East Central Europe* című kötet a sorozat hetvennyolcadik kiadványa. Az alcím-ben szereplő három kulcsfogalom jól érzékelteti, hogy a könyvben olvasható tanulmányok mely szegmensek mentén igyekeznek körüljárni a középkori hatalomgyakorlás kérdéseit: hatalom, rítus és legitimitás. Az első magának a hatalom formáinak megjelenésére, a második a középkor szimbolikus és ceremoniális sajátosságára, a harmadik pedig a hatalom jogszerűségére, elfogad(tat)ására utal. Ugyanakkor az alcím a pontos térbeli elhelyezést is megadja, a tanulmányok a mai Csehország, Szlovákia, Magyarország és Lengyelország területére koncentrálnak, ám

a tartalomjegyzéket áttekintve látható, hogy mindemellett a térségre gyakorolt külső tényezők szempontjából bizánci, mongol, német-római és szentszéki hatások mellett a Kijevi Rusz viszonyaira is kitérnek. A kötet szerkesztői Grischa Vercamer és Dušan Zupka, a téma szakavatott kutatói.

A könyv alapvetően öt szekcióból, egy bevezető részből és további négy nagy fejezetből áll, amelyek a következőképpen dolgozzák fel a témát: 2) *Legitimitás és uralom – Az első dinasztiák kezdete és fejlődése a kora- és érett középkorban*; 3) *Rítus és politika: A megalapozott uralom az érett és késő középkorban*; 4) *A hatalom struktúrái a késő középkorban*; 5) *Kelet-Közép-Európa uralkodói rendszerére kívülről érkező hatások*. A kötet térképekkel, bibliográfiával és névmutatóval is rendelkezik.

A bevezető fejezetet két tanulmány alkotja: Dušan Zupka címadó írása (*Rulership in Medieval East Central Europe*) a kelet-közép-európai hatalomgyakorlási viszonyokról ad általános képet, míg Grischa Vercamer (*Rulership and Power in Western Medieval Europe: A Theoretical and Conceptual Introduction*) a nyugat-európai párhuzamokra koncentrálna, „elméleti és konceptuális” bevezetést tárva az olvasó elé. Zupka írásában igyekszik sorra venni a kelet-közép-európai dinasztiák felemelkedésének sarokpontjait. Kiemeli a kereszténység felvételének fontosságát, a hatalomgyakorló világi és az egyházi elit kapcsolatát. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy bár számos hasonlóság figyelhető meg mindhárom vizsgált régióban, mégis hangsúlyozni kell az ezen

országokat ért külső (például a szomszédos régiókból érkező) hatásokat, valamint a három dinasztia és a helyi elitiek eltérő stratégiáit, reakcióit, melyek egyedi sajátosságokkal ruházták fel hatalomgyakorlási mechanizmusait. Girscha Vercamer pedig elméleti támogatással bővíti ki Zupka történeti bevezetőjét: első lépésben tisztázza az egyes terminológiai kérdéseket, majd részletes áttekintést nyújt a hatalomgyakorlás kérdésének kezeléséről mind a szakirodalom, mind pedig fennmaradt kortárs (12–13. századi) művek alapján. Zárásként bemutatja a hatalomgyakorlás eltérő formáinak kategorizációját, ezzel módszertani javaslatot adva az egyes uralkodói magatartásformák, hatalomgyakorlási stratégiák értelmezéséhez.

A hatalomgyakorlás legitimitációjáról szóló fejezet három kiemelkedő hatalmi konglomerátum történetében nyújt elmélyedési lehetőséget. Martin Wihoda (*After Avars: The Beginning of the Ruling Power on the Eastern Fringe of Carolingian Empire*) az avar nép eltűnésével, illetve feloldódásával, valamint a Karoling Birodalom keleti térségével foglalkozik. Tanulmánya bemutatja azt a folyamatot, hogy milyen lépéseken és sajátosságokon keresztül tagozódtak be a mai Csehország területén élő szláv népek a Karoling Birodalomba. Font Márta (*The Rulership of the Árpadian Dynasty in the 10th–13th Centuries*) az Árpád-ház uralkodásáról ad impozáns áttekintést, Szent István alapító tevékenységétől a magyar királyok hatalomgyakorlási mechanizmusain át a 13. századtól beálló változások (nemesiség megerősödése a királyi hatalommal szemben) 14. századi kufutásáig tárgyalja a Magyar Királyság történetét. Zbigniew Dalewski (*The Piast Rulership*) a lengyel Piastok hatalmi legitimitációjának mikéntjét taglalja, rámutatva arra a körülményre, hogy a kereszténység felvétele, illetve a Német-római Birodalommal kiépített nyugati kapcsolat milyen fontos hatással volt a dinasztiaira és az általuk uralt térségre.

A harmadik fejezet a kötet alcímében is szereplő rítust helyezi előtérbe, így az itt

olvasható tanulmányok a hatalomgyakorlás ceremonális sajátosságait igyekeznek górcső alá venni. Az első tanulmány (*Political, Religious and Social Framework of Religious Warfare and Its Influences on Rulership in Medieval East Central Europe*) szerzője az egyik szerkesztő, Dušan Zupka, aki számos publikációt jegyez a rituális, illetve szimbolikus kommunikáció témaköréből. Zupka ezen írása a háborúk vallási, társadalmi és ceremonális háttéréről, valamint az uralkodáshoz fűződő kapcsolatokról ad átfogó képet. Mindennek középpontjában a „hadi liturgia” áll, amely a csaták előtti vagy utáni szertartásokat és az ott felhasznált tárgyak összességét jelenti. Robert Antonín tanulmánya (*The Ritual Practice of Power in Bohemia during the 14th Century*) ezzel szemben cseh uralkodók rituális tevékenységeire fókuszál, az 1300-as évek cseh királyainak idejéből fennmaradt ilyen jellegű szokásokat veszi számba. Marcin R. Pauk (*Language of Power and Communication in the Piast Dynasty: Toward a Reappraisal of Polish Political Culture of the 12th–13th Century*) pedig a Lengyel Királyság sajátosságait vizsgálja, méghozzá a hatalomgyakorlás nyelvi leképeződésein keresztül, ezzel iránymutatást adva arra is, miként érdemes a 14. századi lengyel közösségi tudat létrejöttét vizsgálni. A fejezetet Julia Burkhardt tanulmánya (*Assemblies in the Holy Roman Empire and the East Central European Kingdoms: A Comparative Essay on Political Participation and Representation*) zárja, mely a Német-római Birodalmat hasonlítja össze a kelet-közép-európai királyságokkal a politikai rituálék szempontjából. Megvizsgálja a döntéshozatali mechanizmusokat, a szimbolikus kommunikációs elemeket, amiket leginkább a koronázási szertartásokban, a gyűlésekben lehet nyomon követni.

A negyedik fejezet a késő középkor időszakába kalauzolja el az olvasót, mégpedig a hatalomgyakorlás szerkezeteit taglalva, vagyis azt, hogy a különböző térségekben miképpen épült fel, illetve milyen változásokon ment keresztül az uralkodók hatalma.

Az első tanulmány Vinni Lucherini tollából (*The Irruption of the Sacred into the History of Hungarian Kings in the Mirror of the Angevin "Illuminated Chronicle" [around 1358]*) a magyar Képes Krónika néven ismert 14. századi illusztrált, uralkodói megrendelésre készült kódex tartalmával foglalkozik, pontosabban az uralkodói szentség megjelenési formáit és a magyar királyok által történő felhasználását vizsgálja. Paul W. Knoll (*The Last Piasts: Legitimizing Royal Rule in Fourteenth Century Poland*) a Lengyel Királyság 14. századi történetét taglalja, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy az ekkor regnáló utolsó Piast uralkodók (Łokietek Ulászló, Nagy Kázmér) hogyan igyekeztek megszilárdítani hatalmukat, milyen nehézségekkel néztek szembe, és milyen kísérleteket tettek azok megoldása érdekében. Bárány Attila tanulmánya (*Royal Power and Military Administration in Angevin Hungary*) – Lucherini írásához hasonlóan – a magyar Anjou királyok időszakát veszi górcső alá, átfogó képet kíván felvázolni I. Károly politikai lépéseiről és a királyság berendezkedéséről, a legyőzött oligarchák területének megszervezéséről, a királyi kormányzatba való integrációjukról, valamint a katonai mozgósítás mikéntjéről. A fejezet utolsó, a 15. századi Lengyelország kormányzati struktúrájáról szóló tanulmányát (*Governance System in Poland during the 15th Century*) Bożena Czwojdrak írta, s középpontjában a Jagelló-dinasztia tevékenysége áll. Amellett, hogy törekedtek saját hatalmi pozíciójuk megerősítésére, Czwojdrak véleménye szerint keleti irányú expanzív politikájukkal és a litván területekért vívott küzdelmüknek köszönhetően került fel Lengyelország ténylegesen az európai hatalmi politika térképére.

Címéhez híven, a kötet utolsó nagy egysege a többi fejezettel ellentétben nem a kelet-közép-európai térséggel, hanem onnan kissé kitekintve, inkább a térséget ért külső hatásokra koncentrál. Panos Sophoulis írásában (*Byzantium and East Central Europe: A Brief Outline of Political and Cul-*

tural Relations) Bizánc és a kelet-közép-európai régió kapcsolatának súlypontjait (diplomácia, a bizánci befolyás időleges térnyerései) vázolja fel. Christian Raffensperger tanulmánya (*The Kingdom of Rus': Towards a New Theoretical Model of Rulership in Medieval Europe*) a Kijevi Rusz hatalomgyakorlási mechanizmusait mutatja be, felhívva a figyelmet arra, hogy a történeti szintézisekben a Kijevi Rusznak – mint a kelet-közép-európai térség fontos államalakulatának – eddig mellőzött szerep jutott, holott kölcsönösen számos hatás fedezhető fel a térség többi államaival. Felicitas Schmieder (*The "Mongol Experience" of East Central Europe in Image and Political Reality during the Later Middle Ages*) egy érdekes témát, a „mongol tapasztalat” hatásait vizsgálja: a földrajzi elhelyezkedésnek is köszönhetően, Kelet-Közép-Európát sokkalta válságosabban érintette a mongol jelenlét, mint a nyugatabbra lévő területeket, emellett a mongolok felbukkanása számos kulturális hatást is hozott, nemcsak fosztogató nomád portya volt.

Grischa Vercamer tanulmánya (*The Holy Roman Empire and East Central Europe [High Middle Ages]: Politics and Influences*) a Német-római Birodalom befolyását, politikai kapcsolatait taglalja Kelet-Közép-Európa térségében. Helyesen mutat rá arra, hogy ez a kapcsolat kiemelkedő jelentőségű volt, mivel a Német-római Birodalmon keresztül adaptálhatták a kelet-közép-európai államok a nyugat-európai középkori kultúra vívmányait, beleértve ebbe a feudális jellegű viszonyok sajátos módon való átvételét és értelmezését – nemcsak technikai, gazdasági, hanem hatalomgyakorlási tekintetben is. Stephan Flemmig (*The Holy Roman Empire and East Central Europe [Late Middle Ages]: Politics and Influences*) a Német-római Birodalom és a kelet-közép-európai államok kapcsolatának későközépkori alakulásába nyújt betekintést. Tanulmánya homlokterében a strukturális változások és hatások számbavétele áll: a különböző társadal-

mi rétegek viszonyváltozása, a vallási és etnikai tényezők szemrevételezése.

A kötet utolsó tanulmányát (*Authority without Power? Papal Rulership over East Central Europe in the Late Middle Ages*) Monika Saczyńska-Vercamer jegyzi, aki a Szentszék tekintélyét vizsgálja a kelet-közép-európai régióban. A téma felvetés azért is különleges a hatalomgyakorlás szempontjából, mivel a pápa egészen más eszközökkel nyert befolyást a térség felett, mint egy uralkodó a saját országában. Tekintélyének alakulása pedig a világi hatalmasságok együttműködésétől is függött.

Összefoglalva: a *Rulership in Medieval East Central Europe* című kötet színvonalas és érdekes tanulmányokat tartalmaz, lénye-

gében minden aspektusát lefedi a hatalomgyakorlás kérdésének: az általános elméleti megalapozástól kezdve, a hatalomgyakorlás különböző formáinak – konkrét példák bemutatott – szemlélésén keresztül, a rituális vonatkozások és a külső tényezők hatásai figyelembevételéig. Segítségével még mélyrehatóbban tárul fel előttünk a kelet-közép-európai régió középkori története, sőt a térség államainak egyedi vonásairól, az itt regnáló dinasztiák uralkodásának különböző szegmenseiről is részletesebb képet kaphatunk. Emellett a könyv nagy előnye, hogy nemzetközi összefogás keretében egyszerre szólíthatja meg a témával különböző térségekben foglalkozó kutatókat.

Contents

Essays

SZATMÁRI JUDIT 1860 – Election and Celebration in the Reformed Church	5
DEÁK ÁGNES Reflection Among Lutheran Church and Secular Elites in Autumn 1859	19
KERTÉSZ BOTOND The Language of Lutherans in Hungary in the Mid-19th Century	34
DEMMEI JÓZSEF “...to keep the church of Micsinye stuck in boiling Hell on the side of the Patent” The Struggles of a Pro-Patent Minister in Zólyom County	45
MATUS LÁSZLÓ “Although the spirit is ready, the body is weak.” A lélek ugyan kész, de a test erőtlén.” The Slovak Patent Movement at Pest-Buda, or How a Righteous Saddler Became the Teacher of the Nation	72
MIRIAM VIRŠINSKÁ The Protestant Patent and its acceptance by Slovak Lutherans	86
BÁRÁNY ZSÓFIA “...it could also affect Catholic interests” – Catholics and the Protestant Patent (1859–1864)	101
TAMÁS ÁGNES The Fine Arts in the Service of Political Messaging?	114
CSÍKI TAMÁS Cult and memory. The Petőfi Centenary (1923)	136
BORÓVI DÁNIEL The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elizabeth in Budapest I. Károly Senyei’s Elizabeth Statue in the Habsburg Hall of the Royal Palace of Buda	162

Workshop

CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER “The Balkans begin at Rennweg” – The Recent Debate Among German Historians About the Validity of the Concepts of Eastern and Central Europe	186
---	-----

Outlook

ZOLTÁN PETERECZ Hot Emotions and Cold Prejudices of the Best-Known Cold War Thinker ..... (<i>Frank Costigliola: Kennan: A Life between Worlds. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2023.</i>)	198
CSABA LÉVAI Crisis, Consolidation, and the Impressions of a Foreign Diplomat	202
(<i>Peterecz Zoltán: Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei. Pénzügyi, gazdasági, politikai és diplomáciai kérdések egy amerikai szemén keresztül. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022.</i>)	

IVÁN BALOGH	
The Past is Plural	207
<i>(K. Horváth Zsolt: Mérei Ferenc. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945. II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986. KORALL, Budapest, 2021.)</i>	
ÁGOSTON IGNÁCZ	
The Methods of Rulership in Focus	213
<i>(Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Ritual and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland. Edited by Grischa Vercamer and Dušan Zupka. Leiden-Boston: Brill, 2021.)</i>	

Az Aetas történettudományi folyóirat 2024. évi előfizetői felhívása

2024-re tervezett tematikus számaink a következők:

Észak-amerikai történelmi perspektívák

Autonomisták és patentálisok (1859. évi Protestáns Pátens körüli küzdelmek)

19-20. századi európai és magyar történelem

1848/1849 – Amikor nemzet született

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Annette Vowinckellel** (Németország), **Amelie Lanier**-vel (Ausztria) és **David Waldstreicherrel** (USA).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2024-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy **ezzel** is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

2500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1250 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára:

1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

SZATLÓCZKI GÁBOR

A lovag, a gyalog és a had. A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege a mohácsi csata idején

PELLES MÁRTON

A magyar kereskedelmi tengerhajózás útkeresése a Horthy-rendszer első felében (1921–1929)

TURBUCZ PÉTER

Egy miniszteriális karrier első felvonása. Asztalos Miklós a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályán

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitája

BOROVI DÁNIEL

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása II. Zala György emlékműve az Eskü téren és a főváros további kisebb Erzsébet-szobrai

ALABÁN PÉTER

A filmszociográfia mint történeti forrás.
Mikrotársadalom a Gulyás testvérek filmjeiben

Bolti ár: 1500,- Ft
Előfizetőknek: 1250,- Ft

„Ruttkay Sámuel történetéből kiderül, hogy a protestáns pátens melletti kiállítás az adott, ekkor éppen sűrűn változó és általános-ságban is rendkívül bizonytalannak, átmeneti állapotnak érzékelhető, sokszor hónapról hónapra változó politikai környezet által nyújtott keretfeltételek között személyes racionális és irracionális döntések során múlt. Az, hogy az uralkodó a református és részben az evangélikus egyház ellenállása miatt csupán felfüggesztette a pátens (ahelyett, hogy végérvényesen visszavonta volna), egyben fenntartotta a reményt is a pátens leginkább elkötelezett híveiben, hogy érdemes küzdeni és kitartani, hiszen akár változhat úgy is a politikai széljárás, hogy az ismét nekik kedvezzen. Ruttkay döntését mindezek után, hogy a végsőkig kitart a pátens mellett, e bizonytalan, gyorsan változó politikai viszonyok közepette a szlovák származás, a Kuzmányhoz fűződő viszony, a személyes ambíciók, a politikai meggyőződés, az egyházzal való nézetek, az egyéni életút tapasztalatai, a jellemző személyiségjegyek és még egy sor más szempont befolyásolta. Küzdelmének kudarca, Felsőmicsinyéről való eltávolítása, mentorának, Karol Kuzmányinak a halála, a pátensegyház megszűnése, a szlovák anyanyelvűekre helyeződő egyre nagyobb politikai nyomás és magánéletének tragikus alakulása pedig oda vezet(het)ett, hogy a pátensharcokban megbicsaklott életpályája soha többé nem rendeződött.”

Demmel József tanulmányát számunk 46--71. oldalán olvashatják.
